

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

**ESKİ UYGURCA “SEKİZ YÜKMEK YARUK
SUTRA” ÇERÇEVESİNDE KAZAKÇA ESKİ
UYGURCA KARŞILAŞTIRMALI DİL
İNCELEMESİ**

Shynaray BURKİTBAYEVA
Öğr. No 2502010178

DANIŞMAN
Prof. Dr. Mehmet ÖLMEZ

İSTANBUL, 2025

ÖZ

ESKİ UYGURCA “SEKİZ YÜKMEK YARUK SUTRA” ÇERÇEVESİNDE KAZAKÇA ESKİ UYGURCA KARŞILAŞTIRMALI DİL İNCELEMESİ

Shynaray BURKİTBAYEVA

Çalışmamızda, Eski Uygur ve Kazak dillerinin karşılaştırmalı dil incelemesi ve Eski Uygurca metin çalışması yapılmıştır. Bugün, Kazak dilinde Eski Uygurca metinler üzerine yapılan araştırmalar, ilmi araştırma merkezlerinin yayınlamış olduğu “Maytrisimit”, “Huastuanift” ve “İrk Bitig” metinleri ve bir ders kitabı gibi birkaç çalışma dışında yok sayılır.

Çalışmanın amacı, Eski Uygurca ile Kazakça gramer yönünden karşılaştırarak iki dil arasındaki benzer ve farklı yönleri ortaya koymaktır. Bu amaca ulaşmak için çalışmamıza temel malzeme olarak kullandığımız Eski Uygurca “Sekiz Yükme Yaruk” metninin Türkçeye ve Kazakçaya aktarımı yapıldı. Bu metin aktarımı üzerinden Eski Uygurcada kullanılmış ve günümüz Kazakçada da tarihi anlamını koruyarak yaygın kullanımda olan kelimelerin dizini yapıldı. Metindeki ikilemeler Türkçe ve Kazakça aktarmalarıyla verildi. Metin gramer açısından incelenerek Eski Uygur ve Kazak dillerinin fonetik ve anlamsal özelliklerinin karşılaştırılması, sözcüksel paradigmaları ve sözcüksel-anlamsal gruplarının karşılaştırılması yapılarak, metnin gramer özelliklerinin üzerinde duruldu. Söz Yapım, Morfoloji, Söz Dizimi, Kelime Bilgisi konularına bilhassa değinildi. Kazakçada Aynı Anlamda Kullanılan Eski Uygurca Kelimeler ayrı çıkarılarak sözlük halinde verildi. Buda inancında kullanılan terimlerin, deyimlerin ve kalıplaşmış kelimelerin açıklamaları verilerek bunların Kazakçaya aktarmaları yapıldı. Eski Uygurca, ikilemelerin yaygın kullanıldığı bir dildir. Bundan ötürü metindeki ikilemeler tek tek çıkarılıp Türkçe ve Kazakçaya çevrildi. Metindeki kelimelerin sözlüğü yapılarak dizin halinde verildi. Metindeki eklerin dizini, sözlükten bağımsız olarak yapıldı. Bununla birlikte kelimelerin ekleriyle dizini sunuldu. Metni Kazak diline aktarırken en çok zorlandığımız konu, Eski Uygurca–Kazakça sözlüğün olmaması idi. Çalışmamız, Kazakistan’da Kazak Dili Tarihi, Kazak Edebiyatı Tarihi ve Türk Halkları Dilleri ve

Edebiyatları, Türkoloji ve Doğu Bilimleri eğitim alanlarına ve konu ile ilgili yapılacak akademik çalışmalara katkı sunacaktır. Çalışmada karşılaştırma, tarihi karşılaştırma, çevirme yöntemleri uygulandı.

Anahtar kelimeler: Eski Uygurca, Kazakça, Türk dilleri, Gramer incelemesi, Uygurca Budistv metinler.

ABSTRACT

A Comparative Study of Kazakh and Old Uyghur Languages within the Framework of the "Sekiz Yükmek Yaruk Sutra"

Shynaray BURKITBAYEVA

In our study, comparative language analysis of Old Uyghur and Kazakh languages and Old Uyghur text study were carried out. Today, research on Old Uyghur texts in the Kazakh language is negligible, except for a few studies such as 'Maytrisimit', 'Huastuanift' and 'Irk Bitig' texts published by scientific research centres and a textbook.

The aim of the study is to compare the Old Uyghur and Kazakh languages in terms of grammar and to reveal the similarities and differences between the two languages. In order to achieve this goal, the Old Uyghur text 'Sekiz Yükmek Yaruk', which we used as the basic material for our study, was translated into Turkish and Kazakh. Through this text transfer, the words used in Old Uyghur and in common use in today's Kazakh, preserving their historical meaning, were indexed. The doublings in the text were given with their Turkish and Kazakh translations. The text was analysed grammatically and the grammatical features of the text were emphasised by comparing the phonetic and semantic features of Old Uyghur and Kazakh languages, lexical paradigms and lexical-semantic groups. Word Construction, Morphology, Syntax, Vocabulary were especially mentioned. Old Uyghur words used in the same meaning in Kazakh were separated and given as a dictionary. Explanations of the terms, idioms and stereotypes used in the Buda faith were given and their transfers to Kazakh were made. Old Uyghur is a language in which doubling is widely used. For this reason, the doublings in the text were extracted one by one and translated into Turkish and Kazakh. A dictionary of the words in the text was made and given as an index. The index of the suffixes in the text was made independently from the dictionary. However, the index of words with their suffixes was presented. The most difficult issue when translating the text into Kazakh was the lack of an Old Uyghur-Kazakh dictionary. Our study will contribute to the fields of History of Kazakh Language, History of Kazakh Literature and Turkic Peoples' Languages and Literatures, Turkology and Oriental Sciences in

Kazakhstan and academic studies to be carried out on the subject. Comparison, historical comparison, translation methods were applied in the study.

Keywords: Old Uighur language, Kazakh language, Turkic languages, grammatical analysis, Uighur Buddhist texts.

ÖNSÖZ

Çalışmamızda Eski Uygurca “Sekiz Yükmek Yaruk” metni çerçevesinde Kazakça ve Eski Uygurcanın karşılaştırmalı dil incelemesi yapıldı.

Kazakistan’da Eski Uygurca üzerine yapılan çalışma yok denecek kadar azdır. G. Aydarov’un (1991) “Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі” (Eski Uygur Yazılı Eserlerin Dili) adlı ders kitabı ve L.N. Gumilev adındaki Avrasya Milli Üniversitesine bağlı “Отырар Күтүphanesi” İlmi Araştırma Merkezinin yayınladığı (2012) 10 ciltli “Қазақ қолжазбалары. Көне түркі және қазақ жазба әдеби мұралары” (Kazak Elyazıları. Eski Türk ve Kazak Yazılı Edebi Eserleri) kitabının 6. cildi Eski Uygur eserleri “Maytrisimit” ve “İrk Bitig”e ayrılmıştır. Metinlerin Çinli bilim adamı Gın Şimin tarafından transliterasyonu, Kazak akademisyeni E. Sılamhan tarafından aktarması yapılmıştır. Kazakistan İlimler Akademisine bağlı Edebiyat Enstitüsü tarafından 20 cilt olarak yayınlanan (2007) “Әдеби жәдігерлер” (Edebi Yadigarlar) kitabının 1. cildinde Eski Uygur metni “Huastuanift” verilmiştir. Ancak Rusçadan çevrilmiştir. Kazak bilim adamı S. Korabay’ın editörlüğünde 2006 yılında yayınlanan 10 ciltli “Қазақ әдебиетінің тарихы” (Kazak Edebiyatının Tarihi) kitabının 2. cildinde Eski Uygurca yazılan “Huastuanift” metninin özeti verilmiştir.

Bu çalışma Kazakça ile Eski Uygurca’yı karşılaştırarak dil incelemesi yapan ilk çalışmadır. Aradan uzun zaman geçmesine rağmen eski şekillerini, anlamlarını koruyan ortak kelimeler çoktur. Tezimizde onları örneklerle açıklamaya çalıştık.

Araştırmanın Konusu ve Alanı: Eski Uygurca “Sekiz Yükmek Yaruk” metni çerçevesinde Kazakça, Eski Uygurca karşılaştırmalı dil incelemesidir. Konu, Türkoloji alanının Eski Türk Dili dalını kapsamaktadır.

Araştırmanın Amacı: Aynı kökten gelen Eski Uygur ve Kazak dillerine karşılaştırmalı dil incelemesi yaparak onların benzerliklerini ve değişikliğe uğramış yönlerini açıklamaktır.

Araştırmanın Önemi: Kazak Türkolojisinde pek çalışılmayan konulardan biri sayılan Eski Uygurca ile Kazakçayı karşılaştırarak dil incelemesi yapmaktır. Kazak dili tarihinin büyük bir parçası olan Eski Uygurca Kazak biliminde belirsiz sebeplerden dolayı göz ardı edilmiştir. Çalışmamızın bu yalnışlığı düzeltereğini ummaktayız.

Araştırmada Uygulanan Yöntemler: Araştırmada dil bilgisi, şekil bilgisi ve köken bilgisi bakımlarından tarihî karşılaştırmalı yöntem kullanılmıştır.

Tezi yazarken E. Marcel'in Old Turkic Word Formation (1991), A Grammar of Old Turkic (2004), A von Gabain'in Eski Türkçenin Grameri (1988), G. Aydarov'un Köne Uyğır Jazba Eskertkişteriniñ Tili (Eski Uygur Yazılı Eserlerin Dili) (1991), Köne Türki Jazba Eskertkişteriniñ Tili (Eski Türk Yazılı Eserlerin Dili) (1986), L.Y. Tugusheva'nın "Drevneuygursky yazık" (Eski Uygur Dili) (1997), M. Ölmez'in Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri (2021), S. Şen'in Eski Uygur Türkçesi Dersleri (2021) gibi kaynaklara başvurulmuştur.

Tezi yazarken temel malzeme olarak "Sekiz Yükmek Yaruk" metninden yararlanıldı. Eski Uygurca "Sekiz Yükmek Yaruk" Berliner Turfantexte serisinin 33. cildinde yer alan Eski Uygurcaya tercümesi yapılan sutralardan biridir.

Çalışma bir Giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, alanı, amacı ve Eski Uygurca'yı Kazakçayla karşılaştırarak dil incelemesi yapmanın Kazak Türkolojisindeki önemi ele alınmıştır. Eski Uygurların kısaca tarihi, Eski Uygur Edebiyatı ve Eski Uygurca üzerine çalışan ilim adamları, Eski Uygurca "Sekiz Yükmek Yaruk" metni hakkında bilgi verilerek, onun nüshaları ve nereden bulunduğu, hangi Türkologlar tarafından araştırıldığı ve yayınlandığı anlatılmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde Sekiz Yükmek Yaruk metninin Türkiye Türkçesi ile Kazakçaya aktarmaları, yazıçevrimleri verilmiştir. Metindeki bazı dini (Buda diniyle alakalı) terimlere açıklamalar getirilerek bunların Kazakça çevirisi (Мәтінде кездесетін будда дініне қатысты терминдерге анықтама (Metindeki Budizm ile ilgili terimlerin tanımı)) verilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde eski ve yeni akraba iki dilin grameri genel hatlarıyla karşılaştırılarak açıklanmıştır. Söz Yapım, Morfoloji, Sentaks, Leksika konuları ana hatlarıyla ele alınmıştır. İsimler bölümü iki dilde anlatılarak örneklerle açıklanmıştır. Zamirler ile fiiller karşılaştırılarak üzerinde ayrıntılı durulmuştur. Sıfatlar ile Zarflar başlığı altında iki dildeki sıfatlarla zarflar da ayrıntılı değerlendirilmiştir. Sayılar ve Edatlar konusunda iki dildeki sayılarla edatlar arasındaki benzer yönler, bugünkü ve dünkü kullanım şekilleri ele alınıp değerlendirilmiştir. Eski Uygurcada kullanılmış ve bugün Kazakçada da aynı anlamda, aynı şekilde kullanılan kelimeler ayrı ayrı çıkarılarak liste halinde «Kazakçada Aynı

Anlamda Kullanılan Eski Uygurca Kelimeler» başlığıyla verilmiştir. Ayrıca metindeki ikilemeler değerlendirilmiştir. Türkçe ve Kazakçadaki (Мәтіндегі қос сөздер (Metindeki İkilemeler)) çevirileriyle birlikte sunulmuştur.

Çalışmanın üçüncü bölümünde «Dizin» başlığı altında “Sekiz Yükmek Yaruk” metnindeki kelime hazinesi değerlendirilmiştir. Kelimelerin ekleriyle dizini yapılmıştır. Ayrıca metindeki eklerin dizini yapılarak, örneklerle verilmiştir.

Çalışmanın dördüncü bölümünde faksimelelere yer ayrılmıştır. Juten Oda yayımının fotokopisi, Hamillton yayımının fotokopisi verilmiştir.

Çalışmanın sonuç kısmında ise iki akraba dilin benzer tarafları ile farklı yönleri değerlendirilmiş, çalışmanın bulguları ortaya konulmuş, bununla birlikte çalışmanın hangi alanlara katkıda bulunabileceğine ve Kazak bilim dünyasındaki Eski Uygurcanın aydınlanmayan hususlarına değinilmiştir. Bibliyografya alfabetik olarak çalışmanın sonunda yer almış ve özgeçmiş eklenmiştir.

Çalışma sürecinde yakın desteklerini gördüğüm Edebiyat Fakültesi Eski Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Ana Bilim Dalı Dr. Öğr. Üyesi Feryal Korkmaz Hoca’ya, Edebiyat Fakültesi, Dilbilimi Bölümü, Genel Dil Bilimi Ana Bilim Dalı Prof. Dr. Murat Elmalı Hoca’ya, her konuda yardımlarını esirgemeyen arkadaşlarım doktora öğrencileri Nariye Seidametove’ya, Sanat Gülen’e, Gönül Arıs’a, Rauf Mustafa’ya, Mamura Mamatkulova’ya, Ganjidmaa Chimeddorj’a, Wuyunnabuqi Tangud’a ve konunun belirlenmesinden kaynak teminine, çalışmanın defalarca okunmasından son kontrollerinin yapılmasına her türlü maddi ve manevi desteğini gördüğüm danışman hocam Prof. Dr. Mehmet ÖLMEZ’e teşekkür ediyorum.

Shynaray BURKİTBAYEVA

İSTANBUL - 2025

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	vi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xiii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

METİN

1.1. Türkiye Türkçesi Ve Kazak Türkçesine Aktarımları Ve Yazıçevrimleri.....	12
1.2. Мәтінде кездесетін будда дініне қатысты терминдерге анықтама.....	88

İKİNCİ BÖLÜM

GRAMER

2.1. Eski Uygur ve Kazak dillerinin dil sistemi içerisinde incelenmesi / Ескі ұйғыр және қазақ тілдерін грамматикалық тұрғыдан талдау.....	102
2.1.1. Eski Uygur ve Kazak dillerinin fonetik ve anlamsal özelliklerinin karşılaştırılması / Көне ұйғыр және қазақ тілдерінің фонетикалық және мағыналық ерекшеліктерін салыстыру.....	102
2.1.2. Eski Uygur ve Kazak dillerinin sözcüksel paradigmaları / Көне ұйғыр және қазақ тілінің лексикалық парадигматикасы.....	109
2.1.3. Eski Uygur ve Kazak dillerinin sözcüksel-anlamsal gruplarının karşılaştırılması / Көне ұйғыр және қазақ тілдерінің лексика-семантикалық топтарын өзара салыстыру.....	131
2.1.4. Metindeki Deyimler / Қалыптасқан сөз тіркестері.....	158
2.1.5. Metindeki ikilemeler / Мәтіндегі қос сөздер (Қазақша).....	163
2.1.6. Kazakçada Aynı Anlamda Kullarılan Eski Uygurca Kelimeler / Қазақ тілінде тарихи мағынасында қолданылатын көне ұйғыр тіліндегі сөздер.....	168

2.2. Eski Uygur ve Kazak dilleri gramer özelliklerinin karşılaştırılması / Көне ұйғыр және қазақ тілдерінің грамматикалық ерекшеліктерін салыстыру.....	181
2.2.1. İsimlerin sözlüksel-gramatik özellikleri / Зат есімдердің лексико-грамматикалық ерекшеліктері.....	181
2.2.1.1. Yapım Ekleri / Сөз тудырушы жұрнақтар. İsimden isim yaran ekler / Есім сөзден есім сөз тудыратын жұрнақтар.....	184
2.2.1.2. Çekim Ekleri / Сөз түрлендіруші қосымшалар. Çoğul Ekleri / Көптік жалғау.....	204
2.2.1.3. İyelik Ekleri / Тәуелдік жалғауы.....	205
2.2.1.4. Hal Ekleri / Септік жалғаулары.....	208
2.2.2. Eski Uygur ve Kazak dillerinde sıfatların sözcüksel-gramatik özellikleri / Көне ұйғыр және қазақ тілдеріндегі сын есімдердің лексико-грамматикалық ерекшеліктері.....	216
2.2.2.1. Niteleme Sıfatları / Сапалық сын есімдер.....	216
2.2.2.2. Belirtme Sıfatları / Қатыстық сын есімдер.....	218
2.2.3. Eski Uygur ve Kazak Dillerinde Sayıların Anlamsal-Morfolojik Özellikleri / Көне ұйғыр және қазақ тілдеріндегі сан есімдердің семантика-морфологиялық ерекшеліктері.....	223
2.2.3.1. Asıl sayılar / Есептік сан есімдер.....	223
2.2.3.2. Sıra sayıları / Реттік сан есімдер.....	228
2.2.3.3. Üleştirme sayıları / Жинақтау сан есімдер.....	229
2.2.3.4. Tahmini Sayılar / Болжалды сан есім.....	229
2.2.3.5. Kesir Sayılar / Бөлшектік сан есімдер.....	229
2.2.4. İsimlerin Sözcüksel-Gramatik Gösterimleri / Есімдіктердің лексико-грамматикалық көріністері.....	230
2.2.4.1. Kişi zamirleri / Жіктеу есімдігі.....	231
2.2.4.2. İşaret zamirleri / Сілтеу есімдіктері.....	235
2.2.4.3. Dönüştürme zamirleri / Өздік есімдіктері.....	238
2.2.4.4. Soru Zamirleri / Сұрау есімдігі.....	238

2.2.4.5. Belgisizlik zamirleri / Болымсыздық есімдігі.....	241
2.2.4.6. Genellik zamirleri / Жалпылау есімдігі.....	241
2.2.5. Edatlar / Шылау.....	242
2.2.6. Zarflar / Үстеу.....	246
2.2.6.1. Yer – Yön Zarfları / Мекен үстеуі.....	247
2.2.6.2. Zaman Zarfları / Мезгіл үстеуі.....	248
2.2.6.3. Durum Zarfları / Сын-бейне үстеуі.....	249
2.2.6.4. Miktar Zarfları / Мөлшер үстеуі.....	251
2.2.6.5. Soru Zarfları / Сұраулық үстеуі.....	252
2.2.7. Fiil / Етістік.....	252
2.2.7.1. Yapım Ekleri / Сөз тудырушы жұрнақтар. İsimden fiil yapan ekler / Есім сөзден етістік тудыратын жалғаулар.....	257
2.2.7.2. Fiillerin Olumlu ve Olumsuz Türleri.....	267
2.2.7.3. Şahıs Ekleri / Жіктік жалғауы.....	268
2.2.7.4. Fiillerde Çatılar / Етістер.....	271
2.2.7.5. Fiilin Zamanları / Етістіктің шақтары.....	273
2.2.7.6. Fiilin Kipleri / Етістіктің райлары.....	276
2.2.7.7. Sıfat Fiil / Есімше.....	278
2.2.7.8. Zarf Fiiller / Көсемше.....	281
2.2.7.9. Yardımcı Fiiller / Көмекші етістіктер.....	284
2.2.7.9.1. Asıl Yardımcı Fiiller / Негізгі көмекші етістіктер.....	285
2.2.7.9.2. Şarta Bağlı Yardımcı Fiiller / Шартты көмекші етістіктер.....	285
2.2.7.9.3. Tasvirî Yardımcı Fiiller / Ауыспалы мағынадағы көмекші етістіктер.....	286
2.2.8. Söz dizimi / Синтаксис.....	287
2.2.8.1. Söz Dizimi Bağlanma Yolları / Сөз тіркесінің байланысу түрлері.....	287
2.2.8.2. Cümle Öğeleri / Сөйлем мүшелері.....	288

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SONUÇ

SONUÇ.....	291
3.1. Dizin / Сөздік.....	298
3.2. Kelimelerin Ekleriyle Dizini.....	360
3.3. Metindeki Eklerin Dizini / Мәтіндегі қосымшалардың тізімі.....	389
KAYNAKÇA.....	406

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

FAKSİMELELER

4.1. Juten Oda yayımının fotokopisi.....	418
4.2. Hamillton yayımının fotokopisi.....	440
ÖZGEÇMİŞ.....	460

KISALTMALAR LİSTESİ

Bkz. : Bakınız

Çev. : Çeviren

Ed. : Editör

EU. : Eski Uygurca

Haz. : Hazırlayan

Kz. : Kazakça

ҚТС. : Қазақ тілінің сөздігі. (Kazak Dilinin Sözlüğü)

ҚТТС. : Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. QTTS (KDAS: Kazak Dilinin Anlatmalı Sözlüğü)

QTS. : Qazaq Tiliniñ Sözdigi. (Kazak Dilinin Sözlüğü)

QTTS. : Qazaq Tiliniñ Tüsündirme Sözdigi. (Kazak Dilinin Anlatmalı Sözlüğü)

s. : Sayfa

СYY. : Секіз Yүkmek Yарuk

vb. : Ve benzeri

GİRİŞ

Eski Uygurlar Tarihi

Uygurlar 744 yılında 2. Türk Kağanlığını yıkarak Ötüken yerini ele geçirdi. Milattan önce Çin'in kuzey tarafında yaşayan Türk kabilelerinden sayılan Uygurlar dokuz boyun birleşiminden meydana gelmiştir. Bundan dolayı tarihi kaynaklarda Dokuz Oğuz olarak geçmektedir.

2. Türk Kağanlığı yerine kurulan ve 3. Türk Kağanlığı olarak tanınan Uygur Kağanlığı'nı bazı kaynaklar Bozkır Uygur Kağanlığı, Ötüken Uygurları veya Orhon Uygur Kağanlığı olarak adlandırmışlardır. Uygur Kağanlığı'nı Kutlug Bilge Köl Kağan kurmuştur. Bayan Çor Kağan zamanında Kağanlık güçlenir ve etrafına sözü geçer hala gelmiştir. Uygur Kağanlığı'nın en güçlü kağanı Böğü Kağan zamanında Türkler Çin'de geçen bütün olaylara etki edip Çin hükumetine devletlerindeki iç ayaklanmaları basmada Türkler yardım etmiştir. Örneğin, 762 yılında Çin'de yaşanan iç isyanları bastıran Böğü Kağan onun karşılığı olarak Çin'in bazı şehirlerini almış ve ticarete kendilerine uygun anlaşmaları elde etmiştir. Bu olaydan sonra başkentleri Ordu Balık'a dönen Böğü Kağan dört mani rahibini yanında getirmiştir. Memleketine geldikten sonra mani dinini Uygur Kağanlığı'nın resmi dini olarak kabul ettiren Böğü Kağan'ın bu işe imani yönden değil siyasi yönden yaklaştığı söylenmektedir. Yani, aynı dindeki Çin devletine yardım etme bahanesiyle komşusunun iç ve dış işlerine sürekli karışmıştır. Böylece mani dini ilk ve son kere devlet dini olarak kabul edilmiştir. Uygurların mani dinini kabul etmeleri Türk medeniyetini geliştirmiştir. Mani dini hayvan etini yemeyi, canlıları öldürmeyi yasaklayarak göçebelikten şehir hayatına geçmelerini sağlamıştır. Her şeye rağmen iç ve dış isyanlar ve devlette yaşanan kıtlıklar sonucu Uygur Kağanlığı zayıflamıştır (Ş. Tekin, 2019:12-25).

840 yılında Kırgızlar Uygur Kağanlığı'nı yıkmıştır. Böylece Uygurlar şimdiki Moğolistan topraklarından güneye ve güneybatıya, yani şu anki Doğu Türkistan'a doğru göç etmiştir. Güney tarafa gidenler Kansu'ya yerleşerek Kansu Uygur Kağanlığı'nı kurmuşlardır. Bazı kaynaklarda Kan-Çou Uygurları adıyla bilinen bu devletin Sarı Uygurlar diye de adlandırıldığını görmekteyiz. Bugün Çin'in kuzeybatısında yaşayan Sarı Uygurlar onların soyundandır. 905 yılına kadar Çin ordusunda vazife gören Uygurlar iktidarı altında bulunduğu Tan Hanedanı'na baş

kaldırarak, özerk devletlerini kurmuşlardır. Ancak bu özerk devlet 911 yılında son bulmuştur. Bağımsız, özerk devlet olarak kendilerini gösteremeyen Sarı Uygurlar 940 yılında Hitayların, 1028 yılında Tangutların, 1226 yılından itibaren Cengiz Han devrinde Moğolların idaresi altına girerek, tarih sahnesinden silinmiştir (Taşağıl, 2013:210).

840 yılındaki olaydan sonra güneybatıya doğru giden Uygurların bir kısmı Tibetlilerin el altında olsa da Doğu Türkistan'ın Tarım havzasına yerleşerek Hoço Uygur Devleti'ni kurmuşlardır. Beş Balık, Karaşar, Hoço ve Tarım gibi şehirlere yerleşen Uygurların kurduğu bu devlete Kao-Çaŋ Uygurları veya Turfan Uygur Devleti olarak ad vermişlerdir. 911 yılında Kansu Uygurlarının Tun-Huan'ı yakalamaları sonucunda Hoço Uygurları bağımsızlıklarını elde etmişlerdir. Bu fırsattan yararlanan Turfan Uygurları topraklarını doğuda Hamçi'den batıda Kaşkar'a kadar genişletmişlerdir. Beş Balık şehrini yazlık başkenti, Hoço'yu kışlık başkenti yapmışlardır. Devletlerinin kağanlarını "İdikut" ünvanıyla anmışlardır. Hoço Uygurları ticaret yolunda yaşadıkları için kültürel olarak ilerlemişlerdir; ancak askeri açıdan kendilerini geliştirememişlerdir. Böylece onlar da 1209 yılında Cengiz Han'ın idaresi altına girmişlerdir (Taşağıl, 2013:210).

Eski Uygurca

Eski Uygurca zamanının en gelişmiş, edebi kelime hazinesi çok zengin dili olmuştur. Mani ve Budda dinlerindeki metafizik dünyayı Türk dilinde anlatabilecek kadar olgun bir dil haline gelmiştir. Eski Uygurcada yazılan eserlerin çoğunluğu Manihaist, Budist ve Hristiyan çevreye ait eserlerdir. Dini konuları işleyen metinlerin büyük bir kısmı Çin, Tohar, Sanskrit, Tibet ve Soğud dillerinden tercüme edilmiş çeviri eserlerdir. Çeviri metinleri sivil halkın kolay anlayabilmesi için serbest çeviri yöntemi kullanılmıştır. Eski Uygurlardan kalma yazılı eserlerde din dışı konularla yazılmış metinler de çoktur. Eski Uygurlar metinleri çevirirken halk kolay anlayabilmesi için bütün yabancı dini terimlere Türk dilinde karşılık bulmaya çalışmıştır. Hatta, Türk dilinde yeni kelimeler türetmişlerdir. Onların oluşturduğu yeni kelimeleri Uygurlar sayesinde Budda dinini öğrenen Moğollar da kullanmıştır (Caferoğlu, 2000:169; Domiy, 2023:11). Böylece çeviriye yönelik çok zengin bir edebiyet meydana getirmişlerdir.

Eski Uygur Edebi Eserleri

Bilim adamları 9 – 14 asırlarda yaşamış Eski Uygur Edebiyatını, Bozkır Uygur veya Ötüken Uygur Kağanlığı'ndan kalma taş yazılmış yazılı eserler ve Kansu, Hoço Uygur Kağanlıklarından kalma dini çeviri eserler olarak iki döneme ayırmaktadırlar. Bozkır Uygur Kağanlığı'nın yıkılması sonucu güneye ve güneybatıya doğru giden Uygurların bıraktığı Kansu ve Hoço Uygur Kağanlıklarından kalma yazılı eserler olarak bilinen eserler, dini çeviri metinler ve normal hayattaki ilişkileri düzenleyen din dışı hukuki evraklardan oluşmuştur. Dini çeviri metinler Uygurların kabul ettiği Manihaist, Budist ve Hristiyan dinleri hakkındaki eserlerden ibarettir. Kansu ve Hoço Uygur Kağanlıklarından kalma yazılı eserleri araştıran dünya bilim adamları bu eserleri Manihai dini hakkındaki eserler, Buda dini hakkındaki eserler, Hristiyan dini hakkındaki eserler ve din dışı metinler (hukuk belgeleri: alış-satış, kiraya vermek, (tarlaları kiraya vermek) anlaşma belgeleri, borç, kredi almak, köleye özgürlük vermek, oğlan edinmek, vasiyet, miras evrakları, mektuplar, tıp, tedavi etme metinleri, astroloji, takvim, fal açmak, kehanet metinleri, halk edebiyatı metinleri, deyimler, atasözler, türküler, şiirler) gibi bölümlere ayırmışlardır (Gabain, 1988:10-11).

Eski Uygurcadaki metinlerin büyük kısmı Buda dini hakkındaki metinlerdir. Buda inancında “Üç Sepet” (tripitaka) adlı çerçeve vardır. Üç Sepet; Buda, Buda'nın öğretisi-nasihatleri ve cemaat arasındaki ilişkilerini anlatan sutralar, vinayalar ve abidarmalardan oluşmaktadır. Çok bilinmiş sutra Suvarnaprabhasa Sutrasi'dır. Eski Uygur dilindeki adı “Altın Yaruk Sudur”dur. Vinaya – Buda dinindeki cemaatin, rahiplerin, rahibelerin gündelik yaşam kurallarıdır. Ama, şimdilik vinaya türünü geniş kapsamda anlatan eser yoktur (Ölmez, 2017:209). Buda dininin derinliklerine dalan, özellikle metafizik konuları işleyen metinlere Abidarmalar denmektedir.

Masallar ve anlatılarda Buda ve Buda adaylarının başlarından geçen olaylar anlatılır. Böyle metinler bazı sutraların içinde yer alır ya da ayrı kitap olarak yazılmıştır. Eski Uygur Edebiyatında masalların kalıplaşmış anlatım şekli olmuştur. Çok tanınmış masallar: Daşakarmapathavadanamala (on kötü ilişki yolunun zincirleme hikayesi), Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikayesi (İyi düşünceli şehzade ile kötü düşünceli şehzade), Aç Pars masalı, Dantipalı Bey masalı, Pancatantra masalı, Çaştani Bey masalı, Maitrisimit Nom Bitig, Altı Dişli fil, Aranemi Jataka vs.

Eski Uygur Edebiyatında Hristiyan Uygurlardan kalan eserler çok azdır. Sadece Hristiyan rahipler hakkındaki kısa metinler ile İncil'den alınan çeviriler karşımıza çıkar (Ölmez, 2019:219).

Eski Uygur metinleri arasında halk edebiyatı metinleri de çoktur. Onların içindeki destanlar aşkı, doğa, yiğitlik, kahramanlık gibi dindışı konuları işlemiştir. Atasözleri, deyimler, destanlar, türküler, ağıtlar gibi sözlü halk edebiyatı yazıya geçirildiği için metinlerde hep karşımıza çıkmaktadır. Özellikle, metinlerdeki atasözlerle deyimlerin kullanılışı ilgi çekicidir. Uygur Kağanlıkları döneminde kullanılan atasözleri ve deyimlerle “Dîvânu Lugâtî't-Türk”teki atasözlerle deyimlerin kökleri, sesleniş şekilleri ve anlamları aynıdır (Şen, 2021:40).

Eski Uygurların Kullandığı Yazılar

Eski Uygurların kullandıkları yazılar kabullendikleri dinlerine göre değişmiştir. Örneğin, Mani dinindeki Türkler Mani yazısını, Buda dinindekiler Soğud yazısını, Hristiyan dinindekiler Süryani yazısını kullanmışlardır.

Mani Yazısı 8-9. asırlarda kullanılmıştır. 745 yılında şu anki Moğolistan topraklarında yani Türklerin atayurdunda kurulmuş 3. Türk Kağanlığı'nın temelini atan, Orhon Yazıtlarında “dokuz oğuz” “on uygur” olarak adlandırılan Türk boylarını bir araya toplayarak kağanlık haline getiren Kutlug Bilge Köl Kağan'ın torunu Böğü Kağan Mani dinini kağanlığın resmi dini olarak ilan etmiştir. Mani diniyle birlikte Mani yazısını da kullanmaya başlamışlardır. Mani yazısıyla yazılan yazılı eserler Doğu Türkistan'ın Turfan, Dunhuang bölgelerinden bulunmuştur. Mani yazısıyla yazılan eserler çok azdır. “Mani için Ulu Tanrı” şiirler toplamaları, “Cehennem tasvir etmek”, “Huastuanift” (Uygur ve Mani yazısı karışık) vb. eserler yazılmıştır. Mani Yazısı Türklerin dini inançlarına göre kabullendikleri ilk yazı sistemidir (Şirin, 2015:43).

Soğd Yazısı 8. ve 11. asırlarda kullanılmıştır. Böğü Kağan'ın Mani dinini kabul etmesi Soğdların Türk devlet işlerine karışmasına yol açmıştır. Çünkü Mani dini Soğdlarda meydana gelmiş ve gelişmiştir. Soğd yazısıyla yazılan eserler: Bugut Yazıtı, Karabalgasun Yazıtı, Sevrey Yazıtı'dır. Türkler Soğd yazısını da az süre kullanmışlardır. Çünkü, Soğd yazısı Türk dilinin ses uyumuna uygun olmamıştır; ancak Türkler Soğd yazısını kendi dil özelliklerine uydurarak Uygur yazısını

geliştirmişlerdir. Böylece Soğd yazısı kısa süre içinde Türkleşerek Uygur yazısı adını almıştır ve Türklere çok uzun süre hizmet etmiştir. Soğd yazısı, Uygur yazısının temeli olması bakımından çok değerlidir.

Uygur yazısı 8. ve 18. asırlarda kullanılmıştır. Orta Asya'daki ticarete elverişli Türk boylarından sayılan Uygurlar Soğdlarla iç içe ilişki kurmuşlardır. Uygurların Soğdlarla yakınlığı Soğd yazısı temelinde Uygur yazısının meydana gelmesine neden olmuştur. Uygur yazısıyla yazılan eserler oldukça çoktur. Uygur yazısı 924 yılında Hitay Devleti'nin, 1245-46 yıllarında Moğol hükümetinin resmi yazısı olarak kabul edilmiş. 1599 yılında Mançu, 1648 yılında Kalmuk, 20. asırda Buryat alfabelerini yapanlar Uygur yazısını kendilerine uygun şekilde kullanmışlardır. Cengiz Han sülalesi döneminde 15. asrın sonuna kadar Arap alfabesine nazaran Uygur yazısı yaygın olarak kullanılmıştır. Buna ek olarak Uygur yazısının Osmanlı sarayında da kullanılmış olduğunu bilmekteyiz. (Caferoğlu, 2000:178; Şirin, 2015:51).

Brahmi yazısı Hindistan'da kullanılan yazılardan biridir. Hint inancına göre bu yazıyı Brahmi teşkil etmiştir. 3. ve 4. yüzyıllardan itibaren Brahmi yazısı olarak bilinmektedir. Türklere Buda diniyle birlikte gelen bu yazı dini inancın zayıflamasıyla tamamıyla kaybolmuştur. Türkler için hiç kullanışlı bir yazı olamamıştır. Türkler tarafından 11. asra kadar kullanıldığı söylenen bu yazıyla yazılmış yüz civarında metin Almanya'da Berlin şehrinde bulunmaktadır.

Tibet yazısını, Tibet rahipleri ile Buda inancındaki Tibet kültürüne, edebiyatına ilgi duyan Türkler kısa zaman kullanmıştır. Brahmi yazısı gibi hece yazısı olan Tibet yazısı da Türklerin büyük ses uyumuna hiç uymayan bir yazı türüdür. Bundan dolayı Türkler arasında desteklenmemiştir.

Süryani Yazısı: Süryani Yazısıyla yazılan metinler Kırgızistan, Yedisu bölgesi, Şu ve Bişkek civarından bulunan Ongut Türklerinin mezartaşlarına yazılan sözlerdir. Hristiyan dinini Türkler asla benimseyememişlerdir. Bu yüzden yazılarını da kabullenememişlerdir (Ölmez, 2017:206; Şirin, 2015:76).

Eski Uygurlardan Kalan Yazılı Eserlerin İncelenmesi

9. ve 14. asırlarda varlığını sürdüren Eski Uygur Edebiyatının işlediği konu, genel olarak Buda dini olmuştur. Eski Uygurlar yaklaşık beş yüz yıl içinde birkaç dini

kabullenmiş ve o dinler hakkında Soğud, Tohar, Çin, Tibet dillerinde yazılan eserleri Eski Uygurcaya çevirmişlerdir. Doğu Turkistan'ın Turfan, Dunhuang, Kansu bölgelerinden bulunan yazılı eserleri, 20. asrın başlarında Rus ilim adamlarından S. Malov, N. Krotkov; Alman ilim adamlarından A. v. Le Coq, L. Müller; Fransız ilim adamı P. Pelliot; İngiliz ilim adamı A. Stein ve Japon arkeologları tarafından incelenmiş. Bu bölgelerden bulunan metinlerin büyük kısmı Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya ve Çin gibi beş devletin müzelerinde ve kütüphanelerinde ve Japonya, İsveç, Finlandiya, Kore, ABD ve Türkiye'dedir. Eski Uygur dilindeki yazıları ilk araştıran Alman türkologlardır. Eski Uygur yazısının sırrını açan Alman ilim adamı L. Müller'dir. Onun çalışmaları 1900 yılında yayınlanan dört ciltlik "Uygurica" kitabında yer almıştır. 1911 yılında ilim adamı Le Coq üç ciltlik "Manihika" kitabında Mani dini içerikli metinleri çevirip, inceleyerek yayınladı. Eski Uygur metinlerini ilk araştıran Alman ilim adamları L. Müller ve Le Coq'tan sonra B. Bang ve onun öğrencileri A. von Gabain ve R.R. Arat'tır. Eski Uygur metinlerinin yayınlanmasında emeği geçenler arasında P. Zieme, K. Röhrborn, Ş. Tekin, J. Wilkens, A. Yakup, Y. Kasai gibi ilim adamları vardır. Almanya dışında Rusya, Fransa, Çin, Japonya ve Türkiye'de de Eski Uygur metinleri üzerinde yoğun çalışılmıştır. Rusya'da V. Radlov ve S. Malov Eski Uygur dilindeki en meşhur eser "Altın Yaruk" metnini incelemiştir. Bununla birlikte V. Radlov Eski Uygurca hukuk belgelerini Rusçaya çevirerek yayınlamıştır. L. Tugusheva "Huastuanift" sutrasını, hukuk metinlerini yayınlamıştır. Fransa'da ilim adamı J. Hamilton "İyi ve Kötü Şehzade" masalını incelemiştir. Japonya'da K. Otani, N. Yamada, J. Oda, M. Shogayto, K. Kudara, T. Moriyasu, H. Umemura gibi ilim adamları Eski Uygur metinlerini araştırmışlar. Türkiye'de, Türk Dil Kurumu kurulduktan sonra Eski Uygur yazılı eserleri geniş kapsamda incelenmeye başlamıştır. Özellikle, B. Bang'ın öğrencileri R.R. Arat ve S. Çağatay'ın Türkiye'ye dönmesiyle bu iş daha hızlanmıştır. Türkiye'de Eski Uygur metinleriyle çalışan ilim adamları H. N. Orkun, A. Caferoğlu, Ş. Tekin başta olmak üzere C. Kaya, M. Ölmez, S. Özönder, S. Şen, Ö. Ayazlı, M. Elmalı, E. Uçar, H. Tokyürek, B. Özbay, E. Çetin, vs. (Ölmez, 2019:188).

1941 yılında Eski Uygur ve Eski Türk yazılı eserler dilinin gramerini ilk yazan Alman türkologu A. von Gabain'dir. 1968 yılında A. Caferoğlu "Eski Uygur Dili Sözlüğü"nü yayınlamış. 1969 yılında Rus türkologları "Drevneturksky Slovar"

sözlüğünü yayınlamışlar. 1972 yılı S. G. Clouston “An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish”, 1991 yılı E. Marcel “Old Turkic Word Formation” ve 2004 yılı “A Grammar of Old Turkic” kitaplarını yayınladılar. Kazakistan’da G. Aydarov, Eski Uygur Dili üzerine 1991 yılı “Köne Uygur Cazba Eskertkişteriniñ Tili” eserini yayınlamıştır.

Sekiz Yükmek Yaruk Sutrası

Tezimize temel malzeme olarak “Sekiz Yükmek Yaruk Sutrası” kullanıldı.

Eski Uygurca “Sekiz Yükmek Yaruk Sutrası” Berliner Turfantexte serisinin 33. cildinde yer alan Eski Uygurcaya tercümesi yapılan sutralardan biridir. Eski Uygur edebiyatındaki dini sutralar arasında, aslı Sanskritçede bulunmayan, ancak Çinceye meydana getirilip sonradan oluşturulan, “uydurma” sutralar da çoktur. “Sekiz Yükmek Yaruk Sutrası” da uydurma sutralardan biridir. Eski Uygurlar arasında yayılmış olan Budizm dininin öğretisini, düşüncesini veya inancını başkalarına tanıtmak, benimsetmek ve yaymak amacı ile yazılmıştır. Eser 24 Kasım 1907 tarihinde Turfan’ın 10 km. batısında Yamaz Vadisi’ndeki Yar-Hoto’da bulunmuştur. Eski Uygurlar arasında çok yayılmış dinî bir eserdir. En iyi işlenmiş metinlerden biri olan eser, Budizm’e ait dinî-ahlakî inanışlarla ilgili bir bina inşası, cenaze töreni ya da bir düğün vesilesiyle metni okumaya ve ezberden söylemeye teşvik eder, böylelikle insanlar her türlü talihsizlikten ve korkudan kurtulacaklar ve günlük hayatta mutlu olacaklardır düşüncesini benimsiyor. Eser 466 satırlık sutradır. İlim adamları Sekiz Yükmek Yaruk Sutrası’nın erken dönem Eski Uygur metinleri arasında sayılması mümkün olduğunu söylüyorlar. Bilindiği gibi Eski Uygurca metinlerin tarihleri hakkında hiç kesin bilgilere ulaşılmamıştır. Sekiz Yükmek Yaruk sutrasını da kim tercüme ettiği belli değildir. Metin üzerinde hacimli çalışma yapan ilim adamı Juten Oda Eski Uygurca tercümenin aslı ve diğer dillere yapılan tercümelerinin zamanını belirliyor. Juten Oda’ya göre, Çince metin, 7. veya 8. yüzyılların başlarında meydana geliyor ve 9. yüzyılın ilk yarısında Tibetçeye, 14. yüzyılda ise Moğolcaya tercüme ediliyor.

“Sekiz Yükmek Yaruk Sutrası” aşağı yukarı parça parça ve tam metni bulunamamış olsa da, Türk Budizmi ve Türk Budist kültürünün tarihini ortaya çıkarmada yeterince faydalı olmuştur.

Sekiz Yükmek Yaruk Sutrasi'nın Nüshaları

Sekiz Yükmek Yaruk Sutrasi'nın nüshaları 4 ülkede bulunuyor. Bir nüshası İngiltere'nin Londra şehrinde British Library kütüphanesindedir. "Londra nüshası" adıyla bilinmiş bu nüsha Dunhuang mevkiindeki Bin Buda mağaralarından bulunmuş olup 466 satırdan oluşmaktadır.

Sekiz Yükmek Yaruk Sutrasi'nın ikinci bir nüshası Japonya'nın Kyoto şehrinin Ryūkoku Üniversitesinde bulunuyor. "Kyoto nüshası" olarak da bilinen Ryūkoku Üniversitesi kütüphanesindeki bu nüsha Turfan'da bulunmuştur. "Kyoto nüshası" 417 satırdan oluşuyor.

Eserin diğer bir nüshası da Rusya'nın Moskova şehrindeki (Institut Vostokovedeniya) Doğu Bilimleri Enstitüsünde bulunuyor.

Sekiz Yükmek Yaruk Sutrasi'nın bir başka nüshası ise Çin'in Pekin şehri Pekin Millî Kütüphanesindedir (Oda, 2015:8).

Sekiz Yükmek Yaruk Sutrasi Üzerine Yapılan Çalışmalar

Juten Oda'ya göre Eski Uygurca Sekiz Yükmek Yaruk Sutrasi 1915 yılında Toru Haneda ve 1934 yılında ise W. Bang ve onun öğrencileri A. von Gabain, G. R. Rachmati'ler metin üzerinde büyük çalışmalar yapmış. "Sekiz Yükmek Yaruk" sutrası üzerine çalışan diğer bilim adamları L. Ligetti (1971) ile J. Hamilton'dur (1986) (Oda, 2015:7-8). Elde var dört nüshayı karşılaştırarak çok kapsamlı, hacimli çalışma yapan Japon ilim adamı Juten Oda'dır. O eserini 2010 yılında Japon dilinde, 2015 yılında da İngiliz dilinde yayınlıyor.

Haneda Toru (1915). "The Uygur Dhāranī-sūtra Yerli t(ā)ngrili säkiz yükmäk yaruk". Tōyō gakuhō, 5: 41-72, 189-228, 401-407. Tıpkıbasımlar: 2 levha.

Bang, W., A. von Gabain, and G. R. Rachmati. 1934. "Das buddhistische Sūtra Säkiz yükmäk." TT VI, SPAW, Nr.10: 93-192. Repr. in SEDTF II: 190-289.

Ligeti, Luis, (1971). "Autour du Säkiz Yükmek Yaruq", Studia Turcica, Ed. by L. LIGETI, Akadémiai Kiadó, Budapest: 291-319.

Hamilton James Russel, (1986) Manuscripts ouïgours Du IXe-Xe Siècle De Touen – Houang. Peeters france – Paris. Tıpkıbasımlar: s. 331-350 arasındaki 20 levha.

Oda, Juten (2010). A Study of the Buddhist Sūtra Called Säkiz Yükmäk Yaruk or Säkiz Törlügin Yarumış Yaltrımış in Old Turkic, Text Volume [I]; Facsimile Volume [II]. Kyoto: Hōzōkan. [Japonca]

Oda, Juten (2015). A Study of the Buddhist Sūtra called Säkiz Yükmäk Yaruq or Säkiz Törlügin Yarumış Yaltrımış in Old Turkic. Berliner Turfantexte XXXIII. Turnhout: Brepols Publishers.

Juten Oda ve Sekiz Yükmek Yaruk Sutrası

Çalışmamıza kullandığımız metin, Japon ilim adamı Türkolog Juten Oda'nın 2010 yılında yayınladığı eseridir. Juten Oda “Sekiz Yükmek Yaruk” metnini 2010 yılında Japon dilinde yayınladı. Eser üç ana bölümden ve faksimilelerden oluşuyor. Çalışmada Eski Uygurca metnin faksimileleri ikinci kitap olarak ayrı verilmiştir. Juten Oda 1966 yılında Uygur alfabesiyle yazılmış “Sekiz Yükmek Yaruk” el yazmaları hakkındaki ilk raporunu sunmuştur. Bilim adamı Ryukoku Üniversitesi Akademik Bilgi Merkezi'nde (Ōmiya Kütüphanesi) saklanan, Ōtani keşif gezileri tarafından getirilen elyazmalarıyla uzun yıllar çalışmıştır. Bu araştırma konusundaki ilk makalesi “Eski Türk Bayangjing El Yazmalarının Şeceresi ve Dini Düşüncesiyle İlgili Bazı Sorunlar”dır (1978). Juten Oda, kendi anılarında, Japonya'da korunan Eski Çince el yazmaları ile Eski Türkçe çeviri arasındaki içerik bakımından en yakın bağlantının “kültürel aktarımın en uzak iki noktasındaki daha eski bir kültürün kalıntıları” olabileceği yönündeki görüşünün doğrulanmasına sevinmiş ve “böylece bu iki nokta arasındaki bağlantının şüphesiz sekizinci yüzyıla ait olduğu yönündeki görüşümü teyit ediyor” diye yazmıştı. Ancak bilim adamı, metin çalışmaları açısından Uygur-Türk Budizmi'nin biraz daha erken olduğunu işaret ediyor ve eski Türkçe tercümenin yanı sıra “Bayanjiñ” ile ilgili metin materyallerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesiyle ilgilendiğini söylüyor. Moğolca üzerine çalışan Macar bilim adamı Prof. Dr. L. Ligetti'nin “Autour du Sekiz yükmäk yaruq” (1971) adlı eserinin, kendi çalışmalarında çok yararlı olduğunu söylüyor, ayrıca Tibetçe ve Moğolca çevirileri öğrenmenin ufku daha da genişlettiğini yazıyor. Juten Oda Profesör J. Hamilton'ın (1986) Collège de France'daki araştırmasının önemini belirleyerek, Hamilton'un bu çalışması Dunhuang'daki kütüphane mağarasında saklanan eski Türkçe metinler ile Osmanlı Türkçesi arasındaki bağlantıları göstererek, Türk dillerine has özellikleri belirliyor.

Juten Oda, yeni parçaları da ekleyerek yaptığı genişletilmiş çalışmasını 2015 yılında İngiliz dilinde yayınlıyor.

Eski Uygurca tercümeyle ait metinler dünyaya dağılmış durumdadır. Eserin nüshaları Berlin (Almanya), Kyoto ve Tokyo (Japonya), Londra (İngiltere), Paris (Fransa), St. Petersburg (Rusya) ve Çin gibi ülkelerde bulunmaktadır. Esere ait pek çok parça ve yazmanın olması, eserin Uygurlar arasında büyük şöhret kazandığını göstermektedir. Juten Oda, bu nüshaları birleştirip tenkit süzgecinden geçirerek temel bir metin oluşturmayı başarmıştır. Juten Oda, eldeki yazmalar ve tahta baskılara bakarak, Eski Uygurca tercümenin asıl tercüme ve asıl tercümeden değiştirilen metin gibi iki ana versiyondan oluştuğunu söylüyor.

Bununla birlikte, J. Oda, Dunhuang'taki Bin buda mağaralarında bulunup Londra'ya getirilen 466 satırdan oluşan Londra yazmasının tam ve asıl hâline en yakın metin olduğunu, Turfan bölgesinden, Yar-Hoto'dan ele geçirilip Ryūkoku Üniversitesinin kütüphanesine getirilen 417 satırlık Kyoto yazmasının Londra yazmasından küçük farklılıklar gösterdiğini ve 3 ve 4. tahta baskı metinlerin yani Berlin, Paris, St. Petersburg ve Kyoto'da bulunan metinlerin asıl tercümeden değiştirilmiş metinler olduğunu belirtiyor. J. Oda incelediği metinlerinin dört aşamada oluştuğunu tahmin ediyor.

Birinci bölümün ikinci kısmında, Eski Uygurca tercümenin aslı ve diğer dillere yapılan tercümeleri üzerinde durulmuştur. Juten Oda'ya göre, Çince asıl metin, 7. veya 8. yüzyılın başlarında yazılmıştır ve bu Çince metin 9. yüzyılın ilk yarısında Tibetçeye ve 14. yüzyılda da Moğolcaya çevirilmiş olmalıdır. Birinci bölümün üçüncü kısmında, Eski Uygurca tercümenin dili ele alınmıştır. Eserin ikinci bölümü, Eski Uygurca tercümenin yayınına ayrılmıştır. İkinci bölümün ilk kısmında, Eski Uygurca tercümeyle ait bütün parçaların ve yazmaların listesi verilmiştir. Bu listeye bakılarak, 433 satırlık metinde her bir satırın eserin dört aşamasına göre hangi yazma ve parçadan meydana geldiği görülebilmektedir. İkinci bölümün ikinci kısmında, Eski Uygurca tercüme yer almaktadır. Metnin neşrinde eserin iki ana versiyonu bir arada sunulmuştur, yani J. Oda Eski Uygurca tercümenin dört aşamadan oluştuğunu tahmin etmiş ve bu dört aşamayı çalışmasında göstermiştir. İkinci bölümün üçüncü ve dördüncü kısmında, Sekiz Yükmek'e ait çeşitli yorumlar bulunmaktadır. İkinci

bölümün beşinci kısmında, metindeki kelimeler ile ek dizini ayrı başlıklar altında verilmiştir. Üçüncü bölümde, metnin Çince versiyonu ve diğer dillere yapılan tercümeleriyle ilgili metin ve malzemeler hakkında liste ve tablolar yer alır.

Çalışmamızın Alana Katkısı

Yukarıda da belirttiğimiz gibi tezimize inceleme malzemesi olarak “Sekiz Yükmek Yaruk” sutrasını aldık. Çünkü bu metin Türkiye Türkçesine ve Kazakçaya çevrilmemiştir. Tezimizin asıl amacı Eski Uygur ve Kazak dillerini karşılaştırmaktır. Biri eski biri yeni akraba dillerin benzer ve değişik yönlerini açıklamaktır. Eski Uygurca, Kazak dilinde çalışılmayan konudur. Hedefimiz Kazak ilmine Kazak dilinde Eski Uygurca üzerine bir araştırma sunmaktır. Çalışmamızda “Sekiz Yükmek Yaruk” metnini Türkçe ve Kazakçaya çevirdik. Metnin yazıçevrimini yaparken Juten Oda metnindeki ä, i, č, š, q, γ, ng, i, ž harflerini e, ı, ç, ş, k, ğ, η, è harfleriyle (ä – e, i – ı, č – ç, š – ş, q – k, γ – ğ, ng – η, i – è, ž – s) şeklinde verdik. “Sekiz Yükmek Yaruk” metninin dört nüshasıyla çok hacimli çalışma yapan Juten Oda çalışmasında her bir cümleye metnin dört nüshasından dört satır vermiş. Örneğin:

15

Ia ----- aç yoryur ärtingü ämräk amgänür öz biligsiz trs ----- qılınčın

Ib ----- aç yoriyur ärtingü ämräk amgänür öz biligsiz trs ----- qılınčın

Iic [] aç yoriyur ärtingü [] jürlär öz biligsiz trs tätrü qılınčın

Iid turqaru aç yoryur [] ämrä [] biligsiz t[],

gördüğümüz gibi 15. satırda ayrı nüshalardan dört ayrı cümle olarak veriliyorsa da, biz bunları birleştirerek anlaşılır tek bir cümlede verdik. Örneğin:

15 Ia [turqaru] aç yoriyur ertiñü emgek emgenür öz biligsiz t(e)rs [tetrü] qılınčın,
şeklinde verildi.

Bizim çalışmamızın Juten Oda çalışmasından ayırt edilen en önemli noktası - iki akraba dilin karşılaştırmalı gramer incelemesi ağırlıklı olmasıdır. Eski Uygur ve Kazak dillerinin sözcüksel paradigmaları ve sözlüksel-anlamsal gruplarının karşılaştırılması, isimlerin sözlüksel-gramatik ve anlamsal-morfolojik özelliklerinin, gramatik gösterimlerinin incelenmesidir.

BİRİNCİ BÖLÜM

METİN

1.1. Türkiye Türkçesine ve Kazakçaya Aktarımları ve Yazıçevrimleri

01

Ис namo but namo drm namo saŋ

budaya saygı! öğretiye saygı! cemaate saygı!

буддаға құрмет! дарнаға құрмет! жамағатқа құрмет!

02

Ис t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan yarlıkamuş t(e)ŋrili yêrlite

tanrıların tanrısı burhan emr etmiş yer ve gökyüzünde

тәңірілердің тәңірісі бұрхан әмір берген жер мен көкте

03

Ис sekiz törlügin yarumuş yaltrımuş ıduğ darni tana yip

sekiz türlü parlak kutsal *dhâraṇī* sihirli sözün dizildiği ip

сегіз түрлі жарқыраған, жалтыраған қасиетті дарани сиқырлы сөз

мізілген жіп

04

Ис atl(i)ğ sudur nom bitig bir tegzinç

adlı *sutra* kitabının birinci bölümü

атты сутра кітабының бірінші бөлімі

05

Ис ançulayu erür meniñ eşidmişim yme bir ödüñ uluğ uluğı

böyledir benim duyduğum yine bir zaman büyüklerin büyüğü

осылай менің естігенім тағы бір уақытта ұлылардың ұлысы

06

Ис tükel bilge biliglig t(e)ŋri t(e)ŋrisi burhan vayşali¹ atl(i)ğ

bütün bilgili tanrıların tanrısı *Buda Vaiśālī¹* adlı

барлық дана тәңірілердің тәңірісі Будда Вайшали¹ атты

07

Ис nomluğ törülüg balıқта kên alkığ orduta ontın

kanunla yürütülñn (kanuna uyan) şehirde büyük sarayda on

заңға сай жүретін қалада кең үлкен сарайда он

08

Ис sınarqı burhanlar uluşıntın kelmiş erüş üküş bodistv

taftaki *Budalar* ülkesinden gelmiş çok sayıda *Bodhisatva*

тараптағы Буддалар елінен келген өте көп Бодисатва

09

Ис lar bo yêrdeki tört törlüg têrin kuvrağı birle y(a)rlıkayur erti

lar bu yerdeki dört türlü toplanmış cemaatle birlikte buyururdu
лар бұл жердегі төрт түрлі құралған жамағатпен бірге жарлықарды
1

010

Ис ol ödün tıdıǵsız bodistv ol kuvraǵ arasın̄ta erür erti
o zaman engelsiz *Bodhisattva* o toplumun arasında idi.
ол уақытта мінсіз бодисатва сол топтың арасында еді

011

**Ис ötrü olurmış orunıntın örü turup oñ egninteki tonın birtin açınıp tizin
çökidip**
sonra oturduğu yerden ayaǵa kalkıp, sağ omzundaki elbisesinin bir tarafını
açıp, diz kırıp,
*одан кейін орынынан өре тұрып, оң иығындағы киімінің бір жағын
ашып, тізесін бүгін,*

012

Ис elgin қавşurup t(e)ñri t(e)ñrisi [Ib] burhanқа інçe tēp ötüg
ellerini kavuşturunp tanrı tanrısı *Buda* 'ya böyle ricada
қолдарын қусырып тәңірілердің тәңірісі бұрханға былай деп өтініш.

013

Ис ötündi t(e)ñrim bo çambudivip² atl(ı)ǵ yertinçüdeki қамаǵ tınl(ı)ǵ
bulundu tanrım bu Çambudivip² denilen toprak parçasındaki bütün canlı
*өтінді. Тәңірім бұл Чамбудивип² деп аталатын жер бетіндегі барлық
тіршілік ие-*

014

Ис -lar bir êkintike turқaru eñ ilki sansız tümen aźunta berü
-lar birbirine sürekli, en ilk, sayısız dünyalardan beri
- лері бір-бірімен әрқашан, ең алғашқы, сансыз дүниядан бері

015

Ис ötgürü böküñki күñke degi tuǵa ölü uluǵ sapıǵ üzölmez
bundan başka бүгүне kadar doğmak ölmek süreci kesilmemiştir
өткеннен бүгінге дейін туу, өлу үдерісі үзілмейді

016

Ис t(e)ñrim inçip bo қамаǵ tınl(ı)ǵlarda bilgeler az biligsizler
tanrım ancak bu bütün canlılarda bilgililer az, cahiller
тәңірім осылайша бұл барша адамдарда даналар аз, надандар

017

Ис üküş t(e)ñrim üç erdinike tapıǵçı tınl(ı)ǵlar az yekke
çok tanrım üç (kutsal) hazineye tapınanlar (hizmet edenler) az, şeytana

¹ Hindistan'daki bir şehrin adı. (*Vaiśālī*)

*көп тәңірім үш (қасиетті) қазынаға сыйынатындар, табынатындар
аз, шайтанға*

018

Ис **ісгекке қамқа тапıғчі тınl(ı)ğlar үкüş t(e)ғrim yme**
*şeytana, büyücyе hizmet eden, tapınan canlılar çok tanrım, yine
шайтанға, сиқыршыға қызмет етін, табынатын тіршілік иелері көп
тәңірім, тағы*

2

019

Ис1 **çhşaptı sıyux tınl(ı)ğlar үкüş arığ çhşaputl(ı)ğ tınl(ı)ğlar**
*talimatı bozuk canlılar çok, talimatı temiz canlılar
ниеті бұзылған адамдар көп, ниеті таза адамдар*

020

Ис1 **az t(e)ғrim edgüke қатıǵланur tınl(ı)ğlar az ayıǵқа tavra-**
*az tanrım iyilik için çabalayan canlılar az, kötülüğe yöne-
аз тәңірім жақсылыққа бет бұрған адамдар аз, жамандыққа бет ал-*

021

Ис **-nur ermegü tınlıǵlar үкüş t(e)ғrim uzun yaşayur tınl(ı)ğlar az**
*-len tembel, kayıtsız canlılar çok tanrım uzun yaşayan canlılar az
-ған жалқау, немқұрайлы адамдар көп тәңірім ұзақ өмір сүрген
адамдар аз*

022

Ис **ödsüz ölüг tınlıǵlar үкüş t(e)ғrim dyan saқınçl(ı)ğ kеñ köğüzlüг**
*zamansız ölen canlılar çok tanrım geniş düşünceli, bağışlayıcı
мезгілсіз өлген адамдар көп тәңірім үлкен ойлы, кеіірімді*

023

Ис **tınlıǵlar az saçux köğüllüг yaǵluğ saқınçlıǵ tınl(ı)ğlar**
*canlılar az, saçma sapan düşünceli yanlış düşünen canlılar
адамдар аз, ойы орнықсыз қате ойлайтын адамдар*

024

Ис **үкüş t(e)ғrim bay barıml(ı)ğ tınl(ı)ğlar az yok**
*çok tanrım zengin canlılar az
көп тәңірім бай адамдар аз*

025

Ис **çıǵay tınlıǵlar үкüş t(e)ғrim tözün**
fakir insanlar çok tanrım

² Hindistan'daki *Bodhisattvaların* adı.² (Jambūdvīpa)

кедей адамдар көп тәңірім

026

IId yumşaq yavaş tınl(ı)ğlar az qadır

nazik, yumuşak canlılar az, kaba,
сыпайы, жұмсақ жандар аз, тұрпайы

1

IId qatğı toozın tınl(ı)ğlar üküş t(e)ñrim köni

sert, vahşi canlılar çok tanrım, gerçek sadık
қатал, жабайы жандар көп тәңірім, шынайы адал

2

IId tınl(ı)ğlar az [t(e)ñrim]³ tevlüg kürlüg tınl(ı)ğlar üküş t(e)ñrim

canlılar az tanrım, aldatıcı canlılar çok tanrım
жандар аз тәңірім, арам жандар көп тәңірім

3

3

IId tükeli bilir tavar tilemez tınl(ı)ğlar az üküş tileyür tükeli

her şeyi bilip, âlim olup mal mülk (zengin olmayı) istemeyen canlılar az, çok
isteyip yetersiz, bilgisi
*бәріне мәлім мал-мүлікті (байлықты) қаламайтындар аз, көп қалайтын
білімі жеткілікті*

4

4

IId bolmaz tınl(ı)ğlar üküş t(e)ñrim buşı bērgeli aqı tınl(ı)ğlar az

olmayan canlılar çok tanrım, sadaka veren cömert canlılar az
еместер көп тәңірім, садақа беретін жомарт адамдар аз

5

IId kıız kıvırğaq saran tınl(ı)ğlar üküş t(e)ñrim kērtü tınl(ı)ğlar az

cimri canlılar çok tanrım, gerçek (sadık) insanlar az
сараң адамдар көп тәңірім, шынышыл (адал) адамдар аз

6

IId esüg yalğan tınl(ı)ğlar üküş t(e)ñrim anı üçün bo yērtinçüteki

yalancı canlılar çok tanrım, onun için bu yeryüzündeki
өтірікші адамдар көп тәңірім, сол үшін мына жержүзіндегі

^{3 3} t(e)ñrim: Ia

⁴ t(e)ñrim: Ia

⁵ bar: Ib

⁶ iyinür basınur: IIc

7

IIc tınl(ı)ğlar kıutsuz kıovı ülgüsü erürlar [t(e)ŋrim]⁴ k(e)ntüleriniñ
canlılar (bedbaht) mutsuzdur (tanrım) kendilerinin
адамдар бақытсыз (тәңірім) өздерінің

8

IIc ülügsüzi üçün közünür aźunta etözleri -----
mutsuzlukları için görünen alemde vücutları
бақытсыздықтары үшін көрінген әлемде тәндері

9

IIc ----- emgek []ler uluş ----- balıķ sayu kim begleri
eziyet çekiyor, her devlette (ulusta), her şehirde bekleri
қиналады, әр елде, әр қалада бектері

10

Ia azu қарı başları [bar]⁵ erser [iynür basınur]⁶ ur yinik yazuķķa ertiñü
veya büyükleri (halkını) ezdi, zülüm etti, değersiz, küçük günahları için
немесе үлкендері (халқын) қинады, зұлымдық жасады. болмашы, кішкентай күнәлары үшін

11

Ib ağ(ı)r kın) kötürür ertiñü emgek emgenür ér[erti]⁷ (ağ(ı)r
ağır, son derece ağır ceza verdi ağır
ауыр, өте ауыр жаза берді, ауыр
⁵

12

Ib bolur қ(a)ra bodun) k(e)ntünüñ [kıutsuzı]⁸ ülügsüzin üçün (yolķ
olur sıradan halk kendilerinin mutsuzluğu için
болды қара халық өздерінің бақытсыздықтары үшін

13

Ib çığay bolurlar ayığ alp emgekin) kıazғанç tileyür yine қорқа
fakir fukara olurlar, ağır zulümlük görürler, kazanç diler, yine felakete
кедей болып, ауыр зұлымдық көреді, табыс тапқысы келеді, тағы да бәлеге

⁷ erti: IIc

⁸ kıutsuzı: IIc

⁹ turķaru: IId

¹⁰ tetrü:IIc

¹¹ neñ: II d

14

Ia **tüşer neñ bulmaz yaş turkaru ekini bütmez yalıñ boğuzı todmaz**
katlanırlar hiçbir şey bulmaz, yazın ekini çıkmaz (bitmez), aç karnı doymaz.
ұшырайды, ештеңе таппайды, жазда егіні бітік шықпайды, аш қарыны тоймайды.

15

Ia **[turkaru]⁹ aç yorıyur ertinü emgek emgenür öz biligsiz t(e)rs [tetrü]¹⁰ kılınçın**
sürekli aç yürüyor, son derece eziyet çekiyor kendi bilinçsiz, ters (doğru olmayan) davranışın
әрқашан аш жүреді, шектен тыс азап шегеді өздерінің біліксіз, теріс (дұрыс емес) қарым-қатынасының

16

Ia **[neñ]¹¹ bilmez uқmaz kim m(e)niñ aşnuқı aұunta қılmıш өз қılнңım**
hiç bilmiyor, anlamıyor benim önceki hayatımdaki (kendi) yaptığım amellerim
ешкім білмейді, түсінбейді менің өткен өмірімде жасаған әрекеттерім

17

Ib **mèni inçe emgetir tēp inçip yine yērke t(e)ṇrike burhanka**
beni öyle eziyor diye böylece, yeni yere tanrıya, Budaya
мені сондай қинайды деп осылайша, тағы жерге тәңіріге, бұрханға,

18

Ic **élke hanқа begke işike érinür öpkileyür қut birmez igidmez**
devlete, hana, beğе, beğін ешине hoşnutsuzluғunu (söyledi) iletti mutluluk vermez, (bizi) içерmez (besleyemez)
үкіметке, ханға, бекке, бектің әйеліне бақытты ете алмады, бізді асырай алмайды деп, риза еместігін жеткізді.

19

Ic **tēp emtı t(e)ṇrim bo қutsuz қovi tınl(ı)ğlarқа t(e)rs biligin**
diye, şimdi tanrım bu mutsuz canlılara ters bilgilerinden
деп, енді тәңірім мына бақытсыз жандарға теріс ойларынан

6

20

Ib **ayıғ қılнңın kitermek (alın çevişin) y(a)rlıқazun [t(e)ṇrim]¹² kim**
(kötü amellerinden) günahlarından kurtulmanın yolunu göster tanrım kim

¹² t(e)ṇrim: Ia

¹³ t(e)ṇrısı: Ic

¹⁴ қамағ: Ib

(жаман қылықтарынан) күнәларынан құтылудың жолын көрсет
тәңірім кім

21

IIc **uқzunlar bilzünler bo munça törlüg ağır emgekte қutrulzunlar**
anlasınlar, bilsinler bu çok türlü zor eziyetten kurtulsunlar.
түсінсін, білсін мына мың түрлі азаптан құтылсын

22

Ia **t(e)ңrim ol ödün t(e)ңri [t(e)ңrisi]¹³ burhan tıdıǵs(ı)z bodisvt(ı)ǵ ögdi**
alқadı

tanrım o zaman tanrıların tanrısı Buda engeli olmayan budisti övdü.
тәңірім сол уақытта тәңірілердің тәңірісі бұрхан кедергісіз
(шектеусіз)будисті мақтады

(22)

23

Ib **inçe tēp yarlıқadı sadu sadu tıdıǵsız bodi- -svt siz uluǵ yarlıқанчуқи**
kōñülin

böyle diye buyurdu iyi iyi engelsiz bodistv büyük merhamet sahibi olan gönül
былай деп әмір етті жақсы жақсы мінсіз будист үлкен мейірімді
жүрегін

24

Ia **[kamaǵ]¹⁴ қutsuz қовı t(e)rs biliglig tınl(ı)ǵlar [üç]ün kōni yol**

bütün yanlış bilgili (inançlı) canlılar için doğru yol
барлық құты қашқан, теріс ниетті жандар үшін шынайы жол

25

Ia **soǵançıǵ nom ötünürsiz sizler қam(a)ǵ tözünler қoduru tıñлаңлар**
tatlı (hoşgörülü) öğretiyi isterseniz, sizler bütün soylular çok dikkatli dinleyin
жанға дауа (үйрету) кітабын қаласаңыз, сіздер барлық тектілер
мұқият тыңдаңдар

26

Ia **sizlerni üçün otğuraқ nomlayu bèreyn ol kim ertmiş**
sizler için kesin ve açık bir şekilde anlatıyım o kim imiş
сіздер үшін жан-жақты түсіндіремін ол кім екенін

27

Ib **burhanlar nomladı t(e)ңrili yerli**

Budalar anlattılar gökte yerde
бұрхандар үйретті аспан пен жерде

(27)

Ib **sekiz yükmek arvış**
sekiz yığın büyü
сегіз жиынтық дуа

IIc **sekiz törlügin yarumış yaltrımış**
sekiz türlü parlak
сегіз түрлі жарық

(27)

28

IIc nom bitigig emti [m(e)n]¹⁵ yme nomlayur m(è)n kênki [klteci]¹⁵ burhanlar yme nomlağaglar

öğreti kitabı şimdi ben öğretirim, sonra gelecek olan Budalar da açıklayacaklar

үйрету кітабын қазір мен үйретемін, кейін келетін бұрхандар да түсіндіреді

29

IIc inçip yene yêrte t(e)ñrite eñ [ağırı ögütmiş]¹⁶ kişi tēp tētir
böyle yine yerde gökte en saygılı methedilen kişidir.

осылайша тағы жерде көкте ең қадірлі мақтаулы адам

30

Ib kişi yalñuқта aғarı yoқ ol kim kişi tēp tētir yorügi cın

insanın değeri yok, insan diye adlandırdığımız yaşam tarzı gerçek,

қадірі жоқ, адам деп атап жүргеніміз өмір сүру салты шынайы,

31

Ia kértü köñüllüg [tēp]¹⁷ tētir

temiz kalplidir

таза жүректі (адам)

31

Ib köni kértü erip köñüli қılнңı tēser

dürüsttür, iç dünyası, davranışı,

адал, ішкі дүниасы, қарым-қатынасы,

(31)

32

IId köni kértüsi negül tēp

hakikatı nasıl der

ақиқаты қалай дейді

Ib yañluқ egri ermeser etöz қılнңı kértü

insan eğri değilse vücudunun davranışı

doğrudur

адам қисық-қыңыр болмаса қылығы

шынайы

(32)

IId inçip köñül tözi esügsüz

böylece kalbinin esası yanlışsız

осылай көңілі жаңылыссыз

Ib köni (kértü erser)

ötrü

gerçekdir, için gerçek davranışın doğruluğu için, sonra

ақиқат, үшін шынайы қарым-қатынастың дұрыстығы үшін, сосын

(32)

33

IId üçün köni қılнңı köni oñaru üçün

Ib soltun қılнңı köni titir oñdun қылнңı yme kértü tētir

solun yaradılışı gerçektir, sağın yaradılışı yine gerçektir

сол жақтың жаратылысы шынайы, оң жақтың жаратылысы да

шынайы

(33) 34

IId turqaru köni kértü yorıǵın yorıǵalı
daima hakikat yaşamın yolunda yürüyen
әрдайым ақиқаттың жолында жүрген

(34)

Ib ol tēmin kişiye sanur
erür

onu hemen kişi sayar
оны тез арада адамға санайды

IId udaçı üçün anın kişi tēp tētmiş

onun için onu kişi der
сол үшін оны адам дейді

(34) 35

Ia anı üçün inçe bilmiş k(e)rgek
onun için böyle bilmek gerek.
ол үшін осылай білу керек.

IId munı üze bilgülük ol
bunu iyice bilip al
мұны жақсылап біліп ал

(35)

Ia nomuǵ törüǵ kişi iter kişi aǵ(ı)rlayur kişig
öğreti kanununu yapan kişi saygılı kişi (başkaları ona saygı gösterir)
дарна заңын жасаған кісі қадірлі кісі (басқалары оған құрмет көрсетеді)

36

Ia igidür nom uǵrında kötrülür aǵ(ı)rl(ı)ǵ bolur yene ol' oq
öğreti kitabın sayesinde o yükseliyor ve saygıdeğer birisi oluyor
дарна кітабының арқасында ол жоғарылайды және құрметке бөленеді

37

IId nom törü yene ol oq kişig aǵırlayur igitür
öğreti kanun kitabı yine o kişiye değer verir
діни заң кітабы да ол кісіге құрмет көрсетеді

(37)

Ib kim qayu tın(ı)ǵ (bo nomuǵ ol) kişi
kim hangi kişi (dini öğretici olsun),
destekleyerek

IId anın nomlı kişilike tayaqlıǵın
ondan dolayı kutsal kişi diye

*кім қандай адам (дін үйретуші болсын),
деп қолдап*

сондықтан қасиетті адам

(37) 38

Ia umuǵ maǵ tutsar ol kim tın(ı)ǵ
ümid ederek sığınırса o canlılar
үміттеніп паналаса ол адамдар

IId tēmin ök tözün yoluǵ
hemen soyluların yolun
тез арада тектілердің жолын

¹⁵m(e)n: Ia; kelteci: Ia

¹⁶aǵırı ögütmiş: Ib

¹⁷tēp: IId

(38)

Ib yme қут (bulmışlarқа санур)

y(a)rlyқаdı

yine kut (mesutluk) bulduklarını sanır,
тағы да қут, береке таптық деп ойлайды,
бұйырды

39

IId тақы yme tıtıǵsız bodistv siz inçe bilin қамағ tınlıǵlar үкүш

daha yine engelsiz bodistler siz öyle bilin bütün canlılar çok
тағы да мінсіз будисттер сіз солай біліңіз барлық тіршілік иелері көп

40

IИc emgek emgenip edgü [kılınç] қılıп tēmin kişi et'өzin bulurlar inçip

асı çekip iyi amel (davranış) kılıp hemen kişi өзünü bulurlar, böyle
азап шегіп, жақсы қылық жасап тез арада кісі өзін табады, осылайша

41

Ib kişi et'өzin (bulup yene edgü) қılınç қılmazлар кертү nomuғ

kişi өзünü bulup yine iyi amel kılmazлар gerçek dini kitabı
адам өзін өзі тапса да жақсы қылық қылмай шын діни кітапты

42

Ib қодуп ters t(e)trü yañluқ törüг tutarlar түkel төrlүг

бірақпıп yalan, yalıñş kanunu kullanırlar, her türlü
тастап жалған, қате заңды қолданады, әр түрлі

43

Ib ayıǵ қılınç қılurlar қалtı et'öz қodsar üç yavlaқ yolқа

günah işlerler ve vücudu bıraksa üç fena yola
күнә жасап және денесін тастаса үш жаман жолға

44

IИc түшерler ertinü ağır emgekke kirürler ol antağ ağır yazuқluғ

düşerler çok aşırı zor acıya girer o gibi büyük günaha
түседі өте қиын көп азап шегеді, ол сияқты үлкен кінәға батады

45

IИc ayıǵ қılınç(ı)ǵ tınl(ı)ǵlar birök bo nomuғ eşidip sēziksiz köñülin

kötü yaradılışlı canlılar fakat bu öǵretüyü duyup, şüpheşiz gönülle
жаман жаратылысты адамдар бірақ осы ілімді естіп, күмәнсіз көңілмен

46

Ib кертгүнүп ayıǵlamasar ol antağ (tsu)yda yazuқda ağır emgekте

inanıp kötülük yapmazsa o gibi günahтан, acı çekmeden,
сеніп жамандық жасамаса ол сияқты күнәдан, азап шегуден,

47

IИc öñi қurtulur emgek[] taluy öǵüztin үner meñülүг meñike

başka eziyetten kurtulur denizden çıkar ebedi mutluluğa
басқа да қорлықтан құтылады, теңізден шығады мәңгілік қуанышқа

48

Ia tegir қам(a)ғ қутлар vahşiklar turқарu iye basa küü küzedü
ulaşır bütün iyi ruhlar daima (onları) takip etti ve (onları) korudular
жетеді барлық жақсы рухтар (олардың) соңынан жүрді және оларды қорғады

49

IIc tutarlar et'özi adasız tudasız bolur özi yaşı uzun bolur ödsüz
vücutları emniyet altında (tehlikesiz) olur, özünün yaşları uzun olur,
денелері қауіпсіз жерде болады, өздері ұзақ өмір сүреді,

50

IIc қолусuz өлmez tek kértgünç көңül үшін ança utlısı
zamansız өлmez gerçek inanca dolu gönül bunca ödüllendirilir
уақыты келмей өлмейді шын сенімге толы көңіл осылайша марапатталады

51

IIc bolur anı (үшін)¹⁸ taқи ne tēmiş k(e)rgek birök kim қayu tınl(ı)g bo nom
onun için yine ne demek gerek, fakat kim hangi canlı bu öğreti
ол үшін тағы не деу керек, бірақ кім, қандай адам бұл діни

8

52

IIc bitigig bitiser bititser oқıсар oқıtсар azu özi (nomlasar)¹⁹
kitabı yazsa, yazdırsa, okusa, okutsa ya da özü öğrense,
кітапты жазса, жазғызса, оқыса, оқытса немесе өзі үйренсе,

9

53

Ia nomlatsar (bitiser oқıсар)²⁰ tüketi törüsinçe ayayu aғ(ı)rlayu tapınu udunu
öğretse, yazsa, okusa hepsi kurala göre derin saygıyla tapunsa
үйретсе, жазса, оқыса барлығы ережеге сай терең құрметпен табынса

54

IIc tutsar ol edgü қılınч sanı сақаşı idi yok kiniңe terk ödün ol
o iyi amel kılmanın hesabı yok, sonunda çok çabuk o
ол жақсы іс қылудың сан-сапағы жоқ, аяғында өте тез ол

55

^{8 18} үшін: Ib

¹⁹ nomlasar: Ia

²⁰ bitiser oқıсар: IIc

- IIc tınl(ı)ğ burhan utın bulur taı yme tıdıǵs(ı)z bodistv siz**
canlı burhan ruhunu bulur (elde eder), daha yine sayısız budistler siz
адам бұрхан рухына қауышады, тағы да сансыз будисттер сіз
- 56
- IIc inçe biliñ birök ayu tınl(ı)ğ biligsiz ayıǵ ılınçlıǵ erip t(e)rs**
böyle bilin fakat hangi canlı akılsız, kötü amel yapıp, ters,
осылай деп біліңдер бірақ қандай жан ақылсыз, жаман іс қылса, теріс,
- 57
- Ia tetrü törüke kèrtgünç kèrtgünser (ötrü)²¹ tükel törlüg törüsüz**
yalan (doğru olmayan) kanuna inansa, sonra hepsi türlü kanunsuz,
жалған (дұрыс емес) заңға сенсе, одан кейін барлығы түрлі заңсыз,
- 58
- Ia anıǵ ılınçl(ı)ğ iş işleser ötrü am(a)ğ anıǵ ılınçl(ı)ğ (a)mnu t(e)rs**
kötü davranışlı iş yapsalar, sonra bütün kötü ameller, şeytanlar, yalan (doğru olmayan, sapık)
жаман ниетті іс жасаса, одан кейін барлық жаман қылықтар, шайтандар, өтірік (дұрыс емес, жолдан тайған)
- 59
- IIc (tetrü)²² nomluǵ tértilar oñızınlar yekler yèlpigler u uzǵun oburǵa**
bilgi öğreten sapkınlар, kötü ruhlar, şeytanlar, hasta ruhlar kötü kular
білімді үйрететіндер, жаман рухтар, шайтандар, ауру рухтар, ұс-ұзғын
- 10
- 60
- IIc ulatı y(a)vlaq b(e)lgülüg orkınçıǵ ünlüg ular tükel törlüg**
ve diğер kötü şeyleri işaret eden, sesleri korkunç kular tüm çeşitli
және басқа да жаман нәрселерден белгі беретін, үндері қорқынышты ұстар барлығы түрлі
- 61
- IIc yavlaq irü b(e)lgüler alu evde barta közünü kelip örletür**
kehanet işaretler bütün evlere (mekânlara) sorun getiriyor.
жаман аян беретін белгілер барлық үйлерге (мекендерге) бәле әкеледі.
- 62
- IIc teñ teñ ig aǵrıǵ ada tuda kelürür emgedür yılm ayın turaru**
tүrlү tүrlү hastalık, felaket getirir, yıllarca, aylarca
түрлі түрлі ауру, пәлекет әкеледі, жылдар, айлар бойы
- 63

²¹ ötrü: IIc

²² tetrü: Ia

IIc ev barq içinte ada tuda қор yas egsümez ög қаң оғул қыз қа
evin içinde yokluk, felaket, muhtaç ve kayıp azalmıyor anne baba oğul kıza
үйдің ішінде жоқшылық, бәле, мұқтаждықы пен шығын азаймайды ана - әке ұл қызға,

64

IIc қadaş күн қуul bir ikintike қарışur othı suvl(ı) teg
akraba, köleler bir-birine қарışır ateş ve su gibi
туысқандар, күн, құл бір-бірімен қырқысады, от пен су сияқты

65

Ia tütüslügü bolurlar ev iesi turқaru bulğanyuқ көңüllüg [öpkelig]²³
bir-birine düşman olurlar ev sahibi daima (her zaman) қарışıklık (şaşkın)
бір-біріне дұшпан болады үй иесі әрқашан аласапыран

66

IIc қadır sarsıg yavlaқ bolur inçe bilmiş kergek ol barқа
sert, kaba ve sinirli olur öyle bilmek gerek o bütün
қатал, дөрекі және ашулы болады солай білу керек ол барлық

67

IIc yek içgek қılнңı ol tēp birök antağ edgü öglisi bar erip
şeytan ve vampirin davranışdır fakat onun gibi iyi düşünceli var ise
шайтан мен қанішердің қылығы бірақ ол сияқты ізгі ойлы бар болса

68

Ib bo nom bitigig evinte oқıtsar ulatı üç қata oқımıшта bo
bu dini kitabı (sutrayı) evinde okutsa, ve üç kere okudukta bu
бұл діни кітапты үйінде оқытса, және үш рет оқығанда бұл

69

Ib munça törlüg ada tuda alқu yoқadur etözleri igsiz toғasız
bunca (bu kadar) türlü tehlikelerini hepsi kayıboluyor vücudları hastalıksız
мұнша түрлі қауіп-қатердің бәрі жоқ болады денелері аурудан

11

70

IIc adasız bolur [birök]²⁴ bitig oқımıш edgü қılнң erdemi bo erür birök қayu
tınl(ı)ғnıғ
ağrsız olur (fakat) (dini) kitabı okumuş, iyi amel erdemi budur fakat bazı
canlıların
ада болады (бірақ) (діни) кітапты оқыған, жақсы іс жасағандар
осылар бірақ кейбір тіршілік иелерінің

^{11 23} öpkelig: IIc

- 71
Ib **uvutsuz biligi ertiñü küçlüg erip öpke az almır қılнңı**
 utanmazлығы (zamparalığı) güçlüdür kızgın ve hırса yönelik eylemi
ұятсыз білімі шектен шығады ашулы, қырсық қылығы
 12
- 72
Ia **artuқ küçlüg erip ertiñü aғ(ı)р emgenser biligsiz [küniçi]²⁵ küvençeң**
 güçlüdür çok ağır eziyete ise cahil, kibirli
шектен шығады өте ауыр азап шектіретін надан, топас
- 73
Ia **қılнңı artuқ küçlüg erip bo muntaғ nizvanılar turқарu amru**
 davranışları çok güçlüdür böyle bu tutkulular (dine baғlı olanlar) daima
қылықтары шектен тыс осылайша бұл дінге берілгендер әрдайым
- 74
Ia **өрлетсер yme bo nom bitigig oқıtsar аyayu aғ(ı)rlayu tapınu**
 içkence çekерler yine bu sutra kitabı okutsa, derin sayғыyla
азап шегеді тағы да осы сутра кітабын оқытса, терең құрметпен
- 75
Iic **udunu tutsar muntaғ törün evrilser tek үç қата оқıсар bo munча төrlүg**
 takip etse, böyle kanunla yürüse eğer o sütrayı sadece үç kere okusa böyle
 çeşitli,
*соңынан ерсе, осылайша заңмен жүрсе егер ол сутраны тек қана үш
 рет оқыса мұншама әртүрлі,*
- 76
Iic **yavlaқ bilig barча алқu алқınur söner amrılur edgü ögli көңүл**
 kötü bilgiler hepsi kaybolur, sona erir, rahatlar sağduyu,
*жаман ойлардың барлығы жоқ болады, бімеді, (адам) тынығады. ақ
 ниетті,*
- 77
Iic **yarlıқаңуçı көңүл ögrünçü көңүл түz көңүлте ulatı [alқu] burhanlar**
 merhamet, sevinç, dürüstlük öğrenen ve diğerleri bütün burhanlar
*мейірім, қуаныш, адалдықты үйренген және басқалары барлық
 бұрхандар*
- 78
Iic **biligiңe tegir nom үлүшін bulur тақı yme tıdıғsız bodistv**
 bildikleri kadar sutradan paylarını alır (faydalanır) yine engelsiz bodhisattva
білгендерінің сутрадан үлестерін алады тағы да мінсіз будиств

^{12 24} birök: Ia

²⁵ küniçi: Ib

- 79
IIc **қайу тұл(і)ғ етігліг yaratıǵlıǵ iş küdük kent uluǵ ev barq**
 hangi canlı (eğer birisi) yapılmış iş, şehir, kasaba, ev
қандай тіршілік иесі (егер біреуі) салынып жатқан қала, ауыл, үй
- 80
IIc **этгелі yaratǵalı saǵınc saǵınsar eñ aǵnu bo nom bitigig**
 yapmay₁₂ (bitirmeyi) düşünsе, her şeyden önce o bu sutrayı
жасауды бітіруді ойласа, ең бірінші ол бұл сутраны
- 81
IIc **үч қата ol yérde oqımış k(e)rgek anta kén topraq**
 үч kere orada okuması gerek , ondan sonra yeri (topraǵı)
үш рет сол жерде оқуы керек, одан кейін жерді (топырақты)
- 82
IIc **қаза tam toqıyu titig yoǵuru iş küdük tēmin baǵlamış**
 kazarak, duvar örüp, çamur yoǵurup işe hemen başlamak
қазып, қабырғасын өріп, балшықты илеп бірден іске кірісу (бастау)
- 83
IIc **k(e)rgek ötrü sēziks(i)zin ev barq turǵurmış k(e)rgek күntin**
 gerek, bundan sonra şüphesiz ev yapmak gerekir; güneyde
керек, одан кейін күмәнсіз үй салу керек. оңтүстікте
- 84
Ia **sınar taǵdın yınǵaǵ ikidin teñ**
 de kuzeyde de iki tarafta da aynı
де солтүстікте де екі жақта да бірдей
 (84)
- Ia** **yaylıq этгүлүк өñtün**
 yazlık köşk yapmak gerekir;
жаздық сарай салу керек
- 85
Ia **ынǵaǵ kéd'in yınǵaǵ ikidin sınar bulañ anta ulatı aǵl(ı)q**
 güneyinde kuzeyinde iki tarafında da koridor ve bununla birlikte mutfak
*оңтүстігінде солтүстігінде екі жағынан да коридор және мұнымен
 бірге асүй*
- 86
IIc **küdenlik ev barq uluǵ kiçig қапıǵ қудуǵ otçuq taş soǵǵu tegirmen**
 misafir odası, büyük ve küçük kapı, kuyu, ocak, taş havan (soku), değirmen,
*қонақ бөлмесі, үлкен және кішкентай есік, құдық, ошақ, тас келі,
 діірмен,*
- 87
IIc **aǵılıq kömsülük ulatı yılqıqa atlıq kışike batıǵlıqqa tegi**
 depo₂ ve hayvanlara ahır, insanlara tuvaletе kadar

қойма және жануарларға қора, адамдарға дәретханаға дейін

88

IIc **tüzü tüketi étmiş yaratmış k(e)rgek ötrü ol ödün yèr altınқılar**
herşeyi yapmış olmak gerekiyor, sonra o zaman yerin altındakiler
барлығын жасау керек, сосын ол уақытта жердің астындағылар

89

IIc **küçlügler қорқынқılar ölüтçiler қынқılar алқу кетгейлер**
güçlü, korkunç katiller işkenceciler hepsi gidecek
күші көп, қорқынышты баскесерлер, залымдар бәрі кетеді

(89)

90

Ia **başı күn erkligin yorıǵlı ay erkligin**
öncelikle güneş gücüyle, ay gücüyle
алдымен күн күшімен, ай күшімен

(90)

Ia **yorıǵlı yıl erkligin yorıǵlı özüt erkligin**
dönüşümü, yıl iradesi dönüşümü, ruh iradenin
айналымы, жыл жүйесі айналымы, рух жүйесі

91

Ia **yorıǵlı erklig xan süüsin başlaǵucı**
dönüşümü, Erklig Han ordunun başı
айналымы, Ерікліг хан әскер басы

(91)

92

Ia **қаşынқıǵ қорқынқıǵ erkliglerniñ атлары bo [erür]²⁶ күn yorıǵı ay ölüтçi erklig**

korkunç² güçlerin adları bunlardır; güneş yürüyüşü ay (denen) öldürücü,
güçlü
қорқынышты күштердің аттары мыналар; күннің айналуы ай деген қанішер күш

93

Ia **taysuy sar(ı)ǵ urunguluǵ irbis қудруқı yumuzuǵluǵ beş törlüǵ**
Jüpiter sarı sancaklı, vaşak (çin astrolojisine göre gökteki yıldızlardan birinin adı), kuyruǵu bayraklı beş türlü
юпитер сары жалаулы, барыс құйрығы (қытай астрологиясы бойынша көктегі жұлдыздардың біреуінің аты), байрақты меркурий жұлдызы бес түрлі

13

²⁶ erür: IIc

²⁷ Saǵızǵan - Çin astrolojisine göre tanrı yıldızlarından birinin adı.

²⁸ қ(a)ra yılan altı қав - astrolojiye göre tanrı yıldızlarından birinin adı.

94

Ia toprak erkligi y r t(e) ri hanı soltun kök luu   d n a 
toprak hakimi, yer tanrı hanı, soldan mavi ejderha, sađdan beyaz
топырақ танымы жер т ңірі ханы солдан к к айдаһар оңнан а 

95

IIc bars küntün kıızıl sađızған²⁷ tađdın  (a)ra yılan altı kav²⁸ yarařmazı
kaplan, güneyden kıızıl saksaađan, küzeyden kara yılan, altı kav tabusu,
yarařmazdı, geçinemezdi
*барыс, оңт стіктен kıзыл сусаған, солт стіктен алты   лаш  ара
жылан б р-б рімен келіспейтін, т л табыса алмайтын.*

96

Ib iki y(i)g(i)rmi erkligi toprakda ı  arı bařı ath ı y zl g  batađl(ı) da ı
on iki hakimi, topraktaki yařlı ve  nde gelenler₂ bok çukurundaki
*он екі таным, жердегі жасы  лкендер мен текті адамдар бок
ш  қырындағы*

97

IIId ađuluđ luusı  amađ yekler y lpigler adar(t)ta ı erkligler al u barça yařar
zehirli ejderhalar, bütün řeytanlar, cinler, ayırıcı g  ler hepsi saklanırlar
*улы айдаһарлар, барлық шайтандар, жындар, б луші к штер барлығы
жасырынады,*

98

Ia -lar yo adurlar y rig topra ađ iř iřleyürler orunuđ booř
yok olurlar; yeri ve toprađı iřlerler, yeri boř
жо  болады; жер мен топырақты   дейді, орнын бос

99

IIId  odurlar ıra  tezerler bodsuz köligesiz barırlar ne  ada tuda  ılu
bırakıp ayrılırlar,  a arlar vücudsuz, gölgesiz giderler, hiç zarar vermeyi
тастап кетеді,  ашады денесіз, к ле кесіз кетеді, еш зиян келтіруді

100

Ia umazlar  tmiř yaratmıř ya ı ev bar  iese e  utadur  utluđun
düřünmezler; yeni ev inřaat eden sahibine mesutluk, kut verir kutlu
*ойламайды; жа а    салып жатқан    иесіне ба ым,   т береді
  тты*

101

IIId  ıvl đ bolur yař tur aru  gr n  n me in ermeki bolur bay
sevinçli olur, hayatı daima neřeli₂ zengin olur
 уанышты болады,  мірі  р ашан шаттанып бай болады

102

IId barımlıǵ bolur artuǵ emgenmedin qazǵanǵ ükin kirür azu ıraǵ

bolluk olur, fazla emek vermeden kazancı çok olur veya uzak

молишылық болады, көп еңбектенбесе де табысы мол болады немесе алыс

сапарға

103

Ia bargalı saǵınǵ saǵınsar azu süü süüleser [azu]²⁹ at yol tileyür

gidince düşünse yahut askeri sevkederse veya şöhet dilerse

шыққанда ойланса немесе әскерді жасақтаса немесе атақ даңқ тілесе

104

Ia azu sat(ı)ǵқа yuluǵқа barsar qazǵanǵi ükliyür [alku]³⁰ asılur

veya ticarete giderse kazancı çoǵalır, hepsi artar

немесе сауда-саттыққа шыққанда табысы көбейіп, барлығы еселенер

105

IId oǵlı kıızı uruǵı tarıǵı baǵırı böşuki ükliyür asılur öǵ

oǵlu kıızı, sülalesi, dönürleri (iki taraftan akrabalar) çok olur, artar anne

ұлы қызы, ұрім-бұтағы, құдалары (екі жақтан туысқан) көбейеді,

артады ана

14

106

Ia qanı ol oǵul kızқа y(a)rıqanǵuçı köñüllüǵ bolur oǵul

baba o oǵul kıza merhametli (yumuşak) kalpli olur oǵul

әке ол ұл қызға мейірімді (жұмсақ) жүректегі болады ұл

107

Ia kıız yme öǵıne kanıña tap(ı)ǵsaǵ bolur qa qadaş beg

kız yine anneye babaya tapınır (hürmet gösterir) olur, kardeşler, koca

қыз анаға әкеге табынып (құрмет көрсетеді), бауырлар, ерлі

108

IId yutuz yme bir ikintike ertıñü amraq bolur ne köñülinte

karı yine bir birine son derece aşık olur ne kalbinde

зайыпты бір-біріне соншалықты ғашық, болады, жүректегі¹⁵

109

Ia saǵınmışı alku [barça]³¹ köñülinçe bolur birök qunl(ı)qқа kirser azu

düşünmesi bütün gönlüyle olur fakat hapishaneye girerse veya

¹⁴ ²⁹ azu: Ib

³⁰ alku: Ib

³¹ barça: IId

тебіренісі жан-тәнімен болады, бірақ қанасқа кірсе немесе

110

Ia oғrı oғurlasar tutsuqsar

hırsız hırsızlık yaparsa tutuklanırsa

ұры ұрлық жасаса тұтқыңдалса

(110)

Ia bağda buқағуда kirip berge

Ic basar buқағуласar toқısar

toғlasar

bağlanmış, pranga giydirip dayakla

döverek tutuklasalar kırbaçlar

(шынжырмен) байланып кісен кигізіп, таяқпен ұрып тұтқыңдаса қамшымен сабайды

111

Ia қағл ulatı kısığ қавr(ı)ğ emgeki k(e)lser

камşı ve başka da nesnelerle hapishanede eziyet çektirir

қамшы және тағы басқа нәрселермен түрмеде азаптайды

(111)

112

Ic yme bo nom bitigig üç қата oқısar alқu boş bolur taқı yme kim қayu tınl(ı)ğ

yine bu sutrayı üç kere okusa hepsi serbest olur yine kim hangi canlı

тағы да бұл сутраны үш рет оқыса барлығы азат болады тағы кім қандай адам

(112)

113

Ic sèziksiz kèrtgüñç köñülin bo nom bitigig

şüphesiz, inanç dolu kalbin bu kitabı

күмәнсіз, сенім толы жүрегің бұл кітапты

(113)

114

114

Ia bititser azu adınaғuқа oқıtsar

Ia bitiser bititser oқısar oқıtsar

yazarsa veya başkalarına okutsa.

yazarsa yazdırırsa okusa okutsa

жазса немесе басқаларына үйретсе

жазса жаздырса оқыса үйретсе

(114)

Ia azu nomlatsar ayayu aғ(ı)rlayu

Ic tütrüm teriñ yörügin uқsar

bilser

veya öğretse çok saygı gösterse

derin özlü anlamı anlasa, bilse

немесе үйретсе үлкен құрмет көрсетсе

мағынасы терең түсінікті

ұқса, білсе

Ib tapınu udunu tutsar antağ [uғrı yıқı]³² bar [kim]³²

tapınsalar, hizmet etseler böyle fırsatı var kim

табынса, қызмет етсе мұндай мүмкіндігі бар кім

115

Ic ol tınl(ı)ğ örtke kirser örtenmegey suvda ölmegey tağda öñde yèrde

o canlı yangına girse yanmasın, suda ölmesin, dağda, vahşi doğada, yerde
ол тіршілік иесі өртке кірсе өртенбесін, суда өлмесін, тауда, жаман
түзде, жерде

116

Ib **қапта yorısar bars irbis böri ulatı yavlaқ tınl(ı)ғlar alқu**
nerede yürürse kaplan, leopar, kurt ve başkaları kötü canlıların hepsi
қайда жүрсе барыс, арыстан, қасқыр және басқалары жаман тіршілік
иелерінің барлығы

117

Ib **tezer қамағ қутлар vahşiklar uzatı basa küü küzedü tutarlar eң**
қаңар бүтүн қорума рухлар дaima қорuyorlar en
қашады барлық қорғаушы рухтар әрқашан қорғайды ең

118

Ic **kéninte түзгерінс(i)z yёғ түзү көni tuymaққа teggeyler taқı yme**
sonunda benzersiz en üst aydınlanma yoluna girsinler yine
соңында теңдессіз жоғары санатты зиялылық жолына түссін, тағы

119

Ic **қayu tınl(ı)ғ artuқ yalған igid savlıғ қаşut savlıғ utun**
hangi canlı (insan) fazla yalan söyler, iftira atar, iğrenç
қандай адам көп өтірік айтса, біреуге жала жапса, жиіркенішті

120

Ic **savlıғ sarsıғ savlıғ erser yme bo nom bitigig tutsar sözleser үküş oқıсар**
söz kaba söz söylerse, yine bu sutrayı tutsa, söylese, çok okusa
сөз дәрекі сөз айтса, қайтадан осы сутра кітабын ұстаса, сөйлесе, көп
оқыса

121

Ia **tilinteki bo dört төrlүг müninte қаdaғınta kiter dört**
dilindeki bu dört türlü günah gider, dört
тіліндегі бұл төрт түрлі күнә кетеді, төрт

16

122

Ia **törlүг tıdıғs(i)z қаdaғs(i)z arıғ til bulur taқı yme қayu tınl(ı)ғ**
tүrlү engelsiz, kabahatsız temiz dil olur, yine hangi canlı
түрлі кедергісіз, мінсіз таза тіл болар, тағы да қандай адам

123

Ib **artuқ ayıғ қılınчl(ı)ғ erip et'öz қodsar yme tamuқа barmışı k(e)rgek**
fazla kötü amel yapıp, vücudu bıraksa yine cehenneme gitmesi gerekiyor
көп жаман іс жасап, тәніне қарамаса да тозаққа кетуі тиіс

^{16 32}uғrı yıқı: Ic; kim: Ic

124

Ia inçip oğlu kıızı bağı boşüki qası qadaşı ölmüş ögi қаңı [özüti]³³

böylece oğlu kıızı, dönürü, akrabaları (kardeşi) ölmüş anası, babası, ruhu

осылайша ұлы қызы, құдалары, туыстары (бауыры) өлген анасы, әкесі, рухы

125

Ис үсүн бо ном битигиг yėti қата оқисар өлmiş ög қаң özüti anta қya оқ қurtulur

için bu kitabı yedi kere okursa ölmüş ana baba ruhu zorluktan hemen kurtulur

үшін бұл кітапты жеті рет оқыса өлген ана, әке рухы қиыншылықтан

тез құтылады

17

126

Ис t(e)ңri yèriңe barır azu burhanlar uluşınta tuğar burhanlarığ

tanrı yerine gider veya burhanlar ülkesinde doğar burhanları

тәңіріге барар немесе бұрхандар елінде туар бұрхандарды

127

Ia körür burhan nomın eşidür nom közi yaruyur tuğmaz batmaz

görür burhan bilgisini işitir dharma gözü parlıyor doğmaz batmaz;

көрер бұрхан ілімін естір, дарманың (қасиетті негіздің) көзі жарқырап тұрады, тумайтын, батпайтын.

128

Ис biligke tegir burhanlarını yolıña kirür ol ödün t(e)ңri

bilgiye ulaşan burhanların yoluna (girer) düşer o zaman tanrıların

ілімге жеткен бұрхандардың жолына түседі ол уақытта тәңірілердің

129

Ис t(e)ңrisi burhan tıdıǵsız bodistvқа inça tēp yarlıqadı vipaşi burhan ödinte yme

tanrısı burhan engelsiz budistvaya böyle diye emr etti vipaşi (hoca) burhanlar zamanında yine

тәңірісі бұрхан мінсіз будистке былай деп әмір етті випаши (оқытушы) бұрхандар заманында тағы да

130

Ис kértgünç köñülüg upasi upasançlar bar ertiler inçip olar t(e)rs tetrü nomuğ

inançlı kalpli dinleyiciler (erkek, kadın) var idiler böylece onlar yalan (doğru olmayan) öğretici

жүректерімен берілген (сенген) (әйел, еркек) бар еді осылайша олар жалған (тура емес) үйрететін

³³ özüti: Ис

131

Ис **törüg yek içgek kértgünmez ertiler seziksiz bir köñülin bo nom bitigig**
kitabı şeytanlar inançsız ettiler, şüphesiz bir kalp bu öğreti kitabı
кітапты шайтандар сенімсіз етті, күдіксіз, таза жүректі жан бұл
кітапты

132

Ia **tutar erdiler bitiyü oқыу ayayu aғ(ı)rlayu tapınur udunur ertiler**
eline tutar, yazar, okur, saygı gösterir, tapınır, ibadet eder.
алып жазады, оқиды, құрмет көрсетеді, табынады, қызмет етеді.

133

Ис **ne törlüg étig yaratıg bar erser korümçi yultuzçıқа ayıtmaz**
ne türlü yapılmış şeyler varsa, onu astrologlara ve falcılara sormadan
неше түрлі жасалынған нәрселер бар болса, оны астрологтар мен
балишы-бақсылардан сұрамай

134

Ис **éter ertiler ol antağ kértü köñül üçün köni kértgünç üçün turқарu**
yapıyorlar o öyle gerçek gönül için hakiki inanç için daima
жасайды сондай шынайы көңіл, адал сенім үшін әрқашан

(134) 135

Ib **buşı ulatı altı paramitқа қатағланur erti ançulayu қатағланıp burhan yolın**
bağış ve başka altı iyi meziyete katıldılar, böylece burhan yoluna katılıp
садақа және басқа да алты жақсы іске қатысты, осылайша бұрхан
жолына түсіп

136

Ia **tüketi burhanların aқmaz aқıtmaz artamaz buzulmaz arıg turuқ**
bütün burhanların akmaz, bozulmaz temiz saf
барлық бұрхандардың ақпайтын, бұзылмайтын таза саф

137

Ис **et'öz bolup bodistvlar yolın бүтүрдiler kèniqe olar**
vücut olup Budist yolunu bitirdiler (tamamladılar) sonunda onlar
дене болып будист жолын тәмамдады ең ақырында олар

(137)

Ис **tüzgerinçsiz yèg түзү köni tuymaққа tegirler түзү y(a)ruқ atl(ı)g**
benzersiz, en üst doğru aydınlanmaya ulaştılar evrensel ışık adlı
теңдессіз, жан-жақты тура жолдағы кемелденуге жетті, әмбебап
жарық атты

138

Ис **burhan bolurlar klp ödi uluғ tolu atl(ı)g uluşı balıқı қıdıғsız**
burhan oldular çok uzun süre büyük doluluk adlı, ülkesi, şehiri sınırsız
бұрхан болды, ұзақ уақыт үлкен толу атты, өлкесі, қаласы шексіз

139

Ис **buluңsuz buçǵaqsız atl(ı)ǵ bodunı alǵu bodistvlar yorıǵınça yorıdaǵı bolup**
uçsuz-bucaksız adlı halkı bütün budistlerin yaşam biçimiyle yaşıdılar
ұисыз-қиырсыз атты халқы барлық будисттердің өмір сүру салтымен
ғұмыр кешеді

140

Ис **buluңsuz nom boşgunurlar taǵı yme tıdıǵsız bodistv siz**
bulunması zor sutrayı okup, öǵreniyorlar yine kusursuz budistler siz
табылуы қиын сутраны оқып, үйренеді тағы да мінсіз будисттер сіз

141

Ис **inça biliñ [siz] birök bo nom bitig bo çambudivip atl(ı)ǵ yēr suvda қayu**
қayu yērde
böyle bilin fakat bu kitap bu insanlar dünyası adlı yer ve suda hangi hangi yerde
осылай деп біліңдер бірақ бұл кітап бұл адамдар әлемі атты жер суда,
жер-жерде

(141) 142

Ис **bodunta bar erser ötrü anta sekiz bodistvlar ezrua hormuzta**
halkta varsa ondan sonra orada sekiz budistler zervan tanrısı urmuzd (yukarı
tanrı)
халықта бар болса одан кейін ол жерде сегіз будисттер зербан тәңірісі
урмузд (жоғары тәңірі)

143

Ib **t(e)ñriler ulatı қamaǵ yaruқ t(e)ñriler [tözün yavaş]³⁴ қutlar vahşiklar**
turқaru hu’a

tanrılar ve diǵerleri bütün parlak tanrılar asili yumşak, merhametli ruhları
daima çiçek
тәңірілер және басқалары барлық жалтыраған тәңірілер негізі
жұмсақ, рухтары мейірімді әрқашан гүлдің

144

Ис **yavişǵun yıdın yıparın inçe ayayur aǵırlayur tapınur udunur**
çelenklerinin güzel kokusuna saygı gösterirler, tapınırlar,
бұр жарған қауызының жұпар иісіне құрмет көрсетіп, табынады,

145

Ia **-lar қ(a)ltı burhanlar(ı)ǵ tapınur udunurça burhanlarda adruқsuzan**
burhanlar gibi ibadet ederler burhanlardan ayırt
бұрхандар сияқты қызмет етеді бұрхандардан айыра

146

Ис **tutarlar taǵı yme tıdıǵsız bodistv қayu tözünler oǵlı tözünler**
edilmiyor yine engelsiz budist hangi asil oǵlu asiller
алмайсың тағы шектеусіз будист қандай тектінің ұлы тектінің

147

IIc kızı kām(a)ğ tınl(ı)ğlar üçün bo nom bitigig [okısar] kēñürü açā yada nomlasar teriñ

kızı bütün canlılar bu kitabı okusa, geniş, açık öğretseler, derin
қызы барлық тіршілік иелері осы кітапты оқыса, кеңінен түсіндіріп,
үйретсе, терең

148

Ia yorügün uqtursar ötgürser ertiñü t(e)riñ töz yıldıztı nomuğ

anlamını anlatsalar son derece derin özün kitabını

мағынасын ұқтырса, түсіндірсе соншалықты терең мәнді кітапты

18

149

IIc uqsar bilser ötrü ol tınl(ı)ğ et'özi burhanlar et'özi tétir köñüli yme

anlasa, bilse sonra o canlının vücudu burhanlar vücududur, kalbi yine
түсінсе, білсе содан кейін ол адамның денесі бұрхан денесіне айналады,
жүрегі де

150

IIc burhanlarnıñ köñüli [etözi]³⁵ tétir tēp bilmiş k(e)rgek ne üçün tēp tēser kim ol tınl(ı)ğ

burhanlar kalbidir diye bilmek gerek ne için diye söyler o canlı

бұрхандардың жүрегі (өзі)деп білу керек не үшін деп сұрар ол адам

(150) 151

IIc turqaru bilge biliglig közin adruk adruk alqınçsız körkle öñ körk körür

daima akıl gözüyle çeşitli çeşitli sonsuz güzel şekilleri görür

әрқашан ақыл көзімен түрлі түрлі таусылмайтын әдемі қалыптарды
көреді

19

152

IIc ol öñ körk tözi yıldıztı yene yoq kuruğ tétir ol yoquğ

o güzelliğin esası, kökü yine boştur (hiçbir şeydir) o boş anlamsız

ол әдемілігін негізі, түбі тағы да құр бос (ештеңе) сол мағынасыз

153

IIc bilir bilge bilig ugrayu burhanlar biligi tétir anı üçün tınl(ı)ğlar

(diye) bilir özellikle bilgili burhanlar biligidir onun için canlılar

(деп) біледі әсіресе дана бұрхандар білімі ол үшін адамдар

154

Ia edgü köni yolçı yérçi bulup alqu törlügü yoq kuruğ körser [ötrü]³⁶

^{18 34} tözün yavaş: IIc

^{19 35} etözi: IIc

³⁶ ötrü: IIc

³⁷ öñi: Ia

iyi, güvenli yol arkadaşı bulup, her türlü boşluklar görse sonra
жақсы, адал жолдас тауып, неше түрлі бос нәрсе көрсе содан кейін

155

Ис ol tınl(ı)ğnıñ köñüli biligi burhanlar köñüli biligi tétir q(a)ltı inçe
o canlının kalbi, akıllı burhanlar kalbi, akıllıdır öyle diye
ол адамның жүрегі, ақылы бұрхандардың жүрегі, ақылымен бірдей осылай

156

Ис körser ötrü öñ körk ulatı altı törlüg yağıda [öñi]³⁷ kırtulur
görse sonra güzellik ve başka da altı türlü düşmandan (farklı) kurtulur.
көрсе кейін әдемілік және тағы басқа алты түрлі дұшпаннан (басқаша) құтылады.

157

Ис burhan kıtın bulur ol kim öñ körk tēp tétir yok
burhan mutluluğına kavuşur o kim güzellik diye söyler boşluk
бұрхан бақытқа бөленеді, кім әдемілік деп айтса ештеңе (бос кеңістік)

158

Ис kıruğ yme ol'ok erür ol kim yok kıruğ tétir öñ körk
yine onun kendisidir o kim boşluk (yokluk) der güzellik
қайтадан оның өзі болды ол кім ештеңе (бос кеңістік) деп айтса әдемілік

159

Ис yme ol'ok erür öñde öñi yok kıruğ bultuқmaz yok kıruğ[]
yine onun kendisidir rengine başka boşluk bulunmaz boşluk
қайтадан оның өзі болды өңінде басқа ештеңе табылмайды ештеңе

160

Ис öñi yme öñ körk bultuқmaz ulatı aşamaқ saқınç kılıнç
ayrıca da güzellik bulunmaz ve başka algılama, düşünce, hareket,
сондай-ақ, әдемілік те табылмайды, және басқа да қабылдау, ойлану,

161

Ia bilig yükmekig alқu inçe [ök]³⁸ bilmiş uқmış k(e)rgek bo bēş yükmekig
bilim birikimi hepsi öğrenmesi ve anlaması gerek bu beş içgüdü (his)
білім жиынтығыны барлығы үйренуі және түсінуі керек бұл бес сезім мүшесі

162

Ис inçe ötgürü usar
ile yapılır
арқылы іске асырылады

(162)

Ib ol tınlıǵ et'özi tözün
o canlı vücudu soylu
ол адамның тәні текті
20

Ic ol'oq öñ körk yene tözün
o görünüş yine soylu
ол көрініс тағы текті

(162)

Ic öñlüg burhan
çeşitli burhan
әртүрлі бұрхандар

163

Ic têtir yme kılkaķı turķaru adruk adruk alķınçsız ün eşidür ol kim ün têt
dır yine kulağı daima her türlü susmayan sesi işitiyor (duyuyor) o kimin
sesidir
тағы да құлағы әрқаиан әртүрлі тоқтаусыз дыбысты есітеді ол
кімнің дауысы

164

IId têtir yok kuruğ yme ol oq erür ol kim yok kuruğ têtir
der hiçbir şey yine o'dur kim boşluktur (anlamsız)
дейді, ештеңе тағы сол бос кеңістік (мағынасыз)

165

IId ün yme ol oq erür ünte öñi yok kuruğ bultuķmaz
ses yine o'dur sestен başka hiçbir şey bulunmaz
дауыс тағы да сол дауыстан басқа ештеңе табылмайды

166

Ia yokta [kuruğta]³⁹ öñi yme ün bultuķmaz eşidmiş ünüg alķu inçe
hiçbir şeyde yine başka ses bulunmaz duymuş sesi herkes öyle
ештеңеде тағы басқа дыбыс табылмайды барлығы дауысты естіген
солай

167

Ic ötgürü usar
anladı
ұқты

(167)

Ia ol tınl(ı)ğ et'özi tözün üñlüg(sic)
soğancıǵ üñlüg
o canlı vücudu soylu sesi
ses

Ic ötrü ol oq ün yene
sonra o ses yine sevimli

^{20 38} ök: Ic

³⁹kuruğta Ic

*ол тіршілік иесінің денесі тектінің дауысы одан соң ол дауыс
жағымды дауыс*

(167)

Ид **atl(ı)ğ burhan [et'özi]⁴⁰**

adlı burhan vücudu

атты бұрхан денесі

168

Ис **tétir yme burnı turkaru adruk adruk alkınçsız yıd yıpar**

dur yine burnu daima türlü türlü kalıcı güzel kokuyu

тағы да мұрнына әрқашан түрлі түрлі ұзақ сақталатын хош иіс

169

Ид **yıdlayur ol kim yıd yıpar tétir yox қуруғ yme ol oқ**

kokluyor (hissediyor) o kim güzel kokudur, boşluk yine odur

иіскейді (сезеді) ол кім хош иіс, ештеңе тағы да соның өзі

170

Ид **erür ol kim yox қуруғ tétir yıd yıpar yme ol'оқ erür yıd**

o kim hiçbir şeydir güzel koku yine o'dur güzel

ол кім ештеңе хош иіс тағы да соның өзі, хош

171

Ид **yıparda öñi yox қуруғ bultuқmaz yox қуруғta öñi yme**

kokuda başka hiçbir şey bulunmaz hiçbir şeyde başka yine

иісте басқа ештеңе табылмайды ештеңеде басқа тағы

172

Ia **yıd yıpar bultuқmaz yıdлаmış yıdıғ alқu inçe ötgürü usar**

güzel koku bulunmaz pis kokuyu koklamış hepsi öyle düşünür

хош иіс табылмайды жаман иісті иіскейді барлығы солай деп ойлайды

21

173

Ia **ol tınl(ı)ğ et'özi**

o canlı vücudu

ол тіршілік иесінің денесі

Ис **ötrü ol oқ yıd yıpar yine**

sonra o'dur güzel koku yine

сосын оның өзі хош иіс тағы

(173)

Ia **y(ı)par yükmek (atl(ı)ğ) burhan et'özi bolur taқı yme**

koku birikimi adlı burhan vücudu olur yine

иіс сезімі атты бұрхан денесі болады тағы да

174

Ис **tilin turkaru adruk adruk alkınçsız tatıǵlıǵ tatıǵ tatar ol kim tatıǵlıǵ tatıǵ**

tép tétir

^{21 40} et'özi: Ис

dilin daima türlü türlü kalıcı tatlı tadı tatar ol kim tatlı tat diye söylerse
*тілің әрқашан түрлі түрлі ұзақ сақталатын тәтті дәмді атады ол
кім тәтті дәм деп айтса*

175

IIc **yok kuruğ yme ol oқ erür ol kim yok kuruğ tēp tētir tatıǵıǵ tatıǵ yme**
hiçbir şey yine o'dur kim hiçbir şey diye söylerse tatlı tat yine
*ештеңе (бос кеңістік) тағы соның өзі ол кім ештеңе деп айтса тәтті
дәм тағы да*

(175)

IIId **ol oқ erür tatıǵta öñi yok kuruğ bultuқmaz**
o dur tatta başka hiçbir şey bulunmaz
соның өзі, дәмде басқа ештеңе жоқ

176

Ia **yok kuruğda öñi yme [tatıǵl(ı)ǵ]⁴¹ tat(ı)ǵ bultuқmazlar tatmış tataǵ(ı)ǵ**
alқu
hiçbir şeyde yine tatlı tat bulunmaz tadına bakanların hepsi
*ештеңеде (бос кеңістікте) тәтті дәм де табылмайды дәмін
татқандардың барлығы*

177

Ia **munçulayu ötgürü usar**
böyle düşünür
осылай ойлайды
22

(177)

Ib **ol tınl(ı)ǵ**
o canlı
ол тіршілік иесі

IIc **ötrü ol oқ tatıǵıǵ tatıǵ yine**
sonra o'dur tatlı tad yine
сосын оның өзі тәтті дәм тағы

(177)

IIc **nom ögrünçü atl(ı)ǵ burhan tētir yme et'özi turқaru adruқ adruқ**
sevinç kitabı adlı burhandır yine vücudu daima çeşitli çeşitli
қуаныш кітабы атты бұрқан тағы да денесі әрқашан түрлі түрлі

178

IIc **alқınçsız seviglig bürtmek бүrtter ol kim bürtmek tētir**
kalıcı sevimli hisleri hisseder ol kim hissetmektir ise
ұзақ сақталатын ұнамды сезімдерді сезінеді сезіну дегеніміз

179

IIc **yok kuruğ yme ol'oқ erür ol kim yok kuruğ tētir bürtmek**
hiçbir şey yine o'dur ol kim hiçbir şeydir ise hissetmek
ештеңе тағы да сол ештеңенің өзі сезіну

^{22 41} tatıǵl(ı)ǵ IIc

180

IIc yme ol' oқ erür bürtmekte öñi yoқ қуруғ bultuқmaz yoқ
yine o' dur hissetmekte başka hiçbir şey bulunmaz hiçbir
тағы да сол сезінуде басқа ештеңе болмайды

181

Ia қуруғда [öñi]⁴² yme bürtmek bultuқmaz bürtmekig alқu inçe
şeyde (başka) yine hissetmek bulunmaz hissetmeyi hepsi öyle
ештеңеде (басқа) тағы сезіну болмайды сезінуді барлығы солай

182

IIc ötgürü usar
düşünür
ойлайды

(182)

Ia ol tınl(ı)ğ et'özi o canlı vücudu <i>ол тіршілік иесінің денесі</i>	IIc ötrü ol' oқ bürtmek yine bundan dolayı o' dur hissetmek yine <i>сондықтанда оның өзі сезіну тағы</i>

(182)

IIc bilge bilig yaltrıql(ı)ğ burhan [et'öz]⁴³ tétir
parlak bilgili burhan vücududur
жарқыраған білімді бұрханның денесі

23

183

Ia taқı yme köñ(ü)li biligi yme turқaru adruқ adruқ alқınсs(ı)z
yine kalbi, akıı yine daima türlü türlü değışmeyen (kalıcı)
тағы да жүрегі, ақылы әрдайым түрлі түрлі түрленбейтін

184

Ia saқınс saқınur ertiler ol kim törü tétir yoқ қуруғ yme
düşünceleri düşünürler o kim kanundur hiçbir şey yine
ойларды ойлайды заң дегеніміз де бос нәрсе тағы

185

Ia ol' oқ erür ol kim yoқ қуруғ tétir taştınқı törü yme ol' oқ
o' dur o kim hiçbir şeydir dıш kanunu yine o' dur
сол ештеңе дегеніміз сыртқы заң тағы сол

186

Ib erür törüde öñi yme yoқ қуруғ bultuқmaz yoқ қуруғда öñi
kanunda başka yine hiçbir şey bulunmaz hiçbir şeyde başka

²³⁴² öñi: IIc

⁴³ et'öz: Ib

заңда басқа тағы да ештеңе болмайды бос ештеңеде басқа

187

Ia yme törü bultuқmaz taştın sıғarkı köñülke k(e)lteçi törülerig
yine kanun bulunmaz dış taraftan gönüle gelen kanunları
тағы заң болмайды сыртқы жақтан жүрекке жеткен заңдарды

188

Ia alқu inçe ötgürü usar
hepsi öyle düşünür
барлығы солай ойлайды

(188)

Ia ol tınl(ı)ğ et'özi
o canlı vücudu
ол тіршілік иесінің денесі

Ic ötrü ol'oқ törü yine
bundan dolayı o'dur kanun yine
сондықтанда сол заң тағы

(188)

Ic nom yaltrıqlıg atl(ı)ğ burhan
parlaklık kitabı adlı burhan
жарқырау кітабы атты бұрхан

189

Ia et'özi bolır taқı yme қam(a)ğ tözünler bo oğhya bo
vücudu olur yine bütün soylular bu
денесі болады тағы барлық тектілер бұл
бұл

Ic ----- tétir tözünler
soylular oğluna bu
тектілер ұлына

(189)

Ia köz ulatı altı törlüg
göz ve başkaları altı türlü
көз және басқалары алты түрлі

190

Ia ilenür yltızlar
idareci yıldızlar
басқарушы жұлдыздар

Ic ilenteçi erksinteçi atl(ı)ğ altı
idareci adlı altı
басқарушы атты алты

(190)

Ia işi küdüki çınzu tégme erdükteg altı törlüg
iş gücü hakikat (mükemmelliyet) denilen olduğu gibi
altı türlü
жұмысы ақиқат деп аталатын сондай
алты түрлі

Ic қаңғларның işi küdüki
duyu organlarının işi
сезім мүшелерінің жұмысы

(190)

Ia kértü töz [otğuraқ] belgüsi
belgüsi

Ic adқanğular birleki otğuraқ

doğru esasın tam işareti
işareti

*нағыз негіздің айқын белгісі
белгісі*

duyu nesneleriyle birlikte tam

сезім мүшелерімен бірге дәл

191

**Ис bo erür birök kim қayu tınl(ı)ğlar bolarnı ötgürü usar [munı]⁴⁴
yañılmađın**

budur, fakat kim hangi canlılar bunları düşünür bunu yanlış yapmayan
*осы, бірақ кім қандай тіршілік иесі бұларды түсінеді бұдан
жаңылмаған*

192

Ia burhanlar yarl(ı)ğınça köni uğurça ötgürser turқaru üzüksüzün
burhanlar emrinde gerçek fırsatı anlasa daima ara vermeden
*бұрхандар бұйрықтарында нағыз мүмкіндікті түсінсе, әрдайым
тынбастан*

193

Ia yorıtsar işletser yene adnağuқа nomlasar [ötrü]⁴⁵ ol tınl(ı)ğ burhanlar
öğretseler, yapsalar yine başkalarına öğretseler, sonra o canlı burhanlar
*үйретсе, жасаса тағы басқаларына үйретсе, сосын ол тіршілік иесі
бұрхандар*

194

Ia yoolıña kirmişke sanur k(e)ntü özi bodisvt atanur bir'ök
yoluna girmiş sanırlar kendi özü Budist atanur (ismini alır) fakat
жолына түстік деп ойлайды, өздері будист атанады, бірақ

195

Ib munı uқmadın adınsığraq adıra tutsar azu ayığ қılınқа iyin barıp
bunu anlamadan epeyce ayrı koyarsa veya kötü ameale (davranışa) uyarak,
takip ederek
*мұны ұқпай, біраз уақыт бөлек ұстаса немесе жаман қылыққа
бейімделін*

(196)

**Ia t(e)rsli oғlı edgüli anıғlı iki törlüg
yañluқ**

ters doğru, iyi kötü iki türlü
yanlış
*теріс-оң, жақсы-жаман екі түрлі
жолмен жаңылыс*

Ис t(e)rs tetrü oruққа

ters (doğru olmayan) yolla
теріс (тура емес)

(196)

Ia **құлнғ құлсар**

ameller yapsa

*қылықтар жасаса***IIc nomlasar ötrü**

öğretseler sonra

үйретсе сосын

197

Ia **ol tınl(ı)ğ bo yértinçüde[ki]⁴⁶ tegzinür azu yoқaru y(a)ruқ t(e)nriler**
yérinte

o canlı bu alemde dolaşırsa veya yukarıdaki parlak tanrılar yerinde

ол тіршілік иесі бұл әлемді шарласа немесе жоғарыдағы жалтыраған тәңірлер елінде

198

Ia **meңi meңileyür azu қодı üç y(a)vlaқ yolқа kirür emgek emgenür**

sevinçlerini paylaşıyorlar veya aşağı üç kötü yolla gider, eziyet çeker

қуаныштарын бөліседі немесе төмен үш жаман жолға түседі, азап шегеді

199

Ia **tözünler(i)m edgüg anıғағ yme kértgünmiş k(e)rgek kim kén ökünmeser**

soylularım iyi kötü yine inanç gerek, kim sonra pişman olmaması için

тектілерім жақсы-жаман тағы да сенім керек, кім кейіннен өкінбеу үшін

200

Ib **taқı yme tözünlerim қamaғ tınlıqların көңүлі [biligi]⁴⁷ et'özi**
burhanların

yine soylularım bütün canlıların kalbi, vücudu burhanların

тағы да тектілерім барлық тіршілік иелерінің жүрегі, денесі бұрхандардың

201

Ib **nom édişi tétir kim қayu üç aғılıқ [nom]⁴⁸ iki y(i)g(i)rmi bölük nomuғ**

öğretisidir kim hangi üç hazinenin (sutranın) on iki bölük kanununun

үйретуінің арқасы кім қандайда үш қазынаның (сутраның) он екі бөлім заңның

202

Ib **tüketi көңүлinte tutar ançulayu қалtı kegdeke bitimiş kuin**

hepsini kalbinin içinde tutar, böylece sanki kağıda yazılmış parça

барлығын жүрегінің ішінде ұстар, осылайша қағазға жазылған бөлік

203

²⁴⁴⁴ muni: Ia⁴⁵ ötrü: IIc⁴⁶ ki: IIc

- Ia bitig teg sansız tümen aźunta berü unitmatın içginmatın**
 yazı gibi sayısız kalabalık, karışık alemde berі herşeyi unutmadan,
 kaybetmeden
*жазу сияқты сансыз көп, аласапыран дүниядан бері ештеңені
 ұмытпай, жоғалтпай*
- 204
- Ia öyü [saķınıu]⁴⁹ tutar kēn қақан uғrı boltuқта yene adınaғуқа boşғurur**
 aklında tutyorsa, sonra ne zaman fırsatı olduғunda yine başkalarına
 öğreتيorsa,
*есінде ұстаса, кейін мүмкіндігі болғанда білгендерін басқаларына
 үйретсе,*
- 25
- 205
- Ia ulayur alķinçuқategi burhanlar uruғı üzölmez қılча egsümez**
 sonsuza kadar sürdüren (yaşayan) burhanlar sülalesi (nesili) kesilmez, kıl gibi
 azalmaz
*ақыретке дейін (әрқашан) өмір сүретін бұрхандар ұрпағы үзілмеген
 (жоғалмаған), қылдай азаймаған*
- 206
- Ia tegşilmez artamaz buzulmaz alķinmaz yoқadmaz ol burhanlarn(ı)η**
 deғişmez, bozulmaz (hor olmaz) ezilmez yok olmaz o burhanların
*ауыспаған, бұзылмаған (қор болмаған) езілмеген жоғалмаған
 бұрхандардың*
- 207
- Ia kömsü aғıl(ı)қ tētir kim көңül bilir nom yiltızın көңül tōzin**
 hazinesidir (deposudur), kalp anlar sūtranın kökün, esasın, kalbinin dipin
*қазынасы, жүрек біледі сутраның негізін, шыққан тегін, жүрегінің
 түбін*
- 208
- Ia көрmiş bilmiş ötgürmiş tınl(ı)ғlar erser ol tēmin anı körür**
 görmüş, bilmiş, anlamış canlılardır o, o anda onu görür,
көрген, білген, түсінген тіршілік иелері ол сол сәтте оларды көреді,
- 209
- Ib anı bilir anı ötgürür antada öñi arhant prtikubutlar**
 onu bilir, onu anlar (başından geçirir) oradan başka kutsal pratikabutlar
 (nirvanaya yetişemeyen Budhalar)
*оны біледі, оны түсінеді (бастарынан өткереді) сол жерден басқа
 қасиетті пратикабутлар (жан-тәнімен беріле алмаған буддалар)*

^{25 47} biligi: Ia

⁴⁸ nom: Ia

⁴⁹ saķınıu: IId

210

Ia ulatı ƙam(a)ğ şraviklar azu ƙamağ nizvanilar(ı)ğ basmış yalƙuƙlar
diğەر bütün (şravik) Budhanın öğrencileri veya bütün tutku kapan insanlar,
басқа барлық (шравик) будданың шәкірттері немесе барлық (буддаға)
құлай
берілген адамдар

211

Ia bilgeler alƙu munı bilmez uƙmaz ötgürü umazlar taƙı yme
akıllılar hepsi bunu bilmez, anlamaz, başından geçirmeyince ummazlar yine
de
ақылдылар бәрі мұны білмейді, түсінбейді, басынан өткізбей
түсінбейді тағы да

212

Ib tözünlerim kim ƙayu tınlıƙlar bo nom bitigig oƙıp tüpsüz
soylularım hangi canlılar bu sutrayı okuyup dipsiz
тектілерім қандай тіршілік иелері бұл сутраны оқып түпсіз

213

Ia t(e)riñ yörügin ötgürü usar [tèmin]⁵⁰ ol tınl(ı)ğnıñ köñüli biligi
derin anlamını anlasalar (hemen) o canlıların gönlü, aklı
терең мағынасын түсінсе (сол сәтте) ол тіршілік иелерінің жүрегі,
ақылы
26

214

Ia et'özi burhanlarn(ı)ñ nom èdişi tètir antada öñiki yalƙuƙlar
vücudu burhanların öğretiyi okumasıdır (ibadet edişidir) oradan başka
insanlar
денесі бұрхандардың будданы оқуы (ғибадат қылуы) ол жерден өзге
адамдар

215

Ia tınl(ı)ğlar(ı)ğ ƙolulasar esrük ƙişi teg tene muna yoryur oñulu
canlılar değerlendirse deli insan gibi oraya buraya (sağa sola) yürüyorsa
iyileşeceğini
тіршілік иелері ойланса есірген (жынды) адам сияқты анда мұнда (оңға
солға) сенделіп жүріп сауығатынын (оңалатынын)

216

Ia umatın yaƙluƙ saƙıñç turğursar inçe bilmeser bo m(e)niñ
umarak, yanlış düşünürse böyle bilmece bu benim
ойлап, жаңылыс (қате) ойланса бұлай білмесе бұл менің

^{26 50} tèmin: Ib

217

Ib **öz köñülüm et'özüm burhanlarn(ı)ñ nom tözi yıltızı erür tēp**
öz kalbim, vücudum, burhanların kutsal öğreti esası, köküdür diye
өз жүрегім, денем, бұрхандардың қасиетті ілімінің негізі, түбі деп

218

Ia **ötrü ol tınl(ı)ğ bo yertinçüdeki taluy ögüz tegzinçige çomar**
sonra o canlı bu dünyadaki deniz, ırmakta dönerek yüzer
кейін ол тіршілік иесі бұл әлемдегі теңіз, өзенде айналып жүзеді
(шомылады)

219

Ia **batar tegzinür üç y(a)vlaқ yolқа kirür sansaz tümen aźunta**
batar döner, üç kötü yola girer sayısız on bin alemde
батады айналады, үш жаман жолға түседі сансыз он мың әлемде

220

Ic **tuğar ölür taluy ögüzte emgek emgenür burhanlarnıñ nomın adın yme**
eşidmez
doğar ölür denizde eziyet çeker burhanların kitabının adını yine duymaz
туады өледі теңізде азап шегеді бұрхандардың кітабының атын тағы
да естімейді

221

Ic **ol ödün beş yüz t(e)ñri oğlanı ol қuvrağda erür ertiler t(e)ñri t(e)ñrisi**
o zaman beş yüz tanrı oğlanı o toplantıdadırlar tanrıların tanrısı
сол уақытта бес жүз тәңірі ұлы сол жиналыста еді тәңірілердің
тәңірісі

222

Ic **burhanta antağ adınçığ muñadınçığ soğançığ tatıǵlıǵ nom [y(a)rl(ı)ğ]⁵¹**
eşidip

burhandan böylece harika, hoşgörülü, tatlı kitap emrini işidip (duyup),
бұрханнан осылайша керемет, тамаша, тәтті кітап әмірін есімін,

223

Ic **nomluğ közleri alқu arıtı açıldı ögirdi sevintiler alқuğun түzgerinçsiz**
sutra gözleri hepsi temizlendi, açıldı, sevindi hep beraber eşsiz
сутра көздерінің бәрі тазаланды, ашылды, қуанды барлығы бірлікте
баға жетпес

27

(223) 224

Ic **yēg түзү көni tuymaқ burhan қutuға көñül турғурдılar ol ödün tıdıǵsız**

^{27 51} y(a)rl(ı)ğ: Ia

⁵² ötüg: Ic

evrensel doğru aydınlanmayı hisseterek burhan kutuna (bahtına) gönlünü
(kalbini) sundular o zaman engelsiz
*жан-жақты тура жолды сезініп бұрхан құтына (берекесіне) жүрегін
ұсынды сол уақытта мінсіз*

225

Ia bodistv taķı inçe tēp [ötüg]⁵² ötünti t(e)ŋrim bo yertinçude tuğmıř
budistvler yine böyle diye arzu ettiler tanrım bu yeryüzündeki doğmuş
*будисттер тағы былай деп өтініш білдірді тәңірім бұл жер жүзінде
дүниеге келген*

226

IId қамағ tınl(ı)ğlarta tuğmaқ ölmek bo iki tōrlüg tōrū ertiñü
bütün canlılarda doğmak ölmek bu iki türlü kural çok
барлық тіршілік иелерінде туу өлу бұл екі түрлі ереже өте

227

Ia ağ(ı)r tētir tuğduқта күn talulamaz ödi tegdükte ötrü tuғar
ağırdır doğarken seçtiğimiz gündür zamanı geldiğinde doğar
қиын дүниеге келгенімізде таңдаған күніміз уақыты келгенде туады

228

Ia öltükte yme күn talulamaz ödi tegdükte ötrü ölür
ölürken yine seçtiğimiz gündür zamanı geldiğinde ölür
өлгенімізде тағы да таңдаған күніміз уақыты келгенде өледі

229

IIC ne üçün yine ölüg k(e)rgeksiz yıdıғ et'öz üçün edgü күn talulayur
ne için yine ceset (ölük) gereksiz kokan vücut için iyi gün seçiyor
*не үшін тағы (өлік) керексіз, иісі шыққан дене үшін жақсы күн
таңдайды*

230

Ia edgü күn tileyur edgü күnke edgü ödke tēmin tařgaru tařgarur
iyi gün diliyor iyi günde, iyi zamanda hemen dışarıya çıkarırlar
*жақсы күн тілейді жақсы күнде, жақсы уақытта бірден далаға
шығарады*

231

IIC uluғ tōrū toқu ēderler tōrū toқu қılmıřta kēn yine söki
büyük tören yaparlar, tören yaptıktan sonra yine eski
үлкен қонақасы беріледі, қонақасысын бергеннен кейін қайтадан ескі

232

IIC ol oқ evde barқda ada tuda bolmadın barmaz ig aғrıғ
o evde tehlike, felaket olmadan varmaz hastalık
сол үйде кедейшілік, жоқшылық болмаса ауру бармайды

233

Ia ölüm ulatı ada tuda bolur ağı barım saçılur tökülür
 ölüm ve başka da felaket olur, zenginlik saçılır dökülür
өлім және басқа да жамандық болады, байлық шашылып төгіледі

234

Ib taqı yme antağ bolur ol қаp(ı)ğ tunur antaқ adalanur ne tusu boltı
 yine de böyle olur o қапыı kapatır hemen zarar görür ne fayda olur
тағы да солай болады ол есікті жабады лезде зиян шегеді не пайда болады

235

Ia ol edgü kün ol edgü öd көрmişi talulamışı amtı t(e)ғrim
 o iyi gün o iyi zaman görmesi, seçmesinden şimdi tanrım
сол жақсы күн сол жақсы заманды көруі, таңдауынан енді тәңірім

236

Iic bo muntağ t(e)rs [tetrü]⁵³ biliglig ayıғ қılınçlıғ tınl(ı)ғlarқа көni yol oruқ
 bu böyle ters (doğru olmayan) yalan bilgi, kötü davranış yapan canlılara
 gerçek yolu
бұндай теріс (дұрыс емес) жалған білім, жаман қарым-қатынас жасаған адамдарға ақиқат жолды

237

Ia körtgürü bergey erti kim көni yolқа көni biligçe yorızunlar
 gösterseydi, (onlar) gerçek yol, gerçek bilgiyle yürüsünler
көрсетсе ғой, олар адал жол, ақиқат біліммен жүрсін

238

**Iid erti t(e)rs tetrü törüsin қотzunlar erti t(e)ғrim tēp t(e)ғri t(e)ғrisi burhan
 ögdi alқadı**

yalan (doğru olmayan) kanunu bıraksınlardır diyor tanrım tanrıların tanrısı
 burhan övdü
*жалған (тура емес) заңды тастасын дейді тәңірім тәңірілердің
 тәңірісі бұрхан мақтады*

239

**Ia inçe tēp [y(a)rl(ı)ğ]⁵⁴ yarlıқadı sadu sadu tıdıғs(ı)z bodistv siz қам(a)ғ
 tınl(ı)ғlar**

öyle diye emir verdi iyi iyi engelsiz budistv siz bütün canlılar
*солай деп әмір берді жақсы жақсы мінсіз будисттер сіз барлық
 тіршілік иелері*

240

^{28 53} tetrü: Ia

IIc üçün ertinü k(e)rgeklig sav ayıtdıñız amtı siz qoduru tınlañ otğuradı nomlayu

için çok fazla gerekli bilgi sordunuz, şimdi siz, hepiniz dinleyin, sütrayı çok dikkatli anlatıp

үшін өте көп керекті ақпарат сұрадыңыз, енді сіз, түгел тыңдаңдар сутраны өте ұқыпты ұғындырып

241

IIc bëreyin yme bo yérli t(e)ñrili erser yétinçsiz yétiz kèñ alqıg [edgü kılınçl(ı)ğ üçün]⁵⁵

vereyim yine bu yer ve gökyüzü sınırsız geniş, (iyi amel için)

берейін бұл жер мен аспан шексіз шетсіз кең, (игі әрекет үшін)

²⁹

242

IIc arıg turuq yazınçsız erür

temiz ve günahsızdır

таза және күнәсіз

(242)

Ib kün t(e)ñri ay t(e)ñri iki yaruq ordu

güneş tanrısı ay tanrısı iki parlak ordu

күн тәңірісі ай тәңірісі екі жарқыраған әскер

243

IIc künli aylı erser

güneşli aylıdır

күні бар айы бар

Ib ertinü uluğ kèñ alqıg ertinü yaruq

yaşuq

çok büyük geniş çok parlak

өте үлкен кең өте жарық

жарық

(243)

IIc ertinü yaruq

çok fazla parlak ışık

аса көп жалтыраған

Ia y(a)ltrql(ı)ğ rdnin y(a)ratmış ordular

parlak mücevheri yaratmış ordular

жалтыраған жауһарды жаратқан әскерлер

244

Ia tètir edgü kılınçl(ı)ğ üçün alquğun y(a)vlaks(ı)zn tört buluğuğ

dır iyi davranış için herkese kötülüksüz dört köşeyi

жақсы қарым-қатынас үшін бәріне жамандықсыз төрт бұрышты

245

Ia keze y(a)rutı tınl(ı)ğlar(ı)ğ igidür as(ı)ğ tusu qılur

gezerek aydınlattı, canlıları yetiştirdi fayda getirdi

кезін жарқыратты, тіршілік иелерін тәрбиеледі, пайда әкелді

²⁹ ⁵⁴y(a)rl(ı)ğ: Ib

⁵⁵ edgü kılınçl(ı)ğ üçün: Ia

(245)

Ic yıl yılқа edgü

yıl yıla iyi

жылдан жылға жақсы

246

**Ib öd ödke edgü taқи
edgü ertiңü**

zaman zamana iyi yine

çok

уақыт өткен сайын жақсы тағы

өте

Ic ödli қолуһı yıllı taқи artuқraқ

zaman, vakit, yıl yine çok fazla iyi,

заман, уақыт, жыл одан да жақсы

(246)

Ic yavaş kimke erser neң yavlaқи yoқ adruқ adruқ

yavaş kimedir kötülüğü yok türlü türlü

жұмсақ болады жамандығы жоқ түрлі түрлі

247

**Ia tegşilmeki idi yoқ tözün oғulan(ı)m bo yértinçüdeki [kim]⁵⁶ қам(a)ғ
éligler**

değişmeyen soylularım, oğlanlarım bu yeryüzündeki bütün devlet başkanları,

өзгермеген тектілерім, ұлдарым бұл жер бетіндегі барлық үкімет

басшылары

30

248

Ic hanlar tégme barça bodistvlar tetir tınl(ı)ғlar üçün asıғ tusu қılғalı

hanlar denen tüm Budisatvalardır canlılar için fayda getirmeye kalkıp

хандар дейтін барлық будисттер, тіршілік иелері үшін пайда қылғалы

249

Ic et'öz tegşürüp kelirler ol éligler hanlar yme alқuқа y(a)rlıқаңcuқи

vücutlarını değiştirerek gelirler o hükümdarlar, hanlar yine hepsine

merhametli

денелерін ауыстырып келеді ол басшылар, хандар тағы да баршаға

мейірімді

250

Ib көңülүг üçün қамағ bodunuғ inçe saқınur inçe igidür

kalp için bütün halkın öyle düşünüyor, öyle yetiştiriliyor

жүрек үшін бар халқын солай ойлайды, солай тәрбиеленеді

(250)

Ib қалтı ög қаңнıң bir kye amraқ kenç urı

^{30 56} kim: Ib

өzellikle anne babasının biricik sevgili nesilini,
әсіресе ана әкесінің жалғыз сүйікті жеткіншек ұрпағын,

251

Ib **oğlın evde barқта igidürçe bodunқа neң yavlaқ сақынçı yoқ**
oğlunu evde yetiştirirse (eğitirse) halka hiç kötü düşünceleri olmaz
ұлын үйде өсірсе (тәрбиелесе) халыққа еш жамандығы болмайды

252

Ia **erür üzeki y(a)ruқ t(e)ңriler y(a)rl(ı)ğına қодı inerler қам(a)ғ bodunқа**
dır yukarıdaki parlak tanrılar emrine aşağıdakiler inerler bütün halka
жоғарыдағы жарық тәңірілер әміріне төмендегілер бағынады бүкіл халыққа

253

Ia **өгleri teg қаңлары teg bolzun тәp ötrü bo yертінçüdeki uluşın**
anaları gibi, babaları gibi olsun der, sonra bu yeryüzіндеki (halkın) devletin
аналары сияқты, әкелері сияқты болсын дейді, сосын бұл жер жүзіндегі (халықтың) мемлекеттің

254

Ia **balıқан [törüsin]⁵⁷ ёте [ayu]⁵⁷ bёрürler kim anıғ қılнчл(ı)ғ tosun y(a)vlaқ**
muyға
şehrin kanununu yazarlar kötü davranışlı, soysuz kötü, ateşe dayanıklı
қаласының заңын жазады қылығы жаман, тексіз, жаман, отқа салса жанбайтын

255

Ia **tınl(ı)ğlar(ı)ғ ier basar қun қırқın tegürür alңadturur көni yolқа**
canlıları basar ezer, işkence ederek cezalandırır sonra gerçek yola
тіршілік иелерін басып-жанииды, азаптап жазалайды сосын дұрыс жолға
31

256

Ia **kıgürür on edgü қılнч қılturur özütleri t(e)ңri yёріне barır yene**
sokuyor, on iyi amel yaptırır ruhtarı tanrı yerine gider, yine (başkanları)
салады, он жақсы қылық жасатады, рухтары тәңірі еліне кетеді, тағы да (басшылары)

257

Ia **et'özleriңe as(ı)ğl(ı)ғ likzir tәp bitig bitiyür [kүн ay öd қолu adırtın**
biltürürler]⁵⁸

^{31 57} törüsin: IIc; ayu:IIc

⁵⁸ күн ay öd қолu adırtın biltürürler: IIc

⁵⁹ erür: IIc

kendi tapucuları için faydalı takvim kitabını yazıyorlar; gün, ay, zaman vakiti ayırıp, bildiriyorlar (gösteriyorlar)

өздерінің табынушылары үшін пайдалы күнтізбе жазады, күн, ай, заман, уақытты бөліп көрсетеді

(257) 258

Ia **ulus sayu bal(ı)q sayu bérür ol [erür]⁵⁹ kim amtı işletirler tolu tēp tüz tēp bütme**

devlete de, şehire de verirler, odur kim şimdi işletiyorlar dolu diye, doğru diye, bitirmek

мемлекетте болсын, қалада болсын барлығы біледі, жасатып жатқандардың солар екендігін толық деп, дұрыс деп, бітіру

259

(260)

Ia **tēp tērmek tēp açılmaq tēp kitermek tēp tutmaq tēp alp tēp sımaq tēp**
diye, toplamak diye, açılmaq diye, gidermek diye, tutmak diye, kahraman diye, bozmak diye,

деп, теру (жинау) деп, ашылу деп, кетіру деп, ұстау деп, батыр деп, бұзу деп,

(260)

Ib **sınmaq tēp urmaq tēp ornanmaq tēp turmaq tēp turğurmaq tēp bo**
kırmak diye, vurmak diye, yerleşmek diye, durmak diye, kaldırmak diye bu
сындыру деп, ұру деп, орналасу деп, тұру деп, тұрғызу деп бұл

261

Ib **iki y(i)g(i)rmi törlüg törüsüz uzıklar bitigler [ol]⁶⁰ biligsiz tınlıqlar tutarlar**

on iki türlü kanunsuz heceleri, bilgileri, kitapları bilgisiz canlılar tutarlar
он екі түрлі заңсыз деректерді, кітаптарды надан тіршілік иелері ұстайды

262

Ia **adas(ı)z tudas(ı)z erelim tēp et'özleriñe ança munça tusulur inçip**
belasız (kötülüksüz) olalım der, vücutlarına böyle faydalıdır

бәлесіз (жамандықсыз) болайық дейді, денелеріне осылай пайдалы

32

263

Ia **arğun ağır ada tuda k(e)lser yme [kentü neğ]⁶¹ kiterü umaz adası tudası k(e)ltükde**

sonunda, ağır felaket gelse, yine kendilerinden onu geri çeviremez, (felaket) sıkıntı geldikten

³² ⁶⁰ ol: Ia

⁶¹ kentü neğ: IId

⁶² bérür: Ib; ötrü: Ib

соңында, сансыз көп ауыр бәлекет келсе, олар оны кері қайтармайды,
(бәлекет) қиындық келгеннен

264

**IIc ötrü t(e)rs tetrü törüçi bitkeçi yultuzçı körümçi tapa barırlar ötrü olar
üküş törlüg**

sonra ters, yalan (doğru olmayan) vaizci, yazar, falcı, kâhinlere doğru
giderler, sonra onlar çok türlü

кейін теріс, жалған (дұрыс емес) төреші, жазушы, балгер,
көріпкелдерге қарай барады, сосын олар неше түрлі

265

IIId emşu tēgme üküş törlüg al çeviş ayu [bêrür]⁶²ler [ötrü]⁶² aç yekke içgekke
tıbbi denilen çok türlü yöntemlerle söylerler sonra aç şeytanlara
емдік деп аталатын әр түрлі әдісті айтып сосын аш шайтандарға

(265)

266

**Ia saçığ töküç ayu bêrürler tapıntururlar uduntururlar aş içgü ağı bar(ı)m
bêrtrür**

ішкі (adak olarak) sunmayı söylerler, tapındırırlар, yükündürürler yiyecek ve
ішек, зenginlik veririrler

ішімдік (құдай жолына деп) ұсынуды бұйырады, табындырады,
жүгіндіреді жейтін, ішетін ас, байлық бергізеді

267

Ia -ler yene ol'ok yekler içgekler ----- yègedürler tıtağ bolurlar k(e)ntülerni
yine o şeytanlar, vampirler başarılı olurlar bahane bulurlar, kendileri
тағы да сол шайтандар, қанішерлер дегендеріне жетіп сылтау
табады, өздері

268

Ia üze ilenürler uzatı inçe tapınzun udunzun aş içgü k(e)lürzün
yukarıdan yönetiyorlar daima öyle (kendilerine) tapunsun, yükünsün içecek
ve yiyecek getirsin
жоғарыдан басқарады әрқашан осылай (өздеріне) табынсын, жүгінсін,
ішетін және жейтін әкелсін

269

Ib [têp]⁶³ tağı yme üküş ada tuda kıılır tağı üküştı tapınzun tēp
diye, yine çok felaket ederler, yine çok tapınsın diye
деп, тағы да көп пәлекет жасайды, тағы да көбірек табынсын деп

33

³³ ⁶³ tēp: Ia

⁶⁴ol: Ia

⁶⁵ ol: Ib

(269)

Ib inçip [ol]⁶⁴ tınl(ı)ğlar bilmez uqmazlar
[?]

IId munı bilmezler

böyle o canlılar bilmez, anlamazlar
мұны ол тіршілік иелері білмейді, түсінбейді

bunu bilmezler
мұны білмейді

270

Ia amru t(e)rs tetrü [ol]⁶⁵ tınl(ı)ğlar turқарu
şimdi yalan (doğru olmayan) o canlılar daima
енді жалған (дұрыс емес) ол тіршілік иелері әрқашан

(270)

Iic bo t(e)ṅrili yerli körgitü birmiş
bu gükyüzü ve yerin görünüşü aynıdır
бұл аспан мен жердің көрінісі бірдей

271

Ia tēp tētürler on edgü kılınç(ı)ğ törüde boşgutda burhanlar y(a)rl(ı)ğınta
diyorlar on iyi amel yazılan kanunda öğretide burhanlar emrinden
*дейді он игі қылық (іс) жазылған заңда, үйрету кітабында бұрхандар
әмірінен*

272

Ib kētmış bolur kün t(e)ṅrili ay t(e)ṅrili iki yaruқ ordu içinteki
gider, güneş tanrısı ay tanrısı iki parlak saray içindeki
кетеді, күн тәңірісі ай тәңірісі екі жарық сарай ішіндегі

273

Ia t(e)ṅriler y(a)ruқıṅa arқа bērip yene yekniṅ içgekniṅ қ(a)rarıғ işiṅe
tanrılar ışığına sırtını verip (yüz çevirip), yine şeytanın, vampirin karanlık
işine
*тәңірілердің нұрынан теріс айналып, тағы да шайтанның, қанішердің
қара ісіне*

274

Ia kirmişke sanur turқарu kēṅ alқıғ köni uluғ yoluғ қodup
girmeyi düşünür, daima geniş, gerçek, büyük yolu bırakıp
араласуды ойлайды, әрқашан кең, шынайы, үлкен жолды тастап

275

Ia t(e)rs t(e)trü törüke tar yolқа kirmişke sanur ertinü t(e)rs tetrü
yalan (doğru olmayan) kanuna, dar yola girmeyi düşünür aşırı derecede yalan
(doğru olmayan)
*жалған (дұрыс емес) заңға, тар жолға түсуді ойлайды, соншалықты
жалған (дұрыс емес)*

276

Ia törü tētir – tınl(ı)ğlar tözün oğlanm kim қayu tınl(ı)ғ oğulanı
kanundur o canlılar soylu oğlanım kim hangi canlı oğlanı

заң ол тіршілік иесі текті ұлым кім қандай жанның ұлы

34

277

IIc tuğsar yme bo nom bitigig üç қата оқизун ол оғұл өгін[қаңын]⁶⁶
doğarsa yine bu sutra kitabı üç kere okusun o oğlan annesine (babasına)
тұса да бұл сутра кітабын үш рет оқысын ол ұл анасына (әкесіне)

278

Ia emgetmetin uçuz tuğğay tuğmış oғұл өгіне қаңиға tap(ı)ğsак
eziyet çekirmeden kolay doğar (dünyaya gelir) doğan (dünyaya gelen) oğlan
annesine babasına düşkün
*азан шектірмей оңай дүниеге келеді өмірге келген ұл анасына әкесіне
жан-тәнімен берілген*

279

Ia bolur alқуқа [қutadur]⁶⁷ tètik otғuraқ [туғар]⁶⁷ igsiz toғas(ı)z adasız
tudasız emgeks(i)z
olur, herkese mutluluk getirir zeki doğar, sağlıklı, felaketsiz, eziyetsiz
*болады, бәріне бақыт әкеледі, алғыр болып туады, аурусыз, бәлекетсіз,
азансыз*

280

Ia tolğaқs(ı)z ödsüz қолусuz ölmez yme kim [tnl(ı)ğ]⁶⁸ ölser [yme]⁶⁸ bo
[nom]⁶⁸ bitigig üç
işkencesiz (kasılmasız), zamansız ölmez yine kim hangi canlı ölse yine bu
sütrayı üç
*толғақсыз (қиындықсыз), уақыты келмей өлмейді, егер кім қандай жан
өлсе тағы да бұл сутраны үш*

281

Ia қата оқизун кèниге нең ада tuda болmaz тақı yme tözün
kere okusun sonu (nihayeti) hiç sıkıntılı olmaz, yine soylu
рет оқысын ақырында еш пәле болмайды, тағы да текті

282

Ia oғulanm күnte күn edgü ay ayda edgü yıl yılda тақı edgü
oğlanım günden gün iyi, ay aydan iyi, yıl yıldan yine iyi
*ұлым күндерден күн жақсы, ай айлардан жақсы, жыл жылдан да
жақсы*

283

IIId kelteçi barça edgü ödlер қолular тақı tözün ertiңü yavaş bitig

^{34 66} қаңын: Ib

⁶⁷ қutadur: Ib; туғар: Ib

⁶⁸ tnl(ı)ğ: IIc; yme: IIc; nom IIc

⁶⁹ idi: Ia

gelecek olan bütün iyi zamanlar yine soylunun çok nazik sütrayı
келетін барша жақсы уақыттар тағы да тектінің өте нәзік сутраны
35

284

IId **oқып іш ішлесер нең ада tuda болғусы [idi]⁶⁹ yok yene ölügke**
okuyup, iş yapsalar hiç sıkıntısı olmazdı kesinlikle, yine ölüye
оқып, іс қылса еш қайғысы болмайды, тағы да өлген жанға

285

Ia **törü toқu kılıp üntürür күnte bo [nom]⁷⁰ bitigig üç қата оқизun**
ölüm töreni yapıp çıkardığı gün bu sütrayı (darmayı) üç kere okusun
өлім қонақасын беріп, шығарған күні бұл сутраны үш рет оқысын

286

Ia **azu yèti қата оқизun ertiñü tusulğay қutadğay erüş üküş**
veya yedi kere okusun aşırı derece faydası, kutu çok
немесе жеті рет оқысын шектен тыс пайдасы, құт-берекесі көп

287

Ia **edgü kılinç bolur ol evde [bark]⁷¹ күn күniñe yoқламақ asılмақ**
iyi iş olur, o evde gün geçtikçe yükselir, çoğalır
жақсы іс болады, ол үйде күн өткен сайын өседі, көбейеді

288

Ia **bolur özleri yaşları uzun bolur et'öz қodsar alқuғun burhanlar**
kendileri uzun yaşar, vücut terketse hepsi birlikte burhanlar
өздері ұзақ өмір сүреді, тәндерін тастаса барлығы бірге бұрхандар

289

IId **uluşıña barır burhan қutın bulur тақı yme tözün oғlum [kim]⁷² қayu**
memleketine gider, burhan mesutun bulur, yine soylu oғlum kim hangi
еліне барады, бұрхан құтын табады, тағы да текті ұлым кім қандай

(289) 290

IId **tınl(ı)ğlar ölüg kişi üçün sın orun étgeli yaratғalı saқınç saқınsar [özleri]⁷³**
қanta
canlılar ölen kişi için kabir yeri yapmayı düşünseler kendileri nerede
тіршілік иесі өлген кісі үшін қабір орынын дайындауды ойласа өздері қай

291

Ia **taplasar anta étzün öñtün kèdin yirdin birdin yèrig**
beğenmiş yerde yapsınlar doğudaki, batıdaki, kuzeydeki, güneydeki yerin
ұнатқан жеріне салсын, шығыстағы, батыстағы, солтүстіктегі, оңтүстіктегі жерге

292

**Ia yıdan yparan arıtzunlar êtgü yêrde
êtzün**

güzel kokan, temizlenmiş yere yapsın
yerde yaptı diye

*хош иісті, тазартылған жерге салсын
салды деп*

(292) 293

Ib ayıtmazun uz yêrde

söylesinler uygun olmayan

айтпасын қолайсыз жерге

**Ia bo [nom]⁷⁴ bitigig üç qata azu yêti qata oqızun ol [yêrig orunuğ]⁷⁴ özüt
yekler yêr altınkı**

bu sutrayı üç kere veya yedi kere okusun o yerdeki şeytanların ruhları yer
altındaki

*бұл кітапты үш рет немесе жеті рет оқысын ол жердегі
шайтандардың рухтары жер астындағы*

(293) 294

**Ia erkligler yme taplağaylar yêrig topraq(ı)ğ boş qodup bargaylar evde
barqda**

güçler böylece beğenen yerlerini topraklarını boş bırakıp gidecekler evde
küşтер солай ұнатқан жерді босатып кетеді үйде

295

IId ada tuda bolmağay ev barq asılğay asıg tusu bolğay têp y(a)rılıqadı

felaket olmasın ev mal mülk çoğalsın, kâr olsun diye emretti

*жамандық болмағай, үй-жай, мал-мүлік көбейсін, табысты болсын деп
бұйырды*

(295) 296

**Ia t(e)ñri [teñrısı]⁷⁵ burhan bo [nom]⁷⁵ y(a)rl(ı)qamış y(a)rl(ı)ğ(ı)ğ yene
ikileyü otğuratı b(e)lgülüg**

tanrı tanrısı burhan bu sutra emriyle yine bir kez daha çok anlaşılır net

*тәңірілердің тәңірісі бұрхан бұл қасиетті кітаптың әмірімен тағы бір
рет өте түсінікті*

(296)

Iic y(a)rılıқағалr üçün şlok taqşutın qavıra nomlayu bêrди інçe

emrettiği için şiirle yazılan özetli öğretiyi anlatıverdi öyle

әмір бергені үшін өлеңмен жазылған ілімді түсіндіріп берді солай

^{36 70} nom: Iic

⁷¹ bark: IId

⁷² kim: Ib

⁷³ özleri: Ia

⁷⁴ nom: IId; yêrig orunuğ: IId

297

Ia **tép y(a)rl(ı)qadı emgenip tuğurur küni ertinü edgü ölser taşğarmış**
diye emretti içkence görerek doğurduğu günü çok iyi ölüyü (cesedi) dışarıya
göndermiş
*деп бұйырды қиналып (азаптанып) туған күні өте жақсы өлікті (өлген
адамды) тысқа жөнелткен*

298

Ia **ödi taqı edgü tuğmış ölmüş ödinte bo [nom]⁷⁶ bitigig oqısarlar**
zamanda yine iyi doğmuş ölmüş zamanda bu sutra kitabını okusunlar
уақытта тағы игі туу өлу уақытында осы қасиетті кітапты оқысын

299

Ia **ertinü qutadğay tusuğay ayı küni ertinü y(a)ruq ertinü edgü**
çok fazla sevinç, kâr olacak, ayı күні aşırı derece parlak çok iyi
шектен тыс қуаныш, табыс болады, айы күні өте жарық өте жақсы
37

300

Ib **yıl yılı ertinü edgü artuq yavaş bitig oqıp iş işleser yétinç**
yıllar boyu son derece iyi çok nazik sutrayı okuyup, (işleseler) çalışsalar
yedinci
*жылдар бойы сондай жақсы, керемет, қасиетті кітапты оқып,
зерделесе жетінші*

301

Ia **uğuşqa tegi alqu qutadur asılur [tép y(a)rıqadı]⁷⁷ ol ödün ol quvraqda**
nesile kadar hepsi mutlu olsun, çoğalsın diye emretti o zaman o toplantıda
*ұрпаққа дейін барлығы бақытты болсын, көбейсін деп бұйырды сол
уақытта сол жиналыста*

302

Ib **yėti tümen yėti miñ bodunlar t(e)ñri burhan y(a)rıgın eşidip**
yetmiş yedi bin halk tanrı burhan emrin duyup
жетпіс жеті мың халық тәңірі бұрхан жарлығын есітін

303

Ib **ertinü süzütiler köñülleri biligleri açılta ters tetrü törüsin**
aşırı derece temizlendiler kalpleri, akılları (bilgileri) açıldı yalan (doğru
olmayan) bilgiyi
*барынша тазаланды жүректері, саналары (көкіректері) ашылды
жалған (дұрыс емес) ілімді*

304

³⁷ ⁷⁵ teñrisi: Ис; nom: Ис

⁷⁶ nom: Ис

⁷⁷ tép y(a)rıqadı: Ис

- Ia** **қодуп көні кертү номқа төруке кirdiler burhanlarn(ı)η nom**
 bırakıp gerçek, sahi bilgiye, kanuna girdiler burhanların sutra
тастап нағыз, шын ілімге, заңға кірді бұрхандардың қасиетті кіман
 305
- IIc** **үлүшіңе tegintiler sēziksizin tüzgerinçsiz yēg üstünki burhan қutıңа**
 payına yetişmek, шүпhesiz, anlaşılamayan, pek derin en yüksekteki burhana
 layık
бөлігіне қол жеткізу, күмәнсіз, өте терең мағыналы, ең жоғарыдағы
бұрханға лайық
 306
- IIc** **könül turğurdılar ol ödün tıdıǵsız bodistv t(e)ηri t(e)ηrisi burhanқа**
 saygı gösterdiler o zaman engelsiz Bodhisatva tanrı tanrısı burhana
құрмет көрсетті сол уақытта мінсіз будиств тәңірі тәңірісі бұрханға
 307
- IIc** **[taқı] inçe tēp ötüg ötünti t(e)ηrim bo yērtinçüdeki қамағ tınl(ı)ğlar**
[alқu]⁷⁸ bir
 yine böyle diye ricada bulundu tanrım bu yeryüzündeki bütün canlılar hepsi
 bir
тағы да былай деп өтінді тәңірім бұл жер жүзіндегі барлық тіршілік
иелері бәрі бір
 38
 308
- IIc** **ikintike tuuşın teǵın körüşüp tünğür böşük boluşup**
 birbirini eşit görerek, dönür olarak
бір-бірін тең көріп, құда-жекжат болып
 309
- IIc** **қыз bērişip kelin içgerişip edgü ögli baǵır böşük bolurlar tünğür böşük**
 kız verip gelin alıp iyi düşünceli akraba olurlar dönür
 қыз беріп келін алып игі ойлы туыс болады құда
 310
- IIc** **boltuқта aşnuça edgü күн körürler edgü öd talulap tēmin**
 olduklarında önce iyi gün geçirirler iyi, uygun zaman seçip hemen
болғандарында әуелі жақсы күн өткізеді, жақсы ыңғайлы уақыт
таңдап тез арада
 311
- Ia** **қавишurlar қыз bērişip k(e)lin içgerip miñ yıl tümen күnki**
 görüşürler kız verip gelin alıp, onlar bin yıl ve on bin günün

^{38 78} alқu: Ib

кездеседі қыз беріп келін алып, олар мың жыл және он мың күнін

312

Ia **saқınç saқınurlar inçip kèn yene aзuntaқı ulaғ sap(ı)ғ**
düşünürler böyle sonunda yine dünyadaki devam eden
ойланады осылайша соңында тағы өмір сабақтастығын

313

Ia **uғrinta edgülüğün ögrünçülüğün beg yutuz bolup bayın barıml(ı)ğın**
zamanda iyilik mutluluk karı koca olarak zenginlik, varlık
жалғастырып жақсылық, шаттыққа толы ерлі – зайыпты болып
байлық,

(313) 314

Ib **edgülüğін қарıғınча қavis(ı)ғlı az erür inçip yoқ ғıғay bolup ödsüz**
қолusuz

iyilik içinde yaşlanıncaya kadar beraber yaşayanlar az, öyle fakir, yoksul
olarak zamansız

жақсылықта қартайғанынша бірге өмір сүретіндер аз, сондай

кедейшілікте мезгілсіз

315

Ia **adrılıp bar(ı)ғlı ölügli üküş bo iki törlüg tınl(ı)ğlar(nıñ) t(e)rs tetrü**
(bir birinden) boşananlar, ölenler çok, bu iki türlü canlıların yalan (doğru
olmayan)

(бір-бірінен) ажырасып, өлетіндер көп, бұл екі түрлі адамдардың
жалған (дұрыс емес)

316

IId **törüsü inçip edgü yavlaқ uthısı ne üçün antaғ adruk erki t(e)ñrim ötrü**
t(e)ñri t(e)ñrisi

sutrası böyle iyi kötü mükafatı ne için öyle farklı acaba tanrım sonra tanrıların

tanrısı

қасиетті кітабы бұлай жақсы жаман сыйақысы не үшін басқаша
тәңірім сосын тәңірілердің тәңірісі

317

IId **burhan inçe tēp y(a)rılıqadı tōzün oğulum siz inçe uқuñ**
burhan böyle diye emretti soylu oğlanım siz böyle anlayınız
бұрхан былай деп бұйырды текті ұлым сіз былай ұғыңыз

318

Ia **қoduru tıñlañlar bo yertinçüde üstün t(e)ñri y(a)ruk tétir altın**
dikkatli dinleyiniz bu yeryüzünde yukarı gökyüzü aydınlıktır ашағı
мұқият тыңдаңыз бұл жер жүзінде жоғары көкжүзі жарық төмен

319

Ia **yaғ(ı)z yēr қ(a)rarıғ tétir күn t(e)ñri y(a)ruk tétir ay t(e)ñri қ(a)rarıғ**
kara yer karanlıktır güneş tanrı aydınlıktır ay tanrı karanlıktır

қара жер қараңғы, күн тәңірі жарық ай тәңірі қараңғы

320

Ia **tètir ot y(a)ruk tètir suv ҡ(a)rariғ tètir er y(a)ruk tètir tişi**
ateş aydınlıktır su karanlıktır erkek aydınlıktır kadın
от жарық су қараңғы еркек жарық қатын

321

Ia **қарарығ tètir bo yérli t(e)ңrili tişili érkekli birgerü қавишп**
karanlıktır bu yer gök, kadın erkek birbiriyle görüşüp
қараңғы бұл жер –көк, қатын-еркек бір – бірімен қауышып

322

Ia **қам(a)ғ tınl(ı)ғlı tınsızlı iki törlüg ed tuғar b(e)lgürer tınl(ı)ғ k(e)ntü**
hepsi canlı cansız olarak iki türlü oluyor canlı kendisi
барлығы жанды жансыз болып екі түрлі болады жанды өзі

323

Ia **bêş aẓun tınl(ı)ғ tètir tınsız erser қамағ ı ıғаç yaş ot [tuғar b(e)lgürer]⁷⁹**
beş alem (dünya) canlıdır, cansız ise bütün yetişen ağaç, yeşil ottur
бес әлем кірсе жандыға, жансызға болса барлық ағаш, жасыл шөп
кіреді

324

Ia **tètir күnli aylı ҡ(a)rıшу қавишу yoryur ötrü yaylı қışlı [uladı]⁸⁰**
güneş ve ay bir birini takip ediyor sonra yaz kış ve diğerleri
күн мен ай бір-бірін айналады сосын жаз қыс және басқалары

325

Ia **tört öd bolur tört öd içinte yine ikirer öd adrılur**
dört mevsim olur dört mevsim içinde yine iki mevsime ayrılır
төрт мезгілге бөлінеді төрт мезгіл өз ішінде тағы да екі мезгілге
бөлінеді

326

Ia **sekiz yağı күn bolur otlı suvlı bir ikintike күç basut**
sekiz yeni gün olur ateş ve su birbirine destek
сегіз жаңа күн болады от пен су бір – бірін қолдау

327

Ia **bolup ötrü қоп törlüg ı tarıғ yemiş uladı bışarlar ètilur**
verip sonra çok türlü ekin, yemiş ve diğerlerini biçerler
беріп сосын сан түрлі егін, жеміс және басқаларын орады

39

328

^{39 79} tuғar b(e)lgürer: Ис

⁸⁰ uladı: Ib

Ia tişili érkekli qavışıp kişi oğlu yalñuqlar ulatı tuğar b(e)lgürer
kadın erkek görüşüp insan oğlu insanlar ve diğerleri doğar
әйел еркек кездесіп адам баласынан адамдар және басқалар дүниеге
келеді

329

Ia bo alqu yértinçü yersuvdağı edgüli anıǵı k(e)ntünün iki törlüg kılınç
bu bütün yeryüzündeki alemdeki iyili kötülü kendinin iki türlü amelinden
бұл барлық жер жүзіндегі әлемдегі жақсы - жаман өзінің екі түрлі
қылығына

330

Ia uğrınta törütmiş törü tétir tözün oǵlan(ı)m biligsiz tınl(ı)ǵlar sizler
dolayı yaptığı kanundur soylu oǵlanım bilgisiz, cahil canlılar sizler
байланысты жасалған заң текті ұлдарым білімсіз, надан тіршілік
иелері

331

Ib bilmedin uqmadın körümçi yultuzçı [ulatı]⁸¹ ters tetrü törüçike bilig
ayıtıp

bilmedin anlamadın falcı yıldızcı yalan (doğru olmayan) vaizciden bilgi sorup
білмедің түсінбедің балишы-балгер, жұлдызшы жалған (дұрыс емес)
төрешіден ақыл сұрап

332

Ia üküş törlüg törüsüz tsuyluğ irinçülüg anıǵ kılınçl(ı)ǵ iş işleyürler
çok türlü kanunsız (kanuna karşı) günahlı, kötü davranış yapıyorlar
сан түрлі заңсыз (заңға қайшы) күнәға батқан, жаман қылық жасайды

333

Ib tınlıǵlar(ı)ǵ ölürüp aş içgü kılıp tünür böşük қа қадаш бағır bişük
canlıları öldürüp yeyip içip, dүнür olup, kardeş, akraba olarak
жандыларды өлтіріп жеп, ішеді, құда болып, бауыр, туыс болып

334

Ib alqu térilürler uluğ törü toqu éterler üküş törlüg tsuy ayıǵ kılınç kılurlar

hepsi toplanır (bir araya gelir) büyük tören yaparlar çok türlü günah kötü
davranış kılurlar

барлығы жиналады үлкен қонақасы береді, мың түрлі күнә, жаман
қарым-қатынас жасайды

(334) 335

Ia ol anıǵ kılınç küçinte et’özi qodsar üç y(a)vlaқ yolқа барır anta kén
o kötü davranış yüzünden vücut kovulur üç kötü yola giderler böyle sonunda
сол жаман қылықтың кесірінен тән қуылады үш жаман жолға түседі
осылайша соңында

336

Ib yine kişi et'özin bulğalı antağ ol қалтй bo тұрғақ үзеки топраққа
yine kişi vücudunu bularak böyle o bu тұрнақ үстіндеки топрак gibi
тағы да кісі денесін (өзін) тауып ол мына тырнақ үстіндегі топырақ

сияқты

40

337

Iic үч y(a)vlaқ yolta түсүгли antağ ol қ(a)ltı bo yérteki topraққа
үч kötü yolla yürüyen böylece o bu yerdeki toprak gibi
үш жаман жолмен жүрген осылайша ол осы жердегі топырақ сияқты

338

Ia қ(a)ltı ol tınl(ı)ğ kişi et'özin buluғlı yalñuқlarda kértgünç көңüllүг
өyle o canlı kişi vücudunu bulan insanlarda gerçek gönüllү
солай ол жаны бар адам денесін (өзін) тапқан адамдарда шынайы

ниетті

339

Iid tınl(ı)ғlar ança ol қ(a)ltı тұрғақ үзеки топраққа yene kértgünç көңүлі yok
canlılar böylece o өyle тұрнақ үстіндеки топрак gibi yine gerçek gönüllү yok
жандылар осылайша ол солай тырнақ үстіндегі топырақ сияқты тағы да шын ниеті жоқ

340

Iid tınl(ı)ғlar ança ol қ(a)ltı bo yérteki topraққа tözünlerim kim қayu
canlılar böylece o ancak bu yerdeki toprak gibi soylularım kim hangi
жандылар осылайша ол бұл жердегі топырақ сияқты тектілерім кім қандай

341

Ia tınl(ı)ğ түңүр böşük edgü ögli bolğalı saқınsarlar [aşnuça]⁸² y(a)raşurım
yaraşmazın

canlı dünür merhametli hayırlı olmayı düşünсeler önceden yaraşır yaraşmazın
адам құда-жескжат мейірімді қайырлы болуды ойласа ең әуелі жарасын жараспайтынын

342

Iic edgüsin y(a)vlaқın alқunı ayıtmaғuluқ ol ulatı otlı suvlı y(a)raşmazı
künli [aylı yılı]⁸³

iyisini kötüsünü hepsini sormayalım o diğер ateşli, suylu yaraşmazı günlү aylı
yılı

жақсысын жаманын барлығын сұрамайық ол басқа от пен судың жараспайтынын күні айы жылы

343

^{40 81} ulatı: Ia

Iic yultuzlı yaraşmazı yıllı kutlı yaraşmazı alқunı ayıtmazun қısıғ тағғарmış
yıldızlı yaraşmazlığı yılla mutluluғun yaraşmazlığı hepsini sormasin zor

(kara)

*жұлдызы жараспайтынын жылмен бақыттың жараспайтынын бәріні
сұрамасын қиын (қара)*

(343) 344

Iic күnte bo nom bitigig üç қата оқızun қızlı күdegülike uluғ törü тоқu
қылмıш

günde bu sutrayı üç kere okusun kızları ile damada büyük tören yapsınlar
*күнде осы сутраны үш рет оқысын қыздары мен күйеу баласына үлкен
той жасасын*

345

Ib bolғay bo erür edgü edgüke ulaғ sapaғ bolmışı yaruқ yaruқuғ içgermişı
budur iyiliğın iyiliğe düzenli devamlı olması parlak ışığın içeri girmesi
осы жақсылықтың жақсылыққа жалғасуы жарық сәуленің ішке енуі
41

346

IId ev barқ күn күniñe yoқlayur asıur ev iesi күn күniñe [asıur]⁸⁴ kötrülür
uluғ

ev gün geçtikçe yükselir (zenginleşir) ev sahibi gün geçtikçe zenginleşir, mal
mülkü çoғalır büyük
*үйдің жағдайы күн сайын көтеріліп, үй иесі күн сайын байып, мал-мүлкі
көбейіп, үлкен*

(346) 347

IId kiçig қа қадаş oғul қız alқu asıur tuғmış alқu tétik otғuraқ bolur bilir
uқar uz

küçük kardeş akraba oғul kız hepsi yükselir hepsi zeki, akıllı olur bilir anlar
usta

*кіші бауыр туысқан ұл қыз бәрінің жағдайы жоғарылайды алғыр,
ақылды болады білетін түсінетін ұста*

(347) 348

IId erdemlig tuғar ögiñe қаniña tapıғsaқ bolur қopқа қutadur қutluғ қıvıhğ
haysiyete layık olur anasına babasına düşkün olur, hepsine kut getirir, çok
mutlu

*тұлғаға лайық туады анасына әкесіне берілген, бәріне құт әкеледі, өте
бақытты*

(348) 349

IId bolur ödsüz қolusuz ölmez түkel ülüglüğ tuғar eñ kéninte burhan yolıña

⁴¹ ⁸² aşnuça: IId

⁸³ aylı yılı: Ia

⁸⁴ asıur: Ib

olur zamansız ölmez hepsi mutlu şanslı doğar en sonunda burhan yoluna
болады мезгілсіз өлмейді бәрі жолы болғыш болып туады ең соңында
бұрхан жолына

350

IId kirür burhan қутın bulur ol ödün sekiz uluğ küçlүг бүгүлүг
girer burhan bahtını (mesutunu) bulur o zaman sekiz büyük güçlü akıllı
кіреді бұрхан бақытын табады сол уақытта сегіз үлкен күшті ақылды

351

Iic erdemlig bodistvlar bar erdiler [alқu]⁸⁵ burhanlarnıң küçіңe y(a)rlıғıңa

yetişkin Bodhisatvalar var idiler bütün burhanların gücüne, emrine
ересек будисттер бар еді барлық бұрхандардың күшіне, әміріне

352

Iic uluğ darni tēgme erdemke tükellig erip inçip yene erdemlerin baturup
büyük darna adlı erdemliğe hepsi ulaşып, böyle yine erdemleri gizleyip
үлкен дарна атты кемеліне барлығы жетіп, осылайша тағы
кемелденгендерді жасырып

353

Ia bo yērtinçü yērsuvda қам(a)ғ tınl(ı)ғlar ara yor(ı)yur ertiler k(e)ntünüң
bu yeryüzü alemde bütün canlılar arasında yürüyorlar idiler kendilerinin
мына жержүзінде әлемде барлық жандылар арасында жүретін еді
өздерінің
42

354

Ib yaruқ küçlүг бүгүлүг erdemin edgü қılınçın қамағ tınl(ı)ғlarnıң қарарıғ

ışıklı güçlü büyüлү erdemin iyi davranışları bütün canlıların kara
жарқыраған күшті сиқырлы кісілердің жақсы істері барлық
жандылардың қара

355

Iic ayıғ қılınçıңa қатıp adınaғuқа biltizmedin uқturmadın қамағ tınl(ı)ғlarқа

kötü davranışına katılıp başkalarına bildirmedi anlatmadın bütün canlılara
жаман істеріне араласып (бірақ) басқаларына білдірмей түсіндірмей
барлық
тіршілік иелеріне

(355) 356

^{42 85} alқu: Ia

⁸⁶Ia uluğ: IId

Ib [uluğ]⁸⁶ asıg tusu kılı yorıyur ertiler қамағ yalñuqlarda arduqsuz
büyük kâr (fayda) ediyorlar idiler bütün insanlardan ayırım yapmadan
үлкен пайда әкеледі барлық адамдардан бөліп жармай

(356) 357

Ic [körkin etözin]⁸⁷ ertiler atları bo erür anın emti biz birle
güzel vücudun yaptılar (onların) adları böyledir onunla şimdi biz beraber
*әсем денені жасады (олардың) аттары мынадай онымен қазір біз
біргеміз*

(357)

Ic yükünürbiz badra atlg nizvanisz bodistv қутиға
тапınıyoruz Badra adlı isteksiz Bodhisatva huzurunda
жалбарынамыз бадра атты ниетсіз будисттер құзырында

358

Ic yükünürbiz ratnakr atlg nizvanisz bodistv қутиға yükünürbiz
тапınıрыз Ratnakara adlı isteksiz Bodhisatva zarafetinde тапınıрыз
табынамыз ратнакара атты ниетсіз будист құзырына табынамыз

(358) 359

Ic kümüt atlg nizvanisz bodistv қутиға yükünürbiz narayan atlg nizvanisz
Kumuda adlı isteksiz Bodhisatva zarafetinde тапınıрыз Narayan adlı isteksiz
*қумуда атты ниетсіз будист құзырында табынамыз нараян атты
ниетсіз*

(359) 360

Ic bodistv қутиға yükünürbiz sumir teriñ atlg nizvanisz bodistv қутиға
Bodhisatva huzurunda тапınıрыз Sumeru Derin adlı isteksiz Bodhisatva
zarafetinde
*будист құзырында табынамыз сумеру терең атты ниетсіз будист
құзырында*

(360) 361

Ic yükünürbiz intradati atlg nizvanisz bodistv қутиға yükünürbiz
тапınıрыз İnadatta adlı isteksiz Bodhisatva huzurunda тапınıрыз
табынамыз интрадатта атты ниетсіз будист құзырында табынамыз

43

(361) 362

Ic turuқ süzük atlg nizvanisz bodistv қутиға yükünürbiz adқақsız dyan
temiz berrak adlı isteksiz Bodhisatva zarafetinde тапınıрыз nesnesiz dhyana
*таза мөлдір атты ниетсіз будист құзырында табынамыз объектісіз
дяана*

^{43 87} körkin etözin: Ia

⁸⁸ eligin қавсұrup: Ia

⁸⁹ nom: Ia

(362) 363

Ia bulmış atlg nizvanisz bodistvka bo sekiz ulug küçlög erdemlig bodistvlar
bulmış adlı isteksiz Bodhisatva huzurunda bu sekiz büyük güçlü akıllı
erdemli Bodhisatva
*тапқан атты ниетсіз будист құзырында бұл сегіз күшті кемелденген
будисттер*

(363) 364

Iic alquğun [eligin kavşrup]⁸⁸ t(e)ñri t(e)ñrisi burhanğa inçe tēp ötüğ
ötüntiler t(e)ñrim

bütün ellerini kavşurup tanrıların tanrısı burhana böyle diye ricada bulundular
tanrım
*барлығы қолдарын қусырып тәңірілердің тәңірісі бұрханға былай деп
өтінді тәңірім*

365

Ib biz қамағ ашнуқи аұнта burhanlarda edgü [nom]⁸⁹ boşgüt küçlög tarni
bultumuz

biz hepimiz evvelki alemde burhanlardan iyi kitap, dini öğretici, güçlü darna
bulduk
*біз бәріміз өткен өмірімізде бұрхандардан жақсы кітап, дінді
үйрететін, керемет дарна таптық*

366

Iic ol tarni küçiңe bo yértinçüdeki қамағ tınlğlarқа ertinü üküс asığ
o dharna gücüne bu yeryüzündeki bütün canlılara aşırı derece çok fayda
*ол дарнаның күшіне бұл жер жүзіндегі барлық тіршілік иелеріне өте
көп пайда*

367

Iic tusu kıltııız bo nom bitigig [ayayu ağırlayu]⁹⁰ tutar bitiyür okıyur
tınlıglarığ [uzatı]⁹⁰

getirdik bu kitaba saygı gösteriyor, yazıyor, okuyor canlıları hep
*әкелдік бұл кітапқа құрмет көрсететін, жазатын, оқитын тіршілік
иелерін әрдайым*

(367) 368

Ia küü küzedü tutar biz emtı yme t(e)ñrim y(a)rl(ı)қасар tarni arvışımzı
ötünelim

koruyoruz (nöbet tutuyoruz) şimdi yine tanrım emretse dharna
büyülerimizden isteyelim
*қорғаймыз (күзетеміз) қазір тағы тәңірім бұйрық берсе дарна
сиқыршыларымыздан өтінейік*

44

^{44 90} ayayu ağırlayu: Ib; uzatı: Ib

369

**Ia ançulayu yme bo nom bitigig oқыur tutar [oқыur ayayur]⁹¹ aғrlayur
tınl(ı)ğlar(ı)ğ küü**

böylece yine bu kutsal kitabı tutarak okuyor, hürmet gösteriyor canlıları
*осылайша тағы мына қасиетті кітапты қолына алып, оқып, құрмет
көрсететін тіршілік иелерін*

370

**Ib küzedü turalım kim қayu алқу төрлүг айығдан кetzünler adasızın
tudasızın**

koruyalım kim hangi bütün türlü kötüler gitsinler tehlikesiz (güvenli)
*қорғайық кім қандай түрлі барлық жамандық кетсін қайып-қатерсіз
(сенімді)*

371

**IId ersünlar t(e)ғrim tēp ötrü [ol]⁹² d(a)rni [tēgme]⁹² arvişın nomladılar inçe
tēp tētiler**

olsunlar tanrım diye sonra o dharna (adlı) büyüü öğrettiler öyle dediler
болсын тәңірім деп сосын ол дарна (атты) сиқырды үйретті солай деді

372

**IId oom akani nikani abila mangi mantali svaha t(e)ғrim bo d(a)rni arvişını
oom ekani nikani abila mangi mantali svaha (cömert) tanrım bu dharna
arvişinin (büyünün)**

оом екани никани абила маңги мантали сваха (жомарт) тәңірім бұл
дарна сиқыршысының

373

**IId küçi edremi ertiñü uluğ tētir kim қayu ayıғ қılınçlıғ tınlıғlar bo nomuğ
gücü erdemi son derece büyüktür kim hangi kötü davranışlı canlılar bu kutsal
kitabı**

*күші, тұлғасы соншалықты үлкен кім қандай жаман қарым-
қатынастағы тіршілік иелері бұл қасиетті кітапты*

374

**Ia arvişğ nomlağlı nomçıғ örletgeli saқınç saқınsar bo [darni]⁹³ ervişğ
sözlesün**

büyü öğreti vaazını daha güçlendirmeyi düşünüyorsa bu dharna büyü söylesin
*сиқыршы ілімді үйрену уағызын күшейтуді ойласа бұл дарна сиқыршы
айтсын*

45

⁹¹ oқыur ayayur: Ib

⁹² ol: Ib; tēgme Ib

⁴⁵ ⁹³ darni:IIc

⁹⁴ t(e)ғrısı: IIc

⁹⁵ y(a)rl(ı)ğ: Ib; t(e)ғrim: Ib

375

IId ol yavlaq yek içgeknïñ başı yêti öñi yarılğay inçe kıltı ali
o kötü vampirin başı yediye ayrılсын arjaka
ол жаман вампирдің (қанішердің) басы жеті бөлікке бөлінгей аржака

376

Ia ıgaç teg [têp] ol ödüñ alqınçsz ülgüsüz et'özlüg bodistv ornıta
ağacı gibi o zaman sürekli ölçüsüz vücutlu Bodhisatva yerinden
ағашы сияқты сол уақытта тоқтаусыз, өлімсіз денелі будист орынан

377

Ib (örü) turup tizin söküdüp elgin qavşurup t(e)ñri [t(e)ñrısı]⁹⁴ burhanqa inçe
têp
çabuk kalkıp, dizin çökerek ellerini bir araya getirerek tanrıların tanrısı
burhana şöyle diye
өре тұрып, тізесін бүгін, қолдарын қусырып тәңірілердің тәңірісі
бұрханға былай деп

(377) 378

IId ötüğ ötüñdi t(e)ñrim ne üçün bo nom bitig
istekte bulundu tanrım ne için bu kutsal kitap
өтінді тәңірім не үшін бұл қасиетті кітап

(378)

Ib sekiz yükmek yaruq
yaltırmış
sekiz parlak birikim
сегіз жарқыраған таным
жарық

IId sekiz törlügin yarumış

sekiz türlü ışıldayan parlak
сегіз түрлі жалтыраған

(378) 379

IId têp atandı erki qamağ quvraqqa [y(a)rl(ı)ğ]⁹⁵ y(a)rlıqazun bilelim uqalım
[t(e)ñrim]⁹⁵ söki töz
diye adlandırıldı bütün topluma ferman buyursun öğrenelim, anlayalım tanrım
eski esas (soy)
деп аталды барлық халыққа әмір берсін үйренейік, түсінейік тәңірім
ескі негіз

(379) 380

IId yiltız köñlümüzni ötgürü teginelim burhanlarınıñ bilmekiñe
yıldız gönülümüzle değinelim burhanları bilmeye
жұлдыз ынта-нейілімізбен бұрхандарды білуге

(380) 381

IIд көрмекіңе кirelim sèzik көңүлүмүз алқынчуқа tegi үзүлсүн t(e)ңrim
 görmeye girelim şüpheli gönlümüz kayboluncaya (ölünceye) kadar durulsun
 tanrım
көрүге барайық күмәнді көңіліміз жоқ болғанға (өлгенге) дейін тоқтап
тұрсын тәңірім
 46

(381) 382

Ia --- ol ödün t(e)ңri [t(e)ңrisi]⁹⁶ burhan ülgüsüz et'özlüg bodistvğ sadu sadu

tèp ögdi alқadı

o zaman tanrıların tanrısı burhan hesapsız vücutlu budistvaları iyi iyi diye
 övdü, nimetler söyledi
сол уақытта тәңірілердің тәңірісі бұрхан өлшеусіз денелі будисттерді
жақсы жақсы деп мақтады, алғыс жаудырды

(382) 383

Ia inçe tèp y(a)rl(ı)қadı tözün oғlan(ı)m қодуру тıңлаң otғruratı nomlayu
bèreyн

öyle diye emretti soylu oғlanım dikkatli dinleyin çok net anlatıp vereyim
солай деп әмір берді текті ұлым мұқият тыңдаңдар жан-жақты
түсіндіріп берейін

(383)

Ia sekiz törlüg y(a)ruқ bilge
erser

sekiz türlü parlak bilgi
сегіз түрлі жарқыраған білім

IIc sekiz tèp tèmek

sekiz demektir
сегіз деген

384

Ia bilig bir қuvрағ bir yükmeк bolup
tèmek sannıң

bilgili bir cemiyet bir birikim olur
саналы жамағат бір жиын болады
санының

IIc san ol ol sekiz

сан о о sekiz sanın
сан ол сегіз

(384)

Ia bir nom bitig boltuқ үçün
uқıtғalı

bir kutsal kitap olması için
 anlatacak
бір қасиетті кітап болуы үшін
ұқтырғалы

IIc adırtın öñisin

ayırımın (farkın)
айырмашылығын

^{46 96} t(e)ңrisi: IIc

385

Ia sekiz yükmek y(a)ruқ nom bitig tēp tēyūr

sekiz birikim parlak kutsal kitap diye
söyler

*сегіз жиын жарқыраған қасиетті кітап деп
айтады*

(385)

**Ia atanur yaң tēser y(a)ruқ
erser**

adlandırılır ışık saçar parlak
аталады сәуле шашады жарық

386

**Ia tēp tētir tayşın etigsiz
yaltrımış**

derlerdir mahayanasız
parlak

дейді махаянасыз

жылтыр

(386)

**Ia bultuқmaz t(e)riң yörügin otғuraқ
yaşuқ**

bulunmaz derin özetin kesin
*таптырмас терең мағынасы нақты
жарқыраған*

47

387

**Ia yarutı yaşıutı ötgürü usar
y(a)ruқ yaşuқ**

parlak aydınlığı sonuna kadar düşünür
ışık

*жарқыраған жарықты соңына дейін ойлайды
жарқыраған сәуле*

(387)

**Ia ol bilge tēmin y(a)ruқ bilge
qltı eşidmek**

o bilge demek parlak bilge
duymak

Iic anın sekiz törlüğін

onun sekiz çeşidini diye

оның сегіз түрін деп

Iic sekiz törküğін tēp tēmek

sekiz çeşidini diye söyler
сегіз түрін деп айтады

Iic biliglerig uқitur yarumış

bilgileri anlatır ışıldayan

ілімді түсіндіреді жарқыраған

Iic tēp tēmek erser y(a)ruқ

demektir, parlak ışıltı
демек жарық

Iic bilmak uқmaқñıң atı erür

bilmek anlamanın adıdır parlak

білу ұғыну деген сөз

Iic bilmek uқmaқ erser

öğrenmek, anlamaktır

^{47 97} y(a)ruқ: IId

*ол дана нағыз жарқыраған дана
есту*

388

**Ia bilig tétir ne üçün (tép) tésér
tözlüg bo üç**

bilgidir ne için der
bu üç

білім не үшін дейді

үш

(388)

**Ia sekiz törlüg köñül bilig ulağı
biligler erür**

sekiz türlü gönül bilgi devamlılık
segіз түрлі жүрек білімі үздіксіз

389

**Ia sap(ı)ğı yok қуруғ bultuқmaz tétir
köni ö[]**

düzeni hiçbir şey bulunmazdır
gerçek

тәртібі ештеңе таппайды

шындықтың

(389)

**Ia anı ötgürü umış üçün sekiz
taysıñ**

diye düşündüğü için sekiz
mahayana

деп ойлағаны үшін сегіз

махаяна

390

**Ia yükmaқ y(a)ruқ tēp atanur taқı yme
biliglerniñ**

birikim parlak diye adlandırılır yine
bilgilerin

*жарқыраған жиынтық деп аталады тағы
білімнің*

(390)

**Ia inçe tēp y(a)rlқаdı қлты yértinçüde
taştın sınарқı**

böyle diye emretti yeryüzünde
dış taraftan

үйрену, түсіну деген

Iic saқınmaқ bışrunmaқ

düşünmek yetişmek esaslı

ойлау, жетілу негізі осы

Iic törlüg bilge

tүrlү akıl bilgidir
түрлі ақыл білім

Iic [y(a)ruқ]⁹⁷ bilge biligler

parlak akıl bilgiler

жарқыраған ақыл ілімі

Iic tütrüm teriñ yörüglüg

özlü ve derin yaşam biçimi

мағынасы терең өмір сүру жолы

Iic nomnuñ étigsiz tözin sekiz

kitabının esası sekiz

кітабының негізі сегіз

Iic küçinte b(e)lgürmiş

gücünde meydana gelmiş

осылай деп бұйырды жер жүзінде
сырт жақтан

391

**Ia erüşi arқағи ikigü arқuru turқuru
қuruғи**

іpin ikisini bir birine қарсылықлы sararak
olması)

арқанды айқастырып екеуін
болуы)

бір – біріне қарама-қарсы байлап.

күшімен пайда болып

Iic avantlarnıñ tıltağlarnıñ yoқın

sebeplerinin değersizлігі (yok

себентерінің мәнсіз болуы (жоқ

(391)

**Ia қавşrup ----- torқu ішкirti böz
ачуқ адиртлғ**

бағлап іpek kumaş

қаусырып, байлап жібек мата

Iic bekiz b(e)lgülüg y(a)ruқ yaşuқ

tam parlak net anlaşılır

нағыз жарық нақты түсінікті

392

**Ia ulatı bir ed bolur tınlğlarқа
үчүн**

ve başka da eşyalar olur (yapar) canlılara
іçin

және басқа да нәрселер (жасайды) адамдарға
жарағаны үшін

Iic bilgeli uқғalı yarayur

өғренmeye anlamaya yaradığı

үйренуге, түсінуге

(392)

**Ia k(e)dgü tonaғu ulatı as(ı)ğ tusu қилur
sekiz törlüğи**

giysi giyim ve başka da ihtiyaçlarını karşılıyorlar
tүrlü

киім-кешек және басқа да мұқтаждарын береді
сегіз түрлі

Iic anın bo nom erdini

onun bu kutsal kitabı sekiz

оның бұл қасиетті кітабы

393

**Ia ançulayu yme bo nom bitig içinteki
atantı azu yme**

böylece yine bu kutsal kitap içindeki
adlandırıldı veya yine

осылайша тағы бұл қасиетті кітап ішіндегі
деп аталды

Iic y(a)rumış yaltrımış tēp

parlayan işildayan diye

жарқыраған жалтыраған

немесе тағы

(393)

IIc sekiz törlüg köñül bilig erüşi

sekiz türlü gönül bilgisi

сегіз түрлі жүрек ілімі

394

IIc bolup sekiz törlüg yaruq bilge bilig arқағи bolup [arқuru turқaru]

olarak sekiz türlü parlaға akıl bilgi destek olup bir birine

болып сегіз түрлі жарыққа ақыл білім қолдау көрсетіп бір - біріне

(394)

Ib қарішу қавішіп tınl(ı)ğlar(ı)ğ bilir

bütmiş üçün

sarmaşıp bağlanır canlıları biliyor

сарылып байланған тіршілік иелерін біледі

үшін

395

Ia uқar bulur bolup ötgürüp burhan

anlıyor başından geçiriyor burhan

түсінеді, басынан өткереді бұрхан

(395)

Ib yolға kigürür asağ tusu қилur anı

yoluna girer fayda bulur onun

жолына түседі пайда қылады сол

396

Ia üçün bo nom bitig sekiz yükmek

törlügin yarumış

için bu kutsal kitap sekiz birikim

ışıldayan

үшін бұл қасиетті кітап сегіз жиынтық

жарқыраған

(396)

Ia y(a)ruқ bitig tēp atantı sekiz törlüg

sekiz törlüg

parlak kitap diye adlandırıldı sekiz türlü

sekiz türlü

жарқыраған кітап деп аталды сегіз түрлі

сегіз түрлі

397

Ia köñül bilig bo erür eñ ilki köz bilig ikinti құлқақ bilig üçünç

gönül bilgisi budur ilk olan (birincisi) göz bilgisi ikinci kulak bilgisi

üçüncüsü

жүрек ілімі осы біріншісі көз ілімі екіншісі құлақ ілімі үшіншісі

IIc bo nom erdini

bu kitabın bitmesi için

бұл кітаптың бітуі

IIc anın yme sekiz

onun yine sekiz türlü

оның тағы сегіз түрлі

IIc yaltrımış tēp atantı

parlak diye adlandırıldı

жарқыраған деп аталды

398

Ia burun bilig törtünç til bilig beşinç et'öz bilig altınç köñül

burun bilgisi dördüncüsü dil bilgisi beşincisi vücut bilgisi altıncısı kalp (gönül)

мұрын ілімі төртіншісі тіл ілімі бесіншісі дене ілімі алтыншысы жүрек (көңіл)

399

Ib bilig yétinç adıra tēp tuyuǵlı bilig sekizinç aǵılık kömsü bilig ǵaltı

bilgisi yedincisi ayırt etme bilinci (bilinç farkı) sekizincisi (kesin) mutlak hazine bilincidir

ілімі жетіншісі айыра білу ілімі (түсінік айырмасы) сегізіншісі нақты, қазына ілімі

400

Ia burhanlarn(ı)ǵ y(a)ruǵ bilge bilig küçinte tınl(ı)ǵlar ol

burhanların parlak akıl bilgisi gücünden canlılar o

бұрхандардың жарық ақыл білімі күшінен тіршілік иесі ол

(400)

Iic munta birök kim ǵayu

burda fakat kim hangi

мұнда бірақ кім қандай

Ia bo sekiz törlüg yalǵuǵ biligin

bu sekiz türlü yanlış bilgisinden

бұл сегіз түрлі жаңылыс (қате) білімінен

Iic üç törlüg y(a)ruǵ bilge biligler

üç türlü parlak akıl bilgiler

үш түрлі жарқыраған ақыл білім

401

Ib ötgürü usar inçe bilgey [uǵgay]⁹⁸ ol

dolayısıyla böyle bilmek, anlamak o

сол себепті мұндай білу, ұғу ол

IId uǵurınta bo [törlüg]⁹⁸ sekiz biliglerniñ tözin

uygunsa bu türlü sekiz bilgilerin esası, kökü

ыңғайына қарай бұл түрлі сегіз білімнің түбі, негізі

(401)

Ia tınl(ı)ǵ bo sekiz törlüg köñül bilig yaşuǵ

canlı bu sekiz türlü gönül bilgi

aydın, parlak

тіршілік иесі бұл сегіз түрлі көңіл білімі жылтыр

Iic tüpin yoǵ ǵuruǵ üze yaruǵ

esası, özü anlamsız yukarısı

негізі құнсыз жоғарысы жарық,

402

Ia içinteki yañluğ saqınç tözi

içindeki yanlış düşüncesinin kökü,
iшіндегі жаңсақ ойының негізі
иелерінің

(402)

Ia ıyltızı alku yoğ ırurğ ermiş tēp

esas ı hepsi değersizdir diye
түбі бәрі қўнсыз деп

403

Ia ötrü nom közi yaruyur k(e)ntünün

sonra sutra gözü parlıyor kendinin
сосын сутра көзі жарқырайды өзінің

(403)

Ia közin inçe bilir bo meniğ közüm

gözün böyle bilir bu benim gözüm
көзін солай деп біледі бұл менің көзім

404

Ia kün ay t(e)ıri ordus ı [tēp] tētir**tētir**

güneş ay tanrı ordusudur
күн ай тәңірі әскері

(404)

Ib ol oğ kün ay t(e)ıri yerinten yine**belgürer**

o güneş ay tanrı yerinden yine
görünür

ол күн ай тәңірі жерінен тағы
шығады

(405)

Ib [iki]⁹⁸ ırırkağı ün eşidür tēp t(e)ıri yeri**eşidür**

iki kulağı ses duyandır diye tanrı yeri
duyandır

екі қўлағы еститін деп тәңірі жері
естиді

406

Ic bilser uksar ötrü ol tınl(ı)ğların

bilse, anlasa sonra o canlıların
білсе, түсінсе сосын ол тіршілік

Ic nom közi yaruyur k(e)ntünün

öğreti gözü parlıyor kendinin
сутра көзі жарқырайды өзінің

Ic biliglerin inçe körür bilir

bilgileri böyle görür bilir
білімді осылай көреді, біледі

Ic bo meniğ köz biligim

bu benim göz bilincim
бұл менің көз білімім

Ic y(a)ruğ yaşuğ atl(ı)ğ t(e)ıri yeri

aydınlık adlı tanrı yeridir
жарық атты тәңірі жері

405

Ic kün ay yalırıklığ atl(ı)ğ burhan

güneş ay aydınlık adlı burhan

күн ай жарқыраған атты бұрхан

Ic bo meniğ ırırkağ biligim ün

bu benim kulak bilincim ses

бұл менің қўлақ мүшем дыбыс

^{48 98} uğay: Ia; törüg: Ic

Ia **tétir ol oқ t(e)ᅇri yérinten yene alқınсs(ı)z ünlüg burhan b(e)lgürer**
der o tanrı yerinden yine durmadan seslenen burhan görünür
ол тәңірі жерінен тағы үздіксіз дауыстаған бұрхан көрінеді

407

Ia iki burun üti burhan
iki burun deliği burhan
бұрханның екі танауы
49

IIc burun biligim burhanlar
burun bilincim burhanlar
танау сезім мүшесі бұрхандар

(407)

Ia **tütsüki tégme t(e)ᅇri yéri tétir ol oқ t(e)ᅇri**
tütsü adlı tanrı yeridir o tanrı
хош иіс атты тәңірі жерінің нақ өзі тәңірі

408

Ib **yérinten yine y(ı)par yükmek tēp burhan belgürer**
yerinden yine koku birikimi (yükmek) diye burhan görünür (ortaya çıkar)
жерінен тағы иістер жиынтығы деп бұрхан пайда болады

(408)

Ib **tili nom tatıǵı tégme**
dili sutra tadıdır adlı
тілі сутра дәмі атты

IIc bo meniᅇ
bu benim
бұл менің

409

Ib **teᅇri yéri tétir ol oқ t(e)ᅇri yérinten yine nom ögrünçü atl(ı)ᅇ burhan belgürer**

tanrı yeridir o tanrı yerinden yine sutra sevinci adlı burhan görünür
тәңірі әлемі ол тәңірі әлемінен тағы сутра қуанышы атты бұрхан пайда болады

410

Ib **et'özi luçanta atl(ı)ᅇ t(e)ᅇri yéri tétir ol ok teᅇri yérinten yine tükel**
aydınlatma vücudu adlı tanrı yeridir o tanrının yerinden yine tamamıyla
жарқырату денесі атты тәңірі әлемінің нақ өзі тәңірі әлемінен тағы толық

411

Ia **étiglig közüᅇ körküg burhan b(e)lgürer**
süslenmiş ayna gibi güzel bir burhan görünür
безендірілген айна сияқты көрікті бұрхан пайда болады

(411)

Ib **luçanta yaltırıql(ı)ᅇ burhan belgürer köᅇüli köᅇüzi adırts(ı)z [atl(ı)g]**
parlak radiyant burhan görünür kalbi göᅇsü farklılaşmamış adlı
жалтыраған бұрхан пайда болады жүрегі көңілі өзгермеген атты

412

Ib t(e)ḡri yèri tēp tētir ol oḡ t(e)ḡri yèrinten yine teprençs(i)z [atlıg]¹⁰⁰ burhan belgürer

tanrı yeridir der o tanrı yerinden yine hareketsizlik adlı burhan görünür
тәңірі әлемі дер ол тәңірі әлемінен тағы әрекетсіздік атты бұрхан пайда болады

413

IId uluḡ yaruḡ yaltrıqlıḡ atl(i)ḡ burhan belgürer bo meniḡ köñülüm nom tözi
büyük parlaklık adlı burhan görünür bu benim kalbimin kutsal öğreti esası
үлкен жарық атты бұрхан пайда болады бұл менің жүрегімнің қасиетті ілімінің негізі
50

(413)

IId yıltızı tēgme t(e)ḡri yèri tētir
kökü adlı tanrı yeridir
түбі атты тәңірі әлемі

414

IId ol oḡ t(e)ḡri yèrinte yine yoḡ ḡruḡ èligi atl(i)ḡ burhan b(e)lgürer
o tanrı yerinden yine yok ve boşun hükümdarı adlı burhan görünür
ол тәңірі әлемінен тағы жоқ және бос кеңістіктің билеушісі атты бұрхан пайда болады

(414) 415

Ia ad(i)ra atl(i)ḡ bilig teḡri yèrinten yine biligimtin

ayırım adlı bilgi tanrı yerinden yine
айырым атты ілім тәңірі әлемінен тағы білімімнен

IId bo meniḡ adıra tuyuḡlı

bu benim ayırım algılı bilgimden
бұл менің айырым түйсігі

(415)

Ib agam bitig nirvan bitig belgürer

agama (Budhha yazıları) sutrası ve nirvan (sonsuz dinlenme) kitabı görünür
агама (Будда уағыздары) сутрасы және нирван (мәңгілікке тынығу) кітабы пайда болады

416

Ia kömsü aḡıl(i)ḡ bitig t(e)ḡri yèrinten

kesin (mutlak) bilinç hazinesi kitabı tanrı yerinden
нағыз (күмәнсіз) білім қазынасы кітабы тәңірі әлемінен

IId kömsü aḡıl(i)ḡ biligimdin

kesin (mutlak) bilinç hazinesi bilgimden

^{50 100}atlıg: IId

нағыз (күмәнсіз) білім қазынасы ілімінен

(416) 417

Ia uluğ bilge bilig paramit bitigli yoga atl(ı)ğ bitig b(e)lgürer

бүyük bilgi akıl paramit yazılı yoga adlı kitap görünür

ұлы ілім ақыл парамит жазылған йога атты кітап пайда болады

(417)

IIc tēp munçulayu bekiz b(e)lgülüg bilir bo erür sekiz bilig atları tözün

diye böylece ақпқа bilinen sekiz bilgi adları budur soylu

деп осылайша нақты белгілі сегіз білімнің есімдері осылар текті

418

IIc oğlum ol kim burhan tētir nom yme ol oқ erür ol kim nom tētir

оғаным о kim burhandır öğreti yine o'dur kim öğretidir

ұлдарым ол кім бұрхан ілімі тағы оның өзі ілім

419

IIc burhan yme ol oқ erür bo iki bilig қавшур ötrü қамақта uluğ bilge bilig yigedmiş

burhan yine o'dur bu iki bilgi kavuşur sonra hepsine büyük bilgiyi öğretmiş

бұрхан тағы да соның өзі бұл екі ілім қауышады сосын бәріне үлкен ілімді үйретеді

420

IIId (bilge bilig) atl(ı)ğ burhan b(e)lgürer t(e)ṅri t(e)ṅrisi burhan bo nomluğ y(a)rılığ

акыл bilgisi adlı burhan meydana gelir tanrıların tanrısı burhan bu öğreti emrin

ақыл білімі атты бұрхан пайда болады тәңірілердің тәңірісі бұрхан бұл қасиетті ілімнің әмірін

(420)

421

IIId y(a)rılıқадуқта bo ağır uluğ yağız yēr [teṅri]¹⁰¹ altı törlügin [tepredi]¹⁰¹ қамшаді

emrettiğinde bu saygılı büyük kara yer (yer tanrı) altı türlü sallandı

бұйырғанда бұл құрметті ұлы қара жер (жер тәңірі) алты түрлі теңселді

(421)

IIId t(e)ṅri t(e)ṅrisi burhannıñ yaruқı on

tanrıların tanrısı burhanın ışıғı on

тәңірілердің тәңірісі бұрханның сәулесі он

51

422

^{51 101} teṅri: IIc; tepredi: IIc

Ia sınar yersuvda alqu y(a)rudı y(a)rukı yaltryu yaşuyı qararıǵaǵ alqu kiterdi

taraf yeryüzündeki (yersuda) bütün parlak aydınlıǵı karanlıǵı hepsini kovdu
тарап жержүзіндегі барлық жарықты, қараңғыны бәрін қуды

423

Ia tamudaǵı emgeklıg tınl(ı)ǵlar alqu ozdı kırtultı edgü et'özke kirdiler
cehennemdeki eziyet çeken canlıların hepsi kurtuldular (özgür oldular) iyi
vücuda girdiler

жаһаннамдағы азап шеккен тіршілік иелерінің бәрі құтқарылды (азат болды) жақсы тәнге енді

424

IIc ol ödün ol kuvraǵda sekiz tümen sekiz miñ bodistvlar alqu

o zaman o toplumda seksen sekiz bin bodistvlar hepsi

ол уақытта ол жамағатта сексен сегіз мың будисттар бәрі

425

Ia burhan biligiñe tegdiler alqu yok kıruǵ elig tégme orunqa

burhan bilgisine yetiştiriler bütün yok ve boş hükümdarı adlı yere

бұрхан іліміне қол жеткізді барлық бос кеңістік әміршісі атты жерге

426

Ia tegdiler kén alqu burhan kıtın bulǵaylar

ulaştırılar sonra hepsi burhan mesudunu (bahtını) buldular

жетті сосын барлығы бұрхан бақытын тапты

(426)

427

IIc yok kı []ǵ elig atlg burhanlar [?] klp ödi kırsız arıǵ tég [tétgeyler]¹⁰²

yok ve boş hükümdarı adlı burhanlar zamanı temiz dediler

бос кеңістік әміршісі атты бұрхандар уақыты таза деп айтты

(427)

Ib uluşı balıķı bulunçsuz buçǵaqsız tég kımaǵ bodunı turkıaru bodistv-

ülkesi, şehiri ulaşılmaz, sınırsız diye bütün halkı daima budist-

ұлысы, қаласы жеткізбейтін, шексіз-шетсіз деп барлық халқы әрқашан будист

⁵²

428

Ib - paramit yorıǵınça kıtaǵlantılar bulunçsuz törüke larnıñ altı

lerin altı paramit tarziyla yaşamaya gayret ettiler bulunması zor dharnaya

тердің алты парамит салтымен өмір сүруге тырысты табылуы қиын дарнаға

429

430

^{52 102} tétgeyler: Ia

Ia **teginmiş ergeyler ulatı altı түмен altı miñ toyınlar şmnançlar upasi**
ulaşmaya çabaladılar ve diğeri altmış altı bin rahip ve rahibe, dinleyici erkek
жетуге тырысты және басқалары алтыс алты мың еркек, әйел дін
қызметкерлері және тыңдаушы еркек

(430)

431

Ib **upasançlar yme uluğ tarni tégme erdemke teginip iki ermez nom**
қарығиға

dinleyici kadınlar yine büyük darna adlı erdeme ulaşıp ikili olmayanlığın
darna kapısına

тыңдаушы әйел тағы ұлы дарна атты кемелдікке қол жеткізін
дуализмге жатпайтын дарна есігіне

(431)

Ia **kirdiler sansaz saқışsz t(e)ңriler yekler uluğ küçlүg luular**

girdiler sayısız tanrılar şeytanlar büyük güclү ejderhalar

кірді сансыз тәңірілер шайтандар үлкен күшті айдаһарлар

432

Ib **кntirlar asurilar talım қрақуш hanları gantarvilar mahuruglar кішілер**

gontarviler, iblisler, yırtıcı kuşların kralları, göksel varlıklar, insan olmayan
varlıklar, kişileri

кантаврлар, ібістер, жыртқыш құстардың патшалары, аспандағы
тіршілік иелері, мақұлұқтар, адамдарды

433

Ia **кіші ermezli alқu nom көзleri arıdı ачылтı көні [arıғ turuқ]¹⁰³ bodistvlar**
yorıғиға

кіші demezdi, бүтүн dharna gözleri ачылды, temizlendi, gerçek, temiz budistler
yaşamına

адам демейтін, барлық дарна көздері ашылды, тазарды шын, таза
будисттер өмір сүру

434

Ib **yolıға kirdiler тақı yme tözün oғlum kim қayu кіші uluğ atқа yolқа**

yoluna girdiler yine soylu oғlum kim hangi кіші büyük şöhreti

жолына кірді тағы да текті ұлым кім қандай кісі үлкен абыройға

435

Ia **teginser atanmış күnte azu yaғı ev barққа kirmiş күnte bo**

elde ederse atanmış günde veya yeni eve girmiş günde bu

қол жеткізсе аталған күні немесе жаңа үйге кірген күнде

436

IIc **bitigig üç қата оқı[sarlar]¹⁰⁴ ertiңü қutadur қamaғ қutlar vahşiklar**
turқaru

kitabı üç kere okusalar son derece mutludur бүтін iyi ruhlar daima

*кітапты үш рет оқыса соншалықты бақытты болады барлық жақсы
рухтар әрдайым*

53

(436) 437

**Ic küü küzedü tutarlar et'özi adasız bolur özi yaş[₁ uzun bolur қүті]¹⁰⁵ қалн
bolur**

*koruyorlar vücud tehlikesiz olur çok yaşar nimeti çok olur
қорғайды дене қауіпсіз болады, көп өмір сүреді, бақ-құты асып-тасады*

437

Ic kim қайу кіші bo nom bitigig bir қата

*kim hangi kişi bu dharna kitabı bir kere
кім қандай кісі бұл дарна кітапты бір рет*

438

Ia oқısarlar üç ağıl(ı)қ nom[uğ қамағ]¹⁰⁶ bir қата оқımış teg bolur

*okursalar üç hazine kitabın hepsini bir kere okumuş gibi olur
оқыса үш қазына кітабының барлығын бір рет оқыған сияқты болады*

(438)

Ib bo nom bitigig bir kuin bitiser üç ağıl(ı)қ қамағ

*bu kutsal kitabın bir bölümünü yazarsa üç hazinenin bütün
бұл қасиетті кітаптың бір бөлімін жазса үш қазынананың барлық*

439

Ia nom bitig tüketi bitimış teg bolur edgü қılınчі қолusuz erüş үкüş

*dharna yazısını tamamıyla yazmış gibi olur iyi amelleri sayısız çok
дарна кітабын түгелімен жазғандай болады жақсы істері сансыз көп*

440

Ic bolur тақı yme алқınсız et'öz bodistv қайу tınlğnıң көni nomқа

*olur yine sonsuz budistv vücudu hangi canlının gerçek dharnaya
болады тағы да ақырына дейін жалғасатын будист денесі қайдай
тіршілік иесінің нағыз дарнаға*

441

Ib kértgünчі yok erip turқaru ters tetrü ayıғ қılınчlg erip bo nom [bitigig]¹⁰⁷

*inancı yok olup daima doğru olmayan yalan, kötü davranışlı olup bo dharna
kitabı*

*сенімі болмай әрдайым дұрыс емес жалған, жаман қарым-қатынаста
болып бұл дарна кітабын*

442

⁵³ ¹⁰³arıғ turuқ: Ib

¹⁰⁴sarlar: Ia

¹⁰⁵₁ uzun bolur қүті: Ib

IIc eşidip kærtgünmedin ayıǵlasar burhanlar ырлǵı ermez tęp tésar ötrü ol tınlǵlar

duyup inanmıyor, kötülük yapıyorsa, burhanlar emri değildir der sonra o canlılar

esitse de сенбей жамандық жасаса, бұрхандар бұйрығы емес деп сосын ол адамдар

54

443

Ia közünür aźunta ayıǵ körksüz uduz örmen қарт yiriñ iglig

(yaşadığımız) dünyada kötü çirkin kaşıntılı şişmiş yaranın irinli ağrısı
(қазіргі) дүнияда жаман қышыйтын іскен жараның іріңді ауруы

444

Ib bolur et'özi alqu қан yiriñ aқar tökülür yarsınçıǵ bolur et'özi

olur vücudu bütün kan irin akar dökülür iğrenç olur vücudu

болады бүкіл денесінен қан ірің ағып төгіліп жиіркенішті болады денесінен

445

Ib yıdıyur sasıyur (bolup alqu) kişiler alqu yarsıyur yaқmaz [bolur]¹⁰⁸ et'öz қodsar aviş

pis kokmuş olup bütün kişiler hepsi iğrenip, yaklaşmıyorlar vücudu bırakıp en alttaki

жаман иіс шығып барлық кісілер бәрі жиіркеніп, жақындамайды, ең түбіндегі

446

IIc tamuda tuǵar tamudaқı emgeki түkel kelir kötürür bir ödün

cehennemde doğar cehennemdeki eziyetin hepsi gelir, kaldırır bir an bile

тозақта туады тозақтағы азаптың бәрі келеді, тұрғызады бір сәт те

(446) 447

IIc tınturmaz söntürmez [emgetirler]¹⁰⁹ anı üçün t(e)ngri t(e)ngri burhan ol yazuқluǵlarқа

durmadan, dinlenmeye hiç zaman vermeden içkence yapıyorlar onun için tanrıların tanrısı burhan o günahkârlara

тоқтамай, тынығуға еш уақыт бермей азаптайды сол үшін

тәңірілердің тәңірісі бұрхан ол күнәһарларға

(447) 448

⁵⁴ ¹⁰⁶uğ қамағ: IIc

¹⁰⁷ bitigig: Ia

¹⁰⁸ bolur: Ia

IIc [tınılıqlarkā]¹¹⁰ inçe tēp şlok sözleyü y(a)rl(ı)kadı et'öz k(e)ntün bolmış et'öz tētir

canlılara böyle diye şiir söyleyerek emretti vücut kendin olmuş vücuttur
tіршілік иелеріне былай деп өлеңмен айтып бұйырды дене өзің болдың

(448) 449

IIc bēş törlüg yini yme k(e)ntün bolmış [ol]¹¹¹ tētir ulğatsar k(e)ntün uluğadur qarısar

beş türlü vücut yine kendin olmuş o'dur yaşın büyürse kendin büyür yaşlanırsın
бес түрлі дене тағы өзің болады жасың ұлғайса өзің де қартаясың

⁵⁵

(449) 450

Ia yme k(e)ntün қарыур туғсар yme k(e)ntün туғар ölser yme k(e)ntün ölür

yine kendin yaşlanır doğsan yine kendin doğar, ölürsen yine kendin ölür
тағы да өзің қартаясың, тусаң тағы да өзің туасың, өлсең тағы да өзің өлесің

(450) 451

IIc uzun yaş tileser bultuқmaz öleyin tēser yme ölü umaz

çok yaşamayı dilerse bulamaz öleyim dese yine ölemez
ұзақ өмір сүруді тілесе таба алмайды өлейін dese тағы да өле алмайды

(451)

IIc emgekli meңili k(e)ntün kötürür t(e)rsig könig yme қлтаң [yme]¹¹² öz

ızdırabı, sevinçi kendin kaldırır tersi ve doğruyu yine yapan kendi yine (öz)
азанты, қуанышты өзің көтересің, бұрыс пен дұрысты жасаған тағы да өз

452

IIc қалыңç tētir kimke erser yme neң iriңü övkilegü ermez barça öz қалыңç

davranışındır kime yine küsersen hepsi öz davranışındandır
қылығыңа байланысты кімге тағы ренжіп өпкелесең бәрі өз іс-әрекетіне

байланысты

(452) 453

IIc tētir étig yaratıg қалғалы сақınsar ашнуça bo nom bitigig оқızun [k(e)rgek]¹¹³

(bir şeyi) yapmayı düşünürse ilk olarak bu dharna kitabı okuması gerekir
(бір нәрсені) жасауды ойласа ең бірінші осы дарна кітабын оқуы керек

(453) 454

Ia miң түmen yılқategi adas(ı)z tudas(ı)z bolur yene burhan қutıңа uruғ tarғ

bin on bin yıla kadar tehlikesiz yaşar (olur) yine burhan uğruna bitki (tohum)

⁵⁵ ¹⁰⁹emgetirler: Ia

¹¹⁰tınılıqlarkā: Ia

¹¹¹ ol: Ia

¹¹² yme: Ia

¹¹³ k(e)rgek: Ia

*мың он мың жылға дейін қауіпсіз өмір сүрер тағы бұрхан құзырына дән-
дақыл*

(454) 455

IId [kmişmiş bolur]¹¹⁴ **kên yene burhan qutın bulup nomluğ tilgen evirgey tēp
y(a)rılıqadı**

döker sonra yine burhan uğrunu bularak kutsal ilim tekerleğini döndürecek
diye emiretti

*себеде сосын тағы да бұрхан құзырына қауышып қасиетті ілім
дөңгелегін айналдырғай деп бұйырды*

(455) 456

IId [kamğka tınıqlarğa asğ tusu kılur]¹¹⁵ **t(e)ñri t(e)ñrisi burhan bo nom y(a)rılığ
y(a)rılıqaduқта**

bütün canlılara kâr (fayda) getiriyor tanrıların tanrısı burhan bu kitaptaki
emrinde

*барлық тіршілік иелеріне пайда әкеледі тәңірілердің тәңірісі бұрхан бұл
кітаптағы бұйрығында*

(456) 457

IId **anta ötrü bo kamağ kaln kuvrağ eşitmetüküğ eşitmiş teg bulmatuquğ**

ondan sonra bu bütün büyük toplumun duymadıklarını duymuş gibi
bulmadıklarını

*одан кейін бұл барлық үлкен жамағаттың естімегендерін естіген
сияқты таппағандарын*

56

(457) 458

Ia **bulmış teg bolup ertinü ögrünçülüğ s(e)vinçlig bolu teginip köñüleri**

bulmuş gibi olup çok neşeli sevince donanıp kalpleri

тапқан сияқты болып мол шаттыққа қуанышқа бөленіп жүректері

(458) 459

Ia **kögüzleri bilge biligleri [alku]¹¹⁶ y(a)rudı yaşudı [açıldı]¹¹⁶ alquğun taştınkı
törüg b(e)lgüg**

gögüsleri bilgileri hepsi parladı, açıldı hepsi dışarıdaki meydana gelen işareti

*білімдері бәрі жарқырады, ашылды барлығы сырттағы пайда болған
белгіні*

(459) 460

Iic **yok kuruğ ol tēp tuyup bilip burhan(lar) (tuymaқıña) biligiñe körmekiñe**

boşluk o diye algılap, anlap burhanlar algılamaya, anlamaya, görmeye

⁵⁶ ¹¹⁴ kmişmiş bolur: Ia

¹¹⁵ kamğka tınıqlarğa asğ tusu kılur: Ia

¹¹⁶ alku: Ia; açıldı Ia

бос кеңістік ол деп түйсініп, ұғып бұрхандарды түйсінуге, ұғынуға, көруге

(460) 461

Ia kirdiler ol kim körksüz tuyuğsuz b(e)lgüsüz tēp tētir neñ bulğusı
başladı o kim çirkin, farkına varamayan, işaretsizdir der bulduğu bir şeyi
бастады ол кім көріксіз түйсігі жоқ, ымды түсінбейді дейді тапқан бірдеңесі

(461)

Iic yok erser ol tēmin nirvan meñisi tētir
yoksa o hemen nirvan sevinci demektir
жоқ болса, ол дереу нирван бақыты демек

(461) 462

Ia alkuğun bo [tüpsüz teriñ]¹¹⁷ tuymaқағ tuydıлар adқаңғuluқsuz yoқuғ
hepsi bu derin algıyı hissettiler koşulsuz boşluğu
барлығы бұл терең түйсікті сезінді шартсыз бос кеңістікті

(462) 463

Ia biltiler uқtıлар ötgürdiler ögrünçülüğ sevinçlig bolup t(e)ñri [teñrisi]¹¹⁸
burhan y(a)rl(i)ğın
bildiler (öğrendiler) anladılar, başlarından geçirdiler mutlu neşeli olup
tanrıların tanrısı burhan emrine

біліп, түсініп қойды бастарынан өткерді бақытты, көңілді болып тәңірілердің тәңірісі бұрхан әміріне

464

Iic töpülerinte tuta teginip k(e)ntü k(e)ntü ergüsiñerü yadılı tegintiler
itaat ederek, baş üstünde tutarak herkes kendi evine dağılıp gittiler
төбелеріне көтеріп, бағынып әркім өз үйіне тарап кетті

⁵⁷

465

Iic t(e)ñri t(e)ñrisi burhan y(a)rlıқамış t(e)ñrili yèrlite sekiz törlügin
yarumış yaltrımıш бүgүlүg ıduқ
tanrıların tanrısı burhan ferman vermiş gökle yerde sekiz türlü parlak büyülu
kutsal

тәңірілердің тәңірісі бұрхан бұйрық берген жер мен көкте сегіз түрлі жарқыраған сиқырлы құдырет

466

Ia nom bitig bir t(e)gzinç n(a)mo but n(a)mo d(a)rm namo sañ
öğreti kitabının bir bölümü budaya saygı, öğretiye saygı, cemaate saygı

⁵⁷ ¹¹⁷tüpsüz teriñ: Ib

¹¹⁸teñrisi: Iic

ілім кітабының бір бөлімі буддаға құрмет, ілімге құрмет, жамағатқа құрмет.

1.2. Мәтінде кездесетін будда дініне қатысты терминдерге анықтама.

Намо бут намо дрма намо саң (namo but namo dṛma namo saṅ)

Будда дінінің әрбір мәтінінің басында және соңында кездесетін бұл сөздер ислам дініндегі «бисмиллә» сөзімен салыстырылады. Намо – санскрит тілінде «намах» (иілу, құрметтеу) дегенді білдіреді. Санскрит тілінде дыбыстық өзгеріске ұшыраған бұл сөз «о» түрімен ескі ұйғыр тіліне «намо» болып өткен.

but, dṛma, saṅ – үш асыл тас, (скр. триратна) бұрқаншылдықтың негізі ретінде қолданылады.

but – қытай тілінде фо – санскрит тілінде «Будда» (бурхан) дегенді білдіреді.

dṛma – скр. дхарма «дін, сенім» дегенді білдіреді.

saṅ – Қытай. tseng, скр. saṅgha «үйір, қауым» дегенді білдіреді. Ұйғырлар бұл сөзді «куврак» (kuvraq) сөзімен мағыналас қабылдады. (қараңыз: Текин Ш., 2019:25)

Теңри теңриси (teṅri teṅrisi)

Құдайлар құдайы. скр. деватиदेва (devātideva). Бұл термин «құдайлардың құдайы» дегенді білдіреді және Вишнуды атап көрсетеді. Ол сондай-ақ Будданың үйден кеткенге дейінгі есімі ретінде көрсетілген. Осылайша, тіршілік иелері Будданы құдайлардан жоғары қоя отырып, оны ең жоғары құндылыққа ие деп көрсетеді. (қара: Токійүрек Х., 2019:181)

Тәңір – сөздің түпкі түбірі. Көне түрік тіліне жататын және азиялық ғұндар дәуірінде қолданылған деп есептелетін бұл сөздің түпкі мағынасы – «аспан». Ежелгі түсінікте найзағай, дауыл, жаңбыр сияқты табиғат құбылыстары үшін аспанда ерекше күш бар деп есептелді. Демек, «аспан» мағынасы бар сөздер «Тәңірдің мекені», «Құдай» деген мағыналарға ие болды. Қазірдің өзінде Тянь - шан (қытайша. t'ien «аспан, құдай», шап «тау») таулары қырғыз тілінде Тәңір Тоо, ұйғыр тілінде Теңри Таг, моңғол тілінде Тэнгэр уул деп аталады. Бұлардың барлығында бірінші сөз «аспан, тәңір», екіншісі «тау» дегенді білдіреді. Оның қазақша аты – Хан Тәңірі. Бұл сөз тура мағынасында «император аспаны» немесе «император құдайы» (қараңыз: Ширин Х., 2015:27)

Бұрқан (Burhan)

Бурхан сөзі қытайша «фо», скр. «Будда» кейбір қытай диалектілерінде т, р-ге ауысады. Осылайша, ұйғырлар осы диалектілер арқылы алдымен «бур» ретінде қолданылатын сөзге кан (хан) «әмірші» сөзін қосқан. Осылайша, бұрқан сөзі пайда болады. (қараңыз: Шинаси Текин, 2019:27)

Ыдок (idok)

Idok – қасиетті (қараңыз: Вилкенс, Дж., 2021:286)

Дарни (darni)

дарни – скр. дхарани (dharani) «тұмар, сиқыр, сиқырлы сөз» дегенді білдіреді (Өзлем Айазлы, 2012:304)

Дхарани (dhāraṇī) – Будда дінін үйрететін кітап. (қараңыз: Вилкенс, Дж., 2021:243)

Тана йіп (tana yip)

Тана йіп (tana yip) - зергерлік жіп, бағыттаушы жіп; тана (tana): 1. Асыл тас, 2. Жіп

Судур (sudur)

Судур, сутра (sudur – sātra) – Будда әдебиетінің бір түрі, будда наным-сенімі туралы еңбектер. (қараңыз: Вилкенс, Дж., 2021:633)

Ном (nom)

Ном (nom) - дін, ілім, әдет-ғұрып, ілім, заң, жарғы.

Ном (nom) – сғд. nwm, скр. dharmā «дін». Бұрқан мәтіндерінде ном бірнеше түрлі мағынаға ие. (қараңыз: Текин Ш., 2019:27)

Тегзинч (tegzinč)

Тегзинч (tegzinč) – иірім, бұрау, бұралу, құйынды, толқын, тарау, шиыршық, кітап тарауы, кітап мұқабасы. (қара: Өлмез М., 2019:538)

Вайшалы (vauṣaḷi)

vauṣaḷi – скр. қаланың аты. Бұл Ежелгі Үндістандағы он алты мемлекеттің бірі Вриджи Конфедерациясына тиесілі Личвахи тайпасының астанасы. Он алты мемлекетке тиесілі алты ірі қаланың бірі Вайсали сауда саттықтың орталығы болған. Шакьямуни Будда осында уағыз айту үшін келген. Буддаға шие берген түсінігі бар адам Вайсалилік Амбапали де Будданың ізбасарларының бірі. Мұнда адал Вималакирти де өмір сүрді. Вималарти өмірінің соңына қарай Шакьямуни Вайсалиге барады. Будда қайтыс болғаннан кейін, екінші буддисттік кеңес осында жиналды және Асока патша Будданың осында келуіне байланысты Вайсалиде тас бағаналы монастырь салады. (қара: Тоқйүрек Х., 2019:88)

Номлуг төрүлүг (nomluğ törülüg)

Номлуг төрүлүг (nomluğ törülüg = nom törü «қиялдау» = скр. дхарма = Қытай тілінде: fǎ dā yōng (qì), dà mó, dà me, dà ér mà yé, tàn mó, tuó mó). «Заң, ақиқат, дін, бұйрық, заң, пайдалану, амал, міндет, шындық, ізгілік, мінез» сияқты әртүрлі мағыналарды білдіретін дхарма, тән қасиет, сана өміріміздің бірден-бір элементі болып табылатын экстаз, біздің санамыздың бір бөлігі, сана өмірі, Нирвана, Будда дініне немесе іліміне қатысты, буддисттік ілім тақырыбына, толық және кемел шындыққа негізделген ілім. Ескі ұйғыр тіліндегі «ном» сөзі грекше. Оны «номос» деп түсіндіруге болады. (қара: Тоқйүрек Х., 2019:345)

Чамбудивип (čambudivip)

чамбу - ағаштың аты, дивипа - үлкен жер бөлігі.

Тохар тілінде jambudvīp джамбудвип, скр. жамбудвипа. Ежелгі үндістер әлем деп анықтаған, Меру тауының солтүстігінде орналасқан және Меру тауындағы Джамбу ағаштарының атымен аталған төрт құрлықтың бірінің аты. (қара: Элмалы М., 2019:100)

Джамбудвипа - оңтүстіктегі қарапайым халық тұратын жер. Ол күймеге ұқсайды немесе оңтүстік бетінде үшбұрыш бар дейді. Мүмкін бұл Үндістанның оңтүстік жағалауында болуы мүмкін. Оның орны нақты белгісіз. Бұл континенттің орталығында биіктігі 100 йожана болатын үлкен Джамбу ағашы бар. Бұл үлкен ағаш барлық континентте бар. Барлық Буддалар Джамбудвипада пайда болады. Бұл жерде адамдардың ұзындығы бес-алты фут, өмір сүру ұзақтығы сексен мың мен он жыл аралығында. Джамбудвипаның астында сегіз үлкен және ыстық тозақ бар. Бұл буддизм үшін маңызды орталық. (қара: Тоқйүрек Х., 2019:380)

Үш эрдини (üç erdini)

Үш эрдини (üç erdini) – үш асыл, скр.три-ратна, ратнатрайя, трисарана немесе шарана-гамана.

-Будда: ең кемел ағартушы

-Дхарма: Будда жариялаған ілім

-Сангха: діни қызметкерлер мен монахтар қауымы немесе Дхарманың шынайы ізбасарлары. (Өзлем Айазлы, 2012:5)

Термин три «үш» және ратна «асыл» немесе «үш асыл» немесе «үш асыл тас» дегенді білдіретін триеа «үш» және Будда, Дхарма және Санга немесе Будда, заң және діни қауымдастық деген сөздерден тұрады. Бұл үштікті Брахма, Вишну және Шүвадан тұратын Тримюртиге ұқсатуға болады. Триратнаның яғни үш асылдың көптеген түрлері болғанымен, төрт және алты сияқты бөліктері де бар. Барлық буддистер құрметтейтін және қызмет ететін үш нәрсені білдіретін бұл термин жоғарыда айтылғандай Будда, Будда ілімі болып табылатын заң мен Буддаға сенетін қауымдастықтан тұрады. Будда – ғаламды, өмірді дұрыс түсінетін және нұрланған адам. Дхарма немесе заң - бұл барлық адамдарды ағарту үшін жасалған буддистік ілім. Сангха немесе будда қауымы — будда ілімін қолданатын, осы ілімді сақтайтын, оны тарататын және болашақ ұрпаққа жеткізетін қауым. Үш өзегі, бар азаптан арылған, азат, нұрлы адамдардың жанқиярлығымен сақталады. Буддист болғысы келетін адам өзін осы үш қазынаға арнауы керек. Қысқасы, буддизмде осы үш қазынаны құрметтеу және оған қызмет ету өте маңызды. (қара: Тоқйүрек Х., 2019:66)

Кам (kam)

kam – сиқыршы, көріпкел. (қара: Эраслан К., 2012:576)

sorcerer, soothsayer, magician (қара: Клаусон, 1972:625)

1.шаман (с различными оттенками значения: врачеватель, исцелитель, прорицатель, предсказатель; заклинатель, кудесник, чародей, маг, волшебник; колдун), 2. сваливать, сбивать (қара: ДТС, 2016:439)

Чхшапты (çxşaptı)

Чакшапат (çakşarat) – соғды. Чихшапа; скр. шикшапада. – Бұрхандарға тән бес қаланың бірі наным, ғибрат, ораза, тәртіп, мораль (скр. śilā, ұйғ. биш ақығсыз йүкмек) (қара: Эраслан К, 2012:564)

Чихшапад (çihşāpad) – соғ. – оқыту, үйрету, ілім, дінбасы еместерге арналған бес жарлықтан тұратын он тыйым. (Элмалы М., 2016:317)

Арығ чхшапутлығ (arığ çxşaputlığ)

Арығ чхшапутлығ (arığ çxşaputlığ) – таза śikṣāpada = скр. вималасила (vimalaśīla); Оны Зиеме вималасила ретінде анықтаған. Вимала «таза, пәк, кіршіксіз» және сила (śīla) «таза мораль» сөздерінен тұратын термин таза моральды Бодхисаттваны білдіреді. (қара: Тоқйүрек Х., 2019:144)

Диан сакынчлығ (dyan saқınçlıғ)

Диан сакынч (dyan saқınç) – ой толғау, ойлану

dyan – (Тох. “dhyam” < скр. “dhyana”): ұмтылу, ойлану; алты немесе он қасиеттің бірі (скр. pāramitā) (қара: Эраслан К, 2012:566)

Диан сакынч (dyan saқınç) – созерцание; dyan saқınçlıғ – относящийся к созерцанию, погруженный и созерцание (қара: ДТС, 2016:171)

Улуғ йарлыканчучи көңүлин (uluғ yarlıkançuci көңүlin)

Улуғ йарлыканчучи көңүлин (uluғ yarlıkançuci көңүlin): «үлкен жанашыр жүрек» = скр. махакаруна = Қытай. dàcì, = Тиб. snyin-rje chen-mo. Бұл термин «үлкен мейірім, тірі жандарды азаптан құтқаратын, құтқарылушыны іздейтін зор мейірімді немесе жанашыр жүрек» дегенді білдіреді. Бұл ұлы жанашыр жүрек Буддада да, Бодхисаттваларда да кездеседі. Бұл термин арнайы Куан-ин үшін қолданылады. (қара: Тоқйүрек Х., 2019:185)

Ағыр эмгекте (aғır emgekte)

Ағыр (aғır) – ауыр, катал, ұлы, құнды, құрметті

Эмгек (emgeқ) – ауырсыну, азап, күйзеліс, еңбек

Ағыр эмгек (aғır emgeқ) – үлкен азап

Азап - бұл өмір сүру жолындағы барлық тіршілік иелерінің негізгі сипаты және төрт асыл ақиқаттың біріншісі. Тұрақсыздық (anitya) және риясыздық (anātman) сияқты азап та бұл әлемдегі тіршілік иелерінің негізгі сипаттарының бірі. Духкха (Duhkha) «жиі азап» деп аударылады, сонымен қатар ол «ауырсынуды тудыратын кез келген нәрсе» деп те аударылады. Туу, қартаю, ауру және өлім, физикалық және психикалық күйзеліс және қалаған нәрсені алмау сияқты жағдайлар буддисттік мәтіндерде азап ретінде көрсетіледі. Буддисттік ойға сәйкес, азап - бұл біздің бүкіл өміріміздің еріксіз сипаты және біз ағартушылыққа қол жеткізбейінше, одан құтыла алмаймыз. (қара: Тоқйүрек Х., 2019:20-21)

Секиз йүкмек (sekiz yūkmek)

Секиз йүкмек (sekiz yūkmek) – йүкмек «Үйме, үйінді» деген мағынаны білдіреді және ұйғыр тілінде «сегіз жүк» немесе «сегіз қала» ретінде қолданылады. Бұл сегіз қала тірі жанды жақсылыққа да, жамандыққа да жетелейді. Буддизмде сегіз сана сегіз париджана «parijñāna» сананы білдіреді. Асхтавиджана (ashtavijñāna) немесе париджана (parijñāna) яғни «танудың, қабылдаудың немесе сананың әртүрлілігі, сегіз негізгі күш немесе сегіз күшті максат», жаксур-виджана

(saksur-vijñāna) “көз санасы”, сротра-виджняна (śrotra-vijñāna) “құлақ санасы”, гхрана-виджняна (ghrāna- vijñāna) “мұрындық сана, джихва-виджняна (jihvā-vijñāna) “тілдік сана”, кайа-виджняна (kāya- vijñāna) “дене санасы, мановиджняна (mano- vijñāna) “жүрек санасы, психикалық сезім немесе сана, түсіну”, клиста-мановиджняна (klista-mano- vijñāna) “байқампаздық, өткеннен хабардар болу, есептеу, ажырату.” ретінде анықталады, Оған алая-виджняна (alaya-vijñāna) немесе одан алынған тұқымдар әсер етеді, ол барлық өзіндік және даралықтың себебі болып табылады. Сондықтан шындықтың көрінуіне қарсы барлық алдаулар алдыңғы шепте болады. Париджананың сегізіншісі – алая-адана-виджняна (alaya/ādāna-vijñāna) «қойма, сақтау санасы, санадағы барлық тұқымдар шығатын негіз». Виджняна (vijñāna) - тірі жандарды дұрыс немесе бұрыс жолға апаратын термин. (қара: Тоқйүрек Х., 2019:248)

Арвыш (arviṣ)

Арвыш (arviṣ) – сиқыр белгілері, сиқыр (Гавайн А., 1988:262)

Чын кертү (cín kěrtū)

Чын кертү (cín kěrtū) – шынайы, нағыз (Өлмез М., 2017:260, 65-2); истинный и правдивый (қара: ДТС, 2016:159); «Шындық» мағынасындағы термин, xūwàng сонымен қатар «дұрыс емес, алдау» терминіне қарама-қарсы. «Ақиқаттың негізі, кемелдік, толық ақиқат» дегенді білдіретін термин әсіресе Дхармакая немесе Бхутататата үшін қолданылады. Бұл термин Тянь -Тайдың шындықты түсіну немесе Будда болу туралы керемет ілім. Сонымен қатар, термин үшін yuànchéng «толық ұлылық» мағынасы да қолданылады. (қара: Тоқйүрек Х., 2019:287)

Вахшиклер (vaṣṣiklar)

Вахшик (vaṣṣik): «жын, аруак» (Гавайн А., 1988:307); [согд. w'χšk] гений, добрый дух (қара: ДТС, 2016:670)

Шамну (ṣamnu)

Шамну (ṣamnu): «өлтіру, жою, жын, жойғыш, алаңдататын, кедергі, нәпсіқұмарлық, күнә және өлім құдайы» мағынасындағы Мара - Камадхатудың (Қалаулар әлемі) патшасы. Мұны Вашавартин деп те атайды. Мара пілде отырған және жүз қолы бар құдай ретінде бейнеленген. Мара қызын көрсетіп әулиелерді қорқытып немесе азғырып отырған. Гаутама Будда ағартушылыққа қол жеткізіп жатқанда, оған қыздарын жіберіп, Гаутаманың ағартылуына жол бермеуге тырысты. (қара: Тоқйүрек Х., 2019:393)

Йілпіглер (yilpigler)

Йілпіг (yilpig) – психикалық ауру

Тайшуй (tayşuy)

Тайшуй – Юпитер планетасы

Сарығ урунғулуг (sarig urungulug)

Сарығ урунғулуг (sarig urungulug) - қытай астрологиясы бойынша құдай жұлдыздарының бірінің аты

Ибрис кудрукы (irbis kudrukı)

Ибрис кудрукы - Меркурий планетасы

Қызыл сақызган (kızıl sagızgan)

Қызыл сақызган - қытай астрологиясы бойынша құдай жұлдыздарының бірінің аты

Қара йылан алты қав (kara yılan altı kav)

Қара йылан алты қав – алты метр қара жылан; астрология бойынша құдай жұлдыздарының бірінің аты

Чашут савлығ (çaşut savlıg)

чашут савлығ: «жала сөз, жала жабу» мағынасын береді.

Ном көзі (nom közi)

Ном көзі: «Дхарма көзі» Буддалардың және Бодхисатвалардың бес көзінің бірі. Бодхисаттва адамдарды құтқару үшін Дхарма көзімен барлық Буддист ілімінің табиғатын қамтиды және көреді. Дхарма көзі барлық оқиғалар үшін Бодхисатвалардың таза қабылдауын көрсетеді. Бодхисаттвалардағы Дхарма көзі барлық нәрселерге ене алады. Айрықша термин, Қытай. Файан джиң «ачык сэчик», толығымен көру, Хинаянада төрт шындық үйретуді көру, Махаянада қайта туудан құтылу шындығын көру» болып та түсіндіріледі. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:188)

Випаши бұрқан (viraşi burhan)

Випаши бұрқан: «випазин Будда» = Скр. Випазин, = Қытайша пи по ши, = Тибетше Рнам гзигс. Випазин термині, Буддизмде көне жеті Будданың алғашқысы, Шакиамуни Будда болса жетінші Будда болып табылады. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:69)

Клп өді улуг толу атлығ (klp ödi ulug tolu athıg)

клп өді улуг толу атлығ «үлкен мифология уақыт атты», клп = калпа= Ұйғырша калп: дәуір, шақ, жылмен теңдестірілмейтін уақыт өлшемі. Күнәһарлар тозақта бұл уақыт өлшемінде азап шегеді. (қара: Эраслан К, 2012:634)

Чашут савлығ

Чашут савлығ: «жала сөз, жала жабу» мағынасында.

Эзруа хормузта (ezrua xormuzta)

эзруа: соғды тілінде «зрв», азру(в)а «Зерван; Манихейлік дінде уақыт құдай болып табылады; Буддизмде Брахманның (қасиетті, құдайлық, ақпаратты түсіндірген) мағынасы;

хормузта=хормузта: соғды. Хвзмзт «Манихизмде алғашқы адам; Буддизмде Индра болып танылған тәңірге берілген есім» (Элмалы М., 2016:305)

ху’а йавышгун йыдын йыпарын инче айайур агырлайур тапынур удунур (xu’a yavışgun yıdın yıparın inçe ayayur ağırlayur tapınur udunur)

ху’а yavışgun yıdın yıparın inçe ayayur ağırlayur tapınur udunur ‘**шырмауық гүлінің хош иісін құрметтейді, табынады**,

ху’а йавышгун (xu’a yavışgun) «гүл шоқтары» гирлянды цветов: xua yavışgun yıdın yıparın inçe ajajur ağırlajur tapınur udunurlar qaltı burxanlarıy tapınurlar

udunurṣa ‘олар буддалар сияқты гүлдер мен хош иісті заттардың гирляндтарын құрметтейді. (қара: ДТС, 2016:676)

чынзу тигмэ эрдүктег кертү төз (cınzu tigme erdükteg kertü töz)

чынзу тигмэ эрдүктег кертү төз (cınzu tigme erdükteg kertü töz) «ченжу деп аталатын дұрыс негіз» = Çin. rò rò, rò zhēn. Термин, «ченжу немесе мінсіз, айырмашылықтардағы немесе қарым-қатынастардағы кемелдік» болып табылады. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:424)

үч йавлак йолка кирүр эмгек эмгенүр (üç yavlak yolka kirür emgek emgenür)

үч йавлак йолка кирүр эмгек эмгенүр (üç yavlak yolka kirür emgek emgenür): «үш жаман, жолға шығып, азап шегеді». Бұл термин әлемде үш зұлымның туылғанын білдіреді, олар тозақ, жануар және претаның өмір салты. Тіршіліктің осы үш жаман түрінің болуы тірі табиғатқа азап әкеледі. Әсіресе тіршілік атаулы осы үш жаман өмір жолынан және мұндағы азаптан құтылғысы келеді. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:34); үч йавлак йол (üç yavlak yol) «жаман мінез-құлықтың үш түрі»: таму, прет, йылқы аджун (tamu prêt yǐlkı ajun) «тозақтықтар, рухтар және жануарлар әлемі» (Элмалы М., 2016:321).

Үч ағылык (üç ağılık)

Үч ағылык (üç ağılık) «үш қазына» = скр. трипитака (tripiṭaka) = қытай. yǐqié jīng, sānzāng = тибет. sde snod gsum. Термин, trī «үш» ve piṭaka «себет, құты немесе коллекция» сөздерінен құрылған. «Үш себет» мағынасындағы трипитака (tripiṭaka) термині, барлық Будда заңдарын, коллекциясын білдіреді. Ең алғаш бұл коллекция Қытайда жасалған. Jīng lù lùn Сутра, Виная, Абхидхарма Састрадан құралған үш бөлімді Будда мәтіндері әдетте Пали жазбалары болып табылады. Бұл трипитака (tripiṭaka), Будданың доктринасы орын алған Сутралар, монастырь шәкірттерінің ережелерін сипаттайтын Винаялар, Сутра және Винаялардың түсіндірмесі болған Абхидхармалардан пайда болған. Шакьямуни қайтыс болғаннан кейін оның ілімдерін бірінші будда кеңесі құрастырды. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:431)

Архант (arhant)

Архант (arhant): скр. arhant/arhat. Нирвананы түсінген және қайта туылудан құтылған адам - әулие. (Элмалы М., 2016:343); Архат немесе архан сөзі «құрметті, ағартушы» деген мағынада қолданылғанымен, ол Махаянадағы Бодхисаттваны және Хинаянадағы ең жоғары типті немесе идеалды адамды білдіреді. Архат «Хинаянаның ұлы тұлғасы» дегенді де білдіреді. Ол әлемнің құтқарушысы және Будда ақиқаты ретінде белгілі. Сондықтан бұл өрнек Будда үшін де, дінбасылар, арханттар мен әулиелер үшін де қолданыла алады. Архат өзінің рухани шарықтау шегіне жетіп, Нирванаға ұмтылады. Ондай адам болашақта қайта туылу мен өлімнен, яғни Самсарадан да құтылады. Бұл сөз кейде Татхагата сөзінің синонимі ретінде де қолданылады. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:173)

Пртикубут (prtikubut)

Пртикубут (prtikubut) = pratikabut: скр. pratyekabuddha «Өз өзінен сәуле тапқан, бірақ оны жарияламаған Будда». (Элмалы М., 2016:307); пратикабут (pratikabut): басқаларға пайдасыз болған. (қара: Эраслан К, 2012:636)

Шравиклер (ṣraviklar)

Шравиклер (ṣraviklar) – ṣravik – скр. шравака (śravaṇa) Бұрқанның ізбасарлары мен тыңдармандарына берілген есім. Бодхисаттвамен бірге үшеуі, әрбірінің Нирванаға жету немесе тіршілік иелерін жеткізу мүмкіндігіне қарай әрқайсысының өкілі ретінде қарастырылады:

а) Шравака (śrāvaka) = хинаяна (hīnayāna) “кішкентай сал” («киік көлігі» деп те атайды). Сал – дегеніміз өзеннің бергі бетінен арғы бетіне өту үшін пайдаланылатын қамыстан жасалған қайық, паром сияқты нәрсе.

ә) пратйекабуддха (pratyekabuddha) = мадхйамайана (madhyamāyāna) «ортаншы сал» (марал арбасы)

б) бодхисаттва (bodhisattva) = махайана (mahāyāna) «үлкен сал» (өгіз арбасы)

Бұл үш классификация (skr. trīyāna = ұйғ. үч көлүнү), соңғылар яғни солтүстік Бұрқаншылар тарапынан жасалған. (қараңыз: Шинаси Текин, 2019:27)

Негізінен «дауыс естіген, үйреткен» немесе әдетте «шәкірт, елші» мағыналарында қолданылған бұл термин, Буддизм мен Жайнизмде қолданылады. Буддизмде әдетте Шравака яғни шәкірттер төрт сыныпта бағаланады. Бұлар; «діни қызметкер» Бхикшу (Bhikṣu), «діни қызметкер әйел» Бхикшуні (Bhikṣuṇī), «діни қызметкер емес адам» Упасака (Upāsaka), «діни қызметкер емес әйел» Упасика (Upāsikā) деп көрсетіледі. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:405)

Низванилер (nizvanilar)

Низвани (nizvani): соғды тілінде ‘nyzβny’ құмарлық, ынтызарлық (қара: Элмалы М., 2019:137).

Этөз (et’öz)

Этөз (et’öz = etöz) «дене, тән» = скр. Кайа, кайаваджра (kāya, kāyavajra) = қыт. шен (shēn).

Термин «кайа, тану, данышпан, дене» сияқты анықтамалармен қатар шен ру (shēn rù) «жанасу сезімі», лиу ру (liù rù) «алты сезімнің бірі» ретінде де беріледі. Күнәлар немесе сауаптар үш түрде жасалады, оның бірі дене. Буддизмнің он өсиетіне жататын тірі жанды өлтірмеу, ұрлық жасамау, зина жасамау сияқты мінез-құлықтар денеге қатысты амалдарға жатады. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:250)

Ликзир тип битиг (likzir tip bitig)

Ликзир тип битиг (likzir tip bitig) «күнтізбе деген жазу», ликзир (likzir = likjir < қыт. lì-jì < lieknziet), күнтізбе. (қараңыз: Текин Ш., 2019:427)

Он едгү кылынчлыг (on èdgü kılınçlıg)

Он едгү кылынчлыг (on èdgü kılınçlıg) «он жақсы әрекет, амал», = скр. kusāla = қыт. shàn = тиб. dge ba’i rtsa ba. «Жақсы, керемет мағынасын білдіретін термин,

он жақсы әрекет үшін қолданылады. Бұл он жақсы амал Буддизмде бұйрық болып қабылданады. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:330)

Шлок такшут (şlok takşut)

Шлок такшут (şlok takşut): “бәйіт” şlok – скр. śloka. takşut – *taḥṣa «*бәйіт оқу»

Түзгеринчсиз (tüzgerinçsiz)

Түзгеринчсиз (tüzgerinçsiz = tözkerinçsiz): “түсініксіз, өте терең”. Қазірге дейін түз, төз (tüz/töz) және керинчсиз (kerinçsiz) түрінде оқылған бұл сөзді, «з» әрпі солға тура байланыспағаны үшін бір сөз күйінде, «төзкеринчсиз» деп те оқи аламыз. Еш жарияланбаған бір ұйғыр жазбасында «төзкер» (tözker) етістігі бар. (Майнз 819, жол 6: көгүзинте төзкер-ип (köğüzinte tözker-ip) «оймен тереңдеу»). (қараңыз: Текин Ш., 2019:30)

Биш азун тынлығ (biş aẓun tınlıǵ)

Биш азун тынлығ (biş aẓun tınlıǵ): «болмыстың бес формасы. Буддизмде тіршілік иелерінің ішінде бар болып табылатын болмыстық формалар бес болмыстық форма ретінде қарастырады: 1-тәңірі: <скр. дева (deva) «Құдай, тәңір», 2-йалаңук (yalañuk): <скр. манушья (manuṣya) «адам», 3-йылкы (yılkı): <скр. тирьягуони (tiryaḡyoni) «жануар», 4-прет (prèt): <скр. прета «рух», 5-таму: <соғ. tmw; <скр. нарака (naraḡa) «тозақ». Бұлардың алғашқы екеуі (құдай мен адам) болмыстың ең жақсы формалары болып саналады. Бірақ құдайлар әлемінде туылу екіншісіне қарағанда тартымды болып көрінгенімен, адам болып қайта туылу жақсырақ, тіпті шарт; өйткені Нирванаға жету үшін кез келген бурханның уағызын бір рет тыңдау керек және бұл адам баласы ретінде ғана мүмкін. Дегенмен, адам емес тіршілік иелерінің де бурхан уағызын тыңдайтыны көзделеді. Қалған үшеуі «жаман жол» болып саналады. (қараңыз: Текин Ш., 2019:30)

Тсуй айығ кылынч (tsuy ayıǵ kılınç)

Тсуй айығ кылынч (tsuy ayıǵ kılınç) «жаман амалдар»; тсуй (tsuy) «күнә», Қытайша зуй ‘бұл жаман карма тудыратын «құқық бұзушылық, қылмыс, күнә» дегенді білдіреді. Көне түркі тіліндегі «тсуй» сөзі де қытай тіліндегі «зуй» сөзінен шыққан. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:314);

Айығ кылынч (ayıǵ kılınç) «күнә» (қара: Өлмез М., 2019:482); предосудительный поступок, проступок, грех, прегрешение (қара: ДТС, 2016:31)

Бадра (badra)

Бадра (badra): скр. Бхадра (bhadra): Буддаға, ілімге және жамағатқа паналаған елші әйелдің есімі; Субхадраның (Будданың қайтыс боларынан аз уақыт бұрын үйреткен брахман аскеті) қызметшісі болған қыздың аты; бір уақсаның (шайтанның) аты; байлармен жатып тұратын жезөкшенің аты.

Ратнакр (ratnakr)

Ратнакр (ratnakr) = скр. ратнакара (ratnākara) = қыт. lá ná jiáluó; ратнакара буддха (ratnākara buddha) «ғауһар үйіндісі, металл Будда», Ратнакара (Ratnākara) «ғауһар кені, мұхит», «ғауһар үйіндісі» мағыналарын беретін Будда мен

Бодхисатваның есімі. Сондай - ақ қазіргі есеп бойынша жүз он екінші Будда. Шакьямунидің замандасы және Вайшалілік бір жер. Термин бір Бодхисаттва формасы болып та көрсетіледі. Ол сондай-ақ шығысты басқарған Буддалардың бірі болып саналады. Көне ұйғыр тіліндегі мәтіндерге сүйене отырып, Алокажинтамани (Ālokacintāmaṇi) болашақта Ратнакара Будда болады. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:131)

Нарайан (narayan)

Нарайан (narayan: nara << скр. нара). Адамға тиесілі, адамға қатысты, өлімі бар, адам. (Элмалы М., 2016:406)

Сумир (sumir)

Сумир (sumir) < скр. сумеру, әлемнің орталығы болып табылатын тау. (қараңыз: Текин Ш., 2019:459); = сумер (sumēr): тох. сумер - скр. сумеру (sumeru) “таңғажайып көрініске ие тау; әлемнің орталығындағы тау” (Элмалы М., 2016:317).

Интрадати (intradati)

Интрадати (intradati) = скр. индрадатта (indradatta) «Бодисатваның бірі», интри (intrī): 1. [скр. индрйа (indriya)] демоническое существо, 2. [скр. indriya] **інтри қақиғ** сезім мүшесі, 3. Intradati. (қара: ДТС, 2016:224)

Тайшинг махайана (tayşin mahayana)

Тайшинг (tayşing) =қыт. Тайшен (taishéng) = скр. махайана (mahāyāna), үлкен арба, Буддизмдегі бір мектеп. (қараң: Гавайн А., 1988:298); =қыт. дай-син (dai-şin), махаяна (большая колесница), одно из направлений в буддизме, возникшее в Северо-Западной Индии в I в. (қара: ДТС, 2016:560)

Бұрхан белгүрер (burhan belgürer)

Белгүртме Бұрхан «belirgin Buda» =скр. нирманабуддха (nirmāṇabuddha) =қыт. huá fù. нирмана «сиқырлы жаратылыс» және Будда «ағартылған, оянған» сөздерінен құралады. нирманабуддха (nirmāṇabuddha) сиқырлы жаратылыстың Буддасы, Будданың бір түрі болып танылады. Термин, «Будданың адам түріндегі немесе өзгерген денесі» болып көрсетіледі. Будда және Бодхисаттва болып пайда болған дене шектеусіз және әмбебап күшке ие. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:148)

Тепренчсиз атлығ бұрхан (teprençsiz atlıg burhan)

Тепренчсиз атлығ бұрхан (teprençsiz atlıg burhan): «жер жүзінде тербелмейтін Бұрханның аты». Санскрит тілінен енген термин Акшобхья (Akṣobhya), а кун биң, а вей по, а чу по йе (ā kùn bīng, ā wèi pò, ā chù pò yè) «әрекетсіз, суыққанды және тыныш», будоң, ву доң (bùdòng, wù dòng) «Будда құрбандығына байланысты ашудан құтылу» дегенді білдіреді. Бес Будданың бірі болған Акшобхияның мемлекеті болған Абхирата «қуаныш орны» болып табылады және ол шығыста орналасқан. Сондықтан бұл Буддаға Абхиратаның лорды немесе билеушісі де делінеді. Акшобхия, Лотус Сутрада датон жи паң (dātōng zhì pàng) «Махабхижнабхибхудың ең үлкен ұлы» болып көрсетіледі. Акшобхия

Будда болмай тұрып Бодхисаттва болған жи джиа «Джнанакара» (zhì jiǎ «Jīnānākāra») деп те көрсетіледі. Шығыс бағытының Буддасы. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:92-93)

Йок куруг атлғ бұрхан (yoq қуруғ iligі atlg burhan)

Йок куруг атлғ бұрхан (yoq қуруғ iligі atlg burhan): ‘жоқ болған, бастықтың билеушісі атты бұрхан’, йок куруғ (yoq қуруғ) «жогтық, бастық»; пустота, ничто, yoq қуруғ iligі atlg burhan «будда, называемый властелином пустоты» (қара: ДТС, 2016:290); Термин, «бос, ештеңе жоқ, ештеңе бар болмаған» мағынасын білдіреді. Сондай - ақ, джие руо сунйата (jié guó duō sūnyatā) термині де «бос, жогтық, материалдық емес немесе рухани, шынайы емес, бар болмыстың табиғатындағы өтірік немесе алдау, болмысты шынайы деп көрмеу» дегенді білдіреді. Бұл ілімге сәйкес, барлық оқиғалар шынайы емес. Болмыстың маңызды мәні жоқ, тәуелді, тек өзгерген немесе өлген болмыс. Шексіздік – салыстырмалылықтың негізі немесе шектеусіздігі. Бір сөзбен айтқанда, ол бәріне ене алады. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:420)

Нирван (*nirvāṇa*)

Нирван (*nirvāṇa*) < скр. «нирвана» мәңгілік тыныштық, құтқарылу (қараңыз: Айазлы Ө., 2012:329) нирван битиг (*nirvan bitig*) – сутралардың бірінің аты. Название одной из сутр (= скр. *nirvāṇa sūtra*) в махаяне. (қара: ДТС, 2016:382).

Көмсү ағылық битиг (*kömsü ağılқ bitig*)

Көмсү ағылық битиг (*kömsü ağılқ bitig*): «сознание-сокровищница, абсолютное сознание (=скр. алая – виджняна (*ālaya - vijñāna*))»; *ağılқ kojmsoluk - ağılқ komsoluk* ‘амбар, хранилище, складское помещение. (қара: ДТС, 2016:19) *ağılқ koimso bilig* «жертөле туралы ақпарат», *koimso ağılқ bilig* «жертөле ілімі» =скр. алая / адана – виджняна (*ālaya / ādāna – vijñāna*) =қыт. гуо шуши, а лай йе, а лай йе ши (*guō shùshì, ā lái yé, ā lái yé shì*) =тиб. кун гзхи рнам пар шес па (*kun gzhi rnam par shes pa*). Термин, алая (*ālaya*) «үй, тынығу орны, жертөле» мен виджняна (*vijñāna*) «сана, түйсік» сөздерінен құралады. Зхонзи ши (*zhǒngzǐ shì*) «сананың тұқымы немесе басқа жеті сананың негізі» мағынасына сай алая / адана – виджняна (*ālaya / ādāna – vijñāna*) қайта туылу және басқару дегенді білдіреді. Бұл идеал, сайып келгенде, Агаманың нұрлы санасына мүмкіндік бере алады. Бұл термин «сана яғни түйсік көзі немесе жертөле» деген мағынада да қолданылады. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:336)

Парамит битиг (*paramit bitig*)

Парамит битиг (*paramit bitig*): «даналық ізгілік кітабы»; парамит (*paramit, pāramitā*) ізгілік, иман, даналықтың қасиеті= скр. Парамита (*pāramitā = pali*), парами (*pāramī*) =қыт. Болуоми дуо, бо ку ми дуо, ду (*bōluòmi duō, bō qù mǐ duō, dù*) =тиб. Пха-рол-ту-пхиин-па (*pha-rol-tu phyin-pa*) =соғ. п’р’мит (*p’r’mīt*). Парамита термині, «парама» түбірінен шыққан «ең жоғары, шың, туу өлу жағасы, бұл жағадан басқа жағаға яғни Нирванаға өту» болып табылады. Термин Буддизмде «дана» ‘садақа’, «сыла» ‘көркем мінез-құлық’, «кшанти»

‘сабыр’, «вирйа» ‘күш немесе энергия’, «дхйана» ‘терең ой’, «праджна» ‘ақпарат’, «упайа» ‘дұрыс әдісті қолдану’, «пранидхана» ‘бодхи және бақыт үшін ант’, «бала» ‘күш, мақсат және даналық’ болып тізбектеледі. Осы он парамитаның барлығы маңызды болғанымен, алғашқы алтауы әлдеқайда маңызды. Басқаша айтқанда, парамиталар - бұл Махаяна Бодхисаттвалардың ағартушылыққа жету үшін қолданатын ізгі қасиеттері. Осылайша, парамита «керемет» немесе «қарсы жағаға жету» деп аударылады. (қара:Токійүрек Х., 2019:336)

Йога атлғ битиг (yoga atlg bitig)

Йога атлғ битиг (yoga atlg bitig): «йога атты кітап»; книга, называемая йога; «йога» название буддийского трактата. (қара: ДТС, 2016:287)

Ағыр улуғ йағыз йер теңри алты төрлүгін тепреді қамшады (ağır uluğ yağız yer teñri altı törlüğün tepredi kamşadı)

Ағыр улуғ йағыз йер теңри алты төрлүгін тепреді қамшады (ağır uluğ yağız yer teñri altı törlüğün tepredi kamşadı): «өте үлкен қара жер құдайы алты түрлі тербелді, шайқалды»

Ағыр улуғ: ‘үлкен, өте үлкен, ауыр, маңызды» (қара. Өлмез М., 2017:249); йағыз йер: «қара жер, жержүзі, жер» (қара: Элмалы М., 2016:460); тепреді қамшады = тепре – қамша: «шайқалу» (қара. Өлмез М., 2017:290); йер теңри: «жер тәңірі» Пртхиви (Pṛthivī Tanrı) = скр. Пртхивидеви (Pṛthivīdevi) = қыт. Джианлао де шен, йе тиан, йа да луо ти ти (йа да и) пи, джианлао де де шен (йа да джианлао де тиен, йа да джианлао де зхи) (jiānláo de shén, yě tiān, ya da luó ti ti (ya da ī) pí, jiānláo de shén (ya da jiānláo de tién, ya da jiānláo de zhǐ)). Бұл термин, жер тәңірі, Пртхиви (Pṛthivī), Ваджрадхату (Vajradhātu) тобынан төрт тәңірдің біреуі ретінде белгілі. Сондай – ақ, он екі тәңірдің бірі. (қара:Токійүрек Х., 2019:388)

Алты парамит (altı paramit)

Алты парамит (altı paramit): «алты парамита» алты төрлүг бүгүленмек эрдем «алты түрлі даналық қасиет», төртли ики парамитлар «төрт және екі парамиталар» = скр. Сад-парамита (sad-pāramitā) = қыт. Лиу болуоми (liù bōlùomì), = тиб. пхар пхи ин друг (phar phy in drug). Махайана ілімі бойынша, Бодхисаттвалардың Будда болулары үшін жазуы керек алты парамитаны (даналық қасиетті) білдіреді. Алты парамита 1. Дана (dāna): қайырымдылық; 2. Сила (śīla): моральдық мінез; 3. Кшанти (kṣānti): сабыр; 4. Вирйа (vīrya): жігер немесе энергия; 5. Дхйана (dhyāna): терең ой; 6. Праджна (prajñā): даналық, түрінде тізімделеді. (қара:Токійүрек Х., 2019:235)

Тойынлар (toyınlar)

Тойын (toyın): қыт. дао рен (dào rèn) “монах, діни қызметкер”

Шмнанчлар (şmnançlar)

Шымнанч (şmnanç): «діни қызметкер немесе монах әйел» [соғд. шмн’нч (šmn’nch)] монахиня (қара: ДТС, 2016:554)

Упаси (upasi)

Упаси (upasi): соғд. 'wp'sy “монастырға кірмейтін дінге сенетін (ер адам)” – скр. упасака (upāsaka)

Упасанч (upasañç)

Упасанч (upasañç): соғд. 'wp's'nç «монастырға кірмейтін дінге сенетін (әйел адам)», соғдыша –'нч жұрнағы әйел дегенді білдіреді. (скр. упасика (upāsikā)). Бұрхан дінінің жамағаты (бурсаң «bursang», тирин «tirin», куврағ «ḡuvraḡ» = скр. саңха «sangha») төрт бөлімнен тұрады. Алғашқы екеуі монах және монахиня. Бұлар монастырда тұрады, олар күннің белгілі бір уақытында қалаған нәрселерімен күн көреді. Қалған екеуі болса монастырға кірмейтін және еркін өмір сүретін дінге сенуші ерлер мен әйелдер. (қара: Текин Ш., 2019:28)

Теңрилер йеклер улуг күчлүг луулар кнтирлар асурилар талым кракуш ханлары гантарвилар махуруглар кишилер киши ермезли (tḡriler yekler uluḡ küçlüḡ luular kñtirlar asurilar talım krakuṣ hanları gantarvilar maxuruglar kişiler kişi ermezli)

- 1) Тңрилер (tḡriler): теңри = скр. дева (deva) «тәңір, құдай».
- 2) Йек (yek) = скр. йаккха (yakkha) «жын»; түбінің түрікше екендігі туралы қар. TTVI, 131. yī – ‘йе-мек’ (же мек) = *йі-гек «йамйам» = *йек-йек) = скр. нага (nāga) «айдаһар, жылан».
- 3) Улуғ күчлүг луулар (uluḡ küçlüḡ luular) = өте күшті айдаһарлар. Лу (Lu) = қыт. Луң (lung) «айдаһар» = скр. йакша (yakṣa) «жын».
- 4) Кнтирлар (kñtirlar): гинтирви (gintirvi) (А нұсқасы: гнтрв (gntrv)) = скр. гандхарва (gandharva) «Индраның хош иістер шашатын музыканттары». Сондай – ақ, гандхарва (gandharva) - қайтадан тудыру үшін өлген бір жаратылысты қайта тууға апаратын бір болмыс (фәнилік түсінік немесе табиғат рухы) болып та айтылады. (қара. Гласенапп Х., 1943:226)
- 5) Асурилар (asurilar) = скр. асура, жаратылыстардың ішінде болатын бес немесе алты болмыс түрлерінің сыңарларында болатын тәңірдің жауы құдіретті алыптар, дәулер. Шын мәнінде Үндістанда құдайшыл болмыс болған асуралар кейіннен құдайларға қарсы шығып, олармен соғысқан жаман болмыс ретінде танылған. (қара. Хакманн Х., 1924:2)
- 6) Талым кракуш (talım krakuṣ) = талым қара қуш «қара, жыртқыш құс» = скр. гаруда (garuḍa) «аңызға айналған құс» (Капп. 1056). Алтын қанатты бұл құс түкті жаратылыстардың падишахы және жыландардың жауы. Сондай – ақ, Вишнудың көлігі ретінде де көрсетіледі. талым «жыртқыш» = талы –«тонау, шабуылдау». Талым қара Көне Түркі тіліндегі Бал Кітабында да кездеседі. (қара. Оркун Х., 1936-1941)
- 7) Гантарвилар (gantarvilar): гантар (скр. дандхара «жылан билеушілерінен бірінің аты»)
- 8) Махуруглар (maxuruglar): махурук (mahuruk) = скр. маһорага «үлкен жылан». Сондай – ақ, 12 рухтың бірі.

- 9) Кишилер киши ермезли «әрі адам әрі адам емес» = скр. мануши – аманушйа (manuṣya-amanuṣya).

Жоғарыда аталған жаратылыстар, кішігірім өзгерістермен бұрқан діни мәтіндерінде жиі қолданылады. (қара: Текин Ш., 2019:28)

Номлуғ тилген (nomluğ tilgen)

Ном тилген (nom tilgen) «Дхарма дөңгелегі» = скр. дхармажакра (dharmaśakra) = Пали (Pali). Дхарммажакка (dhammacakka) = қыт. фалун (fālùn) = тиб. чос кй и кхор ло (chos ky i 'khor lo). Дхармажакра (Dharmaśakra) - заң дөңгелегі, бүтін жамандықтарды және қарсылықтарды жоюшы Будда шындығы, Индраның дөңгелегі сияқты, адамнан адамға, орыннан орынға және кезеңнен кезеңге домаланған дөңгелек. Бұл термин қытайша. жиң фалун (jīng fālùn) «айналу, заң дөңгелегін алдыға айналдыру» мағынасында қолданады. Ном тилген термині Будданың ілімін білдіреді. Үнді мифологиясында идеал билеуші немесе билеуші патша ие болған дөңгелекке санскрит тілінде «жакра» (śakra) делінеді. Жакра, құдайдың дұшпандарын шынжырмен байлауы және әділеттен таймау үшін қолданылған, кедергісіз алдыға жүретін қару. Осылай Будданың ілімдері «жакра» болып көрсетіледі. Өйткені ол адамдардың дүниелік алдаулары мен қалауларын өзіне бағындырып, олардың көзін ашуына мүмкіндік береді. (қара:Тоқйүрек Х., 2019:215)

İKİNCİ BÖLÜM

GRAMER

2.1. Eski Uygur ve Kazak Dillerinin Dil Sistemi İçerisinde İncelenmesi / Ескі ұйғыр және қазақ тілдерін грамматикалық тұрғыдан талдау

2.1.1. Eski Uygur ve Kazak Dillerinin Fonetik ve Anlamsal Özelliklerinin Karşılaştırılması / Көне ұйғыр және қазақ тілдерінің фонетикалық және мағыналық ерекшеліктерін салыстыру

Eski Uygurcanın söz varlığını oluşturan kelimeler genellikle Türkçe karakterli kelimelerdir. Türkçe kökenli kelimeler, her Türk dilinin söz varlığının en eski katmanına ait olup, söz varlığının temelidir. Türkçe kökenli kelimeler, Türk dillerinin akrabalığını ve bu dilleri konuşan halkların aynı soydan geldiğini gösterir. Ancak Türk dilleri birbirinden farklıdır, her birinin kendine has gelişim özellikleri vardır. Eski Uygurcanın söz varlığı da, çeşitli dilsel faktörler ve yasaların etkisi altında çeşitli gelişim aşamalarından geçen, sürekli gelişen, yenilenen ve genişleyen Türk dilinin bir koludur. Antik çağlardan günümüze farklı koşullar altında gelmiş olan Eski Uygurcayla yazılmış metinlerdeki Türkçe kelimelerin dil katmanlarına göz atarsak, gelişim seyrini incelemek mümkün hale gelir. Eski Uygur ve Kazak dillerindeki ortak kelimeleri karşılaştırarak bazı kelimelerin daha eski, eski fonetik ve anlamsal gelişimini tespit edebiliriz. Eski Uygurca yazılı eserlerde yer alan kelimelerin büyük bir kısmı bugün Kazak dilinde fonetik değişikliklere uğramış olsa da ana kökleri ve sözlüksel anlamları korunmuştur. Örneğin:

y (йе) = j (ж)

Eski Uygurcadaki y sesi Kazakçada j sesine dönüşüyor.

yalğan = Kz. jalğan “yalan”, yol = Kz. jol “yol”, yarlıka = Kz. jarılqa- “emret”, yaltrymyş = Kz. jaltırağan “parlak”, yumuşak = Kz. jumsaq “yumuşak”, yañluq = Kz. jañlıs “yanlış”, yaşa- = Kz. jasa- “yaşamak”.

i (и) = i (і)

Eski Uygurcadaki i (u) sesi Kazakçada i (і) sesine dönüşüyor.

kişi = Kz. kisi “insan”, ekin = Kz. egin “ekin”, eşid- = Kz. esit- “duymak”, iş = Kz. is “iş”.

ç (ч) = ş (ш)

Eski Uygurcadaki ç (ч) sesi Kazakçada ş (ш) sesine dönüşüyor.

çin = Kz. şın “gerçek”, ıığay = Kz. şığay “fakir”, barça = Kz. barşa “hepsi”, yaşa- = Kz. jasa- “yaşamak”, aç = Kz. aş (karnı aç olmak) “aç”, emçi = Kz. emşi (tedavi eden kimse) “şifacı”.

ş (ш) = s (с)

Eski Uygurcadaki ş (ш) sesi Kazakçada s (с) sesine dönüşüyor.

baş = Kz. bas “kafa”, boş = Kz. bos “boş”, taş = Kz. tas “taş”, kuş = Kz. qus “kuş”, aş = Kz. as (yemek) “aş”.

k (к) = g (г)

Eski Uygurcadaki k (к) sesi bazen Kazakçada g (г) sesine dönüşüyor.

ekin = Kz. egin, bökünki = Kz. bügingi “bugünkü”, kênki = Kz. keyingi “sonraki”, tökül- = Kz. tögil- “dökülmek”, tükel = Kz. tügel “hepsi”, yükün- = Kz. jügin- “tapınmak”.

ğ (ғ) = v (у)

Eski Uygurcadaki ğ (ғ) sesi Kazakçada v (у) sesine dönüşüyor.

ağır = Kz. avır “ağır”, ağığ = Kz. avruv “hasta”, bağır = Kz. bavır “kardeş”, tağ = Kz. tav “dağ”, yağı Kz. jav “düşman”.

Eski Uygurcadaki kelime sonundaki ğ (ғ) sesi Kazakçada düşüyor. Örnek: kütluğ = Kz. kuttı “kutlu”, sarığ = Kz. sarı “sarı”, kiçig = Kz. kişi “küçük”, tarığ = Kz. tarı “darı”, uluğ = Kz. ulu “büyük”, katiğ = Kz. kattı “sert”.

Örnek kelimeler çalışmamızda temel malzeme olarak kullandığımız “Sekiz Yükmek Yaruk” eserinden alınmıştır.

Bazı kelimeler anlam ve şekil bakımından hiç değişmeden bugüne ulaşmıştır. Örneğin: kênj (Kz. keñ “geniş”), kel- (Kz. kel- “gel”), ol (Kz. ol “o”), öl (Kz. öl- “öl”), sansız (Kz. sansız “sayısız”), kün (Kz. күн “gün”), sarañ (Kz. sarañ “cimri”), kara (Kz. qara “siyah”), ırak (Kz. uzaq “uzak”), men (Kz. men “ben”), ün (Kz. үн “ses”), han (Kz. han “han”), toprak (Kz. topıraq “toprak”), sıñar (Kz. sınañ “çift”), kuduk (Kz. qudıq “kuyu”), ters (Kz. teris “ters”), siz (Kz. siz “siz”), kök (Kz. kök “mavi”), kızıl (Kz. qızıl “kırmızı”), kız (Kz. qız “kız”), orun (Kz. orın “yer”), munça (Kz. munşa

“bunca”), ay (Kz. ay “ay”), bar- (Kz. bar- “var”), üzü- (Kz. üzü- “kesil-”), kim (Kz. kim “kim”), ötün- (Kz. ötin- “rica et-”), bugünkü (Kz. bügingi “bugünkü”), el (Kz. el “ülke”), sol (Kz. sol “sol”), oñ (Kz. oñ “sağ”), ot (Kz. ot “ateş”), suv (Kz. su “su”), yesi (Kz. iyesi “sahibi”), küñ (Kz. küñ “köle kadın”), kul (Kz. qul “köle”), ak (Kz. aq “beyaz”), tukel (Kz. tügel “hepsi”), vb. ayrıca ük- (Kz. uq- “anla-”), bil- (Kz. bil- “öğren-”), kıl- (Kz. qıl- “yap-”), tüş- (Kz. tüs- “in-”), kir- (Kz. kir- “gir-”), oku- (Kz. oqı- “oku-”), kaz- (Kz. qaz- “kaz-”), yaz- (Kz. jaz- “yaz-”), başla- (Kz. basta- “başla-”), vb. fiiller ve bir (Kz. bir “bir”), iki (Kz. eki “iki”), üç (Kz. üş “üç”), dört (Kz. tört “dört”), beş (Kz. bes “beş”), altı (Kz. altı “altı”), sekiz (Kz. segiz “sekiz”), dokuz (Kz. toğız “dokuz”), vs. rakamlar şekili ve anlamı değişmeden günümüze kadar gelebilmiş Türk dillerindeki ortak kelimelerdir.

Dilci Türkologlar, fonetik ve sözcüksel değişime uğramamış kelimelerin Eski Türkçe katmanı olduğunu belirtmektedir. Eski Uygurcanın söz varlığındaki kelimelerin büyük bir kısmı eski Türk katmanına aittir. Türk dillerindeki İslam diniyle birlikte gelen Arapça ve Farsça kelimelerin oranı herkes tarafından bilinmektedir. Ancak, Eski Uygurca metinlerin çoğu Mani, Buda ve Hristiyan dinlerini tanıtan tercüme eserler olmasına rağmen, birkaç dini kelime dışında bu dinlere ait yabancı kelimelerin bulunmadığını söyleyebiliriz. Eski Uygurcanın bazı sözcüklerini Kazakçayla karşılaştırdığımızda ilk bakışta anlaşılmayan ve tuhaf görünen pek çok Türkçe kökenli sözcükler karşımıza çıkıyor. Bu tür kelimeler, seslerin düşmesi veya bir sesin değişmesi gibi fonetik değişikliklere uğramış kelimelerdir. Eski Türk dillerinde bulunan “ğ, g” ekleriyle biten kelimeler arığ (saf), ağığ (hastalık), uluğ (büyük), kiçig (erkek), түrlүг (çeşitli), korkınçıғ (korkunç) vb. Eski Uygurcada da çok kullanılmış. Örneğin: чһһaptı sıууқ тһһ(1)ғлар үкүһ arıғ чһһaputl(1)ғ тһһ(1)ғлар 019 (IIc1) ahlaksız canlılar çok, temiz ahlaklı canlılar. Şu an Kazakçada bazı kelimelerde “ğ, g” ekleri düşerek ұлы “büyük”, кiui “küçük”, мырһи “farklı” olarak kullanılıyorsa, bazı kelimeler ses değişikliğine uğrayarak son hecesindeki ekleri "uv, v" sesine dönüşüyor. Arıғ kelimesi arı fiilinden gelir. Arı – temizlenmek, kurtulmak (Wilkens, 2021:59). Daha sonra eski Türk dilinden gelen arı fiiline “ğ” ekinin eklenmesiyle sıfat haline gelmiştir. Örneğin: arıғ kelimesi Kazakça aruv “güzel kadın” anlamına gelir, ağıғ kelimesi avruv “hasta” anlamına gelir, vb. Ayrıca bu kelimelerin bir çoğu çağdaş Türk dillerinde anlam değişikliğine uğrayarak kullanılmaktadır. Eski Türk dillerinde

arığ kelimesi “saf” anlamına gelirken, modern Kazakça'da *aruv* “güzel kız”, Tatarca'da *aruv* “saf”, Kırgızca'da *aruv* “saf, temiz” anlamına gelir. Bugün Kazak dilinde *aruv* kelimesi “güzel bir kız, bir kadın” anlamına gelirken, 15-16. yüzyıl Kazak şiirlerinde “iyi, mükemmel, kusursuz, harika” anlamlarında delikanlıya, ata hitap ederek kullanılmıştır (Syzdykova, 1994:51). Ayrıca Kazakçada şeref anlamına gelen “ar” sözcüğünün, eski Türk dillerindeki “arı” sözcüğünden “ı” sesinin kaybolması sonucu oluştuğu söylenmektedir. Eski Uygur metinlerinde yaygın olarak kullanılan Eski Türk yazıtlarında da kullanılan kelimelerden biri *uluğ* kelimesidir. Örnek: *uluğ törü toğu iderler törü toğu kılmışta kên yene söki* (231 (IIc)) “büyük bir tören yaparlar, büyük bir tören yaptıktan sonra yine eski” *үлкен қонақасы беріледі, қонақасысын бергеннен кейін қайтадан ескі*.

Bu kelime de Kazakçada “ğ” eki düşerek “ulı” şeklinde kullanılmaktadır. Ancak bazı ifadelerde orijinal şekliyle “uluğ” olarak da bulunmaktadır. Eski Uygurca “doğurmak, dünyaya getirmek” anlamına gelen *tuğmaq* fiili, Kazakçada iki “uu, uuv” sesiyle “tuuv” olarak küçük bir ses değişikliğine uğramaktadır. Örnek: *қамағ тінл(і)ғлarta tuğmaq өлмек bo iki төрлүг төрү ertiңү* (226 (IId)) “bütün canlılarda **doğmak** ölmek bu iki türlü kural çok” (*барлық тіршілік иелерінде туу өлу бұл екі түрлі ереже өте*). Eski Uygur metinlerinde geçen “ağrığ” kelimesi Kazak dilinde fonetik değişikliklere uğrayarak, *avru* “hastalık” şeklinde kullanılmaktadır. Yani “ğ, ığ” sesleri “u” sesine dönüşür. Örnek: *тең тең иг ағріг ада туда келүрүр емгедүр yılın ayın turқарu* (62 (IIc)) her türlü **hastalık**, felaket getirir, yıllarca, aylarca (*әр түрлі ауру, пәлекет әкеледі, жылдар, айлар бойы*). Pek çok türkolog ilim adamları -u ekinin kökenini eski Türk dillerindeki -uğ, -ug, -ığ, -ig, -ğu, -gu ekleriyle ilişkilendirmektedir (Baskakov, 1956:416, Sevortyan, 1966:28, Kononov, 1980:97, Khasanova, 1971:196). İlim adamı Sagindykuly B. -uğ, -ug, -ığ, -ig, -ğu, -gu ekleri konusunda “Kazak dilinde eylem isimlerini oluşturan -uv eki, eski çağlarda -ug, -uğ şeklinde tam da bu işlevi yerine getiriyordu. Bugün tüm fiiller -uv ekini alabildiği gibi, Türk dillerindeki tüm fiiller de tarihin bilmediği eski çağlarda -ug, -uğ ekini almıştır. “Bu basit kuralları göz ardı etmek, etimolojik araştırmalarda büyük hatalara yol açar” diye yazıyor (Sagindykuly, 2005:201).

Көне ұйғыр тілінің негізгі сөздік қорын құрайтын сөздер жалпытүркілік сипаттағы сөздер. Жалпытүркілік сөздер әрбір түркі тілі лексикасының ең көне қабатына жататындықтан, олардың сөздік қорының ұйытқысы болып табылады. Жалпытүркілік сөздерден түркі тілдерінің туыстығы, сол тілдерде сөйлейтін халықтардың шыққан тегінің бір екендігі айқындалады. Дегенмен, түркі тілдерінің өзара жақындығы бірдей емес, әрқайсысының өзіне тән даму ерекшелігі бар. Көне ұйғыр тілінің лексикасын да әр түрлі тілдік факторлар мен заңдылықтардың әсерінен бірнеше даму кезеңдерінен өтіп, үздіксіз дамып, жаңарып, кеңейіп отырған түркі тілінің бір тармағы ретінде қарастырамыз. Көне дәуірлерден түрлі жағдайлармен жеткен көне ұйғыр тілінде жазылған мәтіндердегі түркілік сөздердің лингвистикалық қабаттарына көз жүгіртсек, даму барысын зерттеуге мүмкіндік туады. Көне ұйғыр және қазақ тілдеріндегі ортақ сөздерді салыстыра зерттеу арқылы біз кейбір сөздердің бұрынғы, көне фонетикалық және семантикалық дамуын анықтай аламыз. Көне ұйғыр тіліндегі жазба ескерткіштердегі сөздердің ауқымды бөлігі фонетикалық өзгерістерге ұшырағанымен, негізгі тұлғалары мен лексикалық мағыналары сақталған. Көне ұйғыр тіліндегі *й* дыбысы қазақ тілінде *ж* дыбысына (йалған «жалған»), *и* дыбысы *і* дыбысына (киши «кісі»), *ч* дыбысы *ш* дыбысына (чин «шын»), керісінше *ш* дыбысы *с* дыбысына (баш «бас») өзгеріп кең қолданылады. Төменде фонетикалық жағынан өзгеріске ұшыраған сөздерге тоқталсақ: йарлықа (жарылқа), йол (жол), йалтрымыш (жалтыраған), улуш (ұлыс), киши (кісі), чин (шын), чығай (шығай), ерти (еді), йумшақ (жұмсақ), узун (ұзын), бирле (бірге), йалған (жалған), үчүн (үшін), йаңлуқ (жаңылыс), барча (барша), меңүлүг (мәңгілік), едгү (игі), тод (тою), кергек (керек), екин (егін), кылынч (қылық), йаша (жаса), ешид (есіт), увутсуз (ұятсыз), баш (бас), бош (бос), бо (бұл), куш (құс), тақы (тағы), бег (бек), иш (іс), түкел (түгел), т.б. Мысал ретінде зерттеу жұмысымызға негізгі материал ретінде алынған «Секиз Йүкмек Йарук» еңбегіндегі сөздер қолданылды.

Кейбір сөздер мағыналық және тұлғалық жақтан өзгеріссіз жеткен. Мысалы: кең (кең), кел (кел), ол (ол), өл (өл), сансыз (сансыз), күн (күн), саран (саран), қара (қара), ырақ (жырақ), мен (мен), үн (үн), хан (хан), топырақ (топырақ), сыңар (сыңар), қудук (құдық), терс (теріс), сиз (сіз), көк (көк), қызыл

(қызыл), қыз (қыз), орун (орын), мунча (мұнша), ай (ай), бар (бар), үзүл (үзіл), ким (кім), өтүн (өтін), бүкүнкү (бүгінгі), ел (ел, мемлекет), сол (сол жақ), оң (оң жақ), от (от), сув (су), йесі (иесі), күң (күң), кул (күл), ақ (ақ), түкел (түгел), т.б. сонымен қатар, ұқ, біл, қыл, түш (түс), кір, оқы, қаз, йаз (жаз), башла (баста), т.б. етістіктер мен бир (бір), ики (екі), үч (үш), төрт, беш (бес), алты, секиз (сегіз), токуз (тоғыз), т.б. сан есімдер тұлғалық тұрғыдан да, мағыналық тұрғыдан да өзгеріссіз бүгінге жеткен түркі тілдеріне ортақ сөздер.

Лингвист түрколог ғалымдар фонетикалық және лексикалық өзгеріске ұшырамаған сөздерді көне түркілік қабат деп көрсетеді. Көне ұйғыр тілінің лексикалық қорындағы сөздердің негізгі бөлігі осы көне түркілік қабатқа жатады. Көңіл аударарлық жайт көне ұйғыр тіліндегі мәтіндердің басым бөлігі мани, будда, христиан діндерін насихаттайтын аударма еңбектер болғанына қарамастан санаулы діни терминдерді есептемегенде аталмыш діндермен бірге келген кірме сөздер жоқ десек те болады. Мәселен, ислам дінін қабылдаған түркі халықтарында исламмен бірге кірген араб, парсы тілдерінен енген кірме сөздердің үлес салмағы айтпасак та белгілі. Көне ұйғыр тіліндегі кейбір сөздерді қазақ тілімен салыстыру барысында бір көргенде түсініксіз, жат көрінетін сөздер де көп кездеседі. Мұндай сөздер дыбыстардың түсіп қалуы немесе басқа бір дыбыспен алмасуы сияқты фонетикалық өзгерістерге ұшыраған сөздер. Көне түркі тілдерінде де кездесетін «ғ» жұрнағымен бітетін сөздер көне ұйғыр тілінде де *арыз (таза), ағрыз (ауру), улуг (ұлы), кичиг (киши), түрлүг (түрлі), қорқынчыг (қорқыныш)*, т.б. көп қолданылған. Мысалы: *çhşaptı sıyuk tınl(i)ğlar üküş arıǵ çhşaputl(i)ğ tınl(i)ğlar 019 (Ис1) ahlaksız canlılar çok, temiz ahlaklı canlılar (niemeti bұзылған адамдар көп, ниеті таза адамдар.)* Қазіргі қазақ тілінде кей сөздерде «ғ» жұрнағы түсіп *ұлы, кіші, түрлі* болып қолданылса, кей сөздерде дыбыстық өзгеріске ұшырап сөздің соңғы буынындағы жұрнақтар «у» дыбысына ауысқан. *Арыз* сөзі *ары* етістігінен шығады. Ары – тазалану, арылу (Wilkens, 2021:59). Кейін келе ескі түркі тілінен келе жатқан *ары* етістігіне «ғ» жұрнағы жалғану арқылы сын есімге айналған. Мысалы: *арыз* сөзі *ару, ағрыз* сөзі *ауру, т.б.* Сонымен қатар, бұл сөздердің бір тобы қазіргі түркі тілдерінде мағыналық жағынан өзгеріске ұшырап қолданылады. Көне түркі тілдерінде *арыз «таза»* мағынасын беретін сөз қазіргі қазақ тілінде *ару «әдемі қыз»* мағынасында

қолданылса, татар тілінде *ару* «таза», қырғыз тілінде *ару* «сап, таза» мағыналарында қолданылады. Бүгін қазақ тілінде «ару» сөзі әдемі қыз, әйелге арнап айтылса, қазақ тілінің XV – XVI ғасырлардағы жыраулар поэзиясында жақсы, мінсіз, кіршіксіз, керемет мағыналарында жігітке, атқа байланысты қолданылған. (Сыздықова, 1994:51). Сонымен қатар, қазақ тіліндегі ар, намыс мағыналарын беретін «ар» сөзінің де көне түркі тілдеріндегі *ары* сөзінен «ы» дыбысының түсіп қалуы нәтижесінде жасалғаны айтылады. Көне түркі тілдеріндегі жазба ескерткіштерде қолданылған, көне ұйғыр тіліндегі мәтіндерде де кең қолданыста болған сөздердің бірі – *улуғ* сөзі. *uluğ törü toqu éderler törü toqu kılmışta kên yene söki* (231 (IIc)) *büyük tören yaparlar, büyük tören yaptıktan sonra yine eski (үлкен қонақасы беріледі, қонақасысын бергеннен кейін қайтадан ескі)*. Бұл сөз де қазақ тілінде «ғ» жұрнағы түсіп қалып «ұлы» түрінде қолданылады. Дегенмен, аталмыш сөз белгілі сөз тіркестерінде бастапқы түрінде «ұлық» болып та кездеседі. Көне ұйғыр тіліндегі «өмірге келу» мағынасын беретін *туғ* етістігі, қазақ тілінде «*туу*» түрінде екі «уу» дыбыстарымен беріліп, аздаған дыбыстық өзгеріске ұшырайды. *qamağ tınıl(ı)glarta tuğmaq ölmek bo iki türlüğ törü ertini* (226 (IId)) *bütün canlılarda doğmak ölmek bu iki türlü kural çok (барлық тіршілік иелерінде туу өлу бұл екі түрлі ереже өте)*. Көне ұйғыр мәтіндерінде кездесетін *ағрығ* сөзі де қазақ тілінде дыбыстық өзгерістерге түсіп, *ауру* түрінде қолданылады. Яғни, «ғ, ығ» дыбыстары «у» дыбысына айналады. *teñ teñ ig ağırığ ada tuda kelürür emgedür yılın ayın turqaru* (62 (IIc)) *her türlü hastalık, felaket getirir, yıllarca, aylarca (әр түрлі ауру, пәлекет әкеледі, жылдар, айлар бойы)*. Көптеген түрколог ғалымдар -у жұрнағының шығу тегін көне түркі тілдеріндегі -уғ, -үг, -ығ, -іг, -ғу, -гү қосымшаларымен байланыстырады (Баскаков, 1956:416, Севортян, 1966:28, Кононов, 1980:97, Хасенова, 1971:196). Аталмыш -уғ, -үг, -ығ, -іг, -ғу, -гү жұрнақтарына қатысты ғалым Сағындықұлы Б. «Қазақ тіліндегі қимыл есімдерін жасайтын -у жұрнағы ежелгі дәуірде -уғ, -уқ түрінде дәл осы қызметті атқарған. Қазір барлық етістіктер -у жұрнағын қабылдай алатыны сияқты, тарихқа белгісіз ежелгі уақытта түркі тілдеріндегі барлық етістіктер -уғ, -уқ қосымшасын қабылдаған. Қарапайым осы заңдылықтарды ескермеу

этимологиялық зерттеулерде үлкен қателіктерге ұрындырады», деп жазады (Сағындықұлы, 2005:201).

2.1.2. Eski Uygur ve Kazak Dillerinin Sözcüksel Paradigmaları / Көне ұйғыр және қазақ тілінің лексикалық парадигматикасы

Eski Uygurca oldukça zengin bir kelime hazinesine sahiptir. Her insan deneyimlerini kelimelerle adlandırır. Dolayısıyla dildeki farklı kelimeler o halkın geçmiş yaşamının ve tarihinin kanıtıdır. Eski Uygurca, yabancı dillerde yazılmış eserleri tercüme edebilecek zengin kelime hazinesine sahip dillerden biriydi. Tüm dillerde kelimeler sesteş (omonim), eşanlamlı (sinonim) ve zıt anlamlı (antonim) olarak üçe ayrılarak o dilin kelime dağarcığının genişlemesine katkıda bulunuyor. Eski Uygurcada da sesteş, eş anlamlı ve zıt anlamlı kelimeler yaygın olarak kullanılmış.

Omonimler. Sesteş kelimeler seslenişi aynı, ancak farklı anlamlar veren kelimelerdir. Kelimeler hem kök durumda hem de türev durumda eşesli olabilir. Eski Uygurcada eşesli kelimelerin her iki gövdesi de genelde Türkçe kelimelerdir. Eski Uygur ve Kazak dillerindeki eşesliler şekil ve anlam bakımından birbirine çok yakındır. Örneğin: I. *yek içgek kılnıçı ol tēp birök antağ edgü öglisi **bar** erip (67 IIc) / şeytan ve vampirin davranışdır fakat onun gibi iyi düşünceli **var** ise / (шайтан мен қанішердің қылығы бірақ ол сияқты жақсы ойлы **бар** болса);*

II. *қодurlар ырақ тезерлер bodsuz көлігесіз **барырлар** neñ ada tuda қылу (99 IId) / bırakıp ayrılırlar, vücudsuz, gölgesiz **giderler**, asla zarar vermeyi / тастап кетеді, денесіз, көлеңкесіз **барады**, еш зиян келтіруді.*

I. **bar:** var, var olmak, yok olmamak;

II. **bar-:** varmak, ulaşmak, yardımcı fiil.

Eski Uygur dilinde yazılan Sekiz Yükmek Yaruk metninden örnek olarak alınan ilk cümledeki bar (bar) kelimesi, bir şeyin yok değil, var olduğu bildiriyor ve zarftır, ikinci cümledeki bar (barırlar) ise bir yere gitmek, varmak, ulaşmak anlamını veren fiildir. *Var (bar)* kelimesi, Kazak dilinde hiçbir değişikliğe uğramadan, Eski Uygurcadaki tarihi işlevini yerine getirmeye devam eden kelimelerden biridir. Örnek:

I. taplasar anta êtzün **öñtün** kedin yirdin birdin yërig (291 Ia) / beğenmiş yerde yapsınlar **doğudaki**, batıdaki, kuzeydeki, güneydeki yerin / ұнатқан жеріне салсын, **шығыстағы**, батыстағы, солтүстіктегі, оңтүстіктегі жерге;

II. turқaru bilge biliglig közin adruk adruk alқınсız көrkle **өñ** көrk көrür ((150) 151 IIc) / daima akıl gözüyle çeşitli çeşitli sonsuz güzel **renği** görür / әрқашан ақыл көзімен түрлі түрлі таусылмайтын әдемі **реңді** қалыптарды көреді;

III. ol tınl(ı)ğ örtke kirser örtenmegey suvda ölmegey tağda **өñde** yërde (115 IIc) / o canlı yangına girse yanmasın, suda ölmesin, dağda, **vahşi doğada**, yerde / ол тіршілік иесі өртке кірсе өртенбесін, суда өлмесін, тауда, **жапанан түзде**, жерде.

I. **өñ, өñdün, өñtün**: doğu, doğudan, önce, önceden;

II. **өñ**: renk, yüz (insanın yüzü);

III. **өñ**: vahşi orman, çöl, ayak basılmamış, ıssız alan, bozkır.

Bu örneğin ilk cümlesindeki öñ (öñtün) kelimesi doğu yani yön, taraf anlamını verse (Wilkens, 2021:534), ikinci cümledeki öñ (öñ) renk tonu, yüz (insanın yüzü) anlamında kullanılmıştır. Üçüncü cümlede yer alan öñ (öñde) kelimesi ayak basılmamış orman, ıssız alan, vahşi bozkır kavramlarında kullanılmıştır. Ancak, Kazakçada *өñ* kelimesi sadece renk tonu, yüz kavramlarında kullanılmaktadır.

I. *biş ażun tınl(ı)ğ tétir tınsız erser қамағ ı іғағ yaş ot [tuғar b(e)lgürer]* (323 Ia) / beş alem (dünya) canlıdır cansız ise bütün ağaç, yeşil **ot** yetişir, ortaya çıkar / бес әлем (дүния), жансыз болса барлық ағаш, жасыл **шөп** өсіп шығады;

II. *tétir ot y(a)ruk tétir suv қ(a)rarıғ tétir er y(a)ruk tétir tişi* (320 Ia) / **ateş** aydınlıktır su karanlıktır erkek aydınlıktır kadın / **om** жарық су қараңғы еркек жарық қатын.

I. **ot**: *om*, çeşitli nesnelerin yanarken aydınlık ve sıcaklık vermesi;

II. **ot**: ot, yeşillik, yeşil alan, yayla.

İlk cümlede ot (ot) kelimesi ot anlamında kullanılmış, ikinci cümledeki *ot* kelimesi ateş, yanan şey anlamına gelmektedir. Kazakçada *ot* kelimesi esas olarak çeşitli nesnelerin aydınlık ve sıcaklık vererek yanması anlamını vermekle birlikte, ot anlamında da kullanılmaktadır. Mesela çimenlik araziye “ot yer” diyorlar.

I. *teñ teñ ig aғrıғ ada tuda kelürür emgedür yılın ayn* turқaru (62 IIc) / her türlü hastalık, felaket getirir, yıllarca, **aylarca** / әр түрлі ауру, пәлекет әкеледі, жылдар, **айлар** бойы;

II. têtir künli **aylı** k(a)rıſu kaviſu yoryur ötrü yaylı kışlı [ulatı] (324 Ia) / güneş ve **ay** bir birini takip ediyor sonra yaz kış ve diğerleri / *күн мен ай бір-бірін айналады сосын жаз қыс және басқалары.*

I. ay: ay, mevsim;

II. ay: bir gök cisminin adı.

Cümlelerin ilk satırındaki ay (**ayın**) kelimesi mevsimin, ikinci satırındaki ay (**ay**) kelimesi ise gök cisimlerinden birinin adı anlamına gelir. Ay (**ay**) kelimesi, Eski Uygurcada olduğu gibi Kazak dilinde de aynı kadimki, tarihsel anlamında kullanılmaktadır. Hiç değişmemiştir.

Eşanlamlı kelimeler. Dillerdeki sesteş kelimelerin seslenişi ve yazılışı aynıdır, ancak anlamları farklıdır, eş anlamlılar ise tam tersine farklı ses ve yazılışa sahiptir, fakat anlamları aynıdır. Dilbilimciler eşanlamlı kelimeleri aşağıdaki gruplara ayırır: 1. Kelimelerin telaffuzu biraz farklı olmalıdır. 2. Kelimeler yalnızca bir kavramı ifade etmelidir. 3. Kelimeler yalnızca bir kelime sınıfına ait olmalıdır. Bu üç işaret, sözcüklerin eşanlamlı olarak tanınmasının temel koşullarıdır (Shaymerdenova, 2014:82).

I. kayu tınl(ı)ğ artuğ yalğan igid **savlığ** çaşut **savlığ** utun (119 IIc) / hangi canlı (insan) fazla yalan **söyler**, **iftira atar**, iğrenç / *қандай адам көп өтірік айтса, біреуге жала жанса, жиіркенішті;*

II. [tınılıqlarğa] inçe tēp şlok **sözleyü** y(a)rl(ı)kadı et'öz k(e)ntün bolmış et'öz têtir ((447) 448 IIc) / canlılara böyle diye şiir **söyleyerek** emr etti vücut kendinki olmuş vücuttur / *тіршілік иелеріне былай деп өлеңмен айтын бұйырды дене өзіңдікі болды;*

III. bilimedın uqmadın körümçi yultuzçı [ulatı] ters tetrü törüçike bilig **ayıtıp** (331 Ib) / bilmedin anlamadın falcı yulduzçı yalan (doğru olmayan) vaizciya (bilgi verip) **söylep** / *білмедің түсінбедің балшы-балгер, жұлдызшы жалған (дұрыс емес) төрешіге ақыл айтын;*

IV. anın sekiz törlüğün tēp **tēyür** (385 IIc) / onun sekiz çeşidin diye **söyler** / *оның сегіз түрін деп айтады.* Örneğin eski Uygurca cümlelerdeki **savlığ**, **sözleyü**, **tēyür** kelimeleri şekil bakımından farklı olsa da aynı kavramı ifade ederek, "söyledi, konuştu, dedi" anlamlarını vermektedir. Kazak dilinde de *айтты* (ayttı), *сөйледі* (söyledi), *dedi* (dedi) kelimeleri eş anlamlı kelimelerdir.

I. **tişili** erkekli қавышып кіші оғлы ыалһуқлар улатı туғар b(e)lgürer (328 Ia) / **kadın** erkek görüşüp bütün insan oğlu insan doğar / **әйел** еркек кездесін барлық адам баласы дүнияға келеді;

II. uğrınta edgülüğün ögrünçülüğün beg **yutuz** bolup bayın barıml(ı)ğın (313 Ia) / zamanda iyilik mutluluk **karı** koca olarak zenginlik, varlık / жалғастырып жақсылық, шаттыққа толы ерлі – **зайынтмы** болып байлық.

III. elke hanқа begke **işike** érinür öpkileyür қut birmez igidmez (18 IIc) / devlete, hana, beğе, beğin **eşine** hoşnutsuzluғunu (söyledi) iletti “mutluluk vermez, bizi içерmez (besleyemez)” / «бақытты ете алмады, бізді асырай алмайды» деп, үкіметке, ханға, бекке, бектің **әйеліне** руза еместігін жеткізді. Eski Uygurcada **tişi, yutuz, iş** kelimeleri eş, hanım, karı, kadın anlamını veren eş anlamlı kelimelerdir. Kazakçada **tişi, yutuz, iş** kelimeleri hiç kullanılmıyor. Günümüzde **tişi** ve **iş** ifadeleri Türk dillerinin içinde Oğuz grubunda (Türkçe, Azeri ve Türkmen dillerinde) kadın için iş/eş kelimesi, tüm canlıların (hayvanlar dahil) dişileri için **tişi/dişi** kelimesi yaygın kullanılmaktadır.

I. ol tınl(ı)ğ **örtke** kirser örtenmegey suvda ölmegey tağda öңde yèrde (115 IIc) / o canlı **yangına** girse yanmasın, suda ölmesin, küzeyde, doğuda, yerde / ол тіршілік иесі **өртке** кірсе өртенбесін, суда өлмесін, солтүстікте, шығыста, жерде;

II. қадаш күң қуул bir ikintike қарışур **otlı** suvl(ı) teg (64 IIc) / akraba, köleler bir-birine қарışур **ateş** ve su gibi / туысқандар, құлдар бір-бірімен қырқысады **от** пен су сияқты. Cümledeki **ört** ve **ot** kelimeleri de eş anlamlıdır. Her ikisi de yanan, sıcak, alevli ateş anlamına gelir. Bu kelimelerin her ikisi de Kazak dilinde hiç деğişікліге uğрамдан ve tarihsel anlamında kullanılmaktadır.

I. inçip yene yèrte t(e)ñrite [eñ aғırın] ögütmiş **kişi** tèp tètir (29 IIc) / böyle yine yerde gökte en saygılı methedilen **kişidir** / осылайша тағы жерде көкте ең қадірлі мақтаулы **адам**;

II. et’özi burhanlarn(ı)ñ nom édişi tètir antada öñiki **yalһuқlar** (214 Ia) / vücudu burhanların (buddayı) okumasıdır (ibadet edişidir) (sonra) başka (diğер) **insanlar** / денесі бұрхандардың (будданы) оқуы (табынуы) демек басқа **адамдар**;

III. küçi edremi ertiñü uluğ tètir kim қayu ayıғ қılınчлғ **tnlıғlar** bo nomuğ (373 IId) / gücü erdemi son derece büyüktür kim hangi kötü davranışlı **canlılar** bu kutsal kitabı / күші, тұлғасы соншалықты үлкен кім қандай жаман қарым-қатынастағы

міршілік иелері бұл қасиетті кітапты. Eski Uygurcada **kişi, yalñuq, tınlıǵ** kelimeleri kişi, insan kelimelerinin eş anlamlısıdır. Kişi (**kişi**) kelimesi bütün Türk dillerinde tarihî anlamda kullanılan kelimedir. Kazakçada da kişi kelimesi yaygın olarak kullanılıyor ancak yalanuk (**yalñuq**) ve tınlıǵ (**tınlıǵ**) kelimeleri hiç kullanılmamaktadır.

I. **elke** hanğa begke işike erinür öpkileyür qut birmez igidmez (18 IIc) / **devlete**, hana, beǵe, beǵın eşine hoşnutsuzluǵını (söyledi) iletti “mutluluk vermez, bizi içermez (besleyemez)” / «бақытты ете алмады, бізді асырай алмайды» деп, **үкіметке**, ханға, бекке, бектің әйеліне руза еместігін жеткізді;

II. öǵleri teg қаңлары teg bolzun tıp ötrü bo yertinçüdeki **uluşın** (253 Ia) / oǵlanları gibi, babaları gibi olsun der, sonra bu yeryüzündeki (halkın) **devletin** / ұлдары сияқты, әкелері сияқты болсын дейді, сосын бұл жер жүзіндегі (халықтың) **мемлекеттің**. Eski Türk dillerinde ülke, devlet, hükümet kavramlarını veren **el, uluş** sözcükleri Kazakçada hiç deǵışmeden aynı anlamda kullanılmaktadır.

I. burhanta antaǵ **adınçıǵ muñadinçıǵ soǵançıǵ** tatıǵlıǵ nom [y(a)rl(ı)ǵ] eşidip (222 IIc) / burhandan böylece **harika, hoşǵörülü**, tatlı kitap emrini işidip (duyup) / бұрханнан осылайша **керемет, тамаша, тәтті** кітап әмірін есिमін. Eski Uygurca harika, mükemmel kavramlarını veren **adınçıǵ, muñadinçıǵ soǵançıǵ** (**adınçıǵ muñadinçıǵ soǵançıǵ**) kelimeleri Kazakçada kullanılmıyor.

I. ölüm ulatı ada tuda bolur **aǵı barım** saçılur tökülür (233 Ia) / ölüm ve başқа da felaket olur, **zenginlik** saçılır dökülür / өлім және басқа да жамандық болады, **байлық** шашылып төгіледі;

II. üküş t(e)ñrim **bay barıml(ı)ǵ** tınl(ı)ǵlar az yoq 024 IIc / çok tanrım **zengin** canlılar az / көп тәңірім **бай** адамдар аз;

III. tükel bilir **tavar** tilemez tınl(ı)ǵlar az üküş tileyür tükel (3 IIId) / her şeyi bilip, âlim olup **mal – mülk (zengin olmayı)** istemeyen canlılar az, çok isteyip yetersiz, bilgisi / бәріне мәлім **мал-мүлікті (байлықты)** қаламайтындар аз, көп қалайтын білімі жеткілікті. Ele aldığımız Sekiz Yükmek Yaruk'un metninde zenginlik anlamını veren aǵı barım (**aǵı barım**), bay-barımlıǵ (**bay barıml(ı)ǵ**) ve tavar (**tavar**) kelimeleri eş anlamlı kelimelerdir. Kazakçada bu sözcükler olduǵı gibi kullanılmıyor. Örneǵin, bay-barımlıyǵ kelimesinin şekili daralarak, kelimenin birinci kısmındaki sadece bay sözcüǵü zenginlik anlamında kullanılıyor.

I. ötrü ol tınl(ı)ğ bo **yèrtinçüdeki** taluy ögüz tegzinçiçe çomar (218 Ia) / sonra o canlı bu **dünyadaki** deniz, ırmakta dönerek yüzer / *кейін ол тіршілік иесі бұл әлемдегі теңіз, өзенде айналып жүзеді (шомылады);*

II. közünür **azunta** ayıg körksüz uduz örmen kart yiriñ iglig (443 Ia) / bu (yaşadığımız) **dünyada** kötü kaşıntılı şişmiş yaranın irinli ağrısı / *бұл дүнияда (қазіргі) жаман қышыйтын іскен жараның азапты іріңді ауруы.*

Zıt anlamlı kelimeler. Zıt anlamlı kelimeler, birbirine zıt kavramları ifade eden kelimelerdir. Eski Türk dillerinde sıfat ve isimlere ait zıt anlamlı sözcükler oldukça fazladır. Türk dillerindeki zıt anlamlı kelimeler kök ve türev olarak ikiye ayrılıyorlar. Eski Uygurcada da diğer Eski Türk dillerinde olduğu gibi türemiş sıfatlar +lı, +li ekleriyle zıt anlamlı sözcüklerin olumlu biçimlerini, +siz, +siz ekleriyle olumsuz biçimlerini oluşturuyorlar.

Sıfat şeklindeki zıt anlamlı kelimeler: I. tözünler(i)m **edgüg anığağ** yme kértgünmiş k(e)rgek kim kên ökünmeser (199 Ia) / soylularım **iyi kötü** yine inanç gerek, kim sonra pişman olmaması için / *тектілерім жақсы-жаман тағы да сенім керек, кім кейіннен өкінбеу үшін;*

II. törüsi inçip **edgü yavlaқ** utlısı ne üçün antağ adruқ erki t(e)ñrim ötrü t(e)ñri t(e)ñrisi (316 IId) / sutrası böyle **iyi kötü** mükafatı ne için öyle farklı acaba tanrım sonra tanrıların tanrısı / *қасиетті кітабы бұлай жақсы жаман сыйақысы не үшін басқаша тәңірім сосын тәңірілердің тәңірісі.* Eski Uygurcada **edgü (edgü)** kelimesi "iyi" anlamına gelir. Anıg (**anıg**) ve yavlaқ (**yavlaқ**) kelimeleri ise "kötü" anlamına gelir ve sıfat görevinde iyi-kötü şeklinde zıt anlamlıdır. Kazakçada anıg ve yavlaқ kelimeleri "kötü" kavramında hiç kullanılmıyor. Ancak Kazakçadaki *igi* "iyi" kelimesinin orijinal halinin **edgü** sözcüğü olduğunu söyleyebiliriz.

çhşaptı **sıyуқ** tınl(ı)ğlar üküş **arıғ** çhşaputl(ı)ğ tınl(ı)ğlar (019 IIc1) / **bozук** ahlaklı canlılar çok, **temiz** ahlaklı canlılar / *ниеті бұзылған адамдар көп, ниеті таза адамдар. Bozulmuş* anlamına gelen sıyуқ (**sıyуқ**) ve temiz anlamına gelen aryg (**arıғ**) kelimeleri de Eski Uygurcadaki zıt anlamlı kelimelerdir. Ancak bu iki kelime de Kazakçada kullanılmamaktadır.

üküş t(e)ñrim üç erdinike tapıғçı tınl(ı)ğlar **az** yekke (017 IIc) / **çok** tanrım üç (kutsal) hazineye tapınanlar (hizmet edenler) **az**, şeytana / *көп тәңірім үш (қасиетті) қазынаға сиынатындар, табынатындар аз, шайтанға.* Bugün *çok*

anlamını veren üküş (**üküş**) kelimesi Kazakçada kullanılmıyor, aksine, *az* anlamını veren tarihi *az* (**az**) kelimesi ses ve kavram değişikliğine uğramadan yaygın olarak kullanılıyor.

küdenlik ev bark **uluğ kiçig** kapıg kuduğ otçuk taş soğğu tegirmen (86 IIc) / misafir odası, **büyük** ve **küçük** kapı, kuyu, ocak, taş havan (soku), değirmen, / *қонақ бөлмесі, үлкен және кішкентай есік, құдық, ошақ, тас келі, дүірмен*. Yüzyıllardır tüm Türk dillerine büyük ve küçük kavramında hizmet eden tarihi kökenli kelimemiz, Eski Uygurcada da büyük **uluğ** ve küçük **kiçig** şeklinde kullanılmıştır.

bolmaz tınl(ı)ğlar üküş t(e)ñrim buşı bergei **akı** tınl(ı)ğlar az (4 IIId) / olmayan canlılar çok tanrım, sadaka veren **cömert** canlılar az / *еместер көп тәңірім, садақа беретін жомарт адамдар аз; қыз қıvırғак саран* tınl(ı)ğlar üküş t(e)ñrim kærtü tınl(ı)ğlar az (5 IIId) / cimri canlılar çok tanrım, sadıklar (gerçekler) az / *сараң адамдар көп тәңірім, адал (шынышылдар) аз*. İlk cümlede cömert anlamına gelen aqı (**akı**) kelimesi ile ikinci cümlede cimri anlamına gelen kız kıvırğak sarañ (**kız kıvırğak sarañ**) ikilemesi cömert - cimri biçiminde zıt anlamlı kelimelerdir. Kazakçada "akı" ve "kız kıvırğak" kelimeleri kullanılmıyor. Ancak Eski Uygurcadaki *kız kıvırğak sarañ* ikilemesinin ikinci kısmındaki *sarañ* kelimesi, "kimseye bir şey vermeyen, cimri" anlamında çok yaygın kullanılan tarihi Türk sözcüklerinden biridir.

toprak erkligi yer t(e)ñri hanı soltun kök luu öñdün **ak** (94 Ia) / toprak hakimi, yer tanrı hanı, soldan mavi ejderha, sağdan **beyaz** / *топырақ танымы жер тәңірі ханы солдан көк айдаһар оңнан ак*; bars күntün kızıl sağızğan tağdin **kra** yılan altı kav yaraşmazı (95 IIc) / kaplan, güneiden kızıl saksagan, (Çin astrolojisine göre tanrı yıldızlarından birinin adı), küzeyden **kara** yılan, altı kav tabusu, (astrolojiye göre tanrı yıldızlarından birinin adı) yaraşmazdı (geçinemezdi) / *барыс, оңтүстіктен қызыл сусаған (қытай астрологиясы бойынша тәңірі жұлдыздарының бірінің аты) солтүстіктен алты құлаш қара жылан (астрология бойынша тәңірі жұлдыздарының бірінің аты) бір-бірімен келіспейтін, тіл табыса алмайтын*. İlk cümledeki beyaz (**ak**) ve ikinci cümledeki siyah (**kra**) kelimeleri Eski Uygurcada siyah ve beyaz biçimindeki zıt anlamlı kelimelerdir. Bu kelimelerin her ikisi de Kazakçada ses ve anlamlarını değıştirmeden kullanılmaktadır. Genel olarak beyaz (**ak**) ve siyah (**kra**) kelimeleri tüm Türk dillerinde aktif olarak kullanılan çok değıerli tarihi kelimelerdir.

yağ(1)z yēr **ķ(a)rariġ** tētir kün t(e)ŋri **y(a)ruk** tētir ay t(e)ŋri ķ(a)rariġ (319 Ia) / kara yer **karanlıktır** güneş tanrı **aydınlıktır** ay tanrı karanlıktır / *қара жер қараңғы, күн тәңірі жарық ай тәңірі қараңғы*; t(e)ŋriler **y(a)rukıŋa** arķa bērip yene yekniŋ iĉgeknıŋ **ķ(a)rariġ** iŝiŋe (273 Ia) / tanrılar **ıŝıġına** sırtını verip (yüz çevirip), yine ŝeytanın, vampirin **karanlık** iŝine / *тәңірілердің нұрынан теріс айналып, тағы да шайтанның, қанішердің қара ісіне*. Bu iki cümledeki karanlık ve aydınlık kavramını veren kararıġ (**ķ(a)rariġ**) ve yaruq (**y(a)ruk**) kelimeleri birbirine zıt anlamlı kelimelerdir. Eski Uygurcada bu kelimeler kararıġ ve yaruk olarak telaffuz edilirken Kazakçada hafif ses deĝişikliğine uğrayarak anlam ve ŝekli hiĉ bozulmadan kullanılmaktadır.

t(e)rsli oŋlı edĝüli anıĝlı iki törlüg (196) Ia / **ters doĝru**, iyi kötü iki türlü / *теріс-оң, жақсы-жаман екі түрлі*. Negatif (**t(e)rs**) ve pozitif (**oŋ**) zıt anlamlıları, Kazakçada da eski Uygurcada kullanıldıĝı gibi, hiĉbir deĝişikliğe uğramadan kullanılan tarihi kelimelerdir.

ķam(a)ĝ **tınl(i)ĝlı tınsızlı** iki törlüg ed tuĝar b(e)lgürer tınl(i)ĝ k(e)ntü (322 Ia) / hepsi **canlı cansız** olarak iki türlü oluyor canlı kendisi / *барлығы жанды жансыз болып екі түрлі болады жанды өзі*. Tüm Türk dillerine ait, olumlu sıfatları oluşturan +lı, +li ve olumsuz sıfatlar üreten +sız, +siz gibi eklerle yapılan, canlı – cansız anlamlarını veren tarihi tınlıĝlı (**tınl(i)ĝlı**) ve tınsızlı (**tınsızlı**) sözcükleri Kazakçada kullanılmıyor.

ķarariġ tētir bo **yērli t(e)ŋrili tiŝili érkekli** birgerü ķavıŝıp (321 Ia) / karanlıktır bu yer gök, kadın erkek birbiriyle görüŝüp / *қараңғы бұл жер-көк, ұрғашы-еркек бір – бірімен қауышып*. Bu cümlede iki zıt anlamlı gövde (yer-gökyüzü ve diŝi-erkek) bulunmaktadır. Eski Uygur metinlerinde yer ve gök kavramını veren yer (**yēr**) ve gökyüzü **t(e)ŋri** zıt anlamlısı sık sık kullanılır. Kazakçada bu zıt anlamlı kelimenin ilk kısmındaki yer kelimesi yer, toprak anlamında, ikinci kısmındaki *teŋri* kelimesi yaratan, huday kavramında kullanılmaktadır. Cümlede diŝi, kadın anlamına gelen *tiŝi* kelimesi Kazakçada kullanılmıyor. Ancak *tiŝi* kelimesinin karŝıtı *erkek* kelimesi tüm Türk dillerinde yaygın olarak kullanılan tarihi bir kelimedir.

üküş t(e)ŋrim **bay barıml(i)ĝ** tınl(i)ĝlar az yok (024 IIc) / çok tanrım **zengin** canlılar az / *көп тәңірім бай адамдар аз*; **ĉıĝay** tınlıĝlar üküŝ t(e)ŋrim tözün 025 IIc / **fakir** canlılar çok tanrım / *кедей адамдар көп тәңірім*. Eski Uygurcada zengin

ve fakir anlamına gelen bay barımlıg (**bay barımlı(ı)ğ**) ve ııgay (**ııgay**) kelimeleri tarihi Türkçe kelimeler arasında yer alır. Kazak dilinde bay (zengin) kelimesi tarihi anlamda yaygın kullanılıyor. ııgay (fakir) kelimesi zamanla kişisel bir isim haline gelmiş ve Kazak masallarından biri olan "Şık bermes Şııgaybay" masalında korunmuştur. Fakir anlamını veren ııgay kelimesi ses ve şekil bakımından hiç bozulmasa da anlam bakımından değışime uğramış, asıl anlamının tersi olan bir kavramı sahiplenmiştir. Çünkü Şııgaybay ismini duyunca aklımıza hemen fakir bir insan değil, zengin, cimri bir insan geliyor.

yumşak yavaş tınl(ı)ğlar az kadir (026 IId) / nazik, **yumuşak** canlılar az, kaba, /жұмсақ, сыпайы жандар аз, тұрпайы; **katğı** toozın tınl(ı)ğlar üküş t(e)rim köni (1 IId) / **sert**, vahşı canlılar çok tanrım; gerçek sadık / **qatal**, жабайы жандар көп тәңірім, шынайы адал. Eski Uygurcada yumşak ve sert kavramlarını veren yumşak (**yumşak**) ve katğı (**katğı**) kelimeleri Kazakçada da (жұмсақ, қатты (qatal)) yumşak ve sert anlamını taşımaktadır.

katğı toozın tınl(ı)ğlar üküş t(e)rim **köni** (1 IId) / sert, vahşı canlılar çok tanrım; gerçek **sadık** / қатал, жабайы жандар көп тәңірім, шынайы адал; tınl(ı)ğlar az [t(e)rim] **tevlüg kürlüg** tınl(ı)ğlar üküş t(e)rim (2 IId) / canlılar az tanrım, **aldatıcı** canlılar çok tanrım / жандар аз тәңірім, **aram** жандар көп тәңірім.

İlk cümledeki köni (**köni**) kelimesi ve ikinci cümledeki tevlüg kürlüg (**tevlüg kürlüg**) ikilemesi dürüst - şerefsiz zıtlığını vermektedir. Bu iki kelime de Kazakçada kullanılmıyor.

kız kıvrıgık saran tınl(ı)ğlar üküş t(e)rim **kértü** tınl(ı)ğlar az (5 IId) / cimri canlılar çok tanrım, **gerçek (sadık)** insanlar az / сараң адамдар көп тәңірім, **шыншыл (адал)** адамдар аз; **esüg yalğan** tınl(ı)ğlar üküş t(e)rim anı üçün **bo yértinçüteki** (6 IId) / yalancı canlılar çok tanrım, onun için bu yeryüzündeki / өтірікші адамдар көп тәңірім, сондықтанда мына жержүзіндегі. Eski Uygurcada dürüst anlamında kullanılan kértü (**kértü**) ve yalancı anlamında kullanılan esüg yalğan (**esüg yalğan**) kelimeleri Kazakçada kullanılmamaktadır. Ancak esüg yalğan ikilemesinin ikinci kelimesi olan yalğan kelimesi ses değışikliğine uğrayarak batıl ve yalan kavramlarını (жалған, өтірік) batıl (**calgan**) şeklinde vermiş olup, tarihsel anlamda yaygın olarak kullanılmaktadır.

kirmişke sanur turkaru **kēñ** alķıǵ köni uluǵ yoluǵ qodup (274 Ia) / girmeyi düşünür, daima **geniş**, gerçek, büyük yolu bırakıp / *араласуды ойлайды, әрқашан кең, шынайы, үлкен жолды тастап*;

t(e)rs t(e)trü törüke **tar** yolka kirmişke sanur ertinü t(e)rs tetrü (275 Ia) / yalan (doǵru olmayan) kanuna, **dar** yola girmeyi düşünür aşırı derecede yalan (doǵru olmayan) / *жалған (дұрыс емес) заңға, тар жолға түсуді ойлайды, соншалықты жалған (дұрыс емес)*.

Eski Uygurcada kullanılan kēñ (geniş), tar (dar) kelimeleri Kazakçada da (**кең, тар**) hiçbir deǵışikliǵe uğramadan yaygın olarak kullanılmaktadır.

İsim Görevli Zıt Anlamlılar: sekiz yañı kün bolur **otlı suvlı** bir ikintike küç basut (326 Ia) / sekiz yeni gün olur **ateş** ve **su** birbirine destek / *сегіз жаңа күн болады от пен су бір – бірін қолдау*. Ateş ve su kelimeleri de zıt anlamlı kelimeler. Ateşi söndürmek için suya ihtiyaç duyulur, suyun olduǵu yerde ateş olamaz. Bu yüzden bu kelimeler birbirine zıttırlar. Eski Uygurcada ateş (**ot**) ve su (**suv**) şeklinde kullanılan bu kelimeler yüzyıllardır deǵışmeden tüm Türk dillerine hizmet eden tarihi ortak yadigâr kelimelerimizdir.

inçip **oǵulı kıızı** baǵrı boşüki qası qadaşı ölmüş **ögi қаңı** [özüti] (124 Ia) / böylece **oǵlu kıızı**, dönürü, akrabaları (kardeşi) ölmüş **anası, babası**, özü / *осылайша ұлы қызы, құдалары, туыстары (бауыры) өлген анасы, әкесі, өзі*. Bu cümlede iki zıt anlamlı kelime var: Birincisi oǵlan-kız anlamına gelen oǵul (**oǵul**) kız (**kızı**), ikincisi ise anne-baba anlamına gelen ög (**ög**) kan (**қаң**) kelimesinin zıt anlamlılarıdır. Kazakçada **oǵul** kelimesi küçük bir deǵışikliǵe uğrayarak **ul** (**ұл**) şeklinde kısaltılarak kullanılmaktadır. Kız kelimesi ise hiç deǵışmeden kız şeklinde tüm Türk dillerine (Kazak dili dahil) hizmet eden tarihi, aktif bir kelimedir. Eski Türk dillerinde **anne** anlamında kullanılan **ög** kelimesi, Kazakçada anlam deǵışikliǵine uğramış ve *üvey anne* biçiminde, biyolojik annesi olmayıp ancak annesi ölen kişinin annesinin yerine anne olan kadına verilen isimdir. **Baba** anlamına gelen **kan** kelimesi Kazakçada kullanılmıyor.

uǵrınta edǵülüǵün öǵrүнçülüǵün **beg yutuz** bolup bayın barımlıǵın (313 Ia) / zamanda iyilik mutluluk **karı koca** olarak zenginlik, varlık / *жалғастырып жақсылық, шаттыққа толы ерлі – зайынты болып байлық*. Eski Uygurcada bay bayan, karı koca anlamına gelen zıt anlamlı beg (**beg**) yutuz (**yutuz**) kelimesi Kazakçada beg yutuz şeklinde kullanılmıyor.

tétir künli aylı k(a)rışu kavışu yoryur ötrü **yaylı kışlı** [ulatı] (324 Ia) / güneş ve ay bir birini takip ediyor sonra yaz kış ve diğerleri / *күн мен ай бір-бірін айналады сосын жаз қыс және басқалары*. Eski Uygurcada yaz ve kış kavramını veren yay (**yay**) kış (**kış**) kelimeleri Kazakçada anlam ve şekli değişmeden sadece ses değişikliğiyle yaz ve kış şeklinde kullanılmaktadır.

kétmiş bolur **kün** t(e)ñrili **ay** t(e)ñrili iki yaruq ordular içinteki (272 Ib) / gider, **güneş** tanrısı **ay** tanrısı iki parlak saray içindeki / *барады, күн тәңірісі ай тәңірісі екі жарық сарай ішіндегі*. Biri gündüz, diğeri gece ortaya çıkan ve birbiriyle hiç görüşemeyen iki zıt nesnenin eski Uygurca isimleri Kazakçada da hiçbir değişikliğe uğramadan **gün** ve **ay** olarak aynı biçimde kullanılmaktadır.

taplasar anta étzün **öñtün kedin yirdin birdin** yèrig (291 Ia) / beğenmiş yerde yapsınlar **doğudaki, batıdaki, kuzeydeki, güneydeki** yerin / *ұнатқан жеріне салсын, шығыстағы, батыстағы, солтүстіктегі, оңтүстіктегі жерге*. Eski Uygurcadaki doğu, batı, güney, kuzey kavramlarını veren öñtün (**öñtün**), kedin (**kedin**), yerdin (**yirdin**) ve birdin (**birdin**) kelimeleri Kazakçada kullanılmıyor.

Fiil Görevindeki Zıt Anlamlılar: ötgürü bökünki künke degi **tuğa ölü** uluğ sapıg üzülmez (015 IIc) / bundan başka бүгüne kadar doğmak ölmek süreci kesilmemiştir (durmamıştır) (devam etmiştir) / *өткеннен бүгінге дейін туу, өлу үдерісі тоқтаған жоқ, әрқашан жалғасын тапты*. Cümlede doğmak ve ölmek zıt anlamını veren tuğa (**tuğa**) ve ölü (**ölü**) kelimeleri, tüm Türk dillerinde herhangi bir değişiklik olmaksızın kullanılan öz kelimeleridir. Kazakçada tuu (**myy**) ve ölu (**öly**) şeklinde kullanılır.

tınl(ı)ğ tüñür böşük edgü ögli bolğalı saқınsarlar [aşnuça] **y(a)raşurın yaraşmazın** (341 Ia) / canlı dünür merhametli hayırlı olmayı düşünseler önceden **yaraşır yaraşmazın** / *адам құда-жесекжат мейірімді қайырлы болуды ойласа ең әуелі жарасын жараспайтынын*. Eski Uygurcadaki yakışır (**y(a)raşur**) ve yakışmaz (**yaraşmaz**) zıt anlamlı kelimeleri Kazakçada da küçük ses değişikliğine uğrayarak kullanılıyor.

Көне ұйғыр тілінің сөздік қоры өте бай. Кез-келген халық басынан кешкен оқиғаларына сөздермен атау береді. Сондықтан да, тілдегі әртүрлі сөздер сол халықтың өткен өмірінің, тарихының дәлелі. Көне ұйғыр тілі басқа

тілдерде жазылған еңбектерге аударма жасалатындай сөздік қоры мол тілдердің қатарында болған. Барлық тілдерде сөздер омоним (дыбысталуы бірдей), синоним (мағыналас), онтоним (қарсы мағынада) болып үшке бөлініп, сол тілдің сөздік қорының молаюына үлес қосады. Көне ұйғыр тілінде де омоним, синоним және онтоним сөздер кең қолданылған.

Омонимдер. Омонимдер дыбысталуы бірдей, бірақ мағыналары әртүрлі сөздер. Жалпы сөздер түбір күйінде де, туынды күйінде де омонимдер бола береді. Көне ұйғыр тіліндегі омонимдік сөздердің екі сыңары да негізінен түркі сөздері болып келеді. Көне ұйғыр және қазақ тіліндегі омонимдер тұлғалық және мағыналық жағынан бір-біріне өте жақын. Мысалы:

I. *yek içgek kılnçı ol tēp birök antağ edgü öglisi **bar** erip* (67 IIc) / şeytan ve vampirin davranışdır fakat onun gibi iyi düşünceli **var** ise / (шайтан мен қанішердің қылығы бірақ ол сияқты жақсы ойлы **бар** болса);

II. *qodurlar ırak tezerler bodsuz köligesiz **barırlar** neñ ada tuda kılu* (99 IIId) / bırakıp ayrılmışlar, vücutsuz, gölgesiz **giderler**, asla zarar vermeyi / тастап кетеді, денесіз, көлеңкесіз **барады**, еш зиян келтіруді.

I. **bar:** *бар, бар болу, жоқ болмау, баришылық;*

II. **bar-:** *бару, жету, кету, көмекші етістік.*

Көне ұйғыр тілінде жазылған Секиз Йүкмек Йарук мәтінінен алынған бірінші сөйлемдегі *бар* (**bar**) сөзі бір нәрсенің жоқ емес бар екенін білдіріп, үстеу тұлғасында тұрса, екінші сөйлемдегі *бар* (**barırlar**) етістік тұлғасында бір жерге жетуді білдіреді. *Бар* (**bar**) сөзі көне ұйғыр тіліндегі тарихи қызметін қазақ тілінде де еш өзгеріссіз атқарып келе жатқан сөздердің бірі.

I. *taplasar anta êtzün **öñtün** kedin yirdin birdin yërig* (291 Ia) / beğenmiş yerde yapsınlar **doğudaki**, batıdaki, kuzeydeki, güneydeki yerin / ұнатқан жеріне салсын, **шығыстағы**, батыстағы, солтүстіктегі, оңтүстіктегі жерге;

II. *turkaru bilge biliglig közin adruk adruk alqınçsız körkle **öñ** körk körür* ((150) 151 IIc) / daima akıl gözüyle çeşitli çeşitli sonsuz güzel şekilleri görür /әрқашан ақыл көзімен түрлі түрлі таусылмайтын әдемі қалыптарды көреді;

III. *ol tınl(ı)ğ örtke kirser örtenmegey suvda ölmegey tağda **öñde** yërde* (115 IIc) / o canlı yangına girse yanmasın, suda ölmesin, dağda, **vahşi doğada**, yerde / ол тіршілік иесі өртке кірсе өртенбесін, суда өлмесін, тауда, **жапан түзде**, жерде.

I. **өң, өңdün, өңtün:** шығыс, шығыстан, бұрын, бұрыннан;

II. **өң:** рең, өң, түс

III. **өң:** ну орман, шөл, адам аяғы баспаған, жапан түз /дала.

Бұл мысалдың бірінші сөйлеміндегі **өң (өңtün)** сөзі шығыс яғни бағыт-бағдар мағынасын берсе (Wilkens, 2021:534), екінші сөйлемдегі **өң (өң)** өңі, реңі, жүзі, түсі деген мағынада қолданылып тұр. Үшінші сөйлемдегі **өң (өңde)** сөзі адам аяғы баспаған ну орман, жапан дала, жапан түз ұғымдарында қолданылған. Ал, қазақ тілінде **өң** сөзі бір мағынаны беретін өңі, реңі, жүзі, түсі ұғымдарында қолданылады.

I. *biş aẓun tınl(ı)ğ tètir tınsız erser qamağ ı ıgaç yaş ot [tuğar b(e)lgürer] (323 Ia) / beş alem (dünya) canlıdır cansız ise bütün ağaç, yeşil ot yetişir, ortaya çıkar / бес әлем (дүния), жансыз болса барлық ағаш, жасыл **шөп** өсіп шығады;*

II. *tètir ot y(a)ruq tètir suv k(a)rarığ tètir er y(a)ruq tètir tişi (320 Ia)/ ateş aydınlıktır su karanlıktır erkek aydınlıktır kadın / **от** жарық су қараңғы еркек жарық қатын.*

I. **ot:** *от*, түрлі заттардың жарық пен қызу шығарып жануы;

II. **ot:** *шөп, көгал, отты жер.*

Бірінші сөйлемдегі **от (ot)** сөзі шөп мағынасында қолданылса, екінші сөйлемде *от* жанып жатқан нәрсені білдіреді. Ал, қазақ тілінде **от** сөзі негізінен түрлі заттардың жарық пен қызу шығарып жануына айтылғанымен, шөп мағынасында да қолданылады. Мысалы, шөбі шүйгін жерді «от жер екен» деп айтамыз.

I. *teñ teñ ig ağırığ ada tuda kelürür emgedür yılın ayın turqaru (62 Ic) / her türlü hastalık, felaket getirir, yıllarca, aylarca / әр түрлі ауру, пәлекет әкеледі, жылдар, айлар бойы;*

II. *tètir күnli ayh k(a)rısu qavısu yoryur ötrü yaylı kışlı [ulatı] (324 Ia) / güneş ve ay bir birini takip ediyor sonra yaz kış ve diğerleri / күн мен ай бір-бірін айналады сосын жаз қыс және басқалары.*

I. **ay:** ай, мезгіл, маусым өлшемі;

II. **ay:** аспан денесінің аты.

Сөйлемнің бірінші жолындағы *ай (ayın)* сөзі мезгілді білдірсе, екінші жолындағы *ай (ay)* сөзі аспан денелерінің бірінің атын білдіреді. *Ай (ay)* сөзі қазақ тілінде де көне ұйғыр тілінде қалай қолданылса, дәл солай тарихи мағынасында қолданылады.

Синонимдер. Тілдердегі омонимдердің дыбыстауы, жазылуы бірдей, мағыналары әр түрлі болса, синонимдер оған қарама-қарсы дыбысталуы, жазылуы әр түрлі, мағыналары бір болып келеді. Синонимді лингвист ғалымдар мынадай топтарға бөліп қарастырады: 1. Сөздердің дыбысталуында аз да болса, тұлғалық өзгешелігі болуы қажет. 2. Сөздер бір ғана ұғымды білдіруі қажет. 3. Сөздер бір ғана сөз табына қатысты болуы тиіс. Бұл үш белгі – сөздерді синоним деп танудағы басты шарт (Шаймерденова, 2014:82).

I. қayu tınl(ı)ğ artuq yalğan igid **savlıg** çaşut **savlıg** utun (119 IIc) / hangi canlı (insan) fazla yalan **söyler**, **iftira atar**, iğrenç / қандай адам көп өтірік **айтса**, біреуге **жала жанса**, жиіркенішті;

II. [tınılıqlarğa] inçe tēp şlok **sözleyü** y(a)rl(ı)kadı et'öz k(e)ntün bolmış et'öz tētir ((447) 448 IIc) / canlılara böyle diye şiir **söyleyerek** emr etti vücud kendinki olmuş vücudtur / тіршілік иелеріне былай деп өлеңмен **айтын** бұйырды дене өзіңдікі болды;

III. bilimedin uqmadın körümçi yultuzçı [uladı] ters tetrü törüçike bilig **ayıtıp** (331 Ib) / bilmedin anlamadın falcı yulduzçı yalan (doğru olmayan) vaizciya (bilgi verip) **söylep** / білмедің түсінбедің балишы-балгер, жұлдызшы жалған (дұрыс емес) төрешіге ақыл **айтын**;

IV. anın sekiz törlüğün tēp **tēyür** (385 IIc) / onun sekiz çeşidin diye **söyler** / оның сегіз түрін деп **айтады**. Мысал ретінде келтірілген көне ұйғыр тіліндегі сөйлемдердегі **savlıg**, **sözleyü**, **tēyür** сөздері әр түрлі болғанымен бір ұғымды білдіріп «айтты, сөйледі, деді» мағыналарын беріп тұр. Қазақ тілінде де **айтты**, **сөйледі**, **деді** сөздері синоним сөздер болып табылады.

I. **tışili** êrkekli qavışıp kişi oğlu yalñuqlar uladı tuğar b(e)lgürer (328 Ia) / **kadın** erkek görüşüp bütün insan oğlu insan doğar / **әйел** еркек кездесіп барлық адам баласы дүнияға келеді;

II. uğrınta edgülüğün ögrünçülüğün beg **yutuz** bolup bayın barıml(ı)ğın (313 Ia) / zamanda iyilik mutluluk **karı** koca olarak zenginlik, varlık / жалғастырып жақсылық, шаттыққа толы ерлі – **зайыпты** болып байлық.

III. êlke hanğa begke **işike** êrinür öpkileyür qut birmez igidmez (18 IIc) / devlete, hana, beğe, beğin **eşine** hoşnutsuzluğunu (söyledi) iletti “mutluluk vermez, bizi içermez (besleyemez)” / «бақытты ете алмады, бізді асырай алмайды» деп,

үкіметке, ханға, бекке, бектің *әйеліне* риза еместігін жеткізді. Көне ұйғыр тілінде *tişi, yutuz, iş* сөздері әйел, ханым, жұбай, жар, қатын мағыналарын беретін синоним сөздер. Қазақ тілінде *миши, йутуз, ши* сөздері әйел мағынасында қолданылмайды. *миши, ши* атаулары түркі тілдерінің ішіндегі оғыз тілі тобында (түрік, әзірбайжан, түркімен тілдерінде бүгін де *ши / эш* сөзі әйел, ал, *миши / диши* сөзі ұрғашы мағынасында қолданылып жүр.

I. ol tınl(1)ğ *örtke* kirser örtlenmegey suvda ölmegey tağda öñde yërde (115 IIc) / o canlı *yangına* girse yanmasın, suda ölmesin, küzeyde, doğuda, yerde /ол тіршілік иесі *өртке* кірсе өртенбесін, суда өлмесін, солтүстікте, шығыста, жерде;

II. қадаш күн қуул bir ikintike қарışur *otlı* suvl(1) teg (64 IIc) / akraba, köleler bir-birine қарışır *ateş* ve su gibi / туысқандар, құлдар бір-бірімен қырқысады *от* пен су сияқты. Сөйлемдегі *ört, ot* сөздері де синоним сөздер. Екеуі де жанып жатқан, қызу беретін, жалындаған от мағыналарын береді. Бұл екі сөз де қазақ тілінде өзгеріссіз, тарихи мағынасында кең қолданылады.

I. inçip yene yërte t(e)ñrite [eñ ağır]¹⁴ ögütmiş *kişi* tēp tētir (29 IIc) / böyle yine yerde gökte en saygılı methedilen *kişidir* / осылайша тағы жерде көкте ең қадірлі мақтаулы *адам*;

II. et’özi burhanlarn(1)ñ nom edişi tētir antada öñiki *yalñuqlar* (214 Ia) / vücudu burhanların (buddayı) okumasıdır (ibadet edişidir) (sonra) başka (diğer) *insanlar* / денесі бұрхандардың (будданы) оқуы (табынуы) демек басқа *адамдар*;

III. küçi edremi ertinü uluğ tētir kim қayu ayığ kılınçlıғ *tınlıғlar* bo nomuғ (373 IIId) / gücü erdemi son derece büyüktür kim hangi kötü davranışlı *canlılar* bu kutsal kitabı / күші, тұлғасы соншалықты үлкен кім қандай жаман қарым-қатынастағы *тіршілік иелері* бұл қасиетті кітапты. Көне ұйғыр тілінде *kişi, yalñuқ, tınlıғ* сөздері кісі, адам ұғымын беретін синоним сөздер. Кісі (*kişi*) сөзі барлық түркі тілдерінде тарихи мағынасында қолданылатын сөз. Қазақ тілінде де кісі сөзі кең қолданылады, бірақ йалаңуқ (*yalñuқ*), тынлығ (*tınlıғ*) сөздері мүлде қолданыста жоқ.

I. *elke* hanқа begke işike erinür öpkileyür қut birmez igidmez (18 IIc) / *devlete*, hana, beğe, beğin eşine hoşnutsuzluғunu (söyledi) iletti “mutluluk vermez, bizi içermez (besleyemez)” / «бақытты ете алмады, бізді асырай алмайды» деп, *үкіметке, ханға, бекке, бектің әйеліне* риза еместігін жеткізді;

II. ögləri teg қаңлары teg bolzun tēp ötrü bo yèrtinçüdeki **ulusın** (253 Ia) / oğlanları gibi, babaları gibi olsun der, sonra bu yeryüzündeki (halkın) **devletin** / ұлдары сияқты, әкелері сияқты болсын дейді, сосын бұл жер жүзіндегі (халықтың) **мемлекеттің**. Көне түркі тілдерінде ел, мемлекет, үкімет ұғымын беретін **el**, **ulus** сөздері қазақ тілінде де тұлғалық және мағыналық жағынан өзгермей сол ұғымда қолданылады.

I. burhanta antağ **adinçig muṇadinçig soğançig** tatıǵlıǵ nom [y(a)rl(ı)ǵ] ešidip (222 IIc) / burhandan böylece **harika**, **hoşgörülü**, tatlı kitap emrini işidip (duyup) / бұрханнан осылайша **керемет**, **тамаша**, **тәтті кітап әмірін есімін**. Көне ұйғыр тілінде керемет, тамаша ұғымдарын беретін адынчығ, мунадынчығ, соғанчығ (**adinçig muṇadinçig soğançig**) сөздері қазақ тілінде қолданылмайды.

ölüm ulatı ada tuda bolur **ağı barım** saçılur tökülür (233 Ia) / ölüm ve başka da felaket olur, **zenginlik** saçılır dökülür / өлім және басқа да жамандық болады, **байлық** шашылып төгіледі;

üküş t(e)ṇrim **bay barıml(ı)ǵ** tınl(ı)ǵlar az yoǵ 024 IIc / çok tanrım **zengin** canlılar az / көп тәңірім **бай** адамдар аз;

tükel bilir **tavar** tilemez tınl(ı)ǵlar az üküš tileyür tükel (3 IIId) / her şeyi bilip, âlim olup **mal – mülk (zengin olmayı)** istemeyen canlılar az, çok isteyip yetersiz, bilgisi / бәріне мәлім **мал-мүлікті (байлықты)** қаламайтындар аз, көп қалайтын білімі жеткілікті. Біз қарастырып отырған Секиз йүкмек йарук мәтініндегі **байлық** мағынасын беретін ағы барым (**ağı barım**), бай-барымлығ (**bay barıml(ı)ǵ**), тавар (**tavar**) сөздері синоним сөздер. Қазақ тілінде бұл сөздер сол күйінде қолданылмайды. **бай-барымлығ** сөзі тұлғалық тұрғыдан ықшамдалып, тарылып **бай** деген бірінші сыңары ғана **байлық** мағынасында қолданылады.

ötrü ol tınl(ı)ǵ bo **yèrtinçüdeki** taluy ögüz tegzinçine çomar (218 Ia) / sonra o canlı bu **dünyadaki** deniz, ırmakta dönerek yüzer / кейін ол тіршілік иесі бұл **әлемдегі** теңіз, өзенде айналып жүзеді (шомылады);

443 Ia közünür **azunta** ayıǵ körksüz uduz örmen қart yiriñ iglig / bu (yaşadığımız) **dünyada** kötü kaşıntılı şişmiş yaranın irinli ağrısı / бұл **дүнияда** (қазіргі) жаман қышыйтын іскен жараның азапты іріңді ауруы.

Антонимдер. Өзара алшақ, қарама-қарсы ұғымды білдіретін сөздерді антонимдер дейміз. Көне түркі тілдерінде сын есімдер мен зат есімдерге тән қарама-қарсы мағынадағы сөздер өте көп. Жалпы түркі тілдеріндегі антонимдер түбір және туынды болып екі түрге бөлінеді. Көне ұйғыр тілінде де басқа көне түркі тілдеріндегі сияқты туынды сын есімдер -лы, -лі жұрнақтары арқылы антонимнің болымды сыңарларын, ал, -сыз, -сиз жұрнақтары арқылы болымсыз сыңарларын жасайды.

Сын есім тұлғасындағы антонимдер. I. *tözünler(i)m edgüg anığağ yme kértgünmiş k(e)rgek kim kên ökünmeser* (199 Ia) / *soylularım iyi kötü* yine inanç gerek, kim sonra pişman olmaması için / *тектілерім жақсы-жаман тағы да сенім керек, кім кейіннен өкінбеу үшін;*

II. *törüsü inçip edgü yavlaқ* utlısı ne üçün antağ adruқ erki t(e)ңrim ötrü t(e)ңri t(e)ңrisi (316 IIд) / *sutrası böyle iyi kötü* mükafatı ne için öyle farklı acaba tanrım sonra tanrıların tanrısı / *қасиетті кітабы бұлай жақсы жаман сыйақысы не үшін басқаша тәңірім сосын тәңірілердің тәңірісі.* Көне ұйғыр тілінде едгү (*edgü*) сөзі «жақсы, игі» деген мағыналарды береді. Ал, анығ (*anığ*) және йавлақ (*yavlaқ*) сөздері «жаман» деген мағынаны беріп, жақсы-жаман түрінде сын есім тұлғасындағы антоним. Қазақ тілінде *анығ*, *йавлақ* сөздері «жаман» ұғымында мүлде қолданылмайды. Дегенмен, қазақ тіліндегі «жақсы» мағынасын беретін *игі* сөзінің бастапқы түрі *едгү* сөзі деп айта аламыз.

çhşaptı *sıyуқ* tınl(ı)ğlar üküş *arıғ* çhşaputl(ı)ğ tınl(ı)ğlar (019 IIc1) / *bozuk* ahlaklı canlılar çok, *temiz* ahlaklı canlılar / *ниеті бұзылған* адамдар көп, *ниеті таза* адамдар. *Бұзылған* ұғымын беретін сыйуқ (*sıyуқ*) және *таза* ұғымын беретін арығ (*arıғ*) сөздері де көне ұйғыр тілінің антоним сөздеріне жатады. Бірақ бұл екі сөз де қазақ тілінде қолданыста жоқ сөздер.

üküş t(e)ңrim üç erdinike tapıғçı tınl(ı)ğlar *az* yekke (017 IIc) / *çok* tanrım üç (kutsal) hazineye tapınanlar (hizmet edenler) *az*, şeytana / *көн* тәңірім үш (*қасиетті*) қазынаға сиынаындар, табынаындар *аз*, шайтанға. *Көн* мағынасында қолданылған үкүш (*üküş*) сөзі бүгін қазақ тілінде қолданылмағанымен, *аз* мағынасын беретін тарихи *аз* (*az*) сөзі дыбыстық және мағыналық өзгеріске ұшырамай кең қолданылады.

küdenlik ev barq **uluğ kiçig** qapıg quduğ otçuq taş soqğu tegirmen (86 IIc) / misafir odası, **büyük** ve **küçük** kapı, kuyu, ocak, taş havan (soku), değirmen, / қонақ бөлмесі, **үлкен және кішкентай** есік, құдық, ошақ, тас келі, диірмен. Сан ғасырлар бойы барлық түркі тілдеріне үлкен – кіші ұғымында қызмет етіп келе жатырған тарихи төл сөзіміз көне ұйғыр тілінде де улуғ **uluğ** және кичиг **kiçig** түрінде қолданылған.

bolmaz tınl(ı)ğlar üküş t(e)ñrim buşı bērgeli **aķı** tınl(ı)ğlar az (4 IIId) / olmayan canlılar çok tanrım, sadaka veren **cömert** canlılar az / еместер көп тәңірім, садақа беретін **жомарт** адамдар аз; **қыз қыырғақ сараң** tınl(ı)ğlar üküş t(e)ñrim kērtü tınl(ı)ğlar az (5 IIId) / cimri canlılar çok tanrım, sadıklar (gerçekler) az / сараң адамдар көп тәңірім, адал (шынышылдар) аз. Бірінші сөйлемдегі **жомарт** ұғымындағы **ақы (aķı)** сөзі мен екінші сөйлемдегі **сараң** мағынасын беретін **қыз қыырғақ сараң (қыз қыырғақ сараң)** қоссөзі жомарт - сараң түрінде бір-біріне қарама қарсы мағынадағы антоним сөздер. Қазақ тілінде **ақы** және **қыз қыырғақ** сөздері қолданылмайды. Бірақ, көне ұйғыр тіліндегі **қыз қыырғақ сараң** қоссөзінің екінші сыңары **сараң** сөзі «ешкімге ештеңе бермейтін, сараң» мағыналарында кең қолданылатын тарихи түркі сөздерінің бірі ретінде белгілі.

topraq erkligi yēr t(e)ñri hanı soltun kök luu öñdün **aķ** (94 Ia) / toprak hakimi, yer tanrı hanı, soldan mavi ejderha, sağdan **beyaz** / топырақ танымы жер тәңірі ханы солдан көк айдаһар оңнан **ақ**; bars күntün kızıl sağızğan tağdin **ķra** yılan altı kav yaraşmazı (95 IIc) / kaplan, güneyden kızıl saksagan, (Çin astrolojisine göre tanrı yıldızlarından birinin adı), küzeyden **kara** yılan, altı kav tabusu, (astrolojiye göre tanrı yıldızlarından birinin adı) yaraşmazdı (geçinemezdi) / барыс, оңтүстіктен қызыл сусаған (қытай астрологиясы бойынша тәңірі жұлдыздарының бірінің аты) солтүстіктен алты құлаш **қара** жылан (астрология бойынша тәңірі жұлдыздарының бірінің аты) бір-бірімен келіспейтін, тіл табыса алмайтын. Бірінші сөйлемдегі **ақ (aķ)** пен екінші сөйлемдегі **қара (ķra)** сөздері ақ-қара түрінде көне ұйғыр тілінде де антоним сөздер. Бұл екі сөз де қазақ тілінде дыбыстық және мағыналық өзгеріске ұшырамай кең қолданылады. Жалпы **ақ (aķ)** және **қара (ķra)** сөздері барлық түркі тілдерінде белсенді қолданыстағы аса құнды тарихи төл сөздеріміз.

yağ(1)z yēr **q(a)rariġ** tétir kün t(e)ŋri **y(a)ruk** tétir ay t(e)ŋri q(a)rariġ (319 Ia) / kara yer **karanlıktır** güneş tanrı **aydınlıktır** ay tanrı karanlıktır / *қара жер қараңғы, күн мәңірі жарық ай мәңірі қараңғы*; t(e)ŋriler **y(a)ruqıŋa** arқа bérir yene yekniŋ içgekniŋ **q(a)rariġ** işiŋe (273 Ia) / tanrılar **ışıġına** sırtını verip (yüz çevirip), yine şeytanın, vampirin **karanlık** işine / *мәңірілердің нұрынан теріс айналып, тағы да шайтанның, қанішердің қара ісіне*. Бұл екі сөйлемдегі қараңғы - жарық ұғымын беретін **қарарығ (q(a)rariġ)** және **йаруқ (y(a)ruk)** сөздері бір-біріне қарама-қарсы мағынадағы антоним сөздер. Көне ұйғыр тілінде қарарығ, йаруқ болып айтылатын бұл сөздер қазақ тілінде аздаған дыбыстық өзгеріске ұшырап, мағыналық және тұлғалық жағынан еш өзгеріссіз қолданылады.

t(e)rsli oŋlı **edgüli anıĝlı** iki törlüg (196) Ia / **ters doğru**, **iyi kötü** iki türlü / **теріс-оң, жақсы-жаман** екі түрлі. Теріс (**t(e)rs**) оң (**oŋ**) антонимдері көне ұйғыр тілінде қалай қолданылса қазақ тілінде дәл солай, еш өзгеріссіз қолданылатын тарихи сөздер.

qam(a)ġ **tınl(i)ĝlı tınsızlı** iki törlüg ed tuĝar b(e)lgürer tınl(i)ġ k(e)ntü (322 Ia) / hepsi **canlı cansız** olarak iki türlü oluyor canlı kendisi / *барлығы жанды жансыз болып екі түрлі болады жанды өзі*. Барлық түркі тілдеріне тән -лы, -ли болымды сын есім тудыратын, -сыз, -сиз болымсыз сын есім тудыратын жұрнақтар арқылы жасалған, жанды-жансыз ұғымын беретін тынлығлы **tınl(i)ĝlı** тынсызлы **tınsızlı** тарихи түркі сөздері қазақ тілінде қолданылмайды.

qarariġ tétir bo **yérli t(e)ŋrili tişili érkekli** birgerü qavışıp (321 Ia) / karanlıktır bu yer gök, kadın erkek birbiriyle görüşüp / *қараңғы бұл жер-көк, ұрғашы-еркек бір – бірімен қауышып*. Бұл сөйлемде жер-көк және ұрғашы-еркек тұлғасындағы екі антоним сөз бар. Көне ұйғыр тіліндегі мәтіндерде жер-көк ұғымын беретін йер (**yér**) теңри(**t(e)ŋri**) антонимі көп қолданылады. Қазақ тілінде бұл антоним сөздің бірінші сыңары *йер* сөзі жер түрінде, екінші сыңарындағы *теңри* сөзі құдай мағынасында қолданылады. Сөйлемдегі ұрғашы, әйел мағыналарын беретін *тиши* сөзі қазақ тілінде қолданыста жоқ. Тиши сөзінің сыңары еркек сөзі барлық түркі тілдерінде кең қолданылатын тарихи сөз.

üküş t(e)ŋrim **bay barıml(i)ĝ** tınl(i)ĝlar az yoq (024 IIc) / çok tanrım **zengin** canlılar az / *көп мәңірім бай адамдар аз*; **çıĝay** tınlıĝlar üküş t(e)ŋrim tözün 025 IIc / **fakir** canlılar çok tanrım / *кедей* адамдар көп мәңірім. Көне ұйғыр тілінде бай,

кедей мағыналарын беретін бай барымлық (*bay barımlı(ı)ğ*) және чығай (*çıǵay*) сөздері тарихи түркі сөздерінің қатарына жатады. Қазақ тілінде де *бай* сөзі тарихи мағынасында кең қолданылады. *Чығай* сөзі уақыт ағымында жалқы есімге айналып қазақ ертегілерінің бірі «Шық бермес Шығайбай» ертегісінде сақталған. Бастапқыда кедей мағынасын берген *чығай* сөзі дыбыстық және тұлғалық тұрғыдан өзгермегенімен, мағыналық жағынан бастапқы мағынасына қарама-қарсы ұғымға айналып өзгеріске ұшыраған. Өйткені, Шығайбай есімін естігенде ойымызға бірден кедей адам емес, бай, сараң адам келеді.

yumşaq yavaş tınl(ı)ǵlar az qadır (026 IId) / nazik, *yumuşak* canlılar az, kaba, /жұмсақ, сыпайы жандар аз, тұрпайы; *qatǵı* toozin tınl(ı)ǵlar üküş t(e)ñrim köni (1 IId) / *sert*, vahşi canlılar çok tanrım; gerçek sadık / *qamal*, жабайы жандар көп тәңірім, шынайы адал. Көне ұйғыр тілінде жұмсақ және қатал ұғымдарын беретін йумшақ *yumşaq*, қатғы *qatǵı* сөздері қазақ тілінде де жұмсақ, қатты (қатал) болып тарихи тұлғасында қызмет етеді.

qatǵı toozin tınl(ı)ǵlar üküş t(e)ñrim *köni* (1 IId) / *sert*, vahşi canlılar çok tanrım; gerçek *sadık* / қатал, жабайы жандар көп тәңірім, шынайы адал; tınl(ı)ǵlar az [t(e)ñrim] *tevlüg kürlüg* tınl(ı)ǵlar üküş t(e)ñrim (2 IId) / canlılar az tanrım, *aldatıcı* canlılar çok tanrım / жандар аз тәңірім, *aram* жандар көп тәңірім. Бірінші сөйлемдегі көни *köni* сөзі мен екінші сөйлемдегі тевлүг күрлүг *tevlüg kürlüg* қоссөзі адал - арам антонимін береді. Бұл екі сөз де қазақ тілінде қолданыста емес.

kız kıvrıǵaқ saran tınl(ı)ǵlar üküş t(e)ñrim *kértü* tınl(ı)ǵlar az (5 IId) / cimri canlılar çok tanrım, *gerçek (sadık)* insanlar az / сараң адамдар көп тәңірім, *şınışıl (adall)* адамдар аз; *esüg yalǵan* tınl(ı)ǵlar üküş t(e)ñrim *anı üçün bo yértinçüteki* (6 IId) / yalancı canlılar çok tanrım, onun için bu yeryüzündeki / өтірікші адамдар көп тәңірім, сондықтанда мына жержүзіндегі. Көне ұйғыр тілінде *şınışıl*, *adall* ұғымында қолданылған кертү (*kértü*) сөзі мен *өтірікші*, *суайт* ұғымында қолданылған есүг йалған (*esüg yalǵan*) қоссөзі қазақ тілінде қолданыста емес. Бірақ, *есүг йалған* қоссөзінің екінші сыңары *йалған* сөзі аздаған дыбыстық өзгеріске ұшырап жалған түрінде жалған, өтірік ұғымдарын беріп, тарихи мағынасында кең қолданылады.

kirmişke sanur turkaru **kēñ** alķıg köni uluğ yoluğ qodup (274 Ia) / girmeyi düşünür, daima **geniş**, gerçek, büyük yolu bırakıp / *араласуды ойлайды, әрқашан кең, шынайы, үлкен жолды тастап*;

t(e)rs t(e)trü törüke **tar** yolқа kirmişke sanur ertinü t(e)rs tetrü (275 Ia) / yalan (doğru olmayan) kanuna, **dar** yola girmeyi düşünür aşırı derecede yalan (doğru olmayan) / *жалған (дұрыс емес) заңға, тар жолға түсуді ойлайды, соншалықты жалған (дұрыс емес)*. Көне ұйғыр тілінде қолданылған *kēñ* (кең), *tar* (тар) сөздері қазақ тілінде еш өзгеріссіз кең қолданылады.

Зат есім тұлғасындағы антонимдер. sekiz yañı kün bolur **otlı suvlı** bir ikintike küç basut (326 Ia) / sekiz yeni gün olur **ateş** ve **su** birbirine destek / *сегіз жаңа күн болады от пен су бір – бірін қолдау*. От және су сөздерін де антоним сөздер қатарына жатқызамыз. Өйткені, отты өшіру үшін су керек, су бар жерде оттың болуы мүмкін емес. Сондықтан да бұлар бір-біріне қарама – қарсы заттар. Көне ұйғыр тілінде от (**ot**) және су (**suv**) түрінде қолданылған бұл сөздер сан ғасырлар бойы еш өзгеріссіз бүкіл түркі тілдеріне қызмет етіп келе жатырған тарихи ортақ жәдігер сөздеріміз.

inçip **oğulu kızu** bağır boşüki qası qadaşı ölmüş **ögi қаһı** [özütı] (124 Ia) / böylece **oğlu kızu**, dönürü, akrabaları (kardeşi) ölmüş **anası, babası**, özü / *осылайша ұлы қызы, құдалары, туыстары (бауыры) өлген анасы, әкесі, өзі*. Бұл сөйлемде екі антоним тұлға бар. Біріншісі ұл – қыз мағынасындағы оғул (**oğul**) қыз **kız**, екіншісі шеше – әке мағынасындағы өг (**ög**) қаң (**қаһ**) антоним сөздері. Қазақ тілінде оғул сөзі ұл түрінде аздаған өзгеріске түсіп, қысқарып қолданылады. Ал, қыз сөзі барлық түркі тілдеріне (оның ішінде қазақ тілі де бар) еш өзгеріссіз қыз түрінде қызмет ететін тарихи белсенді сөз. Көне түркі тілдерінде ана мағынасында қолданылған өг сөзі қазіргі қазақ тілінде мағыналық өзгеріске ұшырап өгей түрінде анасы қайтыс болған кісінің анасының орынына ана болған, туған анасы емес әйелге берілген атау. Әке ұғымын беретін қаң сөзі қазақ тілінде қолданыста емес.

uğrınta edgölügün ögrünçölügün **beg yutuz** bolup bayın barıml(ı)ğın (313 Ia) / zamanda iyilik mutluluk **karı koca** olarak zenginlik, varlık / *жалғастырып жақсылық, шаттыққа толы ерлі – зайыпты болып байлық*. Көне ұйғыр

тіліндегі бег **beg** йутуз **yutuz** антоним сөзі мырза-ханым, ерлі-зайыпты мағыналарын береді. Қазақ тілінде бег йутуз тұлғасында қолданылмайды.

tétir künli aylı q(a)rısu qavısu yoryur ötrü **yaylı kışlı** [uladı] (324 Ia) / güneş ve ay bir birini takip ediyor sonra yaz kış ve diğerleri / *күн мен ай бір-бірін айналады сосын жаз қыс және басқалары*. Көне ұйғыр тіліндегі жаз-қыс ұғымын беретін йай **yay** қыш **kış** сөздері қазақ тілінде мағынасы мен тұлғасы өзгеріссіз, тек дыбыстық өзгеріске ұшырап жаз-қыс түрінде қолданылады.

kétmiş bolur **kün** t(e)ñrili **ay** t(e)ñrili iki yaruq ordular içinteki (272 Ib) / gider, **güneş** tanrısı **ay** tanrısı iki parlak saray içindeki / *барады, күн тәңірісі ай тәңірісі екі жарық сарай ішіндегі*. Бір-біріне қарама-қарсы, біреуі күндіз, біреуі түнде пайда болатын, бір-біріне кездеспейтін екі нәрсенің көне ұйғыр тіліндегі атауы күн **kün** мен ай **ay** қазақ тілінде еш өзгеріссіз сол қалпында күн-ай түрінде қолданылады.

taplasar anta étzün **öñtün kèdin yirdin birdin** yèrig (291 Ia) / beğenmiş yerde yapsınlar **doğudaki, batıdaki, kuzeydeki, güneydeki** yerin / *ұнатқан жеріне салсын, шығыстағы, батыстағы, солтүстіктегі, оңтүстіктегі жерге*. Көне ұйғыр тіліндегі шығыс, батыс, оңтүстік, солтүстік ұғымдарын беретін **өңтүн (öñtün), кедин (kèdin), йердин (yirdin), бирдин (birdin)** сөздері қазақ тілінде қолданыста жоқ.

Етістік тұлғасындағы антонимдер. ötgürü bökünki künke degi **tuğa ölü** uluğ sapıg üzülmez (015 IIc) / bundan başka бүгüne kadar doğmak ölmek süreci kesilmemiştir (durmamıştır) (devam etmiştir) / *өткеннен бүгінге дейін туу, өлу үдерісі тоқтаған жоқ, әрқашан жалғасын тапты*. Сөйлемде берілген туу-өлу антонимін беретін туға(**tuğa**), өлу(**ölü**) сөздері барлық түркі тілдерінде тарихи тұлғасында еш өзгеріссіз қолданылатын түркі халықтарының төл сөздері. Қазақ тілінде туу, өлу түрінде қолданылады.

tınl(ı)ğ tünjür böşük edgü ögli bolğalı saqınsarlar [aşnuça] **y(a)rašurın yaraşmazın** (341 Ia) / canlı dünür merhametli hayırlı olmayı düşünseler önceden **yaraşır yaraşmazın** / *адам құда-жекжат мейірімді қайырлы болуды ойласа ең әуелі жарасып жараспайтынын*. Көне ұйғыр тіліндегі жарасады (**y(a)rašur**) жараспайды (**yaraşmaz**) антонимі қазақ тілінде де аз кем дыбыстық өзгеріске ұшырап қолданылады.

2.1.3. Eski Uygur ve Kazak Dillerinin Sözcüksel-Anlamsal Gruplarının Karşılaştırılması / Көне ұйғыр және қазақ тілдерінің лексика-семантикалық топтарын өзара салыстыру

Soyut Kavramları İfade Eden Kelimeler: Eski Uygurca, soyut kavramları ifade eden kelimeler açısından oldukça zengindir. **ağı barım, bay barıml(ı)ğ** «varlık, zenginlik», **yértinçü, aẓun** «yeryüzü, dünya», **tamu** «cehennem», **emgek** «ızdırıp, ağrı», **irinü- övkilegü-** «küsmek, öfkelemek», **qut** «kut, kutsal», **tuyuğ** «sezgi, duygu», **ögrünçülüğ sevinçlig** «mutlu, neşeli», **bil- uq-** «bilmek, ukmak», **q(a)rariğ** «karanlık», **y(a)ruq** «aydınlık», **edgü** «iyi», **yavlaq** «kötü», **küç basut** «destek», **b(e)lgür-** «belirmek, ortaya çıkmak», **tsuy** «günah», **kértgünç** «gerçek», **könül** «gönül, kalb», **saqınmak** «düşünmek», **tapıqsaq** «tapınmak», **bügülüğ** «akıllı», **batur-** «gizlemek», **asağ tusu** «kar, fayda», **yükün-** «yalvarmak, tapınmak», **туруқ süzük** «berrak, temiz», **ötüg** «rica», **ötün-** «rica etmek, dilemek», **küü küzedü-** «korumak, nöbet etmek», **ağrla-** «ağırlamak» vs. kelimeler soyut kavramları ifade eden kelimelerdir. Eski Uygurcadaki bazı kelimeler, şekil ve ses bakımından küçük değişikliklerle Kazakçada kullanılmaktadır. Eski Uygur ve Kazak dillerindeki kullanımını göstermek amacıyla “Sekiz Yükmek Yaruk” metninden Kazakça tercümesiyle birlikte örnekler verdik. Örnekler:

alkınçsız seviglig bürtmek бүртер ol kim **bürtmek** tétir (178 IIc) / kalıcı sevimli hisleri hisseder kim **hissetmektir** ise / ұзақ сақталатын ұнамды сезімдерді сезінеді **ceziny** дегеніміз;

y(i)par yükmek (atl(ı)ğ) burhan et’özi bolur taqı yme ((173) Ia) / **koku birikimi** adlı burhan vücudu olur yine / **uic cezimi** атты бұрхан денесі болады тағы да;

uvutsuz biligi ertinü küçlüg erip **öpke** az almır kılinçı (71 Ib) **utanmazlığı** (zamparalığı) güçlüdür **kızgın** ve hırsla yönelik eylemi / ұятсыз білімі шектен шығады **өнкелі**, қырсық қылығы;

oğrı **oğurlasar** tutsuqsar (110 Ia) / hırsız **hırsızlık** yaparsa tutuklarsa / ұры **ұрлық** жасаса тұтқыңдалса;

az t(e)ñrim **edgüke** қатıǵланur tınl(ı)ǵlar az **ayıǵқа** tavra-020 IIc1 / az tanrıım **iyilik** için çabalayan canlılar az, **kötüülüǵe** yöne- / аз тәңірім **жақсылыққа** бет бұрған адамдар аз, **жамандыққа** бет ал-;

yutuz yme bir ikintike ertıñü **amraқ** bolur ne köñülinte (108 IId) / karı yine bir birine son derece **aşık** olur ne kalbinde / зайыпты бір-біріне соншалықты **ғашық** болады, жүректегі;

etiglig közüñü **körklüg** burhan b(e)lgürer (411 Ia) / süslenmiş ayna gibi **güzel** bir burhan görünür / безендірілген айна сияқты **көрікті** бұрхан пайда болады;

esüg yalǵan tınl(ı)ǵlar üküş t(e)ñrim anı üçün bo yertinçüteki (6 IId) / **yalancı** canlılar çok tanrıım, onun için bu yeryüzündeki / **өмірікуи** адамдар көп тәңірім, сондықтанда мына жержүзіндегі;

künthe bo nom bitigig üç қата oқızun qızıl küdegülike uluǵ **törü toқu** qılmiş (343) 344 IIc / günde bu sutrayı üç kere okusun kızları ile damada büyük **tören** yapsınlar / күнде осы сутраны үш рет оқысын қыздары мен күйеу баласына үлкен **той** жасасын.

Renk, Kalite, Sıfat İfade Eden Kelimeler: Eski Türk dillerinde mavi **kök**, beyaz **aқ**, siyah **қ(a)ra**, kırmızı **qızıl**, tar **tar**, geniş **kèñ** vb. tür, renk, sıfatı ifade eden kelimeler Eski Uygur ve Kazak dillerinde hiçbir деğişikliǵe uğramadan kullanılmaktadır. Tabii Eski Uygurcadaki **soǵançıǵ** (sevimli), **edgüli anıǵlı** (iyi kötü), **söki** (eski), **köni** (gerçek) vs. kelimeler bugün Kazakçada kullanılmıyor. Örnekler:

topraq erkligi yèr t(e)ñri hanı soltun **kök** luu öñdün **aқ** (94 Ia) / toprak hakimi, yer tanrı hanı, soldan **mavi** ejderha, sağdan **beyaz** / топырақ танымы жер тәңірі ханы солдан **көк** айдаһар оңнан **ақ**;

bars күntün **qızıl** saǵızǵan taǵdın **қ(a)ra** yılan altı қав yaraşmazı (95 IIc) / kaplan, güneyden **kızıl** saksañan, (Çin astrolojisine göre tanrı yıldızlarından birinin adı), küzeyden **kara** yılan, altı kav tabusu, (astrolojiye göre tanrı yıldızlarından birinin adı) yaraşmazdı (geçinemezdi) / барыс, оңтүстіктен **қызыл** сусаған (қытай астрологиясы бойынша тәңірі жұлдыздарының бірінің аты) солтүстіктен алты құлаш **қара** жылан (астрология бойынша тәңірі жұлдыздарының бірінің аты) бір-бірімен келіспейтін, тіл табыса алмайтын;

ötrü ol oқ ün yine **soǵançıǵ** ünlüg ((167) IIc) / sonra o ses yine **sevimli** ses / одан соң ол дауыс **жағымды** дауыс;

t(e)rsli oñlı edgüli anıǵlı iki törlüg (196) Ia / *ters doǵru, iyi kötü* iki türlü / *теріс-оң, жақсы-жаман* екі түрлі;

uluǵ törü toǵu ęderler törü toǵu qılmaǵta kęn yene *söki* 231 IIc / *büyük* tören yaparlar, tören yaptıktan sonra yine *eski* / *үлкен қонақасы беріледі, қонақасысын бергеннен кейін қайтадан ескі*;

kırmaǵke sanur turǵaru *kęñ alǵıǵ köni uluǵ* yoluǵ qodup 274 Ia / girmeyi düşüñür, daima *geniř, gerçek, büyük* yolu bırakıp / *араласуды ойлайды, арқашан кең, шынайы, үлкен жолды тастап*.

Sayıları İfade Eden İsimler: Sayı kategorisi, akraba diller grubunun belirlenmesinde kullanılan ana mekanizmalardan biridir. Eski Uygurcadaki sayılar ile Kazaqçadaki sayılar aynı şekilde okunup yazılmakta olup şekil ve anlam bakımından herhangi bir deǵışikliǵe uğramamıştır. Örneǵin: bir *bir*, iki *iki*, üç *üç*, dört *tört*, beř *bęř*, altı *altı*, yedi *yęti*, sekiz *sekiz*, dokuz *tokuz*, on *on*, vs.

qaltı öǵ qañnıñ *bir* kye amraq keñç urı ((250) Ib) / özellikle anne babasının *biricik* sevgili nesilini / *әсіресе ана әкесінің жалғыз сүйікті жеткіншек ұрпағын*;
qamaǵ tınl(ı)ǵlarta tuǵmaq ölmek bo *iki* törlüg törü ertiñü (226 IId) / bütün canlılarda doǵmaq ölmek bu *iki* türlü kural çok / *барлық тіршілік иелерінде туу өлу бұл екі түрлі ереже өте*;

oqısarlar *üç* aǵıl(ı)q nom[uǵ qamaǵ] *bir* qata oqımış teg bolur (438 Ia) / okursalar *üç* hazine kitabının hepsini *bir* kere okumuř gibi olur / *оқыса үш қазына кітабының барлығын бір рет оқыған сияқты болады*;

meñi meñileyür azu qodı *üç* y(a)vlaq yolqa kirür emgek emgenü (198 Ia) / sevinçlerini paylaşıyorlar veya ařaǵı *üç* kötü yolla gider, eziyet çeker / *қуаныштарын бөліседі немесе төмен үш жаман жолға түседі, азап шегеді*;

tętir edǵü qılınçl(ı)ǵ üçün alquǵun y(a)vlaqs(ı)zn *tört* buluñuǵ (244 Ia) / dır iyi davranış için herkese kötülüksüz *dört* köřeyi / *жақсы қарым-қатынас үшін бәріне жамандықсыз төрт бұрышты*;

bęř azun tınl(ı)ǵ tętir tınsız erser qamaǵ ı ıǵaç yař ot [tuǵar b(e)lgürer] (323 Ia) / *beř* alem (dünya) canlıdır, cansız ise bütün yetiřen aǵaç, yeřil ottur / *бес әлем кірсе жандыға, жансызға болса барлық ағаш, жасыл шөп кіреді*;

körser ötrü öñ körk ulatı **altı** törlüg yağıda [öñi] kurtulur (156 IIc) / görse sonra güzellik ve başka da **altı** türlü düşmandan (farklı) kurtulur / *көрсе кейін әдемілік және тағы басқа **алты** түрлі дұшпаннан (басқаша) құтылады;*

üçün bo nom bitigig **yèti** қата оқисар өлmiş өг қаң өзүти anta қya оқ kurtulur (125 IIc) / için bu kitabı **yedi** kere okursa ölmüş ana baba ruhu zorluktan hemen kurtulur / *үшін бұл кітапты **жети** рет оқыса өлген ана әке рухы қиыншылықтан тез құтылады;*

bodunta bar erser ötrü anta **sekiz** bodistvlar ezrua hormuzta (142 IIc) / halkta varsa ondan sonra orada **sekiz** budistler zervan tanrısı urmuzd (yukarı tanrı) / *халықта бар болса одан кейін ол жерде **сегіз** будисттер зербан тәңірісі урмузд (жоғары тәңірі);*

kigürür **on** edgü kılnç kılturur özütleri t(e)ñri yèriñe barır yene (256 Ia) / sokuyor, **on** iyi amel yaptırır ruhtarı tanrı yerine gider, yine (başkanları) / *салады, **он** жақсы қылық жасатады, рухтары тәңірі еліне кетеді, тағы да (басшылары);*

tèp tètürler **on** edgü kılnçl(ı)ğ törüde boşgutda burhanlar yrlğnta (271 Ia) / diyorlar **on** iyi amel yazılan kanunda öğretide burhanlar emrinde / *дейді **он** игі қылық (іс) жазылған заңда, үйрету кітабында бұрхандар әміріне;*

nom èdişi tètir kim қayu üç ağılık [nom]⁴⁴ **iki y(i)g(i)rmi** bölük nomuğ (201 Ib) / öğretisidir kim hangi üç hazinenin (sutranın) **on iki** bölük kanununun / *үйретуінің арқасы кім қандайда үш қазынаның (сутраның) **он екі** бөлім заңның;*

yèti tümen yèti miñ bodunlar t(e)ñri burhan y(a)rlıgın eşidip (302 Ib) / **yetmiş yedi bin** halk tanrı burhan emrin duyup / *жетmiş жети мың халық тәңірі бұрхан жарлығын есітін;*

ol ödün **běş yüz** t(e)ñri oğlanı ol қuvrağda erür ertiler t(e)ñri t(e)ñrиси (221 IIc) / o zaman **beş yüz** tanrı oğlanı o toplantıdadırlar tanrıların tanrısı / *сол уақытта **бес жүз** тәңірі ұлы сол жиналыста еді тәңірілердің тәңірісі;*

қаушурлар kız бeрішіp k(e)lin іçgerip **miñ** yıl түmen күnki (311 Ia) / görüşürler kız verip gelin alıp, onlar **bin** yıl ve on bin günün / *кездеседі қыз беріп келін алып, олар мың жыл және он **мың** күнін;*

teginmiş ergeyler ulatı **altı tümen altı miñ** toyınlar şmnançlar upasi (429-430 Ia) / ulaşmaya çabaladılar ve diğeri **altmış altı bin** rahip ve rahibe, dinleyici erkek /

*жетуге тырысты және басқалары **алпыс алты мың** еркек, әйел дін қызметкерлері және тыңдаушы еркек;*

yıl yılı ertinü edgü artuq yavaş bitig oqıp iş işleser **yétinç** (300 Ib) / yıllar boyu son derece iyi çok nazik sutrayı okuyup, (işleseler) çalışsalar **yedinci** / жылдар бойы сондай жақсы, керемет, қасиетті кітапты оқып, зерделесе **жетінші**;

köñül bilig bo erür eñ **ilki** köz bilig **ikinti** qulqak bilig **üçünç** (397 Ia) / gönül bilgisi budur **ilk** olan (birincisi) göz bilgisi **ikinci** kulak bilgisi **üçüncüsü** / жүрек ілімі осы **біріншісі** көз ілімі **екіншісі** құлақ ілімі **үшіншісі**;

burun bilig **törtünç** til bilig **bëşinç** et'öz bilig **altınç** köñül (398 Ia) / burun bilgisi dördüncüsü dil bilgisi beşincisi vücut bilgisi altıncısı kalp (gönül) / мұрын ілімі төртіншісі тіл ілімі бесіншісі дене ілімі алтыншысы жүрек (көңіл);

bilig **yétinç** adıra tēp tuyuqlı bilig **sekizinç** ağılıq kömsü bilig qaltı (399 Ib) / bilgisi **yedincisi** ayırt etme bilinci (bilinç farkı) **sekizincisi** (kesin) mutlak hazine bilincidir / ілімі **жетіншісі** айыра білу ілімі (түсінік айырмасы) **сегізіншісі** нақты, қазына ілімі.

Hareketi İfade Eden Kelimeler: Eski Uygurcada eylem bildiren kelimelerin büyük bir kısmı Kazakçada da hiçbir değişikliğe uğramadan yaygın olarak kullanılmaktadır. Örnekler:

eşid- «есту» (işitmek, duymak), **kel-** «келу» (gelmek), **erti** «еді» (idi), **örü tur-** «өре тұру» (kalkmak), **aç-** «ашу» (açmak), **çök -**«шөгу» (çökmek), **ötün-** «өтіну» (rica etmek), **üzül-**«үзілу» (kesilmek), **yaşa-** «жасау» (yaşamak), **öl-** «өлу» (ölmek), **tile-** «тілеу» (dilemek), **bol-**«болу» (olmak), **bër-** «беру» (vermek), **qorq-** «қорқу» (korkmak), **tüş-** «түсу» (inmek), **tod-** «тою» (doymak), **yori-** «жүру» (yürümek), **bil-** «білу» (bilmek), **uq-** «ұғу» (ukmak), **qıl-** «қылу» (kılmak), **öpkile-** «өпкелеу» (küsmek), **tê-** «деу» (demek), **qutrul-** «құтқарылу» (kurtulmak), **tıqlaŋ-** «тыңдау» (dinlemek), **kötrül-** «көтерілу, жоғарылау» (yukarı çıkmak), **bütür-** «бітіру» (bitirmek, tamamlamak), **yara-** «жарау, пайдалы болу» (yararlı olmak, faydalı olmak), **kod-** «қою» (koymak), **tut-** «тұтыну, қолдану, ұстау» (tutmak), **küü küzedü-** «күзету» (korumak, nöbet etmek), **oqı-** «оқу» (okumak), **nomla-** «оқу, үйрену» (öğrenmek), **tapın udun-** «табыну» (tapınmak), **işle-** «істеу, жасау» (yarmak), **qarış-** «керісу, ұрысу» (kavga etmek), **son-** «сөну» (sönmek), **ét yarat-** «жасау» (yaratmak, yarmak), **toqı-** «тоқу, өру» (örmek), **başla-** «бастау»

(başlamak), **kit-** «кету» (gitmek), **yaraş-** «жарасу» (yarişmak), **bar-** «бару» (varmak, gitmek), **oğurla-** «ұрлау» (çalmak), **örten-** «өртеу» (yanmak), **sözle-** «сөйлеу» (konuşmak), **tuğ-** «туу» (doğmak), **ayıt-** «айту» (söylemek), **aқ-** «ағу» (akmak), **arta buzul-** «бұзылу, бүліну, сасу» (kokmak, bozulmak), **bütür-** «бітіру» (bitirmek), **kör-** «көру» (görmek), **tat-** «дәмін тату» (tadmak), **yañılma-** «жаңылмау» (yanılmamak), **yorıt-** «жорыққа шығу, жорту» (sefere çıkmak), **atan-** «атану» (atanmak), **ökün-** «өкіну» (pişman olmak), **unit-** «ұмыту» (unutmak), **ötgür-** «өткізу, өткеру» (geçirmek), **çom-** «жүзу, шомылу» (suya girmek), **bat-** «бату» (batmak), **aç-** «ашу» (açmak), **kıl-** «кылу» (kılmak), **bol-** «болу» (olmak), **bar-** «бару» (varmak, gitmek), **saçıl-** «шашылу» (saçılmak), **tökül-** «төгілу» (dökülmek), **ayıt-** «айту, сөйлеу» (söylemek), **tuğla-** «тыңдау» (dinlemek), **biltür-** «білдіру» (ifade etmek), **işlet-** «істету, жасату» (işletmek, yaptırmak), **büt-** «егу» (ekmek), **tér-** «теру» (toplamak), **açıl-** «ашылу» (açılmak), **kiter-** «кетіру» (gidermek), **sın-** «сыну» (kırılmak), **ur-** «ұру» (vurmak), **ornan-** «орналасу» (yerleşmek), **tur-** «тұру, өмір сүру» (yaşamak), **süzül-** «сүзілу, тазалану» (temizlenmek), **körüş-** «көрісу» (görüşmek), **қавыш-** «қауышу» (kavuşmak), **téril-** «теру, жиналу» (toplanmak), **yaraş-** «жарасу» (yakışmak), **batur-** «жасыру, батыру» (gizlemek), **yükün-** «жүгіну» (huzuruna varmak), **yarıl-** «жарылу» (yarılmak), **söküd-** «бүгу, шөгу» (çökmek), **қавыр-** «қусыру» (kavşırmak), **yaltr-** «жалтырау» (parlamak), **atan-** «аталу» (adlanmak), **üzlün-** «үзілу, тоқтау» (kesilmek, durmak), **büt-** «біту, аяқталуы» (bitmek, sona ermek), **bulğa-** «былғау, араластыру» (karıştırmak), **tökül-** «төгілу» (dökülmek), **tıntur söntür-** «сөндіру» (söndürmek), **ulğat-** «ұлғайту, үлкейту» (büyütmek), **қарı-** «қартаю» (yaşlanmak), vs. Aşağıda Sekiz Yükmek Yaruk metninden örnekler verilmiştir.

ötrü *olurmuş* orunıntın *örü turup* oñ egninteki tonın birtin *açınıp* tizin *çökidiip*
 011 Ис / sonra *oturduğu* yerden *ayağa kalkıp*, sağ omzundaki elbisesinin bir tarafını
açıp, diz *kırıp*, / одан кейін орынынан *өре тұрып*, оң иығындағы киімінің бір
 жағын *ашып*, тізесін *бүгін*;

[neɣ] *bilmez uқmaz* kim m(e)niñ aşnuқı azunta қılмıш өз қılнқım (16 Ia) /
 önceki hayatımdaki yaptığım kendi amellerim bana öyle acı çektiirdiğini kimse
bilmiyor, anlamıyor / өткен бұрынғы өмірімде жасаған әрекеттерім маған
 қанишалықты азап шектіргенін ешкім *білмейді, түсінбейді*;

soğançığ nom **ötünürsiz** sizler қам(a)ғ төзүнлер қодуру **туһлаһлар** (25 Ia) tatlı (hoşgörülü) öğretiyi **isterseniz**, sizler bütün soylular çok dikkatli **dinleyin**, *жанға дауа (үйрету) кітабын қаласаңыз, сіздер барлық тектілер мұқият тыңдаңдар;*

қайу tınl(ı)ғ **étiglig yaratıǵlıǵ** iş küdük kent uluş ev barq (79 IIc) / hangi canlı (eğer birisi) **yapılmış** iş, şehir, kasaba, ev / *қандай тіршілік иесі (егер біреуі) салынып жатқан қала, ауыл, үй;*

қодurlar ырақ **tezerler** bodsuz köligesiz barırlar neñ ada tuda қılı (99 IId) / **бırakıp ayrılırlar**, vücutsuz, gölgesiz **giderler**, asla zarar vermeyi / **macman kemedi**, *денесіз, көлеңкесіз kemedi, еш зиян келтіруді;*

ol tınl(ı)ғ өртке **kirser örtenmegey** suvda **ölmegey** taǵda öñde yerde (115 IIc) / o canlı yangına girse **yanmasın**, suda **ölmesin**, daǵda, vahşi doğada, yerde / *ол тіршілік иесі өртке кірсе өртенбесін, суда өлмесін, тауда, жапан түзде, жерде;*

teǵsilmez artamaz buzulmaz alqınmaz yoқadmaz ol burhanlarn(ı)ñ (206 Ia) / **deǵışmez, bozulmaz (hor olmaz) ezilmez yok olmaz** o burhanların / *ауыспаған, бұзылмаған (қор болмаған) езілмеген жоғалмаған бұрхандардың.*

Akrabalıq İlişkileri İfade Eden Kelimeler: Eski Uygurcadaki kız (**қız**) ve oǵul (**oǵul**) isimleri Kazaqçada da kız (**қыз**) ve oǵul (**ұл**) olarak aynı şekilde kullanılmaktadır. Baba ve anne kelimelerinin eski Türk dilerinden itibaren ög (**ög**) ve kan (**қаң**) olduǵu Eski Türk yazılı eserlerden bilinmektedir. Türk қағанlıqları dilinin resmi devamı olan Eski Uygurcada anne ve babanın ög **ög** ve kan **қаң** şeklinde kullanılması normaldir. Örnek:

inçip **oǵulı qızı baǵrı boşüki қası қadaşı** ölmüş **ögi қаңı [özüti]** (124 Ia) / böylece **oǵlu kızı, dönürü, akrabaları (kardeşi)** ölmüş **anası, babası, özü** / *осылайша ұлы қызы, құдалары, туыстары (бауыры) өлген анасы, әкесі, өзі.*

Doǵa ve Gök Cisimlerinin İsimlerini İfade Eden Kelimeler: Eski Uygur ve Kazak dillerinde doǵa ve gök cisimlerinin isimleriyle ilgili birçok kelimenin aynı olduğunu fark ettik. Örneğin: жер **yёр** (toprak, yer), су **suv** (su), тау **taǵ** (dağ), топырақ **topraq** (toprak, kum), тас **taş** (taş), күн **kün** (gün), ай **ay** (ay), vs. Örnekler:

inça biliñ birök bo nom bitig bo çambudvip atl(ı)ғ **yёр suvda** қайу қайу **yerde** (141 IIc) / böyle bilin fakat bu kitap bu dünyanın yöneticisi adlı **yer** ve **suda** hangi

hangi **yerde** / осылай деп біліңдер бірақ бұл кітап бұл дүнианың басқарушысы атты **жер** мен **суда жер-жерде**;

ol tnl(1)ğ örtke kirser örtenmegey **suvda** ölmegey **tağda öñde yèrde** (115 IIc) /o canlı yangına girse yanmasın, **suda** ölmesin, **dağda, vahşi doğada, yerde** / ол тіршілік иесі өртке кірсе өртенбесін, **суда** өлмесін, **тауда, жапан түзде, жерде**;

üç kıta ol **yèrde** oqımış k(e)rgek anta kèn **topraq** (81 IIc) / üç kere orada okuması gerek, ondan sonra **yeri (toprağı)** / үш рет сол жерде оқуы керек, одан кейін **жерді (топырақты)**;

küdenlik ev barķ uluğ kiçig kırıg kuduğ otçuk **taş** soķu tegirmen (86 IIc) / misafir odası, büyük ve küçük kapı, kuyu, ocak, **taş** havan (soku), değirmen, / қонақ бөлмесі, үлкен және кішкентай есік, құдық, ошақ, **таc** келі, диірмен;

kaşınçığ korkınçığ erkliglerniñ atları bo [erür] **kün** yorığı **ay** ölütcі erklig ((91)92 Ia) / korkunç₂ güçlerin adları bunlardır; **güneş** yürüyüşü **ay** (denen) öldürücü, güçlü / қорқынышты күштердің аттары мыналар; **күннің** айналуы **ай** деген қанішер күш;

ertiñü uluğ kèn alķıg ertiñü **yaruk** (243 Ib) / çok büyük geniş çok **parlak** / өте үлкен кең өте **жарық**;

taysuy sar(1)ğ **urunguluğ** irbis kudrukı **yumuzuğluğ** beş törlüğ (93 Ia) / **Jüpiter** sarı sancaklı, **vaşak** (çin astrolojisine göre gökteki yıldızlardan birinin adı), kuyruğu **bayraklı** beş türlü / **юпитер** сары жалаулы, **барыс құйрығы** (қытай астрологиясы бойынша көктегі жұлдыздардың біреуінің аты), байрақты **меркурий** жұлдызы бес түрлі;

bars күntün kızıl **sağızğan** tağdın **ķ(a)ra yılan altı** kav yaraşmazı (95 IIc) / kaplan, güneyden kızıl **saksağan**, (Çin astrolojisine göre tanrı yıldızlarından birinin adı), kuzeyden **kara yılan**, altı kav tabusu, (astrolojiye göre tanrı yıldızlarından birinin adı) yaraşmazdı (geçinemezdi) / **барыс, оңтүстіктен қызыл сусаған** (қытай астрологиясы бойынша тәңірі жұлдыздарының бірінің аты) солтүстіктен алты құлаш **қара жылан** (астрология бойынша тәңірі жұлдыздарының бірінің аты) бір-бірімен келіспейтін, тіл табыса алмайтын.

İnsan Organlarını İfade Eden Kelimeler: Tüm Türk dillerine ortak insan organlarının isimleri eski Uygur ve Kazak dillerinde de aynı şekilde kullanılmaktadır.

Örneğin: құлақ **құлқақ** (kulak), мұрын **burn** (burun), тіл **til** (dil), көңіл **köñül** (gönül, kalb), тырнақ **tirgaқ** (tırnak), vs. Örnekler:

tétir yme **құлқақ** turқaru adruқ adruқ алқынсыз ün есідүр ol kim ün tēp (163 IIc) / dır yine **kulaғı** daima her түрлү susmayan sesi işitiyor (duyuyor) o kimin sesidir / тағы да **құлағы** әрқашан әртүрлі тоқтаусыз дыбысты есімеді ол кімнің дауысы;

tétir yme **burnı** turқaru adruқ adruқ алқынсыз yıd yıpar (168 IIc) / dur yine **burnu** daima түрлү түрлү kalıcı güzel kokuyu / тағы да **мұрнына** әрқашан түрлі түрлі ұзақ сақталатын хош иіс;

tilin turқaru adruқ adruқ алқынсыз tatıǵlıǵ tatıǵ tatar ol kim tatıǵlıǵ tatıǵ tēp tétir (174 IIc) / **dilin** daima түрлү түрлү kalıcı tatlı tadı tatar ol kim tatlı tat diye söylerse / **тілің** әрқашан түрлі түрлі ұзақ сақталатын тәтті дәмді татады ол кім тәтті дәм деп айтса;

öz **köñülüm et'özüm** burhanlarn(ı)ñ nom tözi yıldızi erür tēp (217 Ib) / öz **kalbim, vücudum**, burhanların kutsal öğreti esası, köküdür diye bilmese / өз **жүрегім, денем**, бұрхандардың қасиетті ілімінің негізі, түбі деп білер еді; yine kişi etözin buluǵalı antaǵ ol қалтı bo **tirgaқ** üzeke topraқça (336 Ib) / yine kişi vücudunu bularak böyle o bu **tırnak** üstündeki toprak gibi / тағы да кісі (денесін) өзін тауып ол мына **тырнақ** үстіндегі топырақ сияқты.

Bitki İsimlerini İfade Eden Kelimeler: Çalışmamıza malzeme olarak aldığımız Sekiz Yükmek Yaruk metninde bitki isimleriyle ilgili çok az sayıda kelime bulunmaktadır. Metni incelediğimizde hua **hu'a** "çiçek", ve ali **ali** kelimesinin "arjaka" ağacının adı anlamına geldiğini öğrendik. Örnekler:

t(e)ñriler ulatı қамағ yaruқ t(e)ñriler [tözün yavaş] қутlar vahşiklar turқaru **hu'a** (143 Ib) / tanrılar ve diğerleri bütün parlak tanrılar asili yumşak, merhametli ruhları daima **çiçek** / тәңірілер және басқалары барлық жалтыраған тәңірілер негізі жұмсақ, рухтары мейірімді әрқашан гүлдің;

ol yavlaқ yek içgeknıñ başı yēti öñi yarılǵay inçe қлтı **ali** (375 IIId) / o kötü vampirin başı yediye ayırılır **arjaka** / ол жаман вампирдің (қанішердің) басы жеті бөлікке бөлінсін **аржака**;

ığaç teg ol ödün elķinçsz ülgüsüz etözlüg bodistv ornıta (376 Ia) / **ağacının** dalları gibi o zaman sürekli ölçüsüz vücutlu Bodhisatva yerinden / **ағашының** бұтағы сияқты сол уақытта тоқтаусыз, өлішеусіз денелі будист орынан.

Hayvan ve Kuş İsimlerini İfade Eden Kelimeler: Hayvan ve kuş adlarının çoğu öz Türkçe kelimeler olduğundan dolayı her iki dilde de (Eski Uygurca ve Kazakça) aynı şekilde kullanılmaktadır. Örneğin: жылқы **yılķı** (at), барыс **bars** (leopar), бөрі **bōri** (kurt), ұлы **luu** (luu), қарақұс (бүркіт) **ķraķuș** (kartal).

ағилік көмсүлік улатı **yılķıķa** атлїк кїшке батїглїķķa tegi (87 IIc) / depo ve **hayvanlara** ahır ve insanlara tuvalet / қойма, **жануарларға** қора және адамдарға дәретханаға дейін;

ķanta yorisar **bars irbis bōri** улатı yavlaķ tınlїğlar alķu (116 Ib) / nerede yürürse **kaplan, leopar, kurt** ve başkaları kötü canlıların hepsi / қайда жүрсе **барыс, арыстан, қасқыр** және басқалары жаман тіршілік иелерінің барлығы
kirdiler sansaz saķıșsz t(e)ņriler yekler uluğ küçlüg **luular** ((431) Ia) / girdiler sayısız tanrılar şeytanlar büyük güçlü **ejderhalar** / кїрдї сансыз тәңірїлер шайтандар үлкен күшті **айдаһарлар**;

ķntirlar asurilar talım ķraķuș hanları gantarvilar mahuruglar kişiler (432 Ib) / **gontarviler, iblisler, yırtıcı kuşların kralları, göksel varlıklar, insan olmayan varlıklar**, kişiler / **кантавралар, іблістер, жыртқыш құстардың патшалары, аспандағы тіршілік иелері, мақұлқтар, адамдарды**;

Dini İnançlarla İlgili İsimler: Araştırmamızın temel malzemesi Sekiz Yükmek Yaruk sutrası Budizm'i tanıtan bir eser olup Budizm ile ilgili pek çok terim bulunmaktadır. Örnekler:

теңри теңриси **teņri teņrisi**, бұрқан **burhan**, дарни **darni**, судур **sudur**, вайшалы **vayșalı**, чамбудивип **čambudivip**, кам **kam**, чхшапты **čxșaptı**, арвыш **arvıș**, вахшиклер **vahșiklar**, шамну **șamnu**, эзруа хормузта **ezrua xormuzta**, архант **arxant**, пртикубут **prtikubut**, шравиклер **șraviklar**, низванилер **nizvanilar**, этөз **et'öz**, шлок такшут **șlok takșut**, биш азун тынлығ (**biș aźun tınlīg**), бадра (**badra**), ратнакр (**ratnakr**), нарайан (**narayan**), сумир **sumir**, интрадати **intradati**, тайшинг махайана **tayșing mahayana**, нирван **nirvāņa**, парамит битиг **paramit bitig**, тойынлар **toyınlar**, шмнанчлар **șmnançlar**, упаси **upasi**, упасанч **upasanç**, т.б.

tamudaxı emgeklig tınl(ı)ğlar alqu ozdı qurtultı edgü et'özke kirdiler (423 Ia) / **cehennemdeki** eziyet çeken canlıların hepsi kurtuldular (özgür oldular) iyi vücuda girdiler / **жаһаннамдағы** азап шеккен тіршілік иелерінің бәрі құтқарылды (азат болды) жақсы тәнге енді;

t(e)ңrisi **burhan** tıdıǵsız **bodistvқа** inça tēp yarlıқаdı **vipaşi** burhan ödinte yme (129 IIc) / tanrısı **burhan** engelsiz **budistvaya** böyle diye emr etti **vipaşi (hoca)** burhanlar zamanında yine / тәңірісі **бұрхан** мінсіз **будистке** былай деп әмір етті **винаши (оқытушы)** бұрхандар заманында тағы да;

anı bilir anı ötgürür antada öñi **arhant prtikubutlar** (209 Ia) / onu bilir, onu anlar (başından geçirir) oradan başka **kutsal pratikabutlar** (nirvanaya yetişemeyen Budhalar) / оны біледі, оны түсінеді (бастарынан өткереді) сол жерден басқа қасиетті **практикабутлар** (жан-тәнімен беріле алмаған буддалар);

ulatı қам(a)ğ **şraviklar** azu қамағ **nizvanilar(ı)ğ** basmış yalñuqlar (210 Ia) / diğer bütün (**şarvik**) **Budhanın öğrencileri** veya bütün tutku kapan insanlar / басқа барлық (**шарвик**) **будданың шәкірттері** немесе барлық (буддаға) құлай берілген адамдар;

agam bitig **nirvan** bitig belgürer ((415) Ib) / **agama** (Budhha yazıları) sutrası ve **nirvan** (sonsuz dinlenme) kitabı görünür / **агама** (Будда уағыздары) сутрасы және **нирван** (мәңгілікке тынығу) кітабы пайда болады;

bolmaz tınl(ı)ğlar üküş t(e)ңrim **buşi** bērgeli aқı tınl(ı)ğlar az (4 IIId) / olmayan canlar çok tanrım, **sadaka** veren cömert canlılar az / еместер көп тәңірім, **садақа** беретін жомарт адамдар аз;

törü toқu kılıp üntürür күnte bo [nom] bitigig üç қата оқızun (285 Ia) / **ölüm töreni** уарıp çıkardıǵı gün bu sütrayı (darmayı) üç kere okusun / өлім қонақасын беріп, шығарған күні бұл сутраны үш рет оқысын;

tınl(ı)ğlar **ölüg** kişi üçün **sın orun** etgeli yaratǵalı saқınç saқınsar [özleri] қанта ((289) 290 IIId) / canlılar **ölen** kişi için **kabir yeri** yapmayı düşünseler kendileri nasıl / тіршілік иесі өлген кісі үшін **қабір орынын** дайындауды ойласа өздері қандай.

Sosyal Gruplarla İlgili İsimler: Eski Uygurcadaki хан **han** (han), ұлыс **ulus** (memleket, devlet), күң **küñ** (köle kadın), құл **quul** (köle), бай **bay** (bey, beg), жау **yagı** (düşman) vs. kelimeler Kazak dilinde de hiç değişmeden kullanılıyor.

Bodun ve *çıgay* gibi kelimeler Kazakçada anlam değişikliğine uğruyor. *Bodun* kelimesi eski Türk dillerinde *halk*, *toplum* anlamını veriyorsa Kazakçada *bodan* şeklinde fonetik değişime uğrayarak ve *halk* kelimesiyle birlikte gelerek *bodan halk* yani, yabancı yönetim altındaki *halk* anlamında kullanılıyor. *Çıgay* kelimesi eski Türk dillerinde *fakir* anlamına gelirken Kazakçada anlamı değişiyor ve “Şık bermes Şıgaybay” deyiminde görüldüğü gibi zengin anlamında biliniyor.

et’ öz tegşürüp kelirler ol **éligler hanlar** yme alkuğa y(a)rılıқаңчу (249 IIc) / vücutlarını değiştirirler o **hükümdarlar, hanlar** yine bütün merhametli / *денелерін ауыстырады ол басшылар, хандар тағы да барлық мейірімді;*

oğlın evde barkta igidürçe **bodunқа** neñ yavlaқ сақынçı yok (251 Ib) / evde yetiştirirse (eğitirse) **halka** kötü düşünceleri olmaz / *ұлын үйде өсірсе (тәрбиелесе) халыққа жамандығы болмас еді;*

uluşı balığı bulunçsuz buçğaksız tēp қамағ bodunı turқарu bodıstv-(427) Ib / **ülkesi**, şehiri köşesiz, sınırsız diye bütün halkı daima budist- / **ұлысы, қаласы шексіз-шетсіз деп барлық халық үздіксіз будист;**

iki y(i)g(i)rmi erkligi topraқdaқı **қарı başı** atlıғı yüzлүгү батағл(ı)қdaқı (96 Ib) / on iki hakimi, topraktaki yaşlı ve önde gelenler bok çukurundaki / *он екі таным, жердегі ақсақалдар мен текті адамдар боқ шұңқырындағы;*

yorıғlı **erklig xan süüsin başlaғucı** (91 Ia) / dönüşümü, **Erklig Han ordunun başı** / *айналымы, Ерікліг хан әскер басы*

қадаş **küñ kuul** bir ikintike қарısur otlı suvl(ı) teg (64 IIc) / akraba, **köleler** birbirine қарısur ateş ve su gibi / *туысқандар, күң, құл бір-бірімен қырқысады. от пен су сияқты;*

üküş t(e)ñrim **bay barıml(ı)ğ** tınl(ı)ğlar az yok (024 IIc) / çok tanrım **zengin** canlılar az / *көп тәңірім бай адамдар аз;*

çıgay tınlıғlar үкüş t(e)ñrim tözün (025 IIc) / **fakir** insanlar çok tanrım / **кедей** адамдар көп тәңірім;

körser ötrü öñ körk ulatı altı törlүг **yağıda** [öñi] қurtulur (156 IIc) / görse

sonra güzellik

ve başka da altı türlü **düşmandan** (farklı) kurtulur / *көрсе кейін әдемілік және тағы басқа алты түрлі дұшпаннан (басқаша) құтылады.*

Ev Eşyalarını İfade Eden Kelimeler:

1) Ev Eşyalarının İsimleri

SY Y metninde ev eşyalarının dağarcığı pek fazla değildir. Kuyu **қудуғ** (құдық), ocak **отчуқ** (ошак), değirmen **tegirmen** (диірмен), mutfak **aşl(i)қ** (асүй) gibi Eski Uyğurca ev eşyaları isimleri Kazakçada da aynı biçimde bulunmaktadır. Örnekler:

küdenlik ev barқ uluғ kiçig **қарıғ қудуғ отчуқ таş соқғу tegirmen** (86 IIc) / **misafir odası**, büyük ve küçük **kapı, kuyu, ocak, таş havan (soku), değirmen, / қонақ бөлмесі, үлкен және кішкентай есік, құдық, ошак, тас келі, диірмен;**

yıñaq kéd'in yıñaq ikidin sınar **bulan** anta ulatı **aşl(i)қ** (85 Ia) / güneyinde kuzeyinde iki tarafında da **koridor** ve bununla birlikte **mutfak / оңтүстігінде солтүстігінде екі жағында да коридор және мұнымен бірге асүй;**

ağılıқ kömsülük ulatı yılkıқа **atlıқ** kişike **batıǵlıққа** tegi (87 IIc) / **depo** ve hayvanlara **ahır** ve insanlara **tuvalet / қойма, жануарларға қора және адамдарға дәретханаға дейін.**

2) Yiyecek İsimleri

Çalıştığımız metinde çok az sayıda yiyecek adı bulunmaktadır. *Yeme içme* kavramını veren **aş içgü** kelimesi “yemek yemek” olarak tercüme edilir.

üze ilenürler uzatı inçe tapınzun udunzun **aş içgü** k(e)lürzün (268 Ia) / yukarıdan yönetiyorlar daima öyle (kendilerine) tapunsun, yükünsün **içecek** ve **yiyecek** getirsin / жоғарыдан басқарады әрқашан осылай (өздеріне) табынсын, жүгінсін, **iшметін және жейтін** әкелсін.

saçıǵ töküк ayu bérürler tapıntururlar uduntururlar **aş içgü** aǵı bar(ı)m bértrür ((265)266 Ia) / **içki (adak olarak)** sunmayı söylerler, tapındırırlar, yükündürürler **yiyecek ve içecek**, zenginlik verdirirler / **iшімдік (құдай жолына деп) ұсынуды бұйырады, табындырады, жүгіндіреді жейтін, iшметін ас, байлық бергізеді;**

bolup ötrü қоп төrlüg **ı tarıǵ yemiş** ulatı bışarlar étilur (327 Ia) / verip sonra çok türlü **ekin, yemiş** ve diğerlerini biçerler / **беріп сосын сан түрлі егін, жеміс және басқаларын орады.**

3) Giysi İsimleri

SY Y metninde giyim anlamını veren **k(e)dgü tonaǵu** dışında giysi ile ilgili herhangi bir kelime bulunmamaktadır.

k(e)dgü tonagü ulatı as(ı)ğ tusu kılur ((392) Ia) / *giysi giyim* veriyor ve başka da ihtiyaçlarını karşılıyorlar / *куім-кешек береді және басқа да мұқтаждарын береді*.

4) Ölçü İsimleri

Eski Uyğurcada kullanılmış uzun *uzun*, az *az*, büyü *ulğat*, vb., gibi ölçü adlarını ifade eden kelimeler Kazakçada da aynı şekilde kullanılıyor.

-nur ermegü tınlıqlar üküş t(e)ñrim *uzun* yaşayur tınl(ı)qlar *az* (021 IIc) / -len tembel, kayıtsız canlılar çok tanrım uzun yaşayan canlılar *az* / *-ған жалқау, немқұрайлы адамдар көп тәңірім ұзақ өмір сүрген адамдар аз*;

üküş t(e)ñrim bay barıml(ı)ğ tınl(ı)qlar *az* yok (024 IIc) / *çok* tanrım zengin canlılar *az* / *көп тәңірім бай адамдар аз*;

büş törlüg yini yme k(e)ntün bolmış [ol] tétir *ulğatsar* k(e)ntün *uluğadur* qarısar ((448) 449 IIc) / beş türlü vücut yine kendin olmuş odur yaşın *büyüdükçe* kendin *büyür* yaşlanırsın / *бес түрлі дене тағы өзің болады жасың ұлғайған сайын өзің де қартаясың*;

kolusuz ölmez tek kértgünç köñül üçün ança utlısı (50 IIc) / *zamansız* ölmez gerçek inanca dolu gönül böyle ödüllendirilir / *уақыты келмей өлмейді шын сенімге толы көңіл осылай марапатталады*;

tüzü tüketi etmiş yaratmış k(e)rgek ötrü ol *ödün* yer altınkılar (88 IIc) / herşeyi yapmış olmak gerekiyor, sonra o *zaman* yerin altındakiler / *барлығын жасау керек, сосын ол уақытта жердің астындағылар*;

ağ(ı)r tétir tuğduқта күн talulamaz *ödi* tegdükte ötrü tuğar 227 Ia) / ağırdır doğarken seçtiğimiz gündür *zamanı* geldiğinde doğar / *қиын дүниеге келгенімізде таңдаған күніміз уақыты келгенде туады*.

Абстрактты ұғымдарды білдіретін сөздер. Көне ұйғыр тілі абстракттілі ұғымдарды білдіретін сөздерге де өте бай. *ağı barım*, *bay barıml(ı)ğ* «байлық», *yértinçü*, *ažun* «дүние, әлем», *tamu* «тозақ», *emgek* «азап», *iriñü- övki legü-* «ренжу, өкпелеу», *qut* «құт, қасиетті», *tuyuğ* «түйсік», *ögrünçülüğ sevinçlig* «қуанышты, көңілді», *bil- uq-* «білу, ұғу», *q(a)rarığ* «қараңғы», *y(a)ruq* «жарық», *edgü* «игі, жақсы», *yavlaq* «жаман», *küç basut* «қолдау», *b(e)lgür-* «пайда болу», *tsuy* «күнә», *kértgünç* «шынайы», *köñül* «көңіл, ниет», *saqınmak*

«ойлану», **tapıǵsaq** «табынған, жан – тәнімен берілген», **bügölüg** «ақылды», **batur-** «жасыру», **asaǵ tusu** «пайда», **yükün-** «табыну, жалбарыну», **turux süzük** «мөлдір, таза», **ötüg** «өтініш», **ötün-** «өтіну, тілеу, сұрау», **küü küzedü-** «қорғау, күзету», **aǵrla-** «құрмет көрсету» тағы басқа сөздер абстрактілі ұғымдарды білдіретін сөздерге жатады. Көне ұйғыр тіліндегі кейбір сөздер қазақ тілінде тұлғалық және дыбыстық жағынан аздаған өзгерістерге ұшырап қолданылады. Көне ұйғыр тілінде сөйлем ішіндегі қолданысын көрсету мақсатында Секиз йүкмек йарук мәтінінен мысалдар келтіріп, қазақша аудармасымен бірге бердік. Мысалдар:

alkınçsız seviglig bürtmek бүртер ol kim **bürtmek** tétir (178 IIc) / kalıcı sevimli hisleri hisseder kim **hissetmektir** ise / ұзақ сақталатын ұнамды сезімдерді сезінеді *ceziny* дегеніміз;

y(ı)par yükmek (atl(ı)ğ) burhan et’özi bolur tağı yme ((173) Ia) / **koku birikimi** adlı burhan vücudu olur yine / **uic cezimi** атты бұрхан денесі болады тағы да;

uvutsuz biligi ertinü küçlüg erip **öpke** az almır kılınçı (71 Ib) **utanmazlıǵı** (zamparalıǵı) güçlüdür **kızgın** ve hırса yönelik eylemi / **ұятсыз** білімі шектен шығады **өпкелі**, қырсық қылығы;

oǵrı **oǵurlasar** tutsuqsar (110 Ia) / hırsız **hırsızlık** yaparsa tutuklarsa / ұры ұрлық жасаса тұтқындалса;

az t(e)rim **edgüke** қатıǵlanur tınl(ı)ǵlar az **ayıǵқа** tavra-020 IIc1 / az tanrım **iyilik** için çabalayan canlılar az, **kötülüǵe** yöne- / аз тәңірім жақсылыққа бет бұрған адамдар аз, **жамандыққа** бет ал-;

yutuz yme bir ikintike ertinü **amraқ** bolur ne köñülinte (108 IId) / karı yine bir birine son derece **aşık** olur ne kalbinde / зайыпты бір-біріне соншалықты **ғашық** болады, жүректегі;

etiglig közünü **körklüg** burhan b(e)lgürer (411 Ia) / süslenmiş ayna gibi **güzel** bir burhan görünür / безендірілген айна сияқты **көрікті** бұрхан пайда болады;

esüg yalğan tınl(ı)ǵlar üküş t(e)rim anı üçün bo yertinçüteki (6 IId) / **yalancı** canlılar çok tanrım, onun için bu yeryüzündeki / **өмірікуи** адамдар көп тәңірім, сондықтанда мына жержүзіндегі;

künте bo nom bitigig üç қата oқızun kızlı küdegülіke uluǵ **törü toқu** kılmiş (343) 344 IIc / günde bu sutrayı üç kere okusun kızları ile damada büyük **tören**

yapsınlar / күнде осы сутраны үш рет оқысын қыздары мен күйеу баласына үлкен *той* жасасын.

Түр-түсті, сапаны, сынды білдіретін атаулар. Көне түркі тілдеріне ортақ көк *kök*, ақ *aq*, қара *q(a)ra*, қызыл *kızıl*, тар *tar*, кең *kēŋ*, т.б. түр-түс, сапаны білдіретін сөздер көне ұйғыр тілі мен қазақ тілінде де еш өзгеріссіз қолданылады. Әрине көне ұйғыр тіліндегі *soğançıǵ* (сүйкімді), *edgüli anıǵlı* (жақсы жаман), *söki* (ескі), *köni* (шын, шынайы), т.б. сөздер бүгін қазақ тілінде қолданылмайды.

topraq erkligi yēr t(e)ŋri hanı soltun *kök* luu öŋdün *aq* (94 Ia) / toprak hakimi, yer tanrı hanı, soldan *mavi* ejderha, sağdan *beyaz* / топырақ танымы жер тәңірі ханы солдан *көк* айдаһар оңнан *ақ*;

bars күntün *kızıl* saǵızǵan taǵdın *q(a)ra* yılan altı qav yaraşmazı (95 IIc) / kaplan, güneyden *kızıl* saksāǵan, (Çin astrolojisine göre tanrı yıldızlarından birinin adı), küzeyden *kara* yılan, altı kav tabusu, (astrolojiye göre tanrı yıldızlarından birinin adı) yaraşmazdı (geçinemezdi) / барыс, оңтүстіктен *қызыл* сусаған (қытай астрологиясы бойынша тәңірі жұлдыздарының бірінің аты) солтүстіктен алты құлаш *қара* жылан (астрология бойынша тәңірі жұлдыздарының бірінің аты) бір-бірімен келіспейтін, тіл табыса алмайтын;

ötrü ol oq ün yene *soğançıǵ* ünlüg ((167) IIc) / sonra o ses yine *sevimli* ses / одан соң ол дауыс *жағымды* дауыс;

t(e)rsli oŋlı edgüli anıǵlı iki törlüg (196) Ia / *ters doğru, iyi kötü* iki türlü / *теріс-оң, жақсы-жаман* екі түрлі;

uluǵ törü toqu éderler törü toqu qılmişta kēn yene *söki* 231 IIc / *büyük* tören yaparlar, tören yaptıktan sonra yine *eski* / *үлкен* қонақасы беріледі, қонақасысын бергеннен кейін қайтадан *ескі*;

kirmişke sanur turqaru *kēŋ alqıǵ köni uluǵ* yoluǵ qodup 274 Ia / girmeyi düşünür, daima *geniş, gerçek, büyük* yolu bırakıp / араласуды ойлайды, әрқашан *кең, шынайы, үлкен* жолды тастап.

Санға қатысты атаулар. Сандар категориясы туысқан тілдер тобын анықтау барысында қолданылатын негізгі тетіктердің бірі. Көне ұйғыр тіліндегі сандар мен қазақ тіліндегі сандар да айтылуы, жазылуы бірдей, тұлғалық және

мағыналық жағынан еш өзгеріске ұшырамаған. Мысалы: бір **bir**, екі **iki**, үш **üç**, төрт **tört**, бес **bêş**, алты **altı**, жеті **yêti**, сегіз **sekiz**, тоғыз tokuz, он **on**, т.б.

қалтй ög қаһһиң **bir** кye амрақ кеңс урй ((250) Ib) / özellikle anne babasının **biricik** sevgili nesilini / әсіресе ана әкесінің **жалғыз** сүйікті жеткіншек ұрпағын;

оқисарлар **üç** ағыл(1)қ ном[уғ қамағ] **bir** қата оқимыс teg болур (438 Ia) / okursalar **üç** hazine kitabının hepsini **bir** kere okumuş gibi olur / оқыса **үш** қазына кітабының барлығын **бір** рет оқыған сияқты болады;

қамағ тінл(1)ғлarta туғмақ өлмек бо **iki** төрлүг төрү ертиңү (226 IIId) / bütün canlılarda doğmak ölmek bu **iki** türlü kural çok / барлық тіршілік иелерінде туу өлу бұл **екі** түрлі ереже өте;

меңи меңілейүр азу қоды **üç** у(a)vlaқ yolқа kirür emgek emgenü (198 Ia) / sevinçlerini paylaşıyorlar veya aşağı **üç** kötü yolla gider, eziyet çeker / қуаныштарын бөліседі немесе төмен **үш** жаман жолға түседі, азап шегеді;

têtir edgü kılınçl(1)ğ üçün alkuğun у(a)vlaқs(1)zn **tört** buluñuğ (244 Ia) / dır iyi davranış için herkese kötülüksüz **dört** köşeyi / жақсы қарым-қатынас үшін бәріне жамандықсыз **төрт** бұрышты;

bêş azun tınl(1)ğ têtir tınsız erser қамағ ı ıғаç yaş ot [tuğar b(e)lgürer] (323 Ia) / **beş** alem (dünya) canlıdır, cansız ise bütün yetişen ağaç, yeşil ottur / **бес** әлем кірсе жандыға, жансызға болса барлық ағаш, жасыл шөп кіреді;

körser ötrü öñ körk ulatı **altı** төрлүг yağıda [öñi] kırtulur (156 IIc) / görse sonra güzellik ve başka da **altı** türlü düşmandan (farklı) kurtulur / көрсе кейін әдемілік және тағы басқа **алты** түрлі дұшпаннан (басқаша) құтылады;

üçün bo nom bitigig **yêti** қата оқисар өлмиş ög қаң özüti anta қya оқ kırtulur (125 IIc) / için bu kitabı **yedi** kere okursa ölmüş ana baba ruhu zorluktan hemen kurtulur / үшін бұл кітапты **жеті** рет оқыса өлген ана әке рухы қиыншылықтан тез құтылады;

bodunta bar erser ötrü anta **sekiz** bodistvlar ezrua hormuzta (142 IIc) / halkta varsa ondan sonra orada **sekiz** budistler zervan tanrısı urmuzd (yukarı tanrı) / халықта бар болса одан кейін ол жерде **сегіз** будисттер зербан тәңірісі урмузд (жоғары тәңірі);

nom edişi tètir kim қайу үч ағалық [nom]⁴⁴ **iki y(i)g(i)rmi** бөлүк номуғ (201 Ib) / өғретисидир kim hangi үч hazinenin (sutranın) **on iki** бөлүк канунунун / *үйретуінің арқасы кім қандайда үш қазынаның (сутраның) он екі бөлім заңның;*

kigürür **on** edgü қилың қылатурur өзүтleri t(e)ңri yëriңe барır yene (256 Ia) / sokuyor, **on** iyi amel yaptırır ruhtarı tanrı yerine gider, yine (başkanları) / *салады, он жақсы қылық жасатады, рухтары тәңірі еліне кетеді, тағы да (басшылары);*

tèp tètürler **on** edgü қилыңl(ı)ğ törüde boşgütde burhanlar yrlğınта (271 Ia) / diyorlar **on** iyi amel yazılan kanunda өғretide burhanlar emrinde / *дейді он игі қылық (іс) жазылған заңда, үйрету кітабында бұрхандар әміріне;*

yèti tümen yèti miñ bodunlar t(e)ңri burhan y(a)rlıgın eşidip (302 Ib) / **yetmiş yedi bin** halk tanrı burhan emrin duyup / **жетпіс жеті мың** халық тәңірі бұрхан жарлығын есімін;

ol ödün **bèş yüz** t(e)ңri oğlanı ol қуврағда erür ertiler t(e)ңri t(e)ңrиси (221 IIc) / o zaman **beş yüz** tanrı oğlanı o toplantıdadırlar tanrıların tanrısı / *сол уақытта бес жүз тәңірі ұлы сол жиналыста еді тәңірілердің тәңірісі;*

қавышurlar қыз бәрішip k(e)lin іçgerip **miñ** yıl түмен күнki (311 Ia) / görüşürler қыз verip gelin alıp, onlar **bin** yıl ve on bin günün / *кездеседі қыз беріп келін алып, олар мың жыл және он мың күнін;*

teginmiş ergeyler ulatı **altı tümen altı miñ toyınlar** şmnançlar upasi (429-430 Ia) / teginmiş ergeyler ulatı **altı tümen altı miñ** toyınlar şmnançlar upasi (429-430 Ia) / ulaşmaya çabaladılar ve diğeri **altmış altı bin** rahip ve rahibe, dinleyici erkek / *жетуге тырысты және басқалары алпыс алты мың еркек, әйел дін қызметкерлері және тыңдаушы еркек;*

yıl yılı ertinü edgü artuқ yavaş bitig oқıp іш ішleser **yètinç** (300 Ib) / yıllar boyu son derece iyi çok nazik sutrayı okuyup, (işleseler) çalışsalar **yedinci** / *жылдар бойы сондай жақсы, керемет, қасиетті кітапты оқып, зерделесе жетінші;*

könül bilig bo erür eñ **ilki** көз bilig **ikinti** құлақ bilig **üçünç** (397 Ia) / gönül bilgisi budur **ilk** olan (birincisi) göz bilgisi **ikinci** kulak bilgisi **üçüncüsü** / *жүрек ілімі осы біріншісі көз ілімі екіншісі құлақ ілімі үшіншісі;*

burun bilig **törtünç** til bilig **běsinç** et'öz bilig **altınç** köñül (398 Ia) / burun bilgisi dördüncüsü dil bilgisi beşincisi vücut bilgisi altıncısı kalp (gönül) / *мұрын ілімі төртіншісі тіл ілімі бесіншісі дене ілімі алтыншысы жүрек (көңіл);*

bilig **yětinç** adıra tēp tuyuǵlı bilig **sekizinç** aǵılık kömsü bilig ǵaltı (399 Ib) / bilgisi **yedincisi** ayırt etme bilinci (bilinç farkı) **sekizincisi** (kesin) mutlak hazine bilincidir / *ілімі жеміншісі айыра білу ілімі (түсінік айырмасы) сегізіншісі нақты, қазына ілімі.*

Іс-қимылды білдіретін атаулар. Көне ұйғыр тіліндегі іс-қимылды білдіретін сөздердің көпшілігі қазақ тілінде өзгеріссіз кең қолданылады. Мысалы:

eşid- «есту», **kel-** «келу», **erti** «еді», **örü tur-** «өре тұру», **aç-** «ашу», **çök-** «шөгу», **ötün-** «өтіну», **üzül-** «үзілу», **yaşa-** «жасау», **öl-** «өлу», **tile-** «тілеу», **bol-** «болу», **bēr-** «беру», **qorq-** «қорқу», **tüş-** «түсу», **tod-** «тою», **yorı-** «жүру», **bil-** «білу», **uq-** «ұғу», **qıl-** «қылу», **öpkile-** «өпкелеу», **tê-** «деу», **qutrul-** «құтқарылу», **tıqla-** «тыңдау», **kötrül-** «көтерілу, жоғарылау», **bütür-** «бітіру», **yara-** «жарамды, пайдалы», **kod-** «кою», **tut-** «тұтыну, қолдану, ұстау», **küü küzedü** -«күзету», **oqı-** «оқу», **nomla-** «оқу, үйрену», **tapın udun-** «табыну», **işle-** «істеу, жасау», **qarış-** «керісу, ұрысу», **son-** «сөну», **ét- yarat-** «жасау», **toqı-** «тоқу, өру», **başla-** «бастау», **kit-** «кету», **yaraş-** «жарасу», **bar-** «бару», **oǵurla-** «ұрлау», **örten-** «өртеу», **sözle-** «сөйлеу», **tuǵ-** «туу», **ayıt-** «айту», **aq-** «ағу», **arta buzul-** «бұзылу, бүліну, сасу», **bütür-** «бітіру», **kör-** «көру», **tat-** «дәмін тату», **yaqlıma-** «жаңылмау», **yorit** «жорыққа шығу, жорту», **atan-** «атану», **ökün-** «өкіну», **unit-** «ұмыту», **ötgür-** «өткізу, өткеру», **çom-** «жүзу, шомылу», **bat-** «бату», **aç-** «ашу», **qıl-** «қылу», **bol-** «болу», **bar-** «бару», **saçıl-** «шашылу», **tökül-** «төгілу», **ayıt-** «айту, сөйлеу», **tıqla-** «тыңдау», **biltür-** «білдіру», **işlet-** «істету, жасату», **büt-** «егу», **têr-** «теру», **açıl-** «ашылу», **kiter-** «кетіру», **sın-** «сыну», **ur-** «ұру», **ornan-** «орналасу», **tur-** «тұру, өмір сүру», **süzül-** «сүзілу, тазалану», **körüş-** «көрісу», **qavış-** «қауышу», **têril-** «теру, жиналу», **yaraş-** «жарасу», **batur-** «жасыру, батыру», **yükün-** «жүгіну», **yarıl-** «жарылу», **söküd-** «бүгу, шөгу», **qavşır-** «қусыру», **yaltr-** «жалтырау», **atan-** «аталу», **üzlün-** «үзілу, тоқтау», **büt-** «біту, аяқталуы», **bulǵa-** «былғау, араластыру», **tökül-** «төгілу», **tıntur- söntür-**

«сөндіру», **ulġat**- «ұлғайту, үлкейту», **qarı**- «қартаю», т.б. Төменде Секиз йүкмек йарук мәтінінен мысалдар берілген.

ötrü *olurmuş* орунıntın *örü turup* оң egninteki tonın birtin *açınıp* tizin *çökıdıp* 011 ІІс / sonra *oturduđu* yerden *ayađa kalkıp*, sađ omzundaki elbisesinin bir tarafını *açıp*, diz *kırıp*, / одан кейін орынынан *өре тұрып*, оң иығындағы киімінің бір жағын *ашып*, тізесін *бүгін*;

[neŋ] *bilmez uġmaz* kim m(e)nin aşnuġı azunta kılmış öz kılnçım (16 Іа) / önceki hayatımdaki yaptığım kendi amellerim bana öyle acı çektirdiğini kimse *bilmiyor*, *anlamıyor* / өткен бұрынғы өмірімде жасаған әрекеттерім маған қаншалықты азап шектіргенін ешкім *білмейді, түсінбейді*;

soğançığ nom *ötünürsiz* sizler qam(a)ğ tözünler qoduru *tıŋlaŋlar* (25 Іа) tatlı (hoşgörülü) öğretiyi *isterseniz*, sizler bütün soylular çok dikkatli *dinleyin*, жанға *daya* (үйрету) кітабын *қаласаңыз*, сіздер барлық тектілер мұқият *тыңдаңдар*; қайу tınl(ı)ğ *etiglig yaratıġlıġ* iş küdük kent uluş ev barq (79 ІІс) / hangi canlı (eđer birisi) *yapılmış* iş, şehir, kasaba, ev / қандай тіршілік иесі (eđer біреуі) *салынын жатқан* қала, ауыл, үй;

qodurlar ıraқ *tezerler* bodsuz köligesiz barırlar neŋ ada tuda kılu (99 ІІд) / *bırakıp ayrılırlar*, vücutsuz, gölgesiz *giderler*, asla zarar vermeyi / *macman kemedi*, денесіз, көлеңкесіз *kemedi*, еш зиян келтіруді;

ol tınl(ı)ğ örtke *kirser örtenmegey* suvda *ölmegey* tađda öŋde yerde (115 ІІс) / o canlı yangına girse *yanmasın*, suda *ölmesin*, dađda, vahşi doğada, yerde / ол тіршілік иесі өртке кірсе *өртенбесін*, суда *өлмесін*, тауда, жапан түзде, жерде;

teġsilmez artamaz buzulmaz alqınmaz yoqadmaz ol burhanlarn(ı)ŋ (206 Іа) / *deġişmez, bozulmaz (hor olmaz) ezilmez yok olmaz* o burhanların / *ауыспаған, бұзылмаған (қор болмаған) езілмеген жоғалмаған* бұрхандардың.

Туыстық қатынастарға қатысты атаулар. Көне ұйғыр тіліндегі оғыл мен қыз атаулары қазақ тілінде де ұл және қыз түрінде, бірдей қолданылады. Ал, әке мен ананың көне түркі тілінен бері өг және қаң болғаны көне жазба ескерткіштерден белгілі. Түркі қағанаттарының ресми жалғасы болып табылатын көне ұйғыр тілінде де ана мен әкенің өг *ög* және қаң *qan* болып қолданылуы заңдылық.

inçip *oğulu kıızı bağıri boşüki қası қadaşı* өлmiş *ögi қаһи [özütі]* (124 Ia) / böylece *oğlu kıızı, dönürü, akrabaları (kardeşi)* ölmüş *anası, babası, özü* / осылайша ұлы қызы, құдалары, туыстары (бауыры) өлген анасы, әкесі, өзі.

Табиғат атаулары мен аспан денелеріне қатысты атаулар. Көне ұйғыр және қазақ тілдерінде табиғат атаулары мен аспан денелеріне қатысты көптеген сөздердің бірдей екендігін байқадық. Мысалы: жер *yər*, су *suv*, тау *tağ*, топырақ *topraq*, тас *taş*, күн *kün*, ай *ay*, т.б.

inça biliñ birök bo nom bitig bo çambudvip atl(1)ğ *yər suvda* қаяу қаяу *yërde* (141 IIc) / böyle bilin fakat bu kitap bu dünyanın yöneticisi adlı *yer* ve *suda* hangi hangi *yerde* / осылай деп біліңдер бірақ бұл кітап бұл дүнианың басқарушысы атты *жер мен суда жер-жерде*;

ol tınl(1)ğ örtke kirser örtenmegey *suvda* ölmegey *tağda öñde yërde* (115 IIc) / o canlı yangına girse yanmasın, *suda* ölmesin, *dağda, vahşi doğada, yerde* / ол тіршілік иесі өртке кірсе өртенбесін, *суда* өлмесін, *тауда, жапан түзде, жерде*;

üç қата ol *yërde* оқимыс k(e)rgek anta kën *topraq* (81 IIc) / üç kere orada okuması gerek, ondan sonra *yeri (toprağı)* / үш рет сол жерде оқуы керек, одан кейін *жерді (топырақты)*;

küdenlik ev barķ uluğ kiçig қарығ қудуғ otçuķ *taş* soķğu tegirmen (86 IIc) / misafir odası, büyük ve küçük kapı, kuyu, ocak, *taş* havan (soku), değirmen, / қонақ бөлмесі, үлкен және кішкентай есік, құдық, ошақ, *тас* келі, диірмен;

қашінçiğ қорқинçiğ erkliglerniñ атлары bo [erür] *kün* yorıǵı *ay* ölüti erklig ((91)92 Ia) / korkunç2 güçlerin adları bunlardır; *güneş* yürüyüşü *ay* (denen) öldürücü, güçlü / қорқынышты күштердің аттары мыналар; *күннің* айналуы *ай* деген қанішер күш;

ertiñü uluğ kën alķıǵ ertiñü *yaruķ* (243 Ib) / çok büyük geniş çok *parlak* / өте үлкен кең өте *жарық*;

taysuy sar(1)ğ *urunguluğ* irbis қудруķı *yumuzuğluğ* beş törlüǵ (93 Ia) / *Jüpiter* sarı sancaklı, *vaşak* (çin astrolojisine göre gökteki yıldızlardan birinin adı), kuyruğu *bayraklı* beş türlü;

юпитер сары жалаулы, *барыс құйрығы* (қытай астрологиясы бойынша көктегі жұлдыздардың біреуінің аты), байрақты *меркурий* жұлдызы бес түрлі;

bars күнтүн kızıl **sagızğan** tağdın **q(a)ra yılan altı** қав yaraşmazı (95 IIc) / kaplan, güneyden kızıl **saksağan**, (Çin astrolojisine göre tanrı yıldızlarından birinin adı), küzeyden **kara yılan**, altı kav tabusu, (astrolojiye göre tanrı yıldızlarından birinin adı) yaraşmazdı (geçinemezdi).

*барыс, оңтүстіктен қызыл **сусаған** (қытай астрологиясы бойынша тәңірі жұлдыздарының бірінің аты) солтүстіктен алты құлаш **қара жылан** (астрология бойынша тәңірі жұлдыздарының бірінің аты) бір-бірімен келіспейтін, тіл табыса алмайтын.*

Адамның дене мүшелеріне қатысты атаулар. Барлық түркі тілдеріне ортақ адамның дене мүшелеріне қатысты атаулар көне ұйғыр және қазақ тілдерінде де бірдей қолданылады. Мысалы: құлақ **құлқақ**, мұрын **burn**, тіл **til**, көңіл **köñül**, тырнақ **turgaq**, т.б.

tètir yme **құлқақи** turқарu adruқ adruқ алқынсyz ün ешidür ol kim ün tєp (163 IIc) / dır yine **kulağı** daima her түrlü susmayan sesi ішitiyor (duyuyor) o kimin sesidir / **тағы да құлағы әрқашан әртүрлі тоқтаусыз дыбысты есімеді ол кімнің дауысы;**

tètir yme **burnı** turқарu adruқ adruқ алқынсyz yıd yıpar (168 IIc) / dur yine **burnu** daima түrlü түrlü kalıcı güzel kokuyu / **тағы да мұрнына әрқашан түрлі түрлі ұзақ сақталатын хош иіс;**

tilin turқарu adruқ adruқ алқынсyz tatıglıg tatıg tatar ol kim tatıglıg tatıg tєp tètir (174 IIc) / **dilin** daima түrlü түrlü kalıcı tatlı tadı tatar ol kim tatlı tat diye söylese / **тілің әрқашан түрлі түрлі ұзақ сақталатын тәтті дәмді татады ол кім тәтті дәм деп айтса;**

öz **köñülüm et'özüm** burhanlarn(1)η nom tözi yıltızı erür tєp (217 Ib) / өз **kalbim, vücudum**, burhanların kutsal öğreti esası, köküdür diye bilmesе / өз **жүрегім, денем, бұрхандардың қасиетті ілімінің негізі, түбі деп білер еді;**

yine kişi etözin buluğalı antağ ol қалtı bo **turgaq** üzeke topraқça (336 Ib) / yine kişi vücudunu bularak böyle o bu **turnak** üstündeki toprak gibi / **тағы да кісі (денесін) өзін тауып ол мына тырнақ үстіндегі топырақ сияқты**

Өсімдік атауларына байланысты сөздер. Біздің зерттеу нысанымыздағы Секиз йүкмек йарук мәтінінде өсімдік атауларына байланысты сөздер өте аз. Мәтінді талдай отырып хуа **hu'a** «гүл» деген мағына беретінін және али **ali** сөзінің «аржака» ағашының атын білдіретінін үйрендік.

t(e)ңriler ulatı қамағ яруқ t(e)ңriler [tözün yavaş] қутлар vahşiklar turқaru **hu'a** (143 Ib) / tanrılar ve diğerleri bütün parlak tanrılar asili yumşak, merhametli ruhları daima **çiçek** / *тәңірілер және басқалары барлық жалтыраған тәңірілер негізі жұмсақ, рухтары мейірімді әрқашан гүлдің*

ol yavlaқ yek içgeknің başı yėti öñi yarılğay inçe kıltı **ali** (375 IIId) / o kötü vampirin başı yediye ayrılır **arjaka** / *ол жаман вампирдің (қанішердің) басы жеті бөлікке бөлінсін аржака*

ıǵaş teg ol ödün elқınçsz ülgüsüz etözlüg bodistv ornıta (376 Ia) / **ağacının** dalları gibi o zaman sürekli ölçüsüz vücutlu Bodhisatva yerinden / **ағашының** бұтағы сияқты сол уақытта тоқтаусыз, өлшеусіз денелі будист орынан.

Жан-жануар, аң-құс атауларына байланысты сөздер. Жан-жануар, аң-құс атауларының да көпшілігі түркінің төл сөздері болғандықтан екі тілде де (көне ұйғыр және қазақ тілдерінде) еш өзгеріске түспей, бірдей қолданылады. Мысалы: жылқы **yulqı**, барыс **bars**, бөрі **böri**, ұлу **luu**, қарақұс (бүркіт) **қрақуш**. ағылық көмсүлік ulatı **yulqıka** атлық кішіке batıǵlıqқа tegi (87 IIc) / depo ve **hayvanlara** ahır ve insanlara tuvalet / қойма, **жануарларға** қора және адамдарға дәретханаға дейін;

қанта yorisar **bars irbis böri** ulatı yavlaқ tınlıǵlar alqu (116 Ib) / nerede yürürse **kaplan, leopar, kurt** ve başkaları kötü canlıların hepsi / *қайда жүрсе барыс, арыстан, қасқыр және басқалары жаман тіршілік иелерінің барлығы*

kirdiler sansaz saқışsz t(e)ңriler yekler uluğ küçlüg **luular** ((431) Ia) / girdiler sayısız tanrılar şeytanlar büyük güçlü **ejderhalar** / *кірді сансыз тәңірілер шайтандар үлкен күшті айдаһарлар;*

kntirlar asurilar talım қрақуш hanları gantarvilar mahuruglar kişiler (432 Ib) / **gontarviler, iblisler, yırtıcı kuşların kralları, göksel varlıklar, insan olmayan varlıklar**, kişiler / *кантавралар, іблістер, жыртқыш құстардың патшалары, аспандағы тіршілік иелері, мақұлұқтар, адамдарды;*

Діни наным-сенімдерге байланысты атаулар. Зерттеу нысанымыздағы Секиз йүкмек йарук еңбегі буддизм дінін насихаттайтын шығарма болғандықтан будда дініне байланысты терминдер өте көп. теңри теңриси **teңri teңrisi**, бұрқан **burhan**, дарни **darni**, судур **sudur**, вайшалы **vayşalı**, чамбудивип **çambudivip**, кам **kam**, чхшапты **çxşaptı**, арвыш **arvış**, вахшиклер **vahşiklar**, шамну **şamnu**, эзруа

хормузта **ezrua xormuzta**, архант **arxant**, пртикубут **prtikubut**, шравиклер **şraviklar**, низванилер **nizvanilar**, этөз **et'öz**, шлок такшут **şlok takşut**, биш азун тынлығ **(biş aẓun tınlıg)**, бадра **(badra)**, ратнакр **(ratnakr)**, нарайан **(narayan)**, сумир **sumir**, интрадати **intradati**, тайшинг махайана **tayşing mahayana**, нирван **nirvāṇa**, парамит битиг **paramit bitig**, тойынлар **toyınlar**, шмнанчлар **şmnançlar**, упаси **upasi**, упасанч **upasanç**, т.б.

tamudaḳı emgeklig tınl(ı)ğlar alķu ozdı ķurtultı edgü et'özke kirdiler (423 Ia) / **cehennemdeki** eziyet çeken canlıların hepsi kurtuldular (özgür oldular) iyi vücuda girdiler / **жаһаннамдағы** азап шеккен тіршілік иелерінің бәрі құтқарылды (азат болды) **жақсы тәнге** енді;

t(e)ḡrisi **burhan** tıdıǵsız **bodistvķa** inça tēp yarlıķadı **vipaṣi** burhan ödinte yme (129 IIc) / tanrısı **burhan** engelsiz **budistvaya** böyle diye emr etti **vipaṣi (hoca)** burhanlar zamanında yine / **тәңірісі бұрхан** мінсіз **будистке** былай деп әмір етті **vipaṣi (оқытушы)** бұрхандар заманында тағы да;

anı bilir anı ötgürür antada öñi **arhant prtikubutlar** (209 Ia) / onu bilir, onu anlar (başından geçirir) oradan başka **kutsal pratikabutlar** (nirvanaya yetişemeyen Budhalar) / оны біледі, оны түсінеді (бастарынан өткереді) сол жерден басқа **қасиетті пратикабутлар** (жан-тәнімен беріле алмаған буддалар);

ulatı ķam(a)ğ **şraviklar** azu ķamağ **nizvanilar(ı)ğ** basmış yalñuқlar (210 Ia) / diğер bütün (**şarvik**) **Budhanın öğrencileri** veya bütün tutku kapan insanlar / басқа барлық (**шарвик**) **будданың шәкірттері** немесе барлық (буддаға) құлай берілген адамдар;

agam bitig **nirvan** bitig belgürer ((415) Ib) / **agama** (Budhha yazıları) sutrası ve **nirvan** (sonsuz dinlenme) kitabı görünür / **агама** (Будда уағыздары) сутрасы және **нирван** (мәңгілікке тынығу) кітабы пайда болады;

bolmaz tınl(ı)ğlar үкүш t(e)ḡrim **buṣı** bērgeli aқı tınl(ı)ğlar az (4 IId) / olmayan canlar çok tanrım, **sadaka** veren cömert canlılar az / еместер көп тәңірім, **садақа** беретін жомарт адамдар аз;

törü toķu ķılıp üntürür күnte bo [nom] bitigig üç ķata oқızun (285 Ia) / **ölüm töreni** уарıp ңıkardıǵı gün bu sütrayı (darmayı) üç kere okusun / өлім қонақасын беріп, шығарған күні бұл сутраны үш рет оқысын;

tınl(ı)ğlar **ölüg** kişi için **sın orun** étgeli yaratğalı saqınç saqınsar [özleri] qanta ((289) 290 II d) / canlılar **ölen** kişi için **kabir yeri** yapmayı düşünseler kendileri nasıl / *тіршілік иесі өлген кісі үшін қабір орынын дайындауды ойласа өздері қандай.*

Қоғамдық-әлеуметтік топтарға байланысты атаулар. Көне ұйғыр тілінде қолданылған хан **han**, ұлыс **ulus**, күң **küñ**, құл **quul**, бай **bay**, жау **yağı**, т.б. сияқты сөздер қазақ тілінде де өзгеріссіз қолданылады. Бодун, чығай сияқты сөздер қазақ тілінде мағыналас өзгеріске түсіп қызмет етеді. *Бодун* сөзі көне түркі тілдерінде *халық* ұғымын берсе, қазақ тілінде *бодан* түрінде дыбыстық өзгеріске түсіп және халық сөзімен тіркесе келіп, мағыналық өзгеріске ұшырап *бодан халық* тұлғасында «жат биліктің қол астындағы халық» мағынасында қолданылады. *Чығай* сөзі де көне түркі тілдерінде *кедей* ұғымын берсе, қазақ тілінде мағынасы өзгеріп «Шығайбай» образында *бай* ұғымында «шық бермес Шығайбай» тіркесімен кездеседі.

et' öz tegsürüp kelirler ol **ëligler hanlar** yme alkuğa y(a)rlyqançuçı (249 II c) / vücutlarını değıştirirler o **hükümdarlar, hanlar** yine bütün merhametli / *денелерін ауыстырады ол басшылар, хандар тағы да барлық мейірімді*
oğlın evde barkta igidürçe **bodunğa** neñ yavlaq saqınçı yoq (251 Ib) / evde yetiştirirse (eğitirse) **halka** kötü düşünceleri olmaz / *ұлын үйде өсірсе (тәрбиелесе) халыққа жамандығы болмас еді;*

ulusı balıķı bulunçsuz buçğaksız tēp qamağ bodunı turqaru bodistv-(427) Ib / **ülkesi**, şehiri köşesiz, sınırsız diye bütün halkı daima budist- / **ұлысы**, қаласы шексіз-шетсіз *den барлық халық үздіксіз будист;*

iki y(i)g(i)rmi erkligi topraqdağı **qarı başı** atlığı yüzlüğü batağl(ı)qdağı (96 Ib) / on iki hakimi, topraktaki yaşlı ve önde gelenler bok çukurundaki / *он екі таным, жердегі ақсақалдар мен текті адамдар бoқ шұңқырындағы;*

yorıqlı **erklig xan süüsün başlağucı** (91 Ia) / dönüşümü, **Erklig Han ordunun başı** / *айналымы, Ерікліг хан әскер басы*

қадаш **küñ quul** bir ikintike qarışur otlı suvl(ı) teg64 II c / akraba, **köleler** bir-birine qarışır ateş ve su gibi / *туысқандар, күң, құл бір-бірімен қырқысады. от пен су сияқты;*

üküş t(e)ñrim **bay barıml(ı)ğ** tınl(ı)ğlar az yoq (024 II c) / çok tanrım **zengin** canlılar az / *көп тәңірім бай адамдар аз;*

çıgay tınlıqlar üküş t(e)ñrim tözün (025 IIc) / **fakir** insanlar çok tanırım / **кедей** адамдар көп тәңірім;

körser ötrü öñ körk ulatı altı törlüg **yağıda** [öñi] kurtulur (156 IIc) / görse
sonra güzellik

ve başka da altı türlü **düşmandan** (farklı) kurtulur / көрсе кейін әдемілік және
тағы басқа алты түрлі **дұшпаннан** (басқаша) құтылады.

Тұрмыстық лексикаға байланысты сөздер:

1) Тұрмыстық заттар атаулары.

Секиз йүкмек йарук мәтінінде тұрмыстық заттардың атаулары көп емес. Мәтінде кездесетін көне ұйғыр тіліндегі құдық **қудуғ**, ошақ **отчуқ**, диірмен **tegirmen**, асүй **ашл(и)қ** сияқты тұрмыстық зат атаулары қазақ тілінде де сол қалпында кездеседі.

küdenlik ev barq uluğ kiçig **қарығ қудуғ отчуқ таş soқғu tegirmen** (86 IIc) / **misafir odası**, büyük ve küçük **kapı, kuyu, ocak, taş havan (soku), değirmen**, / **қонақ бөлмесі**, үлкен және кішкентай **есік, құдық, ошақ, тас келі, диірмен**.

уыңақ кед'ін уыңақ ikidin sınar **bulan** anta ulatı **ашл(и)қ** (85 Ia) / güneyinde kuzeyinde iki tarafında da **koridor** ve bununla birlikte **mutfak** /оңтүстігінде солтүстігінде екі жағында да **коридор** және мұнымен бірге **асүй**;

ağılıқ kömsülük ulatı yıldıқа **atlıқ** kişike **batıqlıққа** tegi (87 IIc) / **depo** ve hayvanlara **ahır** ve insanlara **tuvalet** / **қойма**, жануарларға **қора** және адамдарға **дәретханаға** дейін.

2) Тағам атаулары.

Зерттеу нысанымызға алынған мәтінде тағам атаулары өте аз. Жеу (асау) ішу яғни *işin* жеу ұғымын беретін **аш іçgü** сөзі тура мағынада *ас ішу* болып аударылады.

üze ilenürler uzatı inçe tapınzun udunzun **аш іçgü** k(e)lürzün (268 Ia) / yukarıdan yönetiyorlar daima öyle (kendilerine) tapunsun, yükünsün **іçecek** ve **yiyecek** getirsin / жоғарыдан басқарады әрқашан осылай (өздеріне) табынсын, жүгінсін, **işemetin** және **жеүйтін** әкелсін.

saçığ töküк ayu bërürler tapıntururlar uduntururlar **аш іçgü** ağı bar(ı)m bërtrür ((265)266 Ia) / **іçki (adak olarak)** sunmayı söylerler, tapındırırlar, yükündürürler

yüyesek ve içecek, zenginlik verdirirler / *işimдік (құдай жолына деп)* ұсынуды бұйырады, табындырады, жүгіндіреді *жейтін, ішетін ас*, байлық бергізеді;

bolup ötrü қоп төрлүг **ı tarıǵ yemiş** ulatı bışarlar étilur (327 Ia) / verip sonra çok türlü *ekin, yemiş* ve diğerlerini biçerler / *berip сосын сан түрлі егін, жеміс және басқаларын орады.*

3) Киім-кешекке байланысты сөздер.

Секиз йүкмек йарук мәтінінде *киім* ұғымын беретін *k(e)dgü tonaǵu* қоссөзінен басқа киім-кешекке байланысты сөз жоқ.

k(e)dgü tonaǵu ulatı as(ı)ǵ tusu kılur ((392) Ia) / *giysi giyim* veriyor ve başka da ihtiyaclarını karşıyorlar / *киім-кешек береді және басқа да мұқтаждарын береді.*

4) Өлшем атауларына байланысты сөздер.

Көне ұйғыр тілінде қолданылған ұзын *uzun*, аз *az*, ұлғаю *ulǵat*, т.б. өлшем атауларына байланысты сөздер қазақ тілінде де сол қалпында қолданылады.

-nur ermegü tınlıǵlar üküş t(e)ǵrim *uzun* yaşayur tınl(ı)ǵlar *az* (021 IIc) / -len tembel, kayıtsız canlılar çok tanrım uzun yaşıyan canlılar *az* / *-ған жалқау, немқұрайлы адамдар көп тәңірім ұзақ өмір сүрген адамдар аз;*

üküş t(e)ǵrim bay barıml(ı)ǵ tınl(ı)ǵlar *az* yoq (024 IIc) / *çok* tanrım zengin canlılar *az* / *көп тәңірім бай адамдар аз*

běş törlüg yini yme k(e)ntün bolmış [ol] tétir *ulǵatsar* k(e)ntün *uluǵadur* qarısar ((448) 449 IIc) / beş türlü vücut yine kendin olmuş odur yaşın *büyüdükçe* kendin *büyür* yaşılanırsın / *бес түрлі дене тағы өзің болады жасың ұлғайған сайын өзің де қартайасың;*

qolusuz ölmez tek kértgünç köñül üçün ança utlısı (50 IIc) / *zamansız* ölmez gerçek inanca dolu gönül böyle ödüllendirilir / *уақыты келмей өлмейді шын сенімге толы көңіл осылай марапатталады;*

tüzü tüketi étmiş yaratmış k(e)rgek ötrü ol *ödün* yer altınkılar (88 IIc) / herşeyi yapmış olmak gerekiyor, sonra o *zaman* yerin altındakiler / *барлығын жасау керек, сосын ол уақытта жердің астындағылар;*

aǵ(ı)r tétir tuǵduqta kün talulamaz *ödi* tegdükte ötrü tuǵar 227 Ia) / ağırdır doğarken seçtiğimiz gündür *zamanı* geldiğinde doğar / *қиын дүниеге келгенімізде таңдаған күніміз уақыты келгенде туады..*

2.1.4. Metindeki Deyimler / Қалыптасқан сөз тіркестері

Tüm Türk dillerinde düşünceyi açık ve ilgi çekici bir şekilde aktarmak için atasözlerinden yararlanma eğilimi çok yaygındır. Eski Uygur dilinde de çeşitli deyimler ve atasözleri sık kullanılmıştır. Sadece Sekiz Yükmek Yaruk metninden bile pek çok atasözünü, deymi bulmak mümkündür.

bir ikintike қарış-: birbirine karışmak, birbirine düşmek (Karadavut, 2024:140); *бір бірімен қырқысу* (bir birimen qırqısu). Kazakçada “qırqıs” kelimesi I. қиян-кескі ұрыс, соғыс (Kz. I. qıyan-keski urıs, soğıs “çok fena kavga, savaş”); II. өзара таласу, тартысу, айтысу (Kz. II. өзара talasuv, tartısuv, aytısuv “kendi aralarında kavga etmek”) (QTTS, 2008:561). Qırqısuv fiili ise “kavga etmek” anlamını veriyor (QTTS, 1961:107).

SYU metninden örnek: қадаш күң қуул **bir ikintike қарışур** отлı суv(ı) teg (64 Пс) / akraba, köleler **bir-birine қарışур** ateş ve su gibi / *туысқандар, күң, құл бір-бірімен қырқысады, от пен су сияқты*.

арқа бәр-: bir şeye önem vermemek, sırt çevirmek (Karadavut, 2024:140); *сырт айналу, теріс айналу* (sırt aynaluv, teris aynaluv). Kazakçada «сырт айналу» *yüzünü çevirmek, sırtını dönmek* kalıplaşmış kelimelerine denk geliyor. Сырт айналды (берді) – теріс қарады, қашқалақтады (Kz. sırt aynaldı (berdi) – teris qaradı, qaşqalaqtadı “sırtını çevirdi – ters döndü, kaçtı”) (QTTS, 2008:766); Teric айналды – қарсы болды (Kz. teris aynaldı – qarsı boldı “ters çevrildi – karşı çıktı”) (QTTS, 2008:801). Сырт айналды (сыртын берді, сыртын тосты, сыртын суық ұстады) – теріс қарады, араз болды, қашқалақтады (Kz. sırt aynaldı (sırtın berdi, sırtın tostı, sırtın suıq üstadı) – teris qaradı, araz boldı, qaşqalaqtadı “sırtını verdi, yüzünü sırt çevirdi, kavgalaştı, kaçtı”) (Кеңесбаев, 2007:646). Teric айналды (теріс айналып кетті) – бетін бұрып, сырттады, қарсы болды (Kz. teris aynaldı (teris aynalıp ketti) – betin bürıp, sırttadı, qarsı boldı “ters çevrildi – yüzünü çevirdi, karşı çıktı”). Örnek: Бір сөзге келмей, теріс айналып шыға келер қылт етпе бала (Kz. *Bir sözge kelmey, teris aynalıp şığa keler qılt etpe bala*. Konuşmadan sırtını çeviren bir huysuz çocuktur) (Кеңесбаев, 2007:677).

SYU metninden örnek: t(e)ңriler y(a)ruқıña **arқа бәрip** yene yekñiң içgeкñiң қ(a)rarıғ ішіңе (273 Ia) / tanrılar ışığıна **sırtını verip** (yüz çevirip), yine şeytanın,

vampirin karanlık işine / тәңірілердің нұрынан **теріс айналып**, тағы да шайтанның, қанішердің қара ісіне.

кыз бәріш- келін іңгеріш-: kızларını kocaya verip, oğlanlarını evlendirmesi; kız беріп, келін түсіру. Bu deyim, Türk halklarının geleneklerine, sosyal ve kültürel şartlarına dayanılarak oluşturulmuş bir deyimdir. Bu deyim Kazak dilinde de “kız verip gelin almak” tabiri olarak kullanılmaktadır. Örnek: kız алып, kız берісті – бір-бірімен құда-құдандалы болды (Kz. qız alıp, qız beristi – bir-birimen quda-qudandalı boldı “kız alıp, kız verişti, birbiriyle dönür oldular”) (QTS, 1999:430); Келін түсірді (алды) – ұлына әйел алып берді (Kz. kelin түсүрді (aldı) – ulına ayel alıp berdi “gelin aldı -oğluna hanım alıp verdi”) (QTS, 1999:300). Bu deyim Eski Uygur dilinde de yaygın olarak kullanılmıştır.

SYU metninden örnek: **кыз бәрішіп келін іңгерішіп** edgü ögli bağıр бөшүк болurlar түңүр бөшүк (309 IIc) / **кыз verip gelin alıp** iyi düşünceli akraba olurlar dönür / **кыз беріп келін алып** игі ойлы туыс болады құда; қауішurlar **кыз бәрішіп k(e)lin іңгеріп** миң yıl түмен күнки (311 Ia) / görüşürler kız verip gelin alıp, onlar bin yıl ve on bin günün / *кездеседі қыз беріп келін алып, олар мың жыл және он мың күнін.*

түңүр бөшүк болуш-: evlilik yoluyla akraba olmak (Karadavut, 2024:142); құдандалы болу; құда-жекжат болу (qudandalı bolu; quda-jekjat bolu). Құда-жекжат – құда және оның туыстары (Kz. quda-jekjat – quda және onıñ tuıstarı “dönür ve onun akrabaları”) (QTS, 1999:416); Құдандалы – kız алысып, kız беріскен, сүйек шатасы бар. Құдандалы жекжат (Kz. qudandalı – qız alısıp, qız berisken, süyek şatası bar “dönür – birbirinden kız almış ve kız vermiş kimseler”) (QTS, 1999:417). Құда болуға (түсуге) келді; kız алысып, жекжат болды (Kz. quda boluğa (tüsuge) keldi; qız alısıp jekjat boldı “kızı istemeye geldiler; kız alıp, akraba oldular”) (Кеңесбаев, 2007:464).

SYU metninden örnek: ikintike tuuşın teñin körüşüp **түңүр бөшүк болушup** (308 IIc) / birbirini eşit görerek, **dönür olarak** / *бір-бірін тең көріп, құда-жекжат болып.*

umuğ mağ tut-: birine veya bir şeye karşı umut beslemek (Karadavut, 2024:145); үміт етті (қылды) – арман қылды, дәмеленді (Kz. ümit etti (qıldı) – arman qıldı, dāmelendi “umut etmek – hayal etmek”) (QTTS, 2008:870); үміттену – бірнәрсеге сену, дәмелену (Kz. ümittenuv – birnärsege senuv, dāmelenuv “umut

etmek -bir şeye inanmak”) (QTTS, 2008:871). *Үмim emy* (Kz. ümit etuv “umut etmek”) tabiri de Kazakçada kalıplaşmış kelime olarak yaygın kullanılır. Eski Uygur dilinde *umuğ inağ tutsar* deyiminin şekli biraz farklı olmasına rağmen her iki dilde de aynı anlama gelmektedir. *umuğ inağ tut*- deyimindeki *umuğ* kelimesine yardımcı fiilin eklenmesiyle oluşan *umuğ tut*- söylenişine Eski Uygur metinlerinde sıklıkla rastlanır (Şen, 2017:194). Kazakçada *umuğ tut*- deyimine *үмim күту* “umut beklemek” ifadesi denk geliyor.

SYT metninden örnek: **umuğ inağ tutsar** ol kim tınl(ı)ğ ((37) 38 Ia) / **ümid etseler** o canlılar / *үмim emce (үмimменсе)* ол адамдар.

ulağ sapağ bol-: bağlı olmak; her zaman birlikte olmak (Karadavut, 2024:144); Kazakçada сабақтасу, бір-біріне байлану, жалғасын табу (Kz. sabaqtasuv, bir-birine baylanuv, jalğasın tabuv “birbirine bağlanmak, devam etmek”) anlamlarını veriyor.

SYT metninden örnek: *bolğay bo erür edgü edgüke ulağ sapağ bolmışı* yaruқ yaruқuғ içgermişı (345 Ib) / budur iyiliğın iyiliğe **düzenli devamlı** olması parlak ışığın içeri girmesi / *осы жақсылықтың жақсылыққа жалғасуы жарық сәуленің ішке енуі*.

tütüslüğü bol-: kin beslemek, düşman olmak (Karadavut, 2024:143); кек тұту, кектену, бір-біріне жау болу (Kz. kek tutuv, kektenuv, bir-birine jau boluv “kin beslemek, birbirine düşman olmak”). *bol*- yardımcı fiilyle yapılan deyimler Kazakçada da *tutuv, boluv* yardımcı fiillerinin eklenmesiyle yapılıyor.

SYT metninden örnek: **tütüslüğü bolurlar** ev iesi turқaru bulğanyuқ köñüllüг [öpkelig] 65 Ia / bir-birine **düşman olurlar** ev sahibi daima (her zaman) karışıklık (şaşkın) / *бір-біріне дұшпан болады үй иесі әрқашан аласапыран*.

Барлық түркі тілдеріне тән ойды нақты әрі қызықты етіп жеткізу үшін мақал-мәтел пайдалану үрдісі көне ұйғыр тілінде де кең қолданылған. Бір ғана Секиз Йүкмек Йарук мәтінінен бірнеше мақал-мәтелді, фразеологизмді, қалыптасқан сөз тіркестерін кездестіруге болады.

bir ikintike қарış-: birbirine қарışmak, birbirine düşmek (Karadavut, 2024:140); *бір бірімен қырқысу* (bir birimen qırqısu). Қазақ тілінде «қырқыс» сөзі I. қиян-кескі ұрыс, соғыс; II. өзара таласу, тартысу, айтысу (QTTS, 2008:561).

Қырқысу етістігі «таласу, қырық пышақ болу» мағыналарын береді. (ҚТТС, 1961:107).

СYY metninden örnek: қadaş күң қуul **bir ikintike қарыsur** otlı suvl(ı) teg (64 IIc) / akraba, köleler **bir-birine қарыsur** ateş ve su gibi / *туысқандар, күң, құл бір-бірімен қырқысады, от пен су сияқты.*

арқа бёр-: bir şeye önem vermemek, sırt çevirmek (Karadavut, 2024:140); *сырт айналу, теріс айналу* (sırt aynalu, teris aynalu). Қазақ тіліндегі баламасы «сырт айналу» сөз тіркесіне сәйкес келеді. Сырт айналды (берді) – теріс қарады, қашқалақтады (ҚТТС, 2008:766); Теріс айналды – қарсы болды (ҚТТС, 2008:801). Сырт айналды (сыртын берді, сыртын тосты, сыртын суық ұстады) – теріс қарады, араз болды, қашқалақтады (Кеңесбаев, 2007:646). Теріс айналды (теріс айналып кетті) – бетін бұрып, сырттады, қарсы болды. Мысалы: Бір сөзге келмей, теріс айналып шыға келер қылт етпе бала (Kz. *Bir sözge kelmey, teris aynalıp şığa keler qılt etpe bala.* Konuşmadan sırtını çeviren bir huysuz çocuktur) (Кеңесбаев, 2007:677).

СYY metninden örnek: t(e)ңriler y(a)ruқıña **arқа бёрip** yene yekniң içgeknің қ(a)rarıғ ішіне (273 Ia) / tanrılar ışığına **sırtını verip** (yüz çevirip), yine şeytanın, vampirin karanlık ішіне / *тәңірілердің нұрынан теріс айналып, тағы да шайтанның, қанішердің қара ісіне.*

кыз бёріш- келін іçгеріш-: kızlarını kocaya verip, oğlanlarını evlendirmesi; kız беріп, келін түсіру. Бұл сөз тіркесі түркі халықтарының салт-дәстүрінің, әлеуметтік-мәдени ахуалдарының негізінде қалыптасқан сөз тіркесі. Бұл сөз қазақ тілінде де «кыз беріп, келін түсіру» сөз тіркесі түрінде қолданылады. Мысалы: Қыз алып, қыз берісті – бір-бірімен құда-құдандалы болды (ҚТС, 1999:430); Келін түсірді (алды) – ұлына әйел алып берді (ҚТС, 1999:300). Аталмыш сөз тіркесі көне ұйғыр тілінде де кең қолданылған.

СYY metninden örnek: **кыз бёрішіп келін іçгерішіп** edgü ögli bağıр bөşük bolurlar түңür bөşük (309 IIc) / **кыз verip gelin alıp** iyi düşünceli akraba olurlar dönür / *кыз беріп келін алып игі ойлы туыс болады құда;* қавыsurлар **кыз бёрішіп k(e)lin іçгерip** miң yıl түмен күнки (311 Ia) / görüşürler kız verip gelin alıp, onlar bin yıl ve on bin günün / *кездеседі қыз беріп келін алып, олар мың жыл және он мың күнін.*

tüğür böşük boluṣ-: evlilik yoluyla akraba olmak (Karadavut, 2024:142); құдандалы болу; құда-жекжат болу (qudandalı bolu; quda-jekjat bolu). Құда-жекжат – құда және оның туыстары (ҚТС, 1999:416); Құдандалы – қыз алысып, қыз беріскен, сүйек шатасы бар. Құдандалы жекжат (ҚТС, 1999:417). Құда болуға (түсуге) келді; қыз алысып, жекжат болды (Кеңесбаев, 2007:464).

СYY metninden örnek: ikintike tuuṣın teñin körüşüp **tüğür böşük boluṣup** (308 IIc) / birbirini eşit görerek, **dönür olarak** / бір-бірін тең көріп, **құда-жекжат болып**.

umuğ inağ tut-: birine veya bir şeye karşı umut beslemek (Karadavut, 2024:145); үміт етті (қылды) – арман қылды, дәмеленді (ҚТТС, 2008:870); үміттену – бірнәрсеге сену, дәмелену (ҚТТС, 2008:871). *Ümit etu* сөзі де қазақ тілінде қалыптасқан сөз тіркесі ретінде кең қолданылады. Көне ұйғыр тілінде **umuğ inağ tutsar** түрінде айтылуы біраз өзгеріске ұшырап қолданылғанымен екі тілде де бір мағына береді. **umuğ inağ tut-** тұрақты сөз тіркесінің **umuğ** бірінші сөзіне көмекші етістік жалғану арқылы жасалған **umuğ tut-** сөз тіркесі көне ұйғыр мәтіндерінде көп кездеседі (Şen, 2017:194). Қазақ тілінде **umuğ tut-** қалыптасқан сөз тіркесінің баламасы «үміт күту» сөз тіркесі.

СYY metninden örnek: **umuğ inağ tutsar** ol kim tınl(ı)ğ ((37) 38 Ia) / **ümid etseler** o canlılar / **үмім емсе (үмімменсе)** ол адамдар.

ulağ sapağ bol-: bağlı olmak; her zaman birlikte olmak (Karadavut, 2024:144); қазақ тілінде сабақтасу, бір-біріне байлану, жалғасын табу мағыналарын береді.

СYY metninden örnek: bolğay bo erür edgü edgüke **ulağ sapağ bolmışı** yaruқ yaruқuğ içgermişı (345 Ib) / budur iyiliğın iyiliğe **düzenli devamlı** olması parlak ışığın içeri girmesi / осы жақсылықтың жақсылыққа **жалғасуы** жарық сәуленің ішке енуі.

tütüşlüğü bol-: kin beslemek, düşman olmak (Karadavut, 2024:143); кек тұту, кектену, бір-біріне жау болу. **bol-** көмекші етістігі арқылы жасалған сөз тіркесі қазақ тілінде де тұту, болу көмекші етістіктерінің тіркесуі нәтижесінде тұрақты сөз тіркесін жасайды.

SYT metninden örnek: **tütüslüğü bolurlar** ev iesi turkaru bulganyuk köñüllüg [öpkelig] 65 Ia / bir-birine **düşman olurlar** ev sahibi daima (her zaman) karışıklık (şaşkın) / *бір-біріне дұшпан болады үй иесі әрқашан аласапыран.*

2.1.5. Metindeki İkilemeler / Мәтіндегі қос сөздер

Eski ve Yeni Türk dillerinin içinde ikilemeler bakımından en zengin dil - Eski Uygur dilidir. Genelde Türk dillerinde ikilemeler Türk dillerinin en sık başvuru ifade şekilleridir. Kazak dili de ikilemeler yönünden zengindir.

Eski Uygurca	Kazakça	Türkçe
aç- yad-	ашып айту, анықтап түсіндіру, жария қылу; ача yada – ашып айту, жайып салу	açıklamak, izah etmek, açmak, yaygın hale getirmek; ача yada – ачыр, yayarak
açuk adırtlıғ	ашық – шашық, анық түсінікті	açok adırtlıғ: açık seçik, anlaşılır
ada tuda	қауіп-қатер, пәлекет	tehlike, felaket
adasız tudasız	қауіп-қатерсіз, пәле-жаласыз	tehlikesiz, güvenli
ada tuda kılu	қауіп төндіру	zarar vermek
adınçıғ muğadinçıғ	таңқалдыратын, таңданарлық, қайран қалдыратын	şaşılacı, hayranlık uyandırıcı, harikulade
alku törlüg	әр түрлі, әр қалай, әр қандай	her türlü, her ihtimalde
al çeviş	жөн-жосығы, әдіс-тәсілі	usul, yöntem, yol
alkın- yokad-	жоқ болу, жоғалу	ortadan kalkmak, yok olmak
ança munça	мұншалық, олай-бұлай, осылай, соншалық	şöyle böyle, şu kadar, böyle
aқmaz aқıtmaz	шаруасы жоқ, қатыссыз, қатысы жоқ	ilgilendirmez
arkuru turkuru	айқастыра, енінен ұзындығына қарай, қарама-қарсы бағытта	enine boyuna, aykırı yönlerde
arta- buzul-	іріп-шіру, бұзылу, іске алғысыз болу	çürümek, bozulmak, mahvolmak

arı- açıl-	ашылу, тазаланып ашылу	açılmak, temizlenerek açılmak
arığ turuқ	таза, саф	temiz, duru, saf
aş içgü	ас-тамақ	yiyecek, içecek
aşıl- ködrül-	көбейю, өсу, жоғарылау	çoğalmak, büyümek, yükselmek
asığ tusu	пайда, табыс	fayda, yarar
at yol	сәтті, ақ жол	şanslı
atlıғ yüzлүг	аты шулы, атақты, мәшһүр, текті	meşhur, şöhretli, asil ve alımlı, soylu, üst tabaka
avant tıtağ	себеп-салдар,	neden, sebep
aya- ağırla-	құрмет көрсету, қадірлеу	saygı göstermek, hürmet etmek
ağı barım	байлық	zenginlik
ağıлқ kömsülük	қазына, қойма, байлықты сақтайтын жер	depo, hazine saklanan yer
bay barımlıғ	бай, мал-мүлкі көп	zengin, varlıklı
beg yutuz	әйелі- күйеуі	karı koca
bekiz blgülүг	анық, белгілі	açık, belirgin
barça alқu	барша, бәрі	hepsi, bütün
bağır boşuk	тума-туыс, ағайын-бауыр	akraba
blgүг қorқınçıғ	қорқынышты	korkunçlu
bilmez uқmaz	білмейді, ұқпайды	bilmez, anlamaz
bilge bilig	білімді, дана, білімдар	bilgelik, bilgi, bilge
bodsuz köligesiz	тәнсіз (денесіз),көлеңкесіз	vücutsuz gölgesiz
buluңsuz buçғақsız	ұшы-қиырсыз	köşesiz
çom bat	батып кету, суға кету	boğulmak
edgü ögli	ойы ізгі, ойы түзу	iyi düşünceli
edgü ögrünç	қайырлы ілім	hayırlı bilgi
emgekli meңili	қайғылы-қуанышты, азапты-бақытты	eziyetli sevinçli (hüzünlü neşeli)
erüş үküş	өте көп, сансыз	pek çok, sayısız
ev bark	үй-күй, үйлі-баранды	ev
èlig han	ұлы билеуші лауазымы, аты	yüce hükümdarın ünvanı, ünvan
ètiglig yaratıғlıғ	безендірілген, сәнделген	düzenlenmiş, süslenmiş
èt- yarat-	сәндеу, безендіру, реттеу	süslemek, donatmak, düzenlemek

èringülüg övkelegülüg	ашулы, өпке-пеніш	sinirli, öfkeli
étig yaratıǵ	сән	süs, donanım
étmiş yaratmış	жаратылу, пайда болу	yaratma, meydana getirme, oluşturma
hua yavışǵun	ху жапырақтары, ху гүлшоғы	çiçek çelenkleri
ı tarıǵ	дән-дақыл, тары-талқан, тұқым	tohum, hububat
iy- bas-	1. Ізіне түсу, 2. Басып-жаншу	1. Takip etmek, 2. Basmak ezmek
ig toǵa	ауру – сырқау	haslalık, hasta
ig aǵrıǵ	ауру	hastalık
ilen- erksin-	ие болу, басқару, жүргізу	idare etmek, yönetmek, başkan olmak
iş küdük	іс, жұмыс	iş, iş güç, meşguliyet
kedgü tonanǵu	киім-кешек, киім	elbise, giysi
keñ urı oǵul	ұл, ұлан, ер бала	oğlan, erkek çocuk
kntü öz	өзі	kendi
könül kögüz	көңіл-күй, ой	duyu ve duygu, gönül; düşünce
körümçi yultuzçı	көріпкел, жұлдыз-жорамал, балшы	kahin ve astrolog, falcı
küç basut	күш-қайрат	güç ve yardım
küç yrlǵ	жарлық, әмір	emir
kün qul	күн – құл	cariye ve köle
küü küzedü-	күзету, қорғау, қолдау, ие болу	kollamak, korumak, sahip çıkmaq
kên alqıǵ	кең, кең-алқалы, үлкен	geniş, geniş ve enli
köni kértü	шын, дұрыс, шынайы	doğru, gerçek
köni oñaru	оңды, түзу, дұрыс	düz, doğru, dürüst
qush quzǵun	құс-құзғын	(her türlü) kuşlar
qa qadaş	туыс-бауыр	akraba, kardeş
qası qadaşı	туысы-бауыры	akraba, kardeş
qashınçıǵ qorqınçıǵ	қорқынышты	korkunç, korkutucu
qarış- qavış-	шатастыру, араластыру	kariştirmek
qutluǵ qıvlıǵ	бағы жанған, бақытты, жолы болған	talihli, mutlu
qısıǵ- qavrg-	қиналу, торығу, азап шегу	sıkıntı ve daralma
qıyın kırqın	азап, зұлымдық	eziyet, içkence
qatır qatǵ	дөрекі, қатты	kaba, sert

qor yas	зиян, қауіп	zarar, zarar ziyan
qız qıvırğaқ saran	сараң, қызғаншақ	cimri
qutsuz qovı ülgüsüz	бақсыз (бағы ашылмаған), жолы болмайтын	talihsiz, şanssız
mün қадағ	күнә, қателік, мұң – қайғы	suç, kabahat, hata, günah
nom törü	діни кітап, шариғат заңы (будда дінінде)	dharma, (Buddhist) öğreti, dini yasa
otlı suvlı	отты сулы	otlu suylu
oz- kurtul-	құтылу	kurtulmak, uzaklaşmak
oğul qız	ұл-қыз	oğlan kız
öd kolu	заман, уақыт өлшемі	zaman, vakit ölçüsü
ög қаң	ана-әке	ana baba
ög- alқа-	мақтау-мадақтау, қолпаштау	övmek, methetmek
ögir- sevin-	қуану	sevinmek
ögrünçülüg svinçlig	қуанышты, бақытты	sevinçli, mutlu
ölütçi qınçı	қанішер	cellat
öñ körk	кескін, өңі-көркі	şekil
ö- saқın-	ойлану, ойланып-толғану, назарда ұстау	düşünmek, dikkate almak ve düşünüp taşınmak
övke az almır	өпке, жеккөру	öfke ve nefret
saçığ- tökük-	шашып-төгу, Құдайдың құрметіне құрбан ретінде шашылған ішімдік	kurban olarak ilahlar şerefine saçılan içki
san saқış	сан-сапақ, сан мен өлшем	sayı ve ölçü
sansız saқışsz	саны-сапағы жоқ, сансыз көп	sayısız, çok
saқınç saқın	ойлану-толғану	düşünmek
suy yazuқ	күнә мен жамандық	günahlar ve kötülükler
sansız tümen	сансыз көп	sayısız, çok
satıғ yuluғ	сауда-саттық	ticaret
soғançıғ tatıғlıғ	тәтті, сүйкімді	tatlı, sevimli, mükemmel
şlok taқşut	бейіт, төрттік өлең	beyit, dörtlük, şiir
tapın- udun-	құрмет көрсету, қадірлеу, қызмет ету	hürmet göstermek, hizmet etmek, saygı göstermek
taluy ögüz	теңіз, дария, мұхит	deniz, derya, okyanus
tepre- қамша-	теңселу, селкілдеу	sarsılmak
tevlіg kürlüg	алаяқ, өтірікші, арам	sahtekâr, hilekâr, aldatıcı
trs tetrü	теріс, қате, дұрыс емес	ters, yanlış
trsli oñlı	теріс-оң, қате-дұрыс	yanlış doğrulu

tişili érkekli	еркек-ұрғашы, ер-әйел	erkek ve dişi
tıri yér	жер мен көк	gök ve yer
tsuy yazuq	күнә	günah
toqı- tonla-	тоқпақтап-төпеп, ұру-соғу	dövmek ve dayak atmak
tuğ- öl-	туу – өлу	doğmak ve ölmek
törü toqu	заң, салт-дәстүр	yasa, tören, gelenek
törü- blgü-	болу, пайда болу	oluşmak ve belirlemek
töz yiltız	негіз, түп	kök, esas
tuş teñ	тепе-тең, бірдей, ауна қатесіз	aynı, pürüzsüz
tuy- bil-	есту, сезіну	duy, hisset
tuğmaq ölmek	туу-өлу	doğum (ve) ölüm, doğum ölüm (döngüsü), Samsāra’dan çıkamamak
tüñür böşük	құда-жекжат, туыс	dünür, akraba
tüpsüz teriñ	түпсіз терең, өте терең	dipsiz ve derin, dipsiz, derin
tütrüm teriñ	терең	derin, ince
tüzün köni	нақты және дұрыс	net ve doğru
tüzü tüketi	бәрі, түгелі	hepsi, tamamı
uq- bil-	ұғу, түсіну, білу	bilmek, anlamak
uqtur- ötgür-	түсіндіру, жан-жақты түсіндіру	anlatmak, detaylı öğretmek
uruğ tarıǵ	егін	ekin
ulağ sapıǵ	жалғастыру, жалғау	devam etme, sürme, eklenme
uğur yıq	мүмкіндік	fırsat, vesile, zaman
umuğ maǵ	үміт, пана	umut, sığınak
uvutsuz bilig	ұятсыздық	utanç verici, çapkınlık
yaru- yaltrı-	жарқырау, жап-жарық болу	aydınlanmak
yañluq egri	қате, жаңылыс	hata, yalnış
yok çıǵay	кедей, пақыр	yoksul, fakir
yumşaq yavaş	жұмсақ- жайдары	yumşak, nazik
yek içgek	шайтан	şeytan
yaruq yaşuq	жарқыраған, жарық шашқан, жап-жарық	işıltı, parlaklık, parlak, aydınlık
yarut- yaşut-	жап-жарық болу	aydınlatmak
yay kış	жаз-қыс	yaz ve kış
yayқан- yaltır-	жарқырау, бар тарапты жарқырату	parlamak, her taraf ışıklarla donanmak

yiriñü- övkile-	жирену-өпкелеу, ашулану, риза еместіктерін білдіру	sinirlenmek, mumnun olmadıklarını bildirmek
yêr orun	жер	yer
yétinçsiz yétiz	ұшы-қиырсыз, өте үлкен	çok büyük, uçsuz – bucaksız
yol oruq	жол-жосық, амал-шара	yol, çare
yolçı yêrçi	жолбасшы, жол көрсететін	rehber, kılavuz, yol gösterici
yok quruğ	жоқ, құрғақ, бос, ештеңе	yok, kuru, boş, boşluk
yorit- işlet-	қолдану, әрекет жасау	kullanmak, harekete geçirmek
yıd yıpar	жұпар иіс	güzel koku, misk, güzel koku ve rayiha; tütsü
yıdığ sasığ	сасық, жаман иіс	kokmuş, fena kokan, kötü koku

2.1.6. Kazakçada Aynı Anlamda Kullanılan Eski Uyгурca Kelimeler / Қазақ тілінде тарихи мағынасында қолданылатын көне ұйғыр тіліндегі сөздер

aç = *аш, аш болу*

aç- = *аш (емістік)*

açıl- = *ашыл-*

açuq = *ашық “айқын, анық”*

at = *ат “есім”*

adır- = *айыр- “бөлу”*

ağ(ı)r = *ауыр “қиын”*

ağrığ = *ауру*

alp = *алып “батыр, қаһарман, жаужүрек”*

alqın- = *алқын- “әлсіреу, күші азаю”*

altı = *алты (сан атауы)*

altınç = *алтыншы*

amtı = *енді*

ança munça = *анша-мұнша*

aq = *ақ*

aқ- = ақ- (*етістік*)

ақит- # *ағыз-*

ара # *ара*

арқалығ = арқалық “арқасы бар орындық”

артуқ = артық “*өте, көп*”

артуқрақ = *артығырақ*

ағ = *ас* “*тамақ*”

ат = *ат* “*есім*”

ай = *ай*

айт- = *айт-*

аз = *аз*

б

бағ = *бау*

бағыр = *бауыр* “*қаны бір*”

бар = *бар* “*бар болу*”

бар- = *бар-* “*жету, кету*” (*көмекші етістік*)

барға = *барша* “*бәрі*”

барс = *барыс* “*жолбарыс*”

бас- = *бас-* “*жаниу*”

бағ = *бас*

бағла- = *баста-*

бат- = *бат-* “*батыру*”

батур- = *батыр-* “*жасыру, тығу*”

бай = *бай*

бек = *бек* “*мырза*”

belgü = *белгі* “*ишара*”

belgölüg = *белгілі*

belgüsüz = *белгісіз*, “*ишарасыз*”

bér- = *бер-* (*көмекші етістік*)

arқа bér- = *арқа бер-, сырт айналу*

bériş- = *беріс-*

kız bəriş- = қыз беріс-

berü = *бері*

bêş = *бес*

bêşinç = *бесінші*

bil- = *біл-*

biltür- = *білдір-* “аңғарту”

bir = *бір* (санның атауы)

birle # *бірге*

birök = *бірақ*

biz = *біз*

bo # *бұл*

bol- = *бол-* (көмекші етістік)

boş = *бос*

bökünki = *бүгінгі*

bölük = *бөлік* “бөлім”

böri = *бөрі* “қасқыр”

böz = *бөз* “шүберек”

bulğan- = *былған-* “араласу”

burun = *мұрын*

buzul- = *бұзыл-*

büt- = *біт-* “аяқталу”

bütür- = *бітір-* “аяқтау”

ç (c)

çıǵay = *шығай* “кедей”

çın = *шын* “рас”

çom- = *шомыл-* “суға түсу”

çökid- # *шөк-* “иілу, бұғу”

tizin çökid- # *шөгу, тізесін бұғу*

e (ä)

edgü = игі

ekin = егін

elig = елу

emçi = емиш

eñ = ең

er = ер кісі, еркек

erkek, irkek = еркек

esrük = есірік “есірген”

eşid- = есім-

eşidmek # есіту

ê

êl = ел, мемлекет

h

han = хан

ı (î)

ığaç = ағаш

ıraq = жырақ “алыс”

i

ie = ие

iç = иш “иші”

iç- = иш-

içger- = ішкері ал- “ішке кіргізу”

iki = екі (сан есім)

ikinti = екінді (түстен кейінгі уақыт)

irbis = барыс, “ибрис”

iş = іс, “жұмыс”

iye, ie = ие, “еге, иесі”

k

kel- = кел- (көмекиші етістік)

kelin = келін

kelür- # әкел-

kent = кент “қала”

kergek = керек “қажет”

k(e)rgeklіg = керекті “қажетті”

k(e)rgeksiz = керексіз “қажетсіз”

kez- = кез- “қыдыру”

kèn # кейін

kènkі # кейінгі

kèŋ = кең

kèŋürü # кеңірек

kèt- = кет-

kèter- = кетіп- (o dönemde -ar, -er ile yapılan ettirgen eki Kazakçada -ur, -ür, -ır, -ir şekliyle kullanılıyor)

kiçig = кіші

kigür- # кигіз-

kim = кім (сұраулы сөз)

kir- = кір-

kirsiz = кірсіз

kişi = кісі

kök = көк

köligesiz # көлеңкесіз

köŋül = көңіл

kör- = көр-

körk = көрік

körkle # көрікті, әдемі, сұлу

körksüz = көріксіз

körmek = көру

körümçi # көріпкел

körüŝ- = көріс-

kötrül- ~ көтеріл-

kötür- ~ көтер-

köz = көз

küç = күш

kün = күн

künki = күнгі

küñ = күң

küzed- = күзет-

m

men = мен

meñülüg # мәңгілік “мәңгі”

m(e)ni = *мені* (кіші zamiri *men*’in belirtme durumu)

meniñ = *менің* (кіші zamiri *men*’ ilgi durumu)

miñ = *мың*

muna = *міне*

munça = *мұнша* (bu kelimesinden türemektedir)

muni = *мұны*

munta = *мұнда*

n

ne = *не*

o

oğl → **oğul** = *ұл*

oğrı = *ұры*

oğurla- = *ұрлау*

ol = *ол* (кіші zamiri o, işaret zamiri o, bu)

olar = *олар*

on = *он* (сан есім)

oñ = *оң*, “оң жақ”

oñul- # *оңалу*

oқı- = оқу

oқıt- = оқыту

orun = орын

ot 01 = от (атеş)

ot 02 # иөн (yeşillik)

otçuқ # ошақ

ö

ökün- = өкін-

öl- = өл-

tuğmaq ölmek = туу өлу

ölüm = өлім

öη = өң “рең”

örlet- = өрлет- “жогарылату”

ört = өрт

örten- = өртен-

örü ~ өре

örü tur- = өре тұр-

ötgür- # өткіз-

ötüg # өтініш

ötüg otün- # өтініш өтін-

ötün- = өтін-

övke = өпке

övkile- = өпкеле-

öz, ös = өз

қ (q)

қаған = қашан

қалın = қалың

қан = қан

қанта # қайда

qara = қара

q(a)raqush = қарақұс

qari = қәрі (жасы үлкен адам)

qatig = қатты

qaz- = қаз-

qıl- = қыл- “қылу”

qınlıq = қиындық

qırqın =

qısıg = қыс-

qış = қыс

qız = қыз

qızıl = қызыл

qod- # қой-

qorqınçig # қорқыныш

qudruk # құйрық

qul = құл

qulqak = құлақ

qurtul- = құтыл-

kurug # құрғақ

quş = құс

qut = құт

qutluğ # құтты

qutsuz = құтсыз

quzgun = құзғын

s

saçig = шаш-

saçıl- = шашыл-

sağ(ı)zğan = сусаған

san = сан

sansız = сансыз

saran = *сараң*

sarıġ = *сары*

sası- = *сасы-* “сасып кету”

satıġ = *сату*

sekiz = *сегіз* (sayı adı)

sekizinç = *сегізінши*

seviglig = *сүйікті*

sèziklig = *сезікті*

sèziksiz = *сезіксіз*

sınar = *сыңар*

sınmaқ = *сыну*

siz = *сіз*

sön- = *сөн-*

söntür- = *сөндірі-*

sözle- # *сөйле-*

suv = *су*

yèr suv, yèrsuv = *жер су*

süzül- = *сүзіл-*

t

taġ = *тау*

tam = *там* (1. ev, 2. mezar anlamında kullanılıyor; үй, мола мағынасында қолданылады)

tamu # *тамұқ* “тозақ”

tapıġçı # *табынушы*

tapın- = *табын-*

taķı = *тағы*

tar = *тар*

tariġ = *тары*

taş = *таc*

taşġaru = *тысқары*

tat- = *там-* “дәм тату”

tayaklıg = таяқ “тіреу”

teg- = ти- “тию, тигізу”

tegi, degi # дейін

tegin- # дейін, “тию, тигізу”

tegirmen = дүірмен

tek = тек “біреу”

teñ = тең

terpe- # тербе-

teriñ = терең

ters = теріс

tè- = де-

tèril- = теріл-

tèrmek = теру

tıñla- = тыңда-

tırğaq = тырнақ

til = тіл

tile- = тіле-

tiz ~ тізе

tıri = тәңірі

tırim = тәңірім

tod- = той-

tolğaq(ı)z = толғақсыз

tolu = толы

ton = тон

toqı- = тоқы-

torqu = торқа

tökül- = төгіл-

töpü = төбе

törlüg = түрлі

tört = төрт (sayı adı)

törtünç = төртінші

törü = төре

tuğ- = *ту-*

tupraq = *топырақ*

tur- = *тұр-*

turgur- # *тұрғыз-*

tükel = *түгел*

tüket- # *түгес-*

tümen = *түмен* (*он мың*)

tüp = *түп* “*түбі*”

tüpsüz = *түпсіз*

tüz = *түзу*

u

ulğad- = *ұлғай-*

uluğ = *ұлы*

uluş = *ұлыс*

unıt- = *ұмыт-*

uқ- = *ұқ-*

bilmek uқmaқ = *білу ұғу*

uқtur- = *ұқтыр-*

urmaқ = *ұру* “*соғу*”

uruğ = *ұрық*

uvutsuz # *ұятсыз*

uzun = *ұзын*

ü

üç = *үш* (*sayı adı*)

üçün = *үшін*

üçünç = *үшінші*

ülüş # *үлес*

ün = *үн*

ün- = *өн-*

üzüksüz = үзiксіз

üzül- = үзіл-

y

yad- = жай-

yadıl- = жайыл-

yağı = жау

yalğan = жалған

yalıñ = жалаң

yaltrı- = жалтыра-

yaltrıq = жалтырақ

yañı = жаңа

yañıl- = жаңыл-

yara- = жара- “пайдалы болу”

yaraş- = жарас-

yaraşmaz = жараспас

yarat- = жарат- “жасау”

yaratıǵ = жаратылған, “жасалған”

yarıl- = жарыл- “бөліну”

y(a)rlıǵ # жарлық “әмір”

y(a)rlıǵançuı # жарылқаушы

yaruq = жарық “жарық шашу”

yaş = жас “балғын”

yaş = жас (адамның жас өлшемі)

yaş- # жасыр- “тығу, сақтау”

yaşa- = жаса- “өмір сүру”

yazuq = жазық “күнә”

yazuqluǵ = жазықты, “күнәлі”

yene = және

yêr = жер

yêr suv, yêrsuv = жер су

ygrmi = жиырма (sayı adı)

yıl = жыл

yılan = жылан

yılkı = жылқы

yıpar = жұпар

y(i)g(i)rmi = жиырма (sayı adı)

yèmiş = жеміс

yiriñ, iriñ = ірің

yiriñlig, iriñlig = іріңді

yèti = жеті (sayı adı)

yètinç = жетінші

yol = жол

yoolçı = жолшы “жөлаушы”

yok = жоқ

yokaru = жоғары

yorı- = жүр- (krş. жорыт-)

yoriğ, yoruğ = жорық

yultuz = жұлдыз

yultuzçı = жұлдызшы “астролог”

yumşak = жұмсақ

yükün- = жүгін-

yüz = жүз (sayı adı)

2.2. Eski Uygur ve Kazak Dilleri Gramer Özelliklerinin

Karşılaştırılması

Көне ұйғыр және қазақ тілдерінің грамматикалық ерекшеліктерін салыстыру

2.2.1. İsimlerin Sözlüksel-Gramatik Özellikleri

Зат есімдердің лексико-грамматикалық ерекшеліктері

Eski Uygurcadaki isimler de Kazakçadaki isimler gibi genel veya bireysel olarak anılmalarına göre ortak isimler ve özel isimler olarak ikiye ayrılır. Araştırmamızın temel malzemesi Sekiz Yükmek Yaruk metnindeki ortak isimler: **uluş** «el, devlet», **tınl(ı)ğ** «insan», **qarı başları** «büyükler», **bodun** «halk», **azun** «yeryüzü, dünya», **el** «el, halk», **han** «han», **beg** «beg, bey», **quş** «kuş», **ög** «anne», **qañ** «baba», **oğul** «oğul», **kız** «kız», **qa qadaş** «kardeş», **kün** «köle kadın», **quul** «köle», **ot** «ateş», **suv** «su», **yek içgek** «şeytan», **kün** «gün», **ay** «ay», **süü** «asker», **yér** «yer», **topraq** «toprak, kum», **uruğ tarığ** «nesil», **bağır böşuk** «kardeş, akraba», **oğrı** «ұры», **tağ** «тау», **öñ** «жапан дала», **ört** «өрт», **bitig** «кітап, шығарма», **til** «dil», **balıq** «şehir», **ödün** «vakit, zaman», **bay barıml(ı)ğ** «varlık, zenginlik», **çığay** «fakir», **qazğañç** «kazanç», **taluy ögüz** «deniz, derya», vs.

SYU metnindeki özel isimler: **t(e)ñri** (tanrı), **burhan** (budda dinine inanan kimse), **vayşali** (Hindistan'daki bir şehirin adı), **çambudivip** (Hindistan'daki buddaların ismi), **üç erdini** (Üç hazine), **erklig xan** (Erklik Han), **tayşuy** «Jupiter», **yumuzuğluğ** «Merkür», **sağızğan** «Sakızgan», **vipaşi** (öğretmen Budda), **ezrua hormuz** (Yüksek Tanrının adı), **prtikubut** (Tam Budda olamayan), **şravik** (Buddanın öğrencisi), **nizvani** (Buddaya çok istekli kimse), **badra** (Buddaya, İlime ve cemaate sığınan elçi kadının adı), **ratnakr** («Cevher madeni, okyanus», «cevher yığını» anlamlarını veren Budda ve Bodhisatvanın ismi) **narayan** (insana ait, ölümlü, insan), **intradati** (Bodhisatvanın birinin adı), **ali** (Arjaka ağacının adı), vs.

Eski Uygurcada isimler anlamlarına göre somut ve soyut olmak üzere ikiye ayrılır. Metindeki somut isimler dizisini oluşturan kelimeler şunlardır: **quvraq** «cemaat», **tilgen** «tekerlek», **uruğ tarğ** «tahıl», **şlok** «mısra, şiir», **qañ** «kan», **yiriñ**

«irin», **nom bitig** «öğreti kitabı», **ev bark** «ev», **köz** «göz», **luu** «luu», **kapıg** «kapı», **bodun** «halk», **kulkağ** «kulak», **ıgaç** «ağaç», **baş** «baş», **yol** «yol», **ka kadaş** «kardeş», **oğul** «oğul», **kız** «kız», **ot** «ateş», **suv** «su», **tırğağ** «tırnak», vs.

Soyut isimler ise: **sevinç** «neşe», **körk** «güzel», **könül** «gönül, kalb», **tuğ** «doğmak», **öl** «ölmek», **ödün** «vakit», **kértgünç** «inanç, güven», **köni** «gerçek», **edgü** «iyi», **yañı** «yeni», **kirsiz arıg** «temiz», **tamu** «cehennem», **y(a)ruğ** «aydınlık», **bilge** «akıl», **yanlık** «yanlış», **avant tıtağ** «sebeup, bahane», **ada tuda** «tehlike», **ötüg** «rica», **y(a)vlağ** «kötü», vs.

İsimlerin morfolojik işaretleri onun gövdesi ve ekleridir. İsimler asıl isimler ve türemiş isimler olmak üzere ikiye ayrılır (Bekturov, 2006:85). Bu kural Eski Uygurcada da korunmuştur. O dilde de Kazakçada olduğu gibi eklerin yardımıyla isimlerden isimler, sıfatlardan isimler, fiillerden isimler ve diğer kelimelerden de isimler yapılabilir. Sekiz Yükmek Yaruk metnindeki eksiz, kök isimler şunlar: **yér** «yer», **yol** «yol», **bodun** «halk», **kulkağ** «kulak», **ıgaç** «ağaç», **baş** «baş», **oğul** «oğul», **kız** «kız», **ot** «ateş», **suv** «su», **azun** «dünya, alem», **él** «el, devlet», **han** «han», **beg** «beg, bey», **kuş** «kuş», **ög** «anne», **қаң** «baba», **kün** «köle kadın», **kuul** «köle», **oğrı** «hırsız», **tağ** «dağ», **öñ** «ıssız alan», **ört** «yangın», **bitig** «kitap, eser», **til** «dil», **balıq** «şehir», vs.

Metindeki türemiş isimler birçok ek kullanılarak oluşturulur. Aşağıda Eski Uygurcada isim yapımında kullanılan ekleri anlatacağız.

Көне ұйғыр тіліндегі зат есімдер де қазақ тіліндегі зат есімдер сияқты жалпылай немесе жекелей аталуына қарай жалпы есімдер және жалқы есімдер болып екіге бөлінеді. Зерттеу нысанындағы Секиз йүкмек йарук мәтініндегі жалпы есімдер: **ulus** «ұлыс», **tinl(ı)ğ** «адам», **қарı başları** «ақсақалдары», **bodun** «халық», **azun** «әлем, дүние», **él** «ел, халық», **han** «хан», **beg** «бек», **kuş** «құс», **ög** «ана», **қаң** «әке», **oğul** «ұл», **kız** «қыз», **ka kadaş** «бауыр, туыс», **kün** «күн», **kuul** «құл», **ot** «от», **suv** «су», **yek içgek** «шайтан», **kün** «күн», **ay** «ай», **süü** «әскер», **yér** «жер», **topraq** «топырақ», **uruğ tariğ** «ұрпақ», **bağır böşuk** «бауыр, туысқан», **oğrı** «ұры», **tağ** «тау», **öñ** «жапан дала», **ört** «өрт», **bitig** «кітап, шығарма», **til** «тіл», **balıq** «қала», **ödün** «уақыт», **bay barıml(ı)ğ** «байлық», **çığay** «кедей», **қазғанç** «табыс», **taluy ögüz** «теңіз, дария», т.б.

Секиз йүкмек йарук мәтініндегі жалқы есімдер: **t(e)ŋri** (тәңірі), **burhan** (будда дініндегі адам), **vayşali** (Үндістандағы қаланың аты), **çambudivip** (Үндістандағы буддалардың аты), **üç erdini** (Үш қазына), **erklig xan** (Ерікліг хан), **tayşuy** «юпитер», **yumuzuğluğ** «меркурий», **sağızğan** «сусаған», **vipaşi** (оқытушы будданың атауы), **ezrua hormuz** (жоғары тәңірінің атауы), **prtikubut** (нағыз будда бола алмағандардың атауы), **şravik** (будданың шәкірттерінің атауы), **nizvani** (буддаға құлай берілген адамдардың атауы), **badra** (Буддаға, ілімге және жамағатқа паналаған елші әйелдің есімі), **ratnakr** («гауһар кені, мұхит», «гауһар үйіндісі» мағыналарын беретін Будда мен Бодхисатваның есімі), **narayan** (адамға тиесілі, адамға қатысты, өлімі бар, адам), **intradati** (Бодисатваның бірінің аты), **ali** (аржака ағашының аты), т.б.

Көне ұйғыр тіліндегі зат есімдер де мағыналық ерекшелігіне қарай деректі және дерексіз болып бөлінеді. Мәтіндегі деректі зат есімдер қатарын құрайтын сөздер мыналар: **қуврағ** «жамағат», **tilgen** «дөңгелек», **uruğ tarğ** «дән-дақыл», **şlok** «шумақ, өлең», **қан** «қан», **yiriñ** «ірің», **nom bitig** «үйрету кітабы», **ev barq** «үй», **köz** «көз», **luu** «ұлу», **қапиғ** «есік», **bodun** «халық», **құлқақ** «құлақ», **іғаç** «ағаш», **baş** «бас», **yol** «жол», **қа қадаş** «бауыр», **oğul** «ұл», **қız** «қыз», **ot** «от», **suv** «су», **tırqaқ** «тырнақ», т.б.

Ал, дерексіз зат есімдер: **sevinç** «қуаныш», **körk** «әдемі», **köñül** «көңіл», **tuğ** «туу», **öl** «өлу», **ödün** «уақыт», **kértgünç** «сенім», **köni** «нағыз», **edgü** «жақсы», **yañı** «жаңа», **kirsiz arıg** «таза», **tamu** «тозақ», **y(a)ruқ** «жарық», **bilge** «ақыл», **yañluk** «жаңсақ, жаңылыс», **avant tiltağ** «себеп», **ada tuda** «қауіп-қатер», **ötüg** «өтініш», **y(a)vlaқ** «жаман», т.б.

Зат есімнің морфологиялық белгілері дегеніміз – оның тұлғасы мен қосымшалары. Зат есімдер тұлғалық құрамы жағынан түбір зат есімдер мен туынды зат есімдер болып бөлінеді (Бектұров, 2006:85). Көне ұйғыр тілінде де осы заңдылық сақталған. Көне ұйғыр тілінде де қазақ тілі сияқты жұрнақтар арқылы зат есімдерден зат есім, сын есімдерден зат есім, етістіктерден зат есім, және басқа да сөздерден зат есім жасала береді. Секиз йарук йүкмек мәтініндегі түбір зат есімдер мыналар: **yér** «жер», **yol** «жол», **bodun** «халық», **құлқақ** «құлақ», **іғаç** «ағаш», **baş** «бас», **oğul** «ұл», **қız** «қыз», **ot** «от», **suv** «су», **ažun** «әлем, дүние», **el** «ел, халық», **han** «хан», **beg** «бек», **қуш** «құс», **ög** «ана», **қаң**

«әке», **kün** «күн», **kuul** «құл», **oğrı** «ұры», **tag** «тау», **öñ** «жапан дала», **ört** «өрт», **bitig** «кітап, шығарма», **til** «тіл», **balıq** «қала», т.б.

Мәтіндегі туынды зат есімдер көптеген жұрнақтар арқылы жасалады. Төменде көне ұйғыр тілінде зат есім жасайтын жұрнақтарға жеке жеке тоқталып, мысалдар келтірдік.

2.2.1.1. Үрім Ekleri / Сөз тудырушы жұрнақтар

İsimden İsim Yapan Ekler / Есім сөзден есім сөз тудыратын жұрнақтар

+(A)gU (+agu/+egü/+gu/+gü): topluluk, çokluk, kollektif olma durumunu bildiren eklerdir. Sayılara, kendi başlarına bir çokluğu belirten sıfatlara ve sözcük birimlerine ekleniyor. (Marcel, E., 1991:93). Kazakçada bu ekler *+au*, *+eu* olarak toplama sayı görevinde görünüyor. Örnek: *bireu* «birer», *ekeu* «ikişer», *altau* «altışer».

+(A)гУ (+ary/+ery/+gy/+gү): көп, бірнешеу, топ мағыналарын беретін жұрнақтар. Сан есімдерге, жеке тұрып көптік мағына беретін сын есімдерге және басқа да сөздерге жалғанады. Қазақ тілінде бұл жұрнақтар *+au*, *+eu* түрінде жинақтық сан есімдерде кездеседі. Мысалы: *біреу*, *екеу*, *алтау*.

ikigü “her ikisi, ikisi”: ерұш арқағы **ikigü** арқуру турқуру (391 Ia)

alkuğun “hepsi birlikte”: **alkuğun** bo [tüpsüz terin] tuymaқағ tuydılar adқаңguluksuz yoқuғ ((461) 462 Ia)

+(A)n (+n/+an/+en): eski bir çokluk eki olup kuvvetlendirme bildirir. Artık üretken olmayan bir ektir. (Marcel, E., 1991:9; Gabain, A. von., 1988:44). Kazak dilinde bazı kalıplaşmış kelimelerde kullanılıyor. Eski, tarihi ek olarak biliniyor. Örnek: *ulan* “yetişkin, delikanlı, asker”.

+(A)н (+н/+ан/+ен): көне түркі тіліндегі көптік жалғауы ретінде белгілі, күшейтпелі мағына береді. Қазақ тілінде бұл жұрнақ кейбір қалыптасқан сөздерде қолданылады. Көне, тарихи жұрнақ ретінде белгілі. Мысалы: *ұлан*.

oġlan “oġul, evlat”: ol ödün beş yüz t(e)ñri **oġlanı** ol kuvraġda erür ertiler t(e)ñri t(e)ñrısı (221 IIc)

+**Ar(+ar/+er)**: üleşirme sayı sıfatları türetir (Gabain, A. von., 1988:75). Ünlüyle biten sayılardan sonra +rar, +rer biçiminde gelir. *yetişer* biçimi de vardır. Kazakçada bu ekler kullanılmıyor. Üleşirme sayı sıfatları için +*dan*, +*den*, +*tan*, +*ten* ekleri kullanılıyor. Örnek: *üş-üşten* “üç – üçten”, *bes-besten* “beş – beşten”.

+**Ap (+ap/+ep)**: топтау сан есімін жасайтын жұрнақ. Дауысты дыбыстан бітетін сандардан кейін +rap, +rep түрінде жалғанады. *ümetішер* (жетіден) түрі де бар. Қазақшада бүгінгі таңда қолданыста емес. Топтау сан есімдері үшін +*дан*, +*ден*, +*тан*, +*тен* жұрнақтары қолданылады. Мысалы: *үш – үштен*, *бес – бестен*.

ikirer “ikişer, her birine”: төрт öd болур төрт öd іçinte yene **ikirer** öd adırлur (325 Ia)

+**çX (+çı/+çi)**: yapanı bildirir. (Marcel, E., 1991:110-111; Gabain, A. von., 1988:43); Türkçenin en başından beri çok yaygın, işlek kullanılan bir ektir. Bir işi yapan insanı gösterir. (Ölmez, M., 2021:255). Bu ekler Kazakçada da çok yaygın kullanılıyor. Fakat biraz fonetik deġişikliklere uğrayarak +*şı*, +*şi* түрінде ekleniyor. Ancak görev, anlam aynıdır. Örnek: *okuşı* “öğrenci”, *malşı* “çoban”.

+**çЫ (+чы/+чи)**: жасаған, орындаушыны, м амандық атауын білдіреді. (моңғол тілінде «жи» жұрнағы). Түркі тілдерінің бастауынан бері кең қолданылған жұрнақ. Істі жасаушы адамды білдіреді. Бұл жұрнақтар қазіргі қазақ тілінде өте кең қолданыста. Дегенмен, аздаған фонетикалық өзгерістерге ұшырап +*шы*, +*ші* түрінде жалғанады. Жұрнақтардың атқаратын қызметі мен мағынасы екі тілде де бірдей, сол қалпында. Мысалы: *оқушы*, *жұмысшы*, *сауыншы*.

körümçi yultuzçı “kahin ve astrolog, falcı”; **törüçi** “hukukçu”: bilimedін uқmadın **körümçi yultuzçı** [ulatı] ters tetrü **törüçike** bilig ayıtıp (331 Ib)

ölütçi “cellat, katil”: қашінçіғ қорқинçіғ erkliglerniñ атлары bo [erür] күн yorıġı ay **ölütçi** erklig ((91) 92 Ia)

yolçı yêrçi “rehber, yol gösteren kimse”: edgü köni **yolçı yêrçi** bulup alқu törlügüg yоқ қuruġ körser [ötrü] (154 Ia)

ölütçi kınçı “cellat”: күчлүгler қорқинçіғlar **ölütçiler kınçılar** alқu kêtgeyler (89 IIc)

törüçi “hukukçu”; **bitkeçi** “katip”: ötrü t(e)rs tetrü **törüçi bitkeçi** yultuzçı körümçi
tapa barırlar ötrü olar üküş törlüg (264 IIc)

+çIg (+çig/+çig): benzerlik bildiren niteleyicileri türetir. (Marcel, E., 1991:70; Gabain, A. von., 1988:48). Örnek: *korkınçığ* “korkunç”, *küsençig* “arzu edilen, istenilen”. Bu ek Kazakçada kullanılmıyor.

+чығ (+чығ/+чиғ): ұқсату мағынасын тудырады. Мысалы: *қорқынчығ* «қорқынышты», *күсенчиғ* «тілеген, қалаған». Бұл қосымша қазақ тілінде қолданылмайды.

soğançıғ “harika, güzel”: **soğançıғ** nom ötünürsiz sizler қам(a)ғ төзүнler қодуру
тұлаңлар (25 Ia)

қорқынçıғ “korkunç, dehşet verici, үrkütücü”: ulatı y(a)vlak b(e)lgülüg **қорқынçıғ**
үнлүг қушлар түkel төrlүг (60 IIc)

қашынчығ қорқынчығ “korkunç, korkutucu”: **қашынчығ қорқынчығ** erkliglerniñ atları bo
[erür] күn yorığı ay ölüтчі erklіg ((91)92 Ia)

adinçıғ mungadinçıғ “muhteşem, harika”; **soğançıғ** “harika, güzel”: burhanta antağ
adinçıғ mungadinçıғ soğançıғ tatıglıg nom [y(a)rl(ı)ğ] eşidip (222 IIc)

nomçıғ “vaiz, hoca”: ervışğ nomlağlı **nomçıғ** örletgeli saқınç saқınsar bo [darni]
ervışğ sözlezün (374 Ia)

yarsınчығ “iğrenç”: bolur etözi alqu қan yiriñ aқar tökülür **yarsınчығ** bolur etözi (444
Ib)

+çU (+çu/+çü): oldukça az görülen bir ektir. (Marcel, E., 1991:112-115). Kazakçada kullanılmıyor.

+чУ(+чу/+чү): өте аз кездесетін жұрнақ. Қазақ тілінде қолданылмайды.

yértinçü “yeryüzü, dünya”: tegşilmeki idi yok tözün oğulan(ı)m bo **yértinçüdeki** [kim]
қам(a)ғ ёligler (247 Ia)

ögrünçü “neşe, sevinç, mutluluk”: nom **ögrünçü** atl(ı)ğ burhan tétir yme et’özi turkaru adruk adruk ((177) IIc)

irinçü “günah, günahkar”: üküş törlüg törüsüz tsuyluğ **irinçülüg** anığ kılınçl(ı)ğ iş işleyürler (332 Ia)

ögrünçü “neşe, sevinç, mutluluk”: bulmış teg bolup ertinü **ögrünçülüg** s(e)vinçlig bolu teginip köñüleri ((457) 458 Ia)

yértinçu “yeryüzü, dünya”: bo **yértinçu** yersuvda kam(a)ğ tınl(ı)ğlar ara yor(ı)yur ertiler k(e)ntünün (353 Ia)

elkınçu “bitiş, son, nihayet”: körmekina kirelim sezik köñülümüz **elkınçuğa** tegi üzlünzün t(e)ñrim ((380)381 IIId)

+çUk (+çuk/+çük): küçültme bildirir. (Marcel, E., 1991:47; Ölmez, M., 2021:254). Örnek: kapçuk “torba”. Kazakçada +*şıq*, +*şik* türünde ses değişikliğine uğrayarak kullanılıyor. Örnek: *qapşıq* “torba”, *oyınşıq* “oyuncak”, *qılşıq* “tüy, kıl”, *kölşik* “küçük göl, dere”.

+чУк (+чук/+чүк): кішірейту мағынасын береді. Мысалы: *қапшық* «қапшық». Қазақ тілінде -шық, -шік түрінде фонетикалық өзгеріске ұшырап қолданылады. Мысалы: *қапшық*, *ойыншық*, *қылышық*, *көліш*.

otçuk “ocak”: küdenlik ev barq uluğ kiçig qapıg quduğ **otçuk** taş soqğu tegirmen (86 IIc)

+dAm (+dam/+dem, +tam/+tem): benzerlik bildiren ektir. (Marcel, E., 1991:68; Ölmez, M., 2021:250); sıfat ve zarf görevinde sözcükler türeten bir ektir. (Şen, S., 2021:59). Örnek: *birtem* “bir defa, bir kez”, *kesdem* “denk, benzer, yakın”, *kündem* “güneş gibi”. Kazakçada kullanılmıyor.

+дАм (+дам/+дем, +там/+тем): ұқсастықты білдіретін жұрнақ. Сын есім және үстеу қызметін атқаратын сөз тудырушы жұрнақ. Мысалы: *биртем* «бір рет», *кесдем* «ұқсас, жақын», *күндем* «күн сияқты».

erdem “erdem, fazilet, mükemmellik”: yaruq küçlüg бүgүлүg **erdem**in edgü kılın çın kamağ tınl(ı)ğların qaraıg (354 Ib)

+dAş (+daş/+deş, +taş/+teş): beraberlik, ortaklık, yoldaşlık bildirir. (Marcel, E., 1991:119; Gabain, A. von., 1988:46); işlek bir türetim eki olup yabancı kelime köklerine bile gelir, taban ismin gösterdiği şeyde eş veya ortak, ya da o şeye ortaklaşa sahip olan kişileri gösterir (Ölmez, M., 2021:255). Örnek: *işdeş* “aynı işte olan”, *kudaş* “talihi biriyle ortak”. Kazakçada da kullanılıyor. Örnek: *coldas* “yoldaş”, *auldas* “aynı köyden olma”, *sınıptas* “aynı sınıfta okuma”.

+dAш (+даш/+деш, +таш/+теш): бірлесу, ортақтық, жолдастықты білдіреді. Кең қолданыстағы бұл жұрнақ басқа тілден енген сөздерге де жалғана береді. Жалғанған сөзіне ортақтық және тең мағына береді немесе бір нәрсеге ортақтаса ие болған адамдардың атауын білдіреді. Мысалы: *ишдеш* «бірге жұмыс істейтін», *қудаш* «тағдыры бір болу». Қазақшада да кең қолданылады. Мысалы: *жолдас, ауылдас, сыныптас*.

қadaş “kardeş, akrabalar”: **қadaş** күн қуул бір икintike қарışур oтlı suvl(ı) teg (64 IIc)

+dXn (+din/+din/+dun/+dün; +tin/+tin/+tun/+tün): mekan bildiren sıfat ve zarflar türetir. (Şen, S., 2021:59). Örnek: *içtin* “іçeri”, *oңdun* “sağda”. Kazakçada kullanılmıyor.

+dBIн (+дын/+дин/+дун/+дүн; +тын/+тин/+тун/+түн): мекен білдіретін сын есім мен үстеу жасайды. Мысалы: *ичтин* «іш, ішкері», *оңдун* «оң жақта». Қазақшада қолданылмайды.

taştın “dıştan, dışında”: küçinte b(e)lgürmiş **taştın** sınırkı ((390) IIc)

ikidin: “iki taraftan”: уыңақ kid’in уыңақ **ikidin** sınıar bulaң anta ulatı aşı(ı)k (85 Ia)

+dXŋ (+dıŋ/+diŋ/+duŋ/+düŋ; +tıŋ/+tiŋ/+tuŋ/+tüŋ): Yaygın kullanılmayan ektir. Çok eski ve üretken olmayan, benzerlikten çok temel isme aitliği belirten adlar oluşturan ektir. (Marcel, E., 1991:155) Örnek: *aydıŋ* “ay ışığı”, *başıdıŋ* “başkan”. Kazakçada kullanılmıyor.

+dXŋ (+дыŋ/+диŋ/+дуŋ/+дүŋ; +тыŋ/+тиŋ/+туŋ/+түŋ): Көп қолданылмайтын жұрнақ. Өте көне және ұқсастықты білдіргеннен гөрі түбір есім сөзді

айқындайтын зат есімдер жасайтын жұрнақ. Мысалы: *айдың* «ай сәулесі», *баидың* «басында жүретін, бастық». Қазақшада қолданылмайды.

+gAk(+gak/+gek, +kak/+kek): Oldukça hareketli olan ektir. Etken isimler, araç isimler ve hastalık isimleri gibi üç görevi oluşturur (Marcel, E., 1991:391). Örnek: *ilgek* “kanca, düğme”, *turgak* “gözleyici, bekçi”, *yapgak* “kuş avlamak için kullanılan duzak, kapkan”. Genelde vücudun uzuvlarını gösteren kelimeler türetir (Ölmez, M., 2021:251). Örnek: *kulkak* “kulak”. Kazakçada da kullanılıyor. Örnek: *qulaq* “kulak”, *ilgek* “düğme”, *aygaq* “delil, şahit”.

+rAk(+rak/+rek, +kak/+kek): Көп қолданыстағы жұрнақ. Етістіктен зат есім тудырады, ауру атаулары сияқты зат есімдер жасайды (Marcel, E., 1991:391). Мысалы: *илгек* «ілгек, түйме», *тургак* «бақылаушы, күзетші», *йапгак* «құс аулауға арналған тұзактың бір түрі». Негізінен дене мүшелерін білдіретін сөздерді тудырады (Ölmez, M., 2021:251). Мысалы: *құлқақ* «құлақ». Қазақ тілінде де қолданылады. Мысалы: *құлақ*, *ілгек*, *айғақ*.

іçgek “şeytan”: **іçgekke** қамқа тапıғғы tınl(ı)ğlar üküş t(e)ñrim yme (018 Ilc)

құлқақ “kulak”: tètir yme **құлқақи** turқaru adruқ adruқ alkınçsız ün eşıdür ol kim ün tèt (163 Ilc)

emgek “eziyet, sıkıntı, cefa, acı, ızdırap”: ağ(ı)r kın) kötürür ertiñü **emgek** emgenür ir[irti] (ağ(ı)r (11 Ib)

+gU(+gu/+gü): isim ve sıfat yapar, seyrek (Gabain, A. von., 1988:45). Duygu, durum halleri bildiren ektir. (Marcel, E., 1991:164). Örnek: *karaңgu* “karanlık”, *edgü* “iyi”, *meңgü* “ebedi”, *esengü* “iyi, sağlam”, *ençgü* “barış”. Kazakçada da kullanılıyor. Örnek: *qaraңgi* “karanlık”, *maңgi* “ebedi”, *igi* “iyi”.

+rY(+ry/+rү): зат есім мен сын есім тудырады (Gabain, A. von., 1988:45). Көңіл-күйді, жағдайды білдіретін сөздерді тудыратын жұрнақ (Marcel, E., 1991:164). Мысалы: *караңгу* «қараңғы», *едгү* «жаксы», *меңгү* «мәңгі», *есенгү*

«есен, сау», *енчгү* «бейбітшілік, тыныштық». Қазақ тілінде де қолданылады. Мысалы: *қараңғы, мәңгі, игі*.

edgü “іyi”: emgek emgenip **edgü** [kılınç] кılıp tēmin kişi et’ōzin bulurlar inçip (40 IIc)
içgü “içecek, içilecek olan şey”: tınlıǵlar(ı)ǵ ölürüp aş **içgü** кılıp tünjür böşük қа қадаş baǵır bişük (333 Ib)

belgü “işaret, belgi, belge, nişan, belirti”: adқаnǵular birleki otǵuraқ **belgüsi** ((190) IIc)

ermegü “tembel”: -nur **ermegü** tınlıǵlar üküş t(e)ñrim uzun yaşayur tınl(ı)ǵlar az (021IIc)

+**kI(+kı/+ki)**: aitlik, içinde bulunma bildirir, nadiren isim, ekseriya sıfat yapar. (Gabain, A. von., 1988:44). Örnek: *aykı* “her ay”, *söki* “eskiden”, *yerdeki* “yer yüzündeki, yerdeki”. Kazak dilinde de kullanılıyor. Örnek: *seniki* “seninki”, *algaşkı* “ilki”.

+**kBI(+ky/+ki)**: біреуге тиесілі, соның ішінде болу мағыналарын береді, сирек жағдайда зат есім, негізінен сын есім тудыратын жұрнақтар. Мысалы: *айкы* «әр ай», *сөки* «көне», *йердеки* «жердегі, жер жүзіндегі». Қазақ тілінде қолданылады. Мысалы: *сенікі, алғашқы*.

söki “önceki, eski”: uluǵ törü toқu ēderler törü toқu қılıмıшта кēn yene **söki** (231 IIc)

bökünki “bugünkü”: ötgürü **bökünki** күnke degi tuǵa ölü uluǵ sapıǵ üzölmez (015 IIc)

aşnuқı “önceki, evvelki”: biz қамаǵ **aşnuқı** азunta burhanlarda edgü [nom] boşǵut küçlüǵ tarnı bultumuz (365 Ib)

ilki “ilk, birinci, öncelikle”: köñül bilig bo erür eñ **ilki** köz bilig ikinti құлқақ bilig üçünç (397 Ia)

içinteki “içinte”: ançulayu yme bo nom bitig **içinteki** (393 Ia)

+**IA (+Ia/+Ie)**: Çok eski ve ekseriya yüklem yahut cümle belirleyicisidir, çok seyrektir (Gabain, A. von., 1988:47). İsimden isim yapan ekler, değişik zarflar türetilir (Ölmez, M., 2021:271). Örnek: *tünle* “gece, geceleyin”, *körkle* “güzel”, *yanala* “tekrar, yeniden”, *kurla* “kez, defa”. Kazakçada kullanılmıyor.

+лА (+ла/+ле): Зат есімнен зат есім тудыратын жұрнақ, әр түрлі үстеу жасайды. Өте көне және негізінен баяндауышты білдіреді, өте сирек кездесетін жұрнақ. Мысалы: *түнле* “түн, түнде”, *көрікле* “көрікті, әдемі”, *йанала* “жаңала, қайтадан”, *курла* “рет”. Қазақ тілінде қолданылмайды.

körkle “güzel”: turқaru bilge biliglig közin adruk adruk alқınсız ***körkle*** öң körk körür ((150)151 IIc)

ağırla “hürmet etmek, saygı göstermek”: nom törü yene ol oқ кішіg ***ağırlayur*** ігітір (37 IIId)

nomla “vaaz vermek, öğretmek, açıklamak”: y(a)rlıқағалır үчün şlok taқşutın қавıra ***nomlayu*** бёрди інче ((296) IIc)

+lAg (+lag/+leg): mekan adları türeten bir ektir. (Marcel, E., 1991:109). Örnek: *kışlağ* “kışla; kışlık konut”, *yaylağ* “yayla; yazlık konut” (Ölmez, 2017:254-255). Kazakçada *caylau*, *kıstau* +au, +eu түрінде kullanılıyor.

+лАг (+лаг/+лег): жерге берілетін атауды тудыратын жұрнақ. Мысалы: *қышлаг* «қыстық», *жайлаг* «жайлау». Қазақ тілінде +au, +eu (жайлау, қыстау) түрінде қолданылады.

+lXg (+lig/+lig/+lug/+lüg): eklendiği adları sıfata dönüştürür, aitlik anlamı katar, çok yaygındır. . (Marcel, E., 1991:139). Örnek: *uluğ* “büyük”, *törülüg* “kanuna göre”. Kazak dilinde kullanılıyor. Örnek: *caksılık* “iyilik”, *kisilik* “insanlık”, *balalık* “çocukluk”.

+лЫГ (+лыг/+лиг/+луғ/+лүг): жалғанған зат есімдерін сын есімге айналдырады, біреуге тиесілі екендігін білдіретін мағына береді, өте кең қолданылады. Мысалы: *uluğ* “ұлы”, *törülüg* “заңды”. Қазақ тілінде қолданылады. Мысалы: *жақсылық*, *кісілік*, *балалық*.

nomluğ “öğretili, öğretiyle ilgili, dini”; ***törülüg*** “yasalara uygun”: ***nomluğ törülüg*** балықта кенj алқıg orduta ontın (07 IIc)

küdenlik “misafir odası”: ***küdenlik*** ev barқ uluğ кішіg қapıg қудuğ otçuқ taş soқuғu tegirmen (86 IIc)

yazukluğ “günahkar, hatalı, suçlu, yoldan çıkmış, kabahatli”: түсерлер ертиңу ағир емгекке кирүрлер ол антағ ағир **yazukluğ** (44 IIc)

құлнч(і)ғ “karakterli, yaratılışlı”: айығ **құлнч(і)ғ** тұл(і)ғлар бирök bo nomuғ ешидип сәзиксиз көңүлін (45 IIc)

tsuyluğ irinçülüg “günahkar”: үкүш төрлүг төрүсүз **tsuyluğ irinçülüg** анығ құлнч(і)ғ іш ішлейүрлер (332 Ia) **köñüllüg** “akıl ile, yürekli”: түтүшлүгү болурлар ev iesi turқaru bulғanyuk **köñüllüg** [өpkelig] (65 Ia)

+(X)нч (+інч/+інч/+унч/+үнч): +(X)нч’lı şekiller çoklukla -n ile biten fiillere gelmekte olup -Xş ile bir ilgisi vardır, +(X)нчU ise +(X)n ve +çU’nun birleşmi olabilir. (Marcel, E., 1991:275). Örnek: *erinçü* “günah”, *ögrünçü* “sevinç, neşe”. Sıra sayı sıfatları türetir (Şen, S., 2021:60). Kazakçada kullanılmıyor.

+(X)нч (+ынч/+инч/+унч/+үнч): +(X)нч қосымшасы негізінен -н-ға аяқталатын етістіктерге жалғанып, -Xш – қа қатысы барын көрсетеді, +(X)нчы қосымшасы +(X)n және +чЫ-ның біріккен түрі болуы мүмкін. Реттік сан есімдер де тудырады. Қазақ тілінде қолданылмайды.

üçünç “üçüncü”: көңүл биліг bo erür ең ilki көз биліг ikinti құлқақ биліг **üçünç** (397 Ia)

yétinç “yedinci”; **sekizinç** “sekizinci”: биліг **yétinç** adıra tēp tuyuғlı биліг **sekizinç** aғılıқ kömsü биліг қалт (399 Ib)

törtünç “dördüncü”; **altınç** “altıncı”: burun биліг **törtünç** til биліг bēšinç et’öz биліг **altınç** көңүл (398 Ia)

bēšinç “beşinci”: burun биліг törtünç til биліг **bēšinç** et’öz биліг altınç көңүл (398 Ia)

+rAk (+rak/+rek): pekiştirme eki olup sıfat ve zarf görevinde sözcükler türetir. (Marcel, E., 1991:62). Örnek: *yegrek* “daha iyi”, *azrak* “az”. Kazakçada kullanılıyor. Örnek: *artıkrak* “daha iyi”, *caksırak* “daha iyi”, *kişirek* “daha küçük”.

+pAқ (+paқ/+pek): күшейткіш мағына беріп, сын есім мен үстеу қызметін атқаратын сөздерді тудырады. Мысалы: *йегрек* «жақсырақ», *азрақ* «аз». Қазақшада қолданылады. Мысалы: *артықрақ, жақсырақ, кішірек*.

adınsıǵraǵ “epeyce”: munı uǵmadın **adınsıǵraǵ** adıra tutsar azu ayıǵ kılınça iyin barıp (195 Ib)

artuǵkraǵ “özellikle, üstün”: ödlı kólulı yıllı taǵı **artuǵkraǵ** edgü ertıñü (246 IIc)

otǵuraǵ “kesin”: adǵańǵular birleki **otǵuraǵ** belgüsi ((190) IIc); sizlerni üçün **otǵuraǵ** nomlayı bäreyn ol kim ertmiş (26 Ia).

+slg (+sig/+sig): türettiǵı sózcüklere benzerlik, paydaşlık gibi anlamlar katan bir ektir. (Marcel, E., 1991:70). Örnek: *begsig* “beye benzeyen”, *oglansig* “oglan gibi”. Kazakçada kullanılmıyor.

+сЫғ (+сығ/+сиг): ұқсату, бөлісу мағыналарын беретін сөздерді жасайды. Мысалы: *бегсиг* «бекке ұқсайтын», *оглансығ* «ұлға ұқсайтын». Қазақ тілінде қолданылмайды.

adınsıǵraǵ “epeyce”: munı uǵmadın **adınsıǵraǵ** adıra tutsar azu ayıǵ kılınça iyin barıp (195 Ib)

+sXz (+sız/+siz/+suz/+süz): yokluk bildirir, ekseriya sıfat yapar (Gabain, A. von., 1988:45). Örnek: *körksüz* “çirkin”, *ıgsız* “sağlam, iyi”. Kazakçada kullanılıyor. Örnek: *körksiz* “çirkin”, *akılsız* “aptal”.

+сЫз (+сыз/+сиз/+суз/+сүз): болымсыздықты білдіреді, негізінен сын есім тудырады. Мысалы: *көрксүз* «көріксіз», *игсиз* «сау, ауру емес». Қазақ тілінде де кең қолданылады. Мысалы: *кірсіз*, *көріксіз*, *білімсіз*.

adasız tudasız “tehlikesiz”: tutarlar et’özi **adasız tudasız** bolur özi yaşı uzun bolur ödsüz (49 IIc)

séziksiz “şüphesiz”; **tüzgerinçsiz** “aslına ulaşılmaz, benzersiz”: ülüşiñe tegintiler **séziksizin түзgerinçsiz** yeg üstünki burhan qutıña (305 IIc)

tidıǵsız “engelsiz, meselesiz, sorunsuz”: köñül turgurdılar ol ödün **tidıǵsız** bodistv t(e)ñri t(e)ñrisi burhanqa (306 IIc)

tınsız “cansız”: beş aǵun tınl(ı)ǵ tétir **tınsız** erser qamaǵ ı ıǵač yaş ot [tuǵar b(e)lgürer] (323 Ia)

nizvanısız “tutkusuz, kişisel arzusuz”: yükünürbiz badra atlg **nizvanısız** bodistv kutıña ((357) IIc)

teprençs(i)z “taşınmaz, sabit”: t(e)ñri yeri tēp tētir ol oq t(e)ñri yerinten yine **teprençs(i)z** [atlıg]⁹⁶ burhan belgürer (412 Ib)

kirsiz “kirsiz, temiz”: yok q[]ğ eligi atlg burhanlar [?] klp ödi **kirsiz** arıg tēp [tētgeyler] ((426) 427 IIc)

bulunçsuz “ulaşılmaz, bulunmaz, bulunamaz”; **buçğaksız** “sonsuz, sınırsız, uçsuz buçaksız”: uluşı balıķı **bulunçsuz buçğaksız** tēp kamağ bodunı turkaru bodistv- ((427) Ib)

+tI (+tı/+ti): zarf görevinde sözcükler türeten bir ektir. (Şen, S., 2021:60). Kazak dilinde kullanılmıyor.

+ты (+ты/+ти): үстеу қызметін атқаратын сөздерді туғызатын жұрнақ. Қазақ тілінде қолданылмайды.

ulati “ve, ve öbürleri, ve başkaları, ve diğerleri, daha, da/de başka, ilaveten, ek olarak”: ağılık kömsülük **ulati** yılķıķa atlıķ kişike batıǵlıķķategi (87 Ic)

emti “şimdi”: tēp **emti** t(e)ñrim bo qutsuz qovi tınl(ı)ǵlarka t(e)rs biligin (19 IIc)

ķaltı “gibi, ancak, -dıǵı gibi, - dıǵı zaman, şöyle ki, özellikle, nasıl ... ise öyle”: ayıǵ kılınç kılurlar **ķaltı** et’öz qodsar üç yavlaķ yolķa (43 Ib)

amti “şimdi”: ol edǵü kün ol edǵü öd kormışı talulamışı **amti** t(e)ñrim (235 Ia)

otǵurati: üçün ertıñü k(e)rgeklig sav ayıtdıñız amtı siz qoduru tıñlañ **otǵurati** nomlayu (240 IIc)

uzati “daima, her zaman”: üze ilenürler **uzati** inçe tapıñzun udunzun aş içǵü k(e)lürzün (268 Ia)

Fülden İsim Yapan Ekler / Етістіктен зат есім тудыратын жалғаулар

-(X)g (-g/-ıg/-ıg/-ug/-üg): çeşitli anlamlar verir: yapılan işin sonucunda ortaya çıkan şey, aktif isim ve diğerleri (Gabain, A. von., 1988:51). Kazak dilinde *-ıķ, -ik* şeklinde

karşılaşıyor. Örnek: *kusık* “kusuk”, *kısıık* “çekik”, *korık* “korunan yer”, *tolık* “şişman”, *corık* “sefer”, *sızık* “çizgi”, vs.

–(X)г (-г/-ыг/-иг/-уг/-үг): әртүрлі мағыналар береді. Жасалған істің нәтижесінде алынған нәрсе, зат есім немесе басқалары. Қазақ тілінде де *-ық*, *-ік* түрінде ішінара кездеседі. Мысалы: *құсық*, *қысық*, *қорық*, *толық*, *жорық*, *сызық*, т.б.

bilig “bilgelik, bilinç, bilgi”: yavlaқ **bilig** barça alқu alқınur söner amrılur edgü ögli köñül (76 IIc)

bitig “sözleşme, yazılı belge, yazı, mektup, kitap, yazıt”: atl(ı)ğ sudur nom **bitig** bir tegzinç (04 IIc)

қуврағ “topluluk, cemiyet”: ol ödün tıdıǵsız bodıstıv ol **қуврағ** arasınта erür erti (010 IIc)

ötüg «rica, dilek, istek»: elgin қавşurup t(e)ñrı t(e)ñrisi [Ib] burhankа inçe tēp **ötüg** (012 IIc)

tınl(ı)ğ “canlı”: ötündi t(e)ñrim bo çambudıvıvı atl(ı)ğ yērtinçüdeki қamağ **tınl(ı)ğ** (013 IIc)

yorıғ “gidiş, yaşayış, hal, tarz”: turқaru köni kertü **yorıғın** yorıғalı ((33)34 IId)

ayıғ “kötü, fena, yanlış, yanlışlık, kötülük”: **ayıғ** қılınç қılurlar қалтı et’öz қodsar üç yavlaқ yolқа (43 Ib)

-ga (-ga/-ge): seyrek (Gabain, A. von., 1988:51); seyrek kullanılan bir ektir (Marcel, E., 1991:376). Örnek: *öpke* “sıkıntı”, *kölige* “gölge”. Kazak dilinde *-қа*, *-ке* түрі korunmuştur diye biliriz. Örnek: *kıska* “kısa”, *nuska* “orijinal, nusha, tıpkıbasım”, *öpke* “öfke”, *kölenke* “gölge”.

+гА-(+га-/+ге): сирек қолданылатын жұрнақ. Мысалы: *өпке* «өпке, реніш», *көлиге* «көлеңке». Қазақ тілінде *-қа*, *-ке* түрі сақталған деп айтуға болады. Мысалы: *қысқа*, *нұсқа*, *өпке*, *көлеңке*.

bilge “akıllı, bilge, danışman”: turқaru **bilge** biliglig közin adruқ adruқ alқınçsız körkle öñ körk körür ((150)151 IIc)

kölige “gölge”: қодurlar ıraқ tezerler bodsuz **köligesiz** barırlar neñ ada tuda қılu (99 IId)

-ġAk (-ġak/-gek): daima yapan (Gabain, A. von., 1988:52). Örnek: *içgek* “vampir”, *kazğuk* “kazık”, *tirgük* “direk”. Kazak dilinde -*gak*, -*gek* ekleri kullanılıyor diye biliriz. Örneğin: *tolgak* “sancı”, *aygak* “delil, ispat”, *katkak* “donan, donmuş”.

-ғАк (-ғак/-гек): белсенді зат есім тудырушы жұрнақтар. Мысалы: *ичгек* “вампир”, *қазгук* “қазық”, *тиргүк* “тірек”. Қазақ тілінде -*gak*, -*gek* жұрнақтары сирек қолданыста деп айта аламыз. Мысалы: *толғақ*, *айғақ*, *қатқақ*.

içgek “şeytan”: emşu tēgme üküş törlüg el çeviş ayu [birür]ler [ötrü] aç yekke ***içgekke*** (265 II_d)

tirgak “tırnak”: tınl(ı)ğlar ança ol k(a)ltı ***tirgak*** üzeke toprakça yene kērtgünç köñüli yok (339 II_d)

emgek “eziyet, sıkıntı, cefa, acı, ızdırıp”: aġ(ı)r kın) kōtürür ertiñü ***emgek*** emgenür ēr[ērti] (aġ(ı)r (11 Ib)

tolgak “sancı, dert, ağrı”: ***tolgaks(ı)z*** ödsüz qolusuz ölmez yme kim [tɪnl(ı)ġ]⁶ ölser [yme] bo [nom] bitigig üç (280 Ia)

-ġAn (-ġan/-gen): genelde böcek, bitki ve hayvan adlarında daha sık görülür (Marcel, E., 1991:85). Örnek: *tavışgan* “tavşan”, *sıçgan* “fare”, *çimgen* “çayır”. Bu ekler Kazakçada kullanılıyor. Örnek: *tışkan* “fare”, *ingen* “dişi deve”.

-gAn (-gan/-gen): негізінен жәндіктер, өсімдіктер мен жануарлардың атауларында жиі кездеседі. Мысалы: *тавышган* «қоян», *сычган* «тышқан», *чимген* «шалғын». Бұл жұрнақтар қазақ тілінде қолданылады. Мысалы: *тышқан*, *инген*.

sagızğan “saksağan kuşu”: bars küntün kızıl ***sagızğan*** taġdın k(a)ra yılan altı qav yaraşmazı (95 II_c)

tilgen “tekerlek”: [kmişmiş bolur] kēn yene burhan qutın bulup nomluġ ***tilgen*** evirgey tēp y(a)rlıqadı ((454) 455 II_d)

-ġXn (-ġın/-gin/-ġun/-gün/-qın/-kin/-qun/-kün): (Marcel, E., 1991:327). Geçişsiz fiillerin eyleyicisini, geçişlilerin nesnesini gösterir; bütün tabanlar tek heceli basit fiil, dolayısıyla bütün türev de iki hecelidir (Ölmez, M., 2021:264). Örnek: *tutgun* “tutsak,

esir”, taşgın “taşkın”, *köygün* “yanıp kül olmuş”. Kazak dilinde de kullanılıyor. Örnek: *taskın* “sel”, *tütкін* “esir”, *kaşkın* “kaçak”, *uşkın* “alev”.

-ғХн (-ғын/-гин/-гун/-гүн/-қын/-кин/-кун/-күн): толықтауышқа әсер етушіні, пысықтауыштың нысанын көрсететін жұрнақтар, барлық түбірлер бір буынды жәй етістік, сол себепті туындайтын сөздердің барлығы екі буынды болып келеді. Мысалы: *tutgun* “тұтқын”, *taşgın* “тасқын”, *köygün* “күйген”. Қазақ тілінде де қолданылады. Мысалы: *тасқын*, *тұтқын*, *қаиқын*, *ұиқын*.

ekin “ekin, tohum”: түсер нең bulmaz yaş turқaru **ekini** бүтmez yalıң boғuzu todmaz (14 Ia)

-gUk (-guk/-gük/-kuk/-kük): çoğunlukla nesne adları türeten bir ektir (Marcel, E., 1991:359). Örnek: *asguk* “askı”, *tolkuk* “tulum”, *kazguk* “kazık”. Kazakçada kullanılmıyor.

-ГУк (-гук/-гүк/-кук/-күк): көбінесе заттың атын тудырады. Мысалы: *асгук* «ілгіш», *толкук* «ыдыс», *қазгук* «қазық». Қазақ тілінде қолданылмайды.

-(X)k (-k/-ık/-ik/-uk/-ük): isim ve sıfat türeten oldukça yaygın bir ektir (Marcel, E., 1991:492). Örnek: *uyak* “yuva”, *uçuk* “ufuk”. Kazakçada kullanılıyor. Örnek: *buyırık* “emir”, *sezik* “şüfhe”, *cazık* “suç”, *artık* “fazla”.

-(X)k (-k/-1k/-ik/-uk/-ük): зат есім мен сын есім жасайтын жұрнақтар. Мысалы: *уйак* «ұя», *учук* «ұшар басы, соңы». Қазақ тілінде қолданылады. Мысалы: *бұйрық*, *сезік*, *жазық*, *артық*.

turuқ süzük “duru, temiz, saf”: **turuқ süzük** atlg nizvanisz bodistv қutıңa yүkүнүrbiz adқaksız dyan ((361) 362 IIc)

yazuқ “hata, yanlış, günah”: azu қarı başları [bar] erser [iyinür basınur] ur yinik **yazuққа** ertiңü (10 Ia)

yanluk “yanlış, hata”: içinteki **yanluk** saқıңç tözi (402 Ia)

-(X)l (-l/-1l/-il/-ul/-ül): genelde iki heceli fiillere gelir ve sıfat veya zarf özellikli isimler türetir (Marcel, E., 1991:330) Örnek: *tükel* “hepsi”, *osal* “zayıf”, *ımal* “bir

ünvan adı”(Gabain, A. von., 1988:53). Kazak dilinde de örnekleri bulunuyor. Ama azdır. Örnek: *tügel* “hepsi”, *osal* “zayıf”.

-(X)л (-л/-ыл/-ил/-ул/-үл): көп кездеспейтін жұрнақ; негізінен етістіктерге жалғанады және сын есім немесе үстеу қызметін атқаратын есім сөздер тудырады. Мысалы: *түкел* «түгел, бәрі», *osal* «осал, әлсіз», *ынал* «мансап атауы». Қазақ тілінде де кездеседі. Бірақ аз. Мысалы: *түгел*, *osal*.

tükel “bütün, hepsi, tam, eksiksiz”: et’özi luçanta atl(ı)ğ t(e)ñri yeri tètir ol ok teñri yerinten yine *tükel* (410 Ib)

-(X)m (-m/-im/-im/-um/-üm): çeşitli işlevlerde adlar türeten yaygın bir ektir (Marcel, E., 1991:290). Örnek: *yem* “yemek”, *ölüm* “ölüm”, *togum* “doğmak”. Kazakçada da kullanılıyor. Мысалы: *ölim* “ölüm”, *cem* “mama”, *bilim* “eğitim”, *tilim* “dilim”.

-(X)м (-м/-ым/-им/-ум/-үм): түрлі функцияларда зат есім тудыратын кең қолданылған жұрнақ. Мысалы: *yem* “тамақ”, *ölüm* “өлім”, *togum* “туу”. Қазақ тілінде де қолданылады. Мысалы: *өлім*, *жем*, *білім*, *тілім*.

ölüm “ölüm”: *ölüm* ulatı ada tuda bolur ağı barım saçılur tökülür (233 Ia)

-mA (-ma/-me): aslında bir isim fiil eki olan bu ek, kalıplaşarak fiillerden isim türetmede kullanılmıştır (Marcel, E., 1991:316). Örnek: *kaparma* “kabarmak”, *örme* saç “örülmüş saç”, *süzme* “kurut”, *kuyma* “ekmeğin bir türü”. Kazakçada da yaygın kullanılıyor. Örnek: *kөрме* “fuar”, *бөлме* “oda”, *түрме* “hapisane”, *терме* “türkü, şarkı”.

-mA (-ma/-me): негізінен есім сөз-етістіктің жұрнағы қызметін атқаратын бұл қосымша, кейінірек етістіктен есім сөз тудыру үшін қолданылған. Мысалы: *капарма* “ашып көтерілу”, *өрме сач* “өрілген шаш”, *сүзме* “құрт”, *құйма* “құймақ”. Қазақ тілінде де кең қолданылады. Мысалы: *көрме*, *бөлме*, *түрме*, *терме*.

tégma “adlı, isminde”: uluğ darnı *tégma* erdemke tükellig erip inçip yene erdemlerin baturup (352 İİc)

-mAn (-man/-men): çok eski dönemde mevcut olduğu, daha sonra kullanımdan düştüğü söylenebilir (Marcel, E., 1991:387). Örnek: *ketmen* “çapa”, *yaman* “kötü”, *köçmen* “göçmen”. Kazakçada kalıplaşmış tarihi kelimelerde kullanılır. Örnek: *tüman* “sis”, *caman* “kötü”, *diyirmen* “değirmen”.

-мАн (-ман/-мен): өте көне заманда қолданылғандығы, кейіннен қолданыстан түсіп қалғандығы айтылады. Мысалы: *кетмен* “кетпен”, *йаман* “жаман”, *көчмен* “көшпелі”. Қазақ тілінде қалыптасқан тарихи сөздерде қолданылады. Мысалы: *тұман*, *жаман*, *диірмен*.

тегірмен “дегірмен”: күденлік ev барқ ulуғ kiçig қарығ қудуғ otçuқ таş соқғu **тегірмен** (86 IIc)

өрмен “шіше, шіш”: көзүнүр азунта айығ көрксүз удуз **өрмен** қарт yiriң иглиг (443 Ia)

-mXr (-mır/-mir/-mur/-mür): çok seyrektir (Gabain, A. von., 1988:53); (Marcel, E., 1991:389). Örnek: *yagmur* “yağmur”, *almır* “hırs”. Kazakçada kalıplaşmış tarihi kelimelerde kullanılır. Örnek: *kömir* “kömür”, *tamır* “damar”, *kamır* “hamur”, *ömir* “ömür”.

-мХр (-мыр/-мир/-мур/-мүр): сирек кездеседі. Мысалы: *йағмур* “жаңбыр”, *алмыр* “қырсық”. Қазақ тілінде қалыптасқан тарихи сөздерде кездеседі. Мысалы: *көмір*, *тамыр*, *қамыр*, *өмір*.

almır “аңғозлүлүк”: uvutsuz biligi ertiñü küçlüg erip öpke az **almır** қилыңçı (71 Ib)

-(X)n (-n/-ın/-in/-un/-ün): yer yer de sıfat yapar, seyrektir (Gabain, A. von., 1988:54), geçişli köklerden nesne, geçişsiz köklerden özne isimler türetir, bazen fiilin son ünlüsü değişebilir, daralabilir, uza- (uzun), yaru- (yarın) (Ölmez, M., 2021:262). Örnek: *yalın* “alev, meşale”, *tügün* “düğüm”, *tütün* “duman”. Kazakçada kalıplaşmış kelimelerde kullanılır. Örnek: *kelin* “gelin”, *tütün* “duman”, *cakın* “yakın”, *calın* “alev”, *agın* “agın su”.

-(X)n (-н/-ын/-ин/-ун/-үн): сирек қолданылады, кейде сын есім қызметін атқарады. Мысалы: *йалын* “алау, жалын”, *түгүн* “түйін”, *түтүн* “тұман”. Қазақ

тілінде қалыптасқан сөздерде кездеседі. Мысалы: *келін, түтін, жақын, жалын, ағын*.

kelin “gelin”: қыз биісіп **kelin** ішгерісіп edgü өглі бағр бөшүк болурлар түңүр бөшүк (309 IIc)

-(X)нң(-нң/-нң/-нң/-нң/-нң): çoğunlukla fiil isimleri türetir (Marcel, E., 1991:275). Örnek: *ökünç* “pişman olmak”, *kıvanç* “sevinç”. Kazak dilinde adı geçen ekler ses değişikliğine uğrayarak kullanılıyor. Örnek: *korkınış* “korkunç”, *kuanış* “sevinç”, *cübanış* “avunç, avutucu”, *körinis* “gösteri”, *ciyirkeniş* “irenç”, *ökünüş* “pişman olmak”, *ötünüş* “dilekçe”, *süyeniş* “direk, destek”.

-(X)нч (-нч/-ынч/-инч/-унч/-үнч): көбінесе етістікті есім сөздер тудырады. Негізінен дерексіз атауларды тудыратын жұрнақ. Мысалы: *өкүнч* “өкіну”, *кыванч* “қуану”. Қазақ тілінде аталмыш жұрнақтар дыбыстық өзгерістерге ұшырап қолданылады. Мысалы: *қорқыныш, қуаныш, жұбаныш, көрініс, жиіркеніш, өкініш, өтініш, сүйеніш*.

tegzinç “bölüm, kitap tomarı, fasıl”: atl(1)ğ sudur nom bitig bir **tegzinç** (04 IIc)

sakınç “düşünce, fikir”: іçinteki yañluk **sakınç** tözi (402 Ia)

kértgünç “inanç”: қолусуз өлmez tek **kértgünç** көңүл үçün аңа utlısı (50 IIc)

kılınç “amel, iş, davranış”: көni kértü erip көңүli **kılınç** (31 Ib)

-(X)нңІг (-нңг/-нңг/-нңг/-нңг/-нңг): sık kullanılmayan bir ek olup nitelik bildiren sözler türetir (Marcel, E., 1991:363). Örnek: *aklançig* “nefret dolu”, *amrançig* “sevimli”, *esirkençig* “acıma duygusu”. Kazak dilinde kullanılmıyor.

-(X)нчЫғ (-нчығ/-нчиг/-ынчығ/-инчиг/-унчығ/-үнчиг): көп қолданылмайтын жұрнақ, біліктілікті білдіретін сөздер жасайды. Мысалы: *акланчыг* “жеккөрінішті”, *амранчыг* “сүйкімді”, *есиркенчиг* “жаны ашу”. Қазақ тілінде қолданылмайды.

қорқынңғ “korkunç, dehşet verici, ürkütücü”: ulatı y(a)vlaқ b(e)lgülüg **қорқынңғ** үnlüg қушлар түkel төrlüg (60 IIc)

soğançig “harika, güzel”: **soğançig** nom ötünürsiz sizler қam(a)ğ tözünler қoduru tıñлағлар (25 Ia)

adinçig muñadinçig “özellikle”; **soğançig** “harika, güzel”: burhanta antağ **adinçig muñadinçig soğançig** tatıglıg nom [y(a)rl(ı)g] eşidip (222 IIc)

yarsınçig “iğrenç”: bolur etözi alqu ған yiriñ aқar tökülür **yarsınçig** bolur etözi (444 Ib)

-(X)нçU (-нчу/-нçü/-инчу/-инçü/-унчу/-үнçü): nitelik bildiren soyut anlamalı sözcükler türeten bir ektir (Marcel, E., 1991:285). Örnek: *alkınçı* “hayatın sonu, ölüm”, *ögrünçü* “sevinç”. Kazak dilinde kullanılmıyor.

-(X)нчУ (-нчу/-нчү/-инчу/-ынчү/-унчу/-үнчү): біліктілікті білдіретін дерексіз атауларды тудыратын жұрнақ. Мысалы: *алкынчы* “өмірдің соңы, өлім”, *өгрүнчү* “қуаныш”. Қазақшада қолданылмайды.

ögrünçü “neşe, sevinç, mutluluk”: nom **ögrünçü** atl(ı)ğ burhan tétir yme et’özi turқaru adruқ adruқ ((177) IIc)

ögrünçü “neşe, sevinç, mutluluk”: yarlıқанчуçı көңүл **ögrünçü** көңүл түз көңүлте ulatı burhanlar (77 IIc)

қılınçı “davranışı”: көні көртү erip көңүлі **қılınçı** (31 Ib)

sakınçı “düşüncesi, fikiri”: oğlın evde barқта igidürçe bodunkа neң yavlaқ **sakınçı** yok (251 Ib)

-(X)η (-η/-иη/-иң/-uη/-үη): sık kullanılmayan bir ektir (Marcel, E., 1991:337). Örnek: yiriñ “irin”, üsteñ “üstün, yüksek”. Kazak dilinde de tarihi ek olarak seyrek kullanılıyor. Örnek: *iriñ* “irin”, *ırıñ-cırıñ* “düzensiz”.

-(X)ң (-ң/-ың/-иң/-уң/-үң): көп қолданылмайтын жұрнақ. Мысалы: *йірің* “ірің”, *үстең* “жоғары, керемет”. Қазақ тілінде де тарихи жұрнақ ретінде сирек қолданылады. Мысалы: *ірің, ырың-жырың*.

yiriñ “irin”: bolur etözi alqu ған **yiriñ** aқar tökülür yarsınçig bolur etözi (444 Ib)

-(X)ş (-ş/-ış/-iş/-uş/-üş): daha ilk metinlerden itibaren oldukça üretken olan ve Eski Türkçe dönemi boyunca ve o dönemden günümüze kadar da öyle kaldığı belli olan bir ektir (Marcel, E., 1991:262). Örnek: *kargış* “lağnet söylemek”, *alkış* “övgü”, *keñiş* “düşüncelerini ortsaya koymak”, *uluş* “devlet, el”. Kazak dilinde de kullanılıyor.

Örnek: *algıs* “teşekkür etmek”, *kargıs* “lağnet etmek”, *carıs* “müsabaka”, *tabıs* “kazanç”.

-(X)ш (-ш/-ыш/-иш/-уш/-үш): алғашқы жазба ескерткіштерден бері кең қолданыста болған және көне түркі тілі дәуірінен бүгінге дейін үздіксіз қолданылып келе жатырған жұрнақ. Мысалы: *қарғыш* “қарғыс”, *алқыш* “мақтау”, *кеңіш* “кеңес”, *улуш* “ұлыс, ел”. Қазақ тілінде де қолданылады. Мысалы: *қарғыс*, *алғыс*, *ұрыс*, *соғыс*, *табыс*.

ülüş “pay, kısım, hisse”: bilginge tegir nom **ülüşin** bulur taķı yme tıdıǵsız bodistv (78 IIc)

tütüşlüg “düşmanca, kavga”: **tütüşlügü** bolurlar ev iesi turķaru bulǵanyuķ köñüllüg [öpkelig] (65 Ia)

ulus “ülke, bölge, memleket, devlet, imparatorluk”: қайу тınl(ı)ǵ étiglig yaratıǵlıǵ iş küdük kent **ulus** ev barķ (79 IIc)

-(U)t (-t/-ut/-üt): esasen fiil isimleri yapar, yer ve alet adları da türetebilir (Marcel, E., 1991:308); (Ölmez, M., 2021:262). Örnek: *öçüt* “intikam”, *kurut* “kurutulmuş peynir”, *uyat* “utanç”, *ögüt* “nasihat”. Kazak dilinde tarihi kalıplaşmış kelimelerde kullanılıyor. Örnek: *kürüt* “kurutulmuş peynir”, *üyat* “ayıp”, *ügit* “nasihat”, *suat* “hayvanlar su içen ahır”, *kırat* “tepedeki yayla”.

-(Y)t (-t/-yt/-üt): негізінен етістікті есім сөздер жасайды, мекен және құрал-жабдық атауларын да тудырады. Мысалы: *өчүт* “өш, кек”, *курут* “құрт”, *уыат* “ұят”, *өгүт* “үгіт, насихат”. Қазақ тілінде тарихи қалыптасқан сөздерде қолданылады. Мысалы: *құрт*, *ұят*, *үгіт*, *суат*, *қырат*.

ölüt+çi “cellat, katil”: күчлүглер қорқынқıǵлар **ölütçiler** қınçılar alķu kêtgeyler (89 IIc)

-(X)z (-z/-ız/-iz/-uz/-üz): artık hiç canlı değildir, sıfat da yapar (Gabain, A. von., 1988:55); (Marcel, E., 1991:323). Örnek: *yavız* “kötü”, *semiz* “yaǵlı”, *yıltuz* “yıldız”, *kutuz* “deli köpek”. Kazakçada kalıplaşmış tarihi kelimelerde, genel olarak bütün Türk dillerine ortak kelimelerde kullanılıyor. Örnek: *cüldız* “yıldız”, *semiz* “yaǵlı, şişman”, *cauız* “düşman”, *karız* “ödünç”.

-(X)з (-з/-ыз/-из/-уз/-үз): қазір қолданылмайтын жұрнақ, сын есім де жасайды. Мысалы: *йавыз* “жаман, жауыз”, *семиз* “семіз”, *йылтуз* “жұлдыз”, *кутуз* “құтырған ит”. Қазақ тілінде қалыптасқан тарихи сөздерде, негізінен барлық түркі тілдеріне ортақ сөздерде қолданылады. Мысалы: *жұлдыз*, *семіз*, *жауыз*, *қарыз*.

uz “mahir, usta, zanaatkar”: кішіг қа қadaş оғул қыз алқу асылур туғмыш алқу тетік отғурақ болур билір ұқар **uz** ((346) 347 IId)

söz “сөз”: [тнлігларқа] інче тәп шлок *sözleyü* y(a)rl(i)қadı et’öz k(e)ntün болmış et’öz тетір ((447) 448 IIc).

Ески Уығурcada исимлер, Kazакқada olduғu gibi hecelerin bileşimine göre genellikle bir, iki veya üç heceden oluşur. Sekiz Yükmek Yaruk metnindeki tek heceli isimler: **süü** «asker», **el** «el, devlet», **han** «han», **beg** «beg, bey», **kuş** «kuş», **ög** «anne», **қаң** «baba», **oğul** «oğul», **қыз** «kız», **kün** «köle kadın», **қuul** «köle», **ot** «ateş», **suv** «su», **yek** «şeytan», **kün** «gün», **ay** «ay», **қан** «kan», **ev barқ** «ev», **köz** «göz», **luu** «luu», **baş** «baş», **yol** «yol», vs. İki heceli isimlere: **қuvrağ** «cemaat», **tilgen** «tekerlek», **uruğ tarğ** «tahıl», **şlok** «mısra, şiir», **yiriң** «irin», **bitig** «kitap», **қapıғ** «kapı», **bodun** «halk», **қulқak** «kulak», **ıғaç** «ağaç», **қа қadaş** «kardeş», **oğul** «oğul», **tırғak** «tırnak», vs. Üç heceli isimler: **tegirmen** «değirmen», **ağıлқ kömsülük** «depo», **batıғлқ** «tuvalet», **bay barıml(ı)ғ** «varlık, zenginlik», **küdenlik** «misafir odası», **yazuқluғ** «günahkar», vs.

Ески Уығурcadaki isimlerin de tekil, çoğul türleri ve iyelik, hal ekleri gibi tüm Türk dillerine özgü gramer kategorileri vardır.

Көне ұйғыр тіліндегі зат есімдер де қазақ тіліндегі сияқты буын құрамына қарай негізінен бір, екі, үш буынды болып келеді. Секиз йүкмек йарук мәтініндегі бір буынды зат есімдер: **süü** «әскер», **el** «ел, халық», **han** «хан», **beg** «бек», **kuş** «құс», **ög** «ана», **қаң** «әке», **oğul** «ұл», **қыз** «қыз», **kün** «күн», **қuul** «құл», **ot** «от», **suv** «су», **yek күн** «күн», **ay** «ай», **қан** «қан», **ev barқ** «үй», **köz** «көз», **luu** «ұлу», **baş** «бас», **yol** «жол», т.б. Екі буынды зат есімдерге: **қuvrağ** «жамағат», **tilgen** «дөңгелек», **uruğ tarğ** «дән-дақыл», **şlok** «шумақ, өлең», **yiriң** «ірің», **bitig** «кітап», **қapıғ** «есік», **bodun** «халық», **қulқak** «құлақ», **ıғaç** «ағаш», **қа қadaş** «бауыр», **oğul** «ұл», **tırғak** «тырнақ», т.б. Үш буынды зат есімдер:

tegirmen «диірмен», **ağılқ kömsülük** «қойма», **batıqlıq** «әжетхана», **bay barıml(ı)ğ** «байлық», **küdenlik** «қонақ бөлме», **yazuqluğ** «күнәһар», т.б.

Көне ұйғыр тіліндегі зат есімдерде де барлық түркі тілдеріне тән грамматикалық категориялар яғни, жекеше, көпше түрлері, септік, тәуелдік категориялары бар.

2.2.1.2. Çekim Ekleri / Сөз түрлендіруші қосымшалар

Çoğul Ekleri / Көптік жалғау

Eski Uygurcada çoğul ekleri тек тек fertlerin, yahut iş ve hareketlerin çokluğu söz konusu ise, kullanılır. Çokluk vasıflığı (sayı sıfatı) ile çokluk eki birlikte kullanılabilir. Örneğin: üç oğrılar “üç haramiler” (A. Von Gabain, 1988)

Yaygın olarak kullanılan çoğul ekleri +lar, +ler'dir. Şahıs işaretlerine çokluk işaretleri olarak gelen +kün, +kun, +gün, +ğun ekleri de vardır. +gun, +ğun ekleri gruplaşmayı, bir araya toplanmayı bildiriyor. Örneğin: kelinünüm “gelinlerim”, iniyigünüm “küçük kardeşlerim”, kamağun “bütünüyle, hepsi”, alkuğun “bütünüyle, hepsi”.

nomluğ közleri alku arıtı açıldı ögirdi sevintiler **alkuğun** tüzgerinçsiz (223)
Ис / sutra gözleri **hepsi** temizlendi, açıldı, sevindi hep beraber eşsiz / *сымра көздерінің **бәрі** тазаланды, ашылды, қуанды барлығы бірлікте баға жетпес.*

Eski Uygurcada +an, +en ekleri de bir çoğul eki olarak kabul edilir. Örnek: eren “erkek, er”, oğlan “erkek çocuk, oğlan”, örtèn “alev, alevler”. +t (+it, +it, +üt, +at) çoğul eklyse fazla kullanılmayan, eski ve yabancı çoğul ekidir. Örnek: tigit “prensler”, tağşut “manzume”, uruñut “savaşçı”. +gun, +ğun; +an, +en; +t (+it, +it, +üt, +at) çoğul ekleri bugün Kazakçada kullanılmıyor. Bilindiği gibi bütün Eski Türk dillerinde +lar, +ler çoğul ekleri yaygın kullanılmıştır. Sonradan bu ekler kendilerini sadece Oğuz grubundaki Türkler dilinde koruya biliyor ve genel olarak Kıpçak grubundaki +tar, +ter, +dar, +der ekleriyle birleşiyor. Kazakçadaki çoğul ekleri +lar, +ler, +dar, +der, +tar, +ter'dir.

Көне ұйғыр ескерткіштері тіліндегі көптік жалғаулары жеке тұлғалардың немесе іс-әрекеттің санын, мөлшерін білдіреді. Өте кең қолданылған көптік жалғаулары: -лар, -лер. Мысалы: үч оғрлар “үш ұрылар” (A. Von Gabain, 1988).

Көне ұйғыр тілінде -күн, -кун, -гүн, -ғүн көптік жалғаулары да қолданылған, олар негізінен есімдерге жалғанады. Сонымен қатар, +ан, +ен жалғаулары да көптік жалғаулары ретінде қабылданады. -т (-ыт, -ит, -үт, -ат) жалғаулары көп қолданылмаған, басқа тілден енген көптік жалғаулары болып табылады. Жалпы көне түркі тілдерінде, (оның ішінде көне ұйғыр тілі де) -лар, -лер көптік жалғауы кең қолданылған. Кейіннен бұл жалғаулар түркі тілдерінің тек оғыз тобында сақталып қалады да, қыпшақ тобындағы -тар, -тер, -дар, -дер қосымшаларымен өзара тұтастық құрайды. Қазақ тіліндегі көптік жалғаулары +лар, +лер, +дар, +дер, +тар, +тер.

Мысалы: **tegir қam(a)ğ kutlar vahşiklar turқaru iye basa küü küzedü (48 Ia)** / ulaşır bütün iyi **ruhlar** daima (onları) takip etti ve (onları) korudular / *жетеді барлық жақсы рухтар (олардың) соңынан жүрді және оларды қорғады;*

(tetrü)²⁰ nomluğ **tèrtilar oñzınlar yekler yèlpigler** қуш қузғун қобурға (59 IIc) / bilim öğreten **sapkınlar, kötü ruhlar, şeytanlar, hasta ruhlar**, kötü kuşlar / *білімді үйретеміндер, жаман рухтар, шайтандар, ауру рухтар, құс-құзғын;*

Жоғарыда келтірілген мысалдардағы -лар, -лер жалғаулары барлық түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тілінде де бүгінге дейін кең қолданылып келе жатқан тарихи жалғаулар. Соңғы мысалдағы -күн, -кун, -гүн, -ғүн жалғауы негізінен топтасуды, біріккен топты, шоғырлануды білдіреді. Бұл жалғау қазақ тілінде қолданылмайды.

2.2.1.3. İyelik Ekleri / Тәуелдік жалғауы

Eski Uyгурcadaki iyelik ekleri de Kazakçadaki gibi tekil ve çoğul şeklinde oluyor ve üç şahıs ayrılıyor.

Көне ұйғыр ескерткіштері тіліндегі тәуелдік жалғаулары да қазақ тіліндегі сияқты жекеше және көпше түрде болып, үш жаққа бөлінеді.

Şahıs / Жақ	Tekil / Жекеше	Çoğul / Көпше

I şahıs / жақ	Қазақ тіліндегі жалғаулар: +м, +ым, +ім; +m, +ım, +im. Eski Uygurcadaki ekler: +m, +ım, +im, +um, +üm +м, +ым, +ім, +ум, +үм	Қазақ тіліндегі жалғаулар: +мыз, +міз, +ымыз, +іміз; +mız, +miz, +ımız, +imiz. Eski Uygurcadaki ekler: +mız, +ımız, +imiz +мыз, +ымыз, +іміз
II şahıs / жақ	Қазақ тіліндегі жалғаулар: +ң, +ың, +ің; +η, +ıη, +iη. Eski Uygurcadaki ekler: +η, +ıη, +iη, +uη, +üη; +g, +ıg, +ig, +ug, +üg +ң, +ың, +ің, +уң, +үң; +г, +ыг, +іг, +уг, +үг	Қазақ тіліндегі жалғаулар: +іңіз, +ыңыз, +ңыз, +ңіз; +iηiz, +ıηiz, +ηiz, +ηiz. Eski Uygurcadaki ekler: +ηiz, +ıηiz, +iηiz +ңыз, +ыңыз, +іңіз
III şahıs / жақ	Қазақ тіліндегі жалғаулар: +ы, +і, +сы, +сі; +ı, +i, +sı, +si. Eski Uygurcadaki ekler: +ı, +i, +sı, +si +ы, +і, +сы, +сі	Қазақ тіліндегі жалғаулар: +ы, +і, +сы, +сі; +ı, +i, +sı, +si. Eski Uygurcadaki ekler: +ı, +i, +sı, +si, +ları, +leri

		+ы, +і, +сы, +сі, +лары, +лери

1. I şahıs tekil +m, +ım, +ім, +um, +üm

I жақ жекеше түрі +м, +ым, +ім, +ум, +үм

Örnek: ançulayu erür **menің** eşidmişim yme bir ödün uluğ uluğı ((05) IIc) / **benim** duyduğum böyledir yine bir zaman büyüklerin büyüğü / **менің** естігенім осылай тағы бір уақытта ұлылардың ұлысы;

bo **menің** құлқақ biligim ün eşidür (405 IIc) / bu **benim** kulak bilincim ses duyandır / бұл **менің** құлақ мүшем дыбыс естиді;

uluğ yaruқ yaltrıqlıg atl(ı)ğ burhan belgürer bo **menің** көңülüm nom tözi (413 IIId) / büyük parlaklık adlı burhan görünür bu **benim** kalbimin kutsal öğreti esası / үлкен жарық атты бұрхан пайда болады бұл **менің** жүрегімнің қасиетті ілімінің негізі.

I şahıs çoğul -mız, -ımız, -imiz

I жақ көпше түрі -мыз, -ымыз, -іміз

2. II şahıs tekil -ң, -ің, -ің, -уң, -үң; -g, ıg, -ig, -ug, -üg

II жақ жекеше түрі -ң, -ың, -ің, -уң, -үң, -г, -ыг, -іг, -уг, -ү

II şahıs çoğul -ңыз, -іңіз, -іңіз

II жақ көпше түрі -ңыз, ыңыз, -іңіз

3. III şahıs tekil ve çoğul ekleri -ı, -i, -sı, -si

III жақ жекеше және көпше түрлері -ы, -і, -сы, -сі

Örnek: t(e)ңri **t(e)ңrisi** burhan yarlıkamış t(e)ңrili yèrlite ((02) IIc) / tanrıların **tanrısı** burhan emr etmiş yer ve gökyüzünde / тәңірілердің **тәңірісі** бұрхан әмір берген жер мен көкте;

ülüksüzi üçün közünür azunta *etözleri* -----((8) IIc) mutsuzlukları için *vücutları* da alemde mutsuz görünüyor / *бақытсыздықтары үшін мәндери* де дүнияда бақытсыз көрінеді;

ev barq kün küniñe yoqlayur asilur ev *igesi* kün küniñe [asilur] kötrülür ulug ((346) IIId)/ ev gün geçtikçe yükselir (zenginleşir) ev *sahibi* gün geçtikçe zenginleşir, mal mülkü çoğalır büyük / *үйдің жағдайы күн сайын көтеріліп, үй ueci күн сайын байып, мал-мүлкі көбейіп, үлкен.*

Çalışmamıza ana kaynak olan SYI metninden sadece birinci ve üçüncü şahısa örnek bulabildik.

Біздің зерттеу нысанамыздағы Секиз йүкмек йарук мәтінінен бірінші жак жекеше түрде және үшінші жакта тұрған мысалдарды ғана кездестірдік.

2.2.1.4. Hal Ekleri / Септік жалғаулары

İsimlerin cümle içerisinde diğer kelimelerle ilişki kurmaları hal ekleri ile gerçekleşiyor. Eski Uygurcada da Kazakçadaki gibi yalın, ilgi, yaklaşma, belirtme, bulunma, ayrılma, vasıta hal ekleri vardır. Eski Uygur yazılı eserler bin yıl öncesinde yazıldıysa da kullandıkları hal ekleri ile Kazakçadaki hal ekleri arasında pek ayırım yoktur.

Zat isimдердің сөйлем ішінде басқа сөздермен байланысқа түсуі септік жалғаулары арқылы жүзеге асады. Көне ұйғыр ескерткіштері тілінде де қазақ тіліндегідей атау, ілік, барыс, табыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктері бар. Көне ұйғыр жазба ескерткіштеріне мың жылдан астам уақыт өтсе де ондағы септіктердің қазіргі қазақ тіліндегі септіктерден айырмашылығы көп емес.

Yalın Hali

Bütün Türk dillerinde kelime yalın halinde iken çokluk eki hariç hiç ek almıyor. Eski Uygurca ve Kazakçada da kelime yalın halindeyken ek almıyor. Yalın halindeki kelime diğer hal eklerinin eklenmesini sağlıyor. Yalın kelime kök, türev, birleşmiş kelimeler, ikilemeler, iyelik ekleri halinde oluyor.

Атау септігі

Барлық түркі тілдерінде атау тұлғада тұрған сөздің көптік жалғауынан басқа ешбір жалғауы болмайды. Ескі ұйғыр және қазақ тілдерінде де атау сөзге жалғау жалғанбайды. Атау тұлғадағы сөз басқа септік жалғауларының

жалғануына негіз болады. Атау сөздер түбір, туынды, біріккен сөздер, қос сөздер, тәуелдік жалғаулар түрінде болады.

Өрнек: tegir қам(a)ғ **қутлар vahşiklar** тұрқару iye basa küü күзедү (48) Ia) / улашır бүтүн iyi **ruhlar** daima (onları) takip etti ve (onları) korudular / *жетеді барлық жақсы рухтар* (олардың) соңынан жүрді және оларды қорғады;

(tetrü) nomluğ **tèrtilar oñzınlar yekler yèlpigler** қуш қузғун қобурға (59) IIc) / bilim öğretken **sapkınlar, kötü ruhlar, şeytanlar, hasta ruhlar** kötü kuşlar / *білімді үйретеміндер, жаман рухтар, шайтандар, ауру рухтар, құс-құзғын;*

yarlıқанчуçı көңүл ögrünçü көңүл tüz көңülte ulatı **burhanlar** (77) IIc) / merhamet, sevinç, dürüstlük öğrenen ve diğerleri bütün **burhanlar** / *мейірім, қуаныш, адалдықты үйренген және басқалары барлық бұрхандар;*

küçlügler қорқынçıғlar ölüтçiler қınçılar alķu kètgeyler (89) IIc) / **güçlüler, korkunç katiller işkenceciler** hepsi gidecek / *күштілер, қорқынышты баскесерлер, залымдар бәрі кетеді;*

küdenlik ev bark uluğ kiçig **қарıғ қудуғ otçuқ taş soқғu tegirmen** 86 (IIc) / **misafir odası**, büyük ve küçük **kapı, kuyu, ocak, taş havan (soku), değirmen** / *қонақ бөлмесі, үлкен және кішкентай есік, құдық, ошақ, тас келі, дүірмен.*

Ілgi Hali

Ілgi hali eki almış kelime eşyanın, hareketin belli birisine ait olduğunu bildiriyor. Ілgi halindeki kelimeler asla tek başına söylenemez, her zaman iyelik ekiyle birlikte oluyor. Eski Uygurcadaki ilgi hali de +ıñ (+iñ, +uñ, +üñ); +nıñ (+niñ, +nuñ, +nüñ) ekleriyle yapılıyor. Eski Türk dilinden bir farkı Eski Uygurcada sessiz harflere biten kelimelere de +nıñ (+niñ, +nuñ, +nüñ) ekleri ekleniyor. Kazak dilinde ise ilgi hali kimniñ? neniñ? sorularına cevap vererek, +ıñ, +iñ, -uñ, -üñ; +nıñ, +niñ, +tıñ, +tiñ, +dıñ, +diñ eklerini alıyor. Örnek:

Ілік септігі

Ілік септігінде тұрған сөз заттың, қимылдың белгілі біреуге тиесілі екендігін көрсетеді. Ілік септікте тұрған сөздер еш уақытта жеке айтылмай, әрдайым, тәуелдік жалғаулы сөздермен тіркесіп тұрады. Көне ұйғыр ескерткіштер тіліндегі ілік септігі +ың, (+ің, +уң, +үң); +ның, (+нің, +нуң, +нүң) жалғаулары жалғану арқылы жасалады. Көне түркі жазба ескерткіштері тілінен бір айырмашылығы көне ұйғыр тілінде дауыссызға аяқталған сөздерге де +ның,

(+нің, +нуң, +нүң) жалғаулары жалғанады. Қазақ тілінде болса ілік септігі кімнің? ненің? деген сұрақтарға жауап беріп, +ың, +ің, +уң, +үң; +ның, +нің, +тың, +тің, +дың, +дің жалғауларымен жасалады. Мысалы:

----- bilmez ұқмаз kim **m(e)niñ** ашнуқи азунта қилмиш өз қилнчим (16) Ia / önceki hayatımdaki **benim** (kendi) yaptığım amellerim bana öyle acı çektiirdiğini kimse bilmiyor, anlamıyor / өткен бұрынғы өмірімде жасаған **менің** әрекеттерім маған қанишалықты азап шектіргенін ешкім білмейді, түсінбейді;

bolur q(a)ra bodun **k(e)ntünñ** ----- ülügsüzin üçün (yok) (12) Ib) / olur kara halk **kendilerinin** mutsuzluğu için / болды қара халық **өздерінің** бақытсыздықтары үшін; yarık küçlög бүgölög **erdem** edgü qılınçın қамағ **tinl(i)ğlarnıñ** қарарıғ (354 Ib) / ышıklı güçlü akıllı **hayırlıların** iyi davranışları bütün **canlıların** кара / жарық күшті ақылды **қайырымдылардың** жақсы істері барлық **жандылардың** қара;

erdemlig bodistvlar bar erdilar [alku] **burhanlarnıñ** küçiñe y(a)rlıǵına (351 IIc) / yetişkin Bodhisatvalar var idiler bütün **burhanların** gücüne, emrine / ересек будисттер бар еді барлық **бұрхандардың** күшіне, әміріне.

Yaklaşma Hali

Belli bir işin, hareketin yönünü bildiren yaklaşma hali Eski Uygurca +қа, +ке; +а, +е, +ра, +ре; +ғару, +геру, +ңару, +ңеру; +ару, +еру ekleriyle yapılıyor. Kazakçada ise kime? (kime?), nege? (neye?), kayda? (nereye?) sorularına cevap veren yaklaşma hali +ға, +ге, +қа, +ке ekleriyle yapılıyor. +қа, +ке ekleri büyük ünlü uyumunun kurallarına göre kalın +қа ve ince +ke olarak eklendikleri halde, eğer isim kelimenin sonu sert sessiz harfle biterse de, sesli veya yumşak sessiz harfe biterse de her durumda sadece +қа, +ke olarak ekleniyor. Örnek:

Барыс септігі

Белгілі бір істің, қимылдың бағыт-бағдарын білдіретін барыс септігі ескі ұйғыр жазулы тілде +қа, +ке, +а, +е, +ра, (+ре); +ғару, (+геру), +ңару, (+ңеру); +ару (+еру) жалғаулары арқылы жасалады. Ал, қазақ тілінде кімге? неге? қайда? сұрақтарына жауап беретін барыс септігі +ға, +ге, +қа, +ке жалғаулары арқылы жасалады. +қа, +ке батыс септігінің бұл жалғаулары үндестік заңына сәйкес жуан +қа және жіңішке +ке болып жалғанғанымен зат есімнің аяғы қатаң

дауыссыз дыбысқа бітсе де, дауысты немесе ұяң дауыссыз дыбысқа бітсе де тек +қа, +ке түрінде жалғанады. Мысалы:

élke hanğa begke işike ерінүр өпкileyür қут бирmez igidmez ((18) IIc) / **devlete, hana, beğe, beğin eşine** hoşnutsuzluğunu (söyledi) iletti mutluluk vermez, (bizi) içermez (besleyemez) / *бақытты ете алмады, бізді асырай алмайды деп, үкіметке, ханға, бекке, бектің әйеліне* риза еместігін жеткізді;

қыз yme *ögiñe kañıña* tap(ı)ğsaқ bolur қа қadaş beg (107) Ia) / kız yine **anneye babaya** tapınır (hürmet gösterir) olur, kardeşler, koca / *қыз анаға әкеге табынып (құрмет көрсетеді), бауырлар, ерлі;*

et' öz tegşürüp kelirler ol éligler hanlar yme **alқuқа** y(a)rlıқаңуçı ((249) IIc) / vücutlarını değıştirirler o hükümdarlar, hanlar yine **hepsine** merhametli / *денелерін ауыстырады ол басшылар, хандар тағы да баршаға* мейірімді;

yөг түзү köni tuymaқ burhan **қutuña** көñül турғurdılar ol ödün tıdıғsız ((224) IIc) / evrensel doğru aydınlanmayı hisseterek burhan **kutuna (bahtuna)** gönlünü (kalbini) sundular o zaman engelsiz / *жан-жақты тура жолды сезініп бұрхан құтына (берекесіне) жүрегін ұсынды сол уақытта* мінсіз;

edgü kün tileyur edgü күnke edgü ödke tēmin **taşğaru** taşğarur ((230) Ia) / iyi gün diliyor iyi günde, iyi zamanda hemen **dışarıya** çıkarırlar / *жақсы күн тілейді жақсы күнде, жақсы уақытта бірден далаға* шығарады.

Belirtme Hali

Bir hareketin ne yapacağını tam açıklayan, işaretleyerek gösteren, fiil kelimelerle bağlaşan belirtme halindeki kelimeler cümle içinde nesne görevini yaparak açık ve gizli olarak karşılaşıyor. Eski Uygurcadaki ekleri: +ı, +ıg, +ın, +nı. Kazakçada belirtme hali kimdi? (kimi?), neni? (neyi?) sorularına cevap veriyor. +dı, +di, +tı, +ti, +nı, +ni ekleriyle yapılıyor. Örnek:

Табыс септігі

Іс-қимылдың нысанын толық қамтып, нұсқап көрсететін, етістік сөздермен байланысатын табыс септіктегі сөздер сөйлемде толықтауыш қызметін атқарады, ашық түрде де, жасырын түрде де кездесе береді. Көне ұйғыр тіліндегі жалғаулары: +ы, ығ, +ын, +ны. Ал, қазақ тілінде табыс септігі кімді? нені? сұрақтарына жауап береді. +ді, +ды, +ті, +ты, +ны, +ні жалғаулары арқылы жасалады.

+1, +1g (+ig, +ug, +üg) ekleri yalın haldeki zamirlere, iyelik eki almamış zamirlere eklenen belirtme durumunun eki.

+ы, +ығ (+іг, +уғ, + үг) жалғауы атау тұлғадағы есім сөздерге, тәуелдік жалғауы алмаған есімдерге жалғанатын табыс септігінің жалғауы. Өрнек:

bitigig bitiser bititser oқıсар oқıtсар azu özi (nomlasar) ((52) IIc) / **kitabı** yazsa, yazdırsa, okusa, okutsa ya da özü öğrenseler / **kımanты** жазса, жазғызса, оқыса, оқытса немесе өзі үйренсе;

bo nom **bitigig** evinte oқıtсар ulatı üç қата oқıмıшта bo ((68) Ib) / bu dini **kitabı** (**sutrayı**) evinde okutsa, ve üç kere okuduktan sonra / бұл діни **kımanты** үйінде оқытса, және үш рет оқығаннан кейін;

örletser yme bo nom **bitigig** oқıtсар ayayu aғ(ı)rlayu tapınu ((74) Ia) / içkence çekerler yine bu sutra **kitabı** okutsa, derin saygıyla / азап шегеді тағы да осы сутра **kımanты** оқытса, терең құрметпен.

+ın (+in, +un, +ün) ekleri iyelik ekinden sonra geliyor.

+ын (+ин, +ун, +үн) жалғауы тәуелдік жалғауларынан кейін жалғанады. Өрнек:

biligiñe tegir nom ülüşin bulur taқı yme tıdıǵsız bodıstv ((78) IIc) / **bildikleri** kadar sutradan paylarını alır (faydalanır) yine engelsiz bodhisattva / **білгендерінің** сутрадан үлестерін алады тағы да сансыз будиств;

kömsü ağıl(ı)қ tětir kim köñül bilir nom **yıltızın** köñül **tözın** ((207) Ia) / gönül deposudur (hazinesidir), sütranın **kökün** (**esasın**) kalbinin **dipin** / жүрек қазынасы болады олар сутраның негізін, шыққан тегін, жүрегінің түбін.

+nı (+ni, +nu, +nü) ekleri 12-13 asırlara kadar zamirlere eklenmiş. Өrneğın: mini “beni”, sini “seni”, bizni “bizi”, kanı “nerede”, bonu “bunu”, anı “onu”. Bu eklerin Eski Uygurcada zamirlerden ayrı yazıldıǵını da karşılaştıra biliriz, fakat çok azdır.

–ны (-ни, -ну, -нү) жалғаулары 12-13. ғасырларға дейін негізінен есімдіктерге жалғанған. Мысалы: мини «мені», сини «сені», бизни «бізді», каны «қайда», боны «мұны», аны «оны». Бұл жалғаулардың көне ұйғыр жазба тілінде есімдіктерден бөлек қолданылған жерлері де бар. Бірақ аз. Өрнек:

esüg yalǵan tınl(ı)ǵlar üküş t(e)ñrim anı üçün bo **yértinçüteki** ((6) IIđ) / yalancı canlılar çok tanrım, onun için bu **yeryüzündeki** / өтірікші адамдар көп тәңірім, сондықтанда мына жержүзіндегі;

anı bilir **anı** ötgürür antada öñi arhant prtikubutlar ((209) Ia) / **onu** bilir, **onu** anlar (başından geçirir) oradan başka kutsal pratikabutlar (nirvanaya yetişemeyen Budhalar) / **оны** біледі, **оны** түсінеді (бастарынан өткереді) сол жерден басқа қасиетті пратикабутлар (жан-тәнімен беріле алмаған буддалар).

Bulunma Hali

Eski Uygurca isimin yerini (mekanını), zamanını gösteren bulunma hali +da (+de), +ta (+te) ekleriyle yapılır. Bulunma halindeki kelimeler cümlede çoğunlukla nesne oluyor. Kazakçada kimde? (kimde?), nede? (nede?), kayda? (nerede?) sorularına cevap vererek +da, +de, +ta, +te ekleriyle yapılıyor. Örnek:

Жатыс септігі

Көне ұйғыр тілінде заттың мекенін, мезгілін білдіретін жатыс септігі +да (+de), +та (+te) жалғаулары арқылы жасалады. Жатыс септікте тұрған сөздер сөйлемде көбінесе, жанама толықтауыш не пысықтауыш болып келеді. Қазақ тілінде кімде? неде? қайда? сұрақтарына жауап беретін жатыс септігі +да, +де, +та, +те жалғауларымен жасалады. Мысалы:

tēp tētūrler on edgū kılınçl(ı)ğ **törüde boşgūtda** burhanlar **yrłıgınta** ((271) Ia) /
diyorlar on iyi amel yazılan **kanunda öğretide** burhanlar **emrinde** / дейді он иги
қылық (ic) жазылған **заңда**, үйрету **кітабында** бұрхандар әмірінде;

t(e)ñri t(e)ñrısı burhan yarlıqamış t(e)ñrılı **yērlite** ((02) IIc) / tanrıların tanrısı
burhan emr etmiş yer ve **gökyüzünde** / тәңірілердің тәңірісі бұрхан әмір берген
жер мен **көкте**.

İyelik ekini almış III şahıstaki kelimedен sonra +nda, +nde. +nta, +nte ekleri ekleniyor. Ve bununla birlikte +dın, +tın ekleri bazı kelimelerde bulunma halindeyken nesnenin mekanını, yerini, yönünü gösteriyor. Lakin böyle cümleler çok değil. Örnek:

Тәуелсіздік жалғауының үшінші жағында тұрған сөзден кейін +нда, +нде, +нта, +нте жалғаулары жалғанады. Сондай-ақ, +дын, +тын жалғаулары кейбір сөйлемдерде жатыс септігінде тұрып заттың мекенін, орынын, бағытын көрсету қызметін атқарады. Бірақ, мұндай сөйлемдер көп емес. Мысалы:

yutuz yme bir ikintike ertinju amraq bolur ne **köñülinte** ((108) IId) / karı yine bir birine son derece aşık olur ne **kalbinde** / зайыпты бір-біріне соншалықты гашық болады, **жүрегінде**.

Ayrılma Hali

Hareketin bir yerden ayrıldığını, çıktığını anlatan ayrılma hali Eski Uygurcada +dan (+den), +tan (+ten), +da (+de), +ta (+te) ekleriyle yapılıyor. Kazakçadaki ayrılma halinin soruları: kimnen? (kimden?), neden? (neden?), kaydan? (nereden?). Ekleri: +dan, +den, +tan, +ten, nan, +nen.

Шығыс септігі

Қимылдың шығу орнын білдіретін шығыс септігі көне ұйғыр тілінде +дан, (+ден), +тан, (+тен), +да, (+де), +та, (+те) жалғаулары арқылы жасалады. Қазіргі қазақ тіліндегі шығыс септігінің сұрақтары: кімнен? неден? қайдан? Жалғаулары: +дан, +ден, +тан, +тен, +нан, +нен.

+da (+de), +ta (+te) ekleri Eski Uygurcada bulunma halinde de ayrılma halinde de kullanıyor. Onları bir-birinden ayırt edebilmemiz gerekiyor.

+да, (+де), +та, (+те) жалғаулары көне ұйғыр тілінде жатыс септігінде де шығыс септігінде де қолданылады. Бұларды бір-бірінен айыра білуіміз керек. Мысалы:

oğulanm *kün*te күн edgü ay *ayda* edgü yıl *yilta* taqı edgü ((282) Ia) / oğlanım *günden* gün iyi, ay *aydan* iyı, yıl *yildan* yıne iyi / ұлым *күндерден* күн жақсы, ай *айлардан* жақсы, жыл *жылдан* да жақсы;

biz қамағ ашнуқи азунта *burhanlarda* edgü [nom] boşgüt küçlüg tarni bultumuz (365 Ib) / biz hepimiz evvelki alemde *burhanlardan* iyi kitap, dini öğretici, güçlü darna bulduk / біз бәріміз өткен өмірімізде *бұрхандардан* жақсы кітап, дінді үйрететін, керемет дарна таптық;

-lar bir ёkintike turqaru eñ ilki sansız түмен *ažunta* berü (014 IIc) / -lar birbirine sürekli, en birinci, sayısız *dünyalardan* beri / -лері бір-бірімен әрқашан, ең бірінші, сансыз *дүниядан* бері.

+dın, (+dın, +tın, +tin); nadiren +dan (+den, +tan, +ten)

+дын, (+дин, +тын, +тин); сирек жағдайда +дан, (+ден, +тан, +тен). Örnek:

sınarqı burhanlar *uluşıntın* kelmiş erüş üküş bodistv ((08) IIc) / taraftaki Budalar *ülkesinden* gelmiş çok sayıda Bodhisatva / жақтағы Буддалар *елінен* келген өте көп Бодисатва;

topraq erkligi yer t(e)ñri hanı *soltun* kök luu *öñdün* aq (94 Ia) / toprak hakimi, yer tanrı hanı, *soldan* mavi ejderha, *sağdan* beyaz / топырақ танымы жер тәңірі ханы *солдан* көк айдаһар *оңнан* ақ;

bars **küntün** kızıl sağızған **tağdın** қ(a)ra yılan altı қав yaraşmazı (95 IIc) / kaplan, **güneyden** kızıl saksаған, (Çin astrolojisine göre tanrı yıldızlarından birinin adı), **küzeyden** kara yılan, altı kav tabusu, (astrolojiye göre tanrı yıldızlarından birinin adı) yaraşmazdı (geçinemezdi) / барыс, **оңтүстіктен** қызыл сусаған (қытай астрологиясы бойынша тәңірі жұлдыздарының бірінің аты) **солтүстіктен** алты құлаш қара жылан (астрология бойынша тәңірі жұлдыздарының бірінің аты) бір-бірімен келіспейтін, тіл табыса алмайтын.

Vasıta Hali

Eski Uyğurca yardımlaşma hali +ın, (+in, +un, +ün), +ligu (+lıgü, +leki, +lekü) ekleriyle “birle” (beraber) kelimesi ile yapılıyor. Kazakça vasıta eki kimmen? (kiminle?), nemen? (neyle?) sorularına cevap vererek, +men, +ben, +pen ekleri eklenerek yapılır. Örnek:

Көмектес септігі

Көне ұйғыр тілінде көмектес септігі +ын, (+ин, +ун, +үн), +лигу (+лигү, +луки, +лекү) жалғаулары мен ‘бирле’ сөзі арқылы жасалады. Қазақ тіліндегі көмектес септігі кіммен? немен? сұрақтарына жауап беріп, +мен, +бен, +пен жалғаулары арқылы жасалады. Мысалы:

-lar bo yérdeki tört törlüg térin қуврағı **birle** y(a)rlıқayur erti ((09) IIc) / lar bu yerdeki dört türlü çok sayıdaki cemaatle **birlikte** buyururdu / лар бұл жердегі төрт түрлі өте көп жамағатпен **бірге** жарлықарды;

[körkin etözin] ertiler atları bo erür anın emti biz **birle** ((356) 357 IIc) / güzel vücudun yaptılar (onların) adları böyledir onunla şimdi biz **beraber** / әсем денені жасады (олардың) аттары мынадай онымен қазір біз **біргеміз**;

adқangular **birleki** otğuraқ belgüsi (190 IIc) / duyu nesneleriyle **birlikte** tam işareti / сезім мүшелерімен **бірге** дәл белгісі.

2.2.2. Eski Uygur ve Kazak Dillerinde Sıfatların Sözcüksel-Gramatik Özellikleri/

Көне ұйғыр және қазақ тілдеріндегі сын есімдердің лексика-грамматикалық ерекшеліктері

Eski Uygurcadaki sıfatlarla Kazakçadaki sıfatları karşılaştırırken, sözcük-dilbilgisi grup ve kategorilerinin anlamlarında önemli bir anlamsal değişiklik olmadığı tespit edildi. Genel olarak Eski Uygurca ve Kazakçadaki sıfatlar aynıdır. Eski Uygur metinlerini bir bütün olarak ele aldığımızda niteliksel ve göreceli sıfatların yaygın olarak kullanıldığını görürüz.

Көне ұйғыр тіліндегі сын есімдерді қазақ тіліндегі сын есімдермен салыстыра талдау барысында, лексика-грамматикалық топтар мен категориялар мағыналарында айтарлықтай семантикалық өзгерістердің жоқтығы анықталды. Жалпы көне ұйғыр және қазақ тілдеріндегі сын есімдер бір-біріне сәйкес келеді. Көне ұйғыр мәтіндерін тұтастай алып қарастырсақ, сапалық және қатыстық сын есімдердің кең қолданылғанын байқаймыз.

2.2.2.1. Niteleme Sıfatları / Сапалық сын есімдер

Niteleme sıfatları - eski yazılı eserlerde hiç bir ek almayan kök halinde kullanılan nesnenin türün, rengin, şeklin açıklıyor. Eski Uygurcada niteliksel sıfatlar anlambilimsel genel uyumun yanı sıra onları belirli gruplara ayırmaya olanak sağlayan anlamsal bileşenlerden de oluşur. Onlar şekil ve anlam özelliklerine göre gruplara ayrılıyolar.

Сапалық сын есімдерге көне түркі жазба ескерткіштерде ешқандай жалғау жалғанбай түбір күйінде қолданылып заттың түрін – түсін, сыр – сипатын көрсететін сын есімдер жатады. Көне ұйғыр тіліндегі сапалық сын есімдер семантиканың жалпы үйлесімділігімен қоса, белгілі бір топтарға бөліп қарастыруға мүмкіндік беретін мағыналық компоненттерден де тұрады. Сипаттық – мағыналық ерекшеліктеріне қарай олар өз ішінде топқа бөлінеді:

a) Nesnenin türünü, rengini açıklayan sıfatlar: ak, kara, mavi (kök), siyah (yağız), yeşil (yaşıl, bazen sarı rengi de yaşıl diyorlar. Örneğin: “yaşıl ügüz” (sarı nehir), kızıl

(kızıl), sarı (sarığ), ak ve kara karışık (boz, bozğıl), beyaz (ürün), sarışın (ciren).
Örnek:

Заттың түр – түсін, сипатын білдіретін сын есімдер: ак, қара, көк (көк), йағыз (қара), йашыл (жасыл, кейде сары түс ретінде де кездеседі ‘йашыл үгүз’ «Сары өзен»), кызыл (қызыл), сарығ (сары), боз (боз, бозғыл), үрүң (ақ), йегрен (жирен).
Мысалы:

bars күntün **kızıl** sağızğan tağdin **kra** yılan altı kav yaraşmazı ((95) IIc) / kaplan, güneyden **kızıl** saksаған, (Çin astrolojisine göre tanrı yıldızlarından birinin adı), күzeyden **kara** yılan, altı kav tabusu, (astrolojiye göre tanrı yıldızlarından birinin adı) yaraşmazdı (geçinemezdi) / барыс, оңтүстіктен **қызыл** сусаған (қытай астрологиясы бойынша тәңірі жұлдыздарының бірінің аты) солтүстіктен алты құлаш **қара** жылан (астрология бойынша тәңірі жұлдыздарының бірінің аты) бір-бірімен келіспейтін, тіл табыса алмайтын;

kız kıvrıgağ sарan tınl(ı)ğlar üküş t(e)ңrim **kértü** tınl(ı)ğlar az ((5) IIId) / **cimri** canlılar çok tanrım, **gerçek** (sadık) insanlar az / **саран** адамдар көп тәңірім, **шыншыл** (адал) адамдар аз;

umazlar itmiş yaratmış **yаңı** ev barķ iesinķe қutadur қutluğun ((100) Ia) / düşünmezler **yenі** ev inşaat eden sahibine mesutluk, kut verir kutlu / ойламайды; **жаңа** үй салып жатқан үй иесіне бақыт, құт береді құтты;

ol **yavlaқ** yek içgeknің başı yėti öñi yarılğay inçe қltı ali ((375) IIId) / o **kötü** vampirin başı yediye aygılr arjaka / ол **жаман** вампирдің (қанішердің) басы жеті бөлікке бөлінсін аржака.

b) Nesnenin hacimini açıklayan sıfatlar: kalın (kalın), uzak, uzun (uzun), büyük, ulu (uluğ), küçük (kiçіğ). Örnek:

Заттың көлемі мен аумағын білдіретін сын есімдер: қалын (қалың), узун (ұзақ, алыс, ұзын), ұлуғ (үлкен, ұлы), кичиг (кіші, кішкентай). Мысалы:

nomluğ törülүг balıқта **kең alkıғ** orduta ontın ((07) IIc) kanunla yürütülen (kanuna uyan) şehirde **büyük** sarayda sağ / заңға сай жүретін қалада **кең үлкен** сарайда оң.

c) Nesnenin kalitesini, türünü, rengini açıklayan sıfatlar: yaşlı (karı), iyi (edgü), temiz (arıғ), iyi (yeg), şişman (semiz), kolay, ucuz (uçuz), tok (tok). Örnek:

Заттың сапасын, сыр-сипатын білдіретін сын есімдер: қары (кәрі), едгү (жақсы, пайда), арығ (таза), йег (жақсы), семіз (семіз), учуз (оңай, арзан), тоқ (тоқ). Мысалы:

kişi et'özin (bulup yene **edgü**) kılınç kılmazlar **kértü** nomuğ ((41) Ib) / kişi kendi özünü bulup yine **iyi** amel kılmazlar **gerçek** dini kitabı / *адам өзін өзі тапса да жақсы қылық жасамай шын діни кітапты;*

azu **қарı başları** --- erser []ur yinik yazuққа ertiñü (10) Ia) / veya **büyükleri** (halkını) ezdi, zülüm etti. değersiz, küçük günahları için / *немесе үлкендері (халқын) қинады, зұлымдық жасады. болмашы, кішкентай күнәлары үшін.*

2.2.2.2. Belirtme Sıfatları / Қатыстық сын есімдер

Belirtme Sıfatları – isimlere ek eklenerek yapılan sıfatlardır. Eski Uyğurcada belirtme sıfatları aşağıdaki eklerle yapılıyor.

Қатыстық сын есімдерге жұрнақ жалғану арқылы басқа сөз таптарынан жасалатын сын есімдер жатады. Көне ұйғыр тіліндегі қатыстық сын есім жасайтын жұрнақтар мыналар:

1) +lığ, +lig, +luğ, +lüg ekleri isimlere de sıfatlara da ekleniyor. Örnek: –лығ, -лиг –луғ, -лүг жұрнақтары зат есімге де сын есімге де жалғанады. Мысалы:

aguluğ luusı qamağ yekler yelpigler adar(t)taçı erkligler alqu barça yaşar ((97) Id) / **zehirli** ejderhalar, bütün şeytanlar, cinler, ayırıcı güçler hepsi saklanırlar / **улы** айдаһарлар, барлық шайтандар, жындар, бөлуші күштер барлығы жасырынады;

қаşı nçig қорқınçig **erklig**lerniñ atları bo ----- kün yorığı ay ölüтçi **erklig** ((91)92 Ia) /korkunç2 **güçlerin** adları bunlardır; güneş yürüyüşü ay (denen) öldürücü, **güçlü** / қорқынышты **күштердің** аттары мыналар; күннің айналуы ай деген қанішер күш.

2) +lı, +li ekleri isimlere eklenerek sıfat yapıyor. Örnek:

–лы, -ли жұрнақтары зат есімге жалғанып сын есім тудырады. Мысалы:

bereyin yme bo **yérli t(e)ñrili** erser yétinçsiz yétiz kên alkıg ----- ((241) IIc) / vereyim yine bu **yer ve gökyüzü** sınırsız geniş, (iyi amel için) / *берейін бұл жер мен аспан шексіз шетсіз кең, (игі әрекет үшін);*

emgekli meñili k(e)ntün kötürür t(e)rsig könig yme kıлтаң (yme) öz ((451) IIc) / **ızdırabı, sevinçi** kendi taşırса tersi ve doğruyu yapan yine kendi (öz) / **азанты, қуанышты** өзі көтерсе, *дұрыс пен бұрысты жасаған тағы да өз.*

3) +sız, +siz ekleri +lı, +li eklerine ters anlam veriyor, yani nesnenin kalitesiz olduğunu açıklıyor. Örnek:

–сыз, –сиз жұрнақтары –лы, –ли жұрнақтарына қарама-қарсы мағына беріп, затта сапаның жоқ екендігін білдіреді. Мысалы:

uluşı балық **bulunçsuz buçğaqsız** tēp қамағ bodunı turқарu bodistv- ((427) Ib) / ülkesi, şehiri **köşesiz, sınırsız** diye bütün halkı daima budist- / ұлысы, қаласы **шексіз-шетсіз** деп барлық халық үздіксіз будист.

4) +ga, +ge;
–га, –ге;

tükel **bilge** biliglig t(e)ñri t(e)ñrиси burhan vayşali atl(ı)ğ ((06) IIc) / bütün **bilgili** tanrıların tanrısı *Buda Vaiśālī* (Hindistan’daki bir şehrin adı) adlı / барлық **дана** тәңірілердің тәңірісі Будда Вайшали (Үндістандағы бір қаланың аты) атты.

5) +gan, +gen;
–ган, –ген.

6) +daçı, +teçi;
–дачы, –течи. Мысалы:

yme törü bultuқmaz taştın sınarқı köñülke **k(e)lteçi** törülerig (187 Ia) / yine kanun bulunmaz dış taraftan gönüle **gelen** kanunları / тағы заң болмайды сыртқы жақтан жүрекке **жеткен** заңдарды;

kelteçi barça edgü ödler қолular тақı tözün ertiñü yavaş bitig (283 IId) / **gelecek** olan bütün iyi zamanlar yine soylunun çok nazik sütrayı / **келетін** барша жақсы уақыттар тағы да тектінің өте нәзік сутраны.

7) +ır, +ir, +ur, +ür, +ar;
–ыр, –ир, –ур, –үр, –ар. Мысалы:

biligke **tegir** burhanlarnıñ yolına kirür ol ödün t(e)ñri (128 IIc) / bilgiye **ulaşan** burhanların yoluna (girer) düşer o zaman tanrıların / *ілімге жеткен бұрхандардың жолына түседі ол уақытта тәңірілердің*;

t(e)ñri yeriñe barır azu burhanlar uluşınta **tuğar** burhanlarığ (126 IIc) / tanrı yerine gider veya burhanlar ülkesinde **doğan** burhanları / *тәңірінің қасына баратын немесе бұрхандар елінде туған бұрхандарды*.

8) +maz, +mez ekleri +ır, +ir, +ur, +ür, +ar eklerinin olumsuz şekli.

–maz, –mez жалғаулары –ыр, –ир, –ур, –үр, –ар жалғауларының болымсыз түрі. Мысалы:

körür burhan nomın eşidür nom közi yaruyur **tuğmaz batmaz** (127 Ia) / görür burhan bilgisini işitiyor dharma gözü parlıyor **doğmaz batmaz** / *көреді, бұрхан ілімін естиді, дарманың (қасиетті негіздің) көзі жарқырап тұрады, тумайтын, батпайтын*;

tüketi burhanlarnıñ **aқmaz aқıtmaz artamaz buzulmaz** ariğ turuқ (136 Ia) / bütün burhanların akmaz, bozulmaz temiz saf / *барлық бұрхандардың ақпайтын, бұзылмайтын таза саф*;

tegşilmez artamaz buzulmaz alқınmaz yoқadmaz ol burhanlarn(ı)ñ (206 Ia) / **değişmez, bozulmaz (hor olmaz) ezilmez yok olmaz** o burhanların / *ауыспаған, бұзылмаған (қор болмаған) езілмеген жоғалмаған бұрхандардың*.

9) +kı, +ki, +dakı, +taki;

–қы, –кі, –дақы, –теки. Мысалы:

bo [nom] bitigig üç qata azu yėti qata oқızun ol [yèrig orunuğ]⁷⁰ özüt yekler yer

altınkı ((292) 293 Ia) / bu sutrayı üç kere veya yedi kere okusun o yerdeki şeytanların ruhları yer **altındaki** / *бұл кітапты үш рет немесе жеті рет оқысын ол жердегі шайтандардың рухтары жер астындағы*;

ötrü ol tınl(ı)ğ bo **yértinçüdeki** taluy ögüz tegzinçiñe çomar (218 Ia) / sonra o canlı bu **dünyadaki** deniz, ırmakta dönerek yüzer / *кейін ол тіршілік иесі бұл әлемдегі теңіз, өзенде айналып жүзеді (шомылады)*;

bo alқu yértinçü **yèrsuvdaқı** edgüli anıgli k(e)ntünüñ iki törlüğ kılınç (329 Ia) / bu bütün **yeryüzündeki** alemdeki iyili kötülü kendinin iki türlü ameli / *бұл барлық жержүзіндегі әлемдегі жақсы - жаман өзінің екі түрлі қылығымен*.

10) +teg eki isimlere eklenerek karşılaştırma anlamı veren sıfatlar yapıyor.

–тег жалғауы зат есімге жалғанып салыстырмалы мағына беретін сын есімдер жасайды.

nom bitig tüketi bitimış **teg** bolur edgü kılcı kulusuz erüş üküş (439 Ia) / dharna yazısını tamamıyla yazmış **gibi** olur iyi amelleri sayısız çok / *дарна кітабын түгелімен жазғандай болады жақсы істері сансыз көп;*

anta ötrü bo қамағ [қал(ı)n] қуврағ ешідметүкүг ешідміш **teg** bulmatuқuғ ((456) 457 IIд)и / bundan sonra bu bütün monah topluluğu duymayanların duymuş **gibi**, bulmayanların / *бұдан кейін барлық монах жамағаты естімегендерің есіген сияқты, таппағандарың.*

Eski Uygurcada sıfat biçimlerinin üç türü karşılaşıyor. Onlar *basit biçim* (Örneğin: ak, kara, mavi (kök), siyah (yağız), yeşil (yaşıl, bazen sarı rengi de yaşıl diyorlar. “yaşıl ügüz” (Sarı nehir), kızıl (kıızıl), sarı (sarığ), ak ve kara karışık (boz, bozğıl), beyaz (ürün), sarışın (ciren), *karşılaştırmalı biçim* (sıfat biçimlerinin bu türü +rak, +rek, +teg ekleriyle yapılıyor. Eski Uygurcadaki sıfatların *güçlendirilmiş biçimi* en “eñ” güçlendirici zarfıyla yapılıyor. “eñ” zarfıyla yapılan güçlendirici sıfat Kazakçada da aynı anlamda, aynı görevde kullanılıyor. Örnek:

Көне ұйғыр тілінде сын есім шырайларының үш түрі кездеседі. Олар жай шырай (мысалы: ақ, қара, көк (көк), йағыз (қара), йашыл (жасыл, кейде сары түс ретінде де кездеседі ‘йашыл үгүз’ «Сары өзен»), кызыл (қызыл), сарығ (сары), боз (боз, бозғыл), үрүң (ақ), йегрен (жирен)), салыстырмалы шырай (шырайдың бұл түрі негізінен –рақ, -рек жене -тег қосымшалары арқылы жасалады және күшейтпелі шырай (көне ұйғыр тіліндегі күшейтпелі шырай ‘ең’ күшейткіш үстеуі арқылы жасалады. Қазақ тілінде де ‘ең’ күшейткіш үстеуі күшейтпелі шырай категориясында қолданылады. Мысалы:

Basit Sıfat

y(a)rlıқадуқда bo ağır uluғ **yağız** yer [teñri] altı törlügin [tepredi] қамшаdı ((420) 421 IIд) / emrettiğinde bu saygılı büyük **kara** yer (yer tanrı) altı türlü sallandı / *бұйырғанда бұл құрметті ұлы қара жер (жер тәңірі) алты түрлі теңселді;*

toprak erkligi yer t(e)ñri hanı soltun **kök** luu öñdün **aқ** (94 Ia) / toprak hakimî, yer tanrı hanı, soldan **mavi** ejderha, sağdan **beyaz** / *топырақ танымы жер тәңірі ханы солдан көк айдаһар оңнан ақ.*

Karşılaştırmalı Sıfat

ığaç **teg** ol ödün elkınçsz ülgüsüz etözlüg bodistv ornınta (376 Ia) / ağaç **gibi** o zaman sürekli ölçüsüz vücutlu Bodhisatva yerinden / *ағаш сияқты сол уақытта тоқтаусыз, өлшеусіз денелі будист орынан;*

oқısarlar üç ağıl(1)k nom[uğ kamağ] bir k̄ata oқımış **teg** bolur (438 Ia) / okursalar üç hazine kitabının hepsini bir kere okumuş **gibi** olur / *оқыса үш қазына кітабының барлығын бір рет оқыған сияқты болады;*

bulmuş **teg** bolup ertinü ögrünçülüg s(e)vinçlig bolu teginip köñüleri ((457) 458 Ia) / bulmuş **gibi** olup çok neşeli sevince donanıp kalpleri / *тапқан сияқты болып мол шаттыққа қуанышқа бөленіп жүректері.*

Güçlendirici Sıfat

-lar bir êkintike turqaru **eñ** ilki sansız tümen ažunta berü (014 IIc) / -lar birbirine sürekli, **en** birinci, sayısız dünyalardan beri / *-лері бір-бірімен әрқашан, ең бірінші, сансыз дүниядан бері;*

inçip yene yerte t(e)ñrite [**eñ** ağırı] ögütmiş kişi tēp tētir (29 IIc) / böyle yine yerde gökte **en** saygılı methedilen kişidir / *осылайша тағы жерде көкте ең қадірлі мақтаулы адам;*

bolur ödsüz қолusuz ölmez tükel ülüglüg tuğar **eñ** kêninte burhan yoluña ((348) 349 IId) / olur zamansız ölmez hepsi mutlu şanslı doğar **en** sonunda burhan yoluna / *болады мезгілсіз өлмейді бәрі жолы болғыш болып туады ең соңында бұрхан жолына.*

Biz karşılaştıran iki dilde de sıfatlar cümle içinde belirleyici görevi yüklenerek fiilin önüne geldiğinde işlemci görevini alır. Bazen yardımcı fiillerle birlikte gelerek karmaşık işlemci de oluyor. Hatta özne de tamamlayıcı da olabiliyor. Yani sıfatlar asıl özelliklerine göre sadece isimlerle birleşebildikleri gibi, yeri geldiğinde fiillerle de birleşebilirler.

Біз салыстырып отырған екі тілде де сын есім сөйлемде негізінен анықтауыш қызметін атқара отырып етістіктен тұратын мүшенің алдына келсе пысықтауыш та болады, сондай-ақ, кейде көмекші етістіктермен тіркесіп келіп, күрделі баяндауыш құрамына енеді. Тіпті бастауыш, толықтауыш та бола береді. Яғни, сын есімдер негізгі қасиеті бойынша есімдермен ғана тіркесетін болғанымен, ретіне қарай етістіктермен де тіркесуге қабілетті.

2.2.3.Eski Uygurca ve Kazakçada Sayıların Anlamsal-Morfolojik Özellikleri

Көне ұйғыр және қазақ тілдеріндегі сан есімдердің семантика-морфологиялық ерекшеліктері

Eski Türk dilleri, ortaçağ Türk dilleri ve modern Türk dillerindeki rakamlar genetik ve anlamsal olarak birbirine çok benzemektedir. Rakamlar tarihsel olarak sabit kelime sınıflarıdır. Bu nedenle rakamlarda başka dillerden kelimeler bulunmamaktadır. Eski Uygurca ile Kazakçada sadece rakamların telaffuzu ve yazılışı arasında fark vardır. Genel numaralandırma sistemi, Eski Türk dillerine özgü bazı istisnalar dışında her iki dilde de aynıdır. Eski Uygurcadaki temel sayılar 1'den 10'a kadar, onlar, yüzler vb.'dir.

Bütün dillerdeki sayılar sistemi asıl sayılar, sıra sayıları, kesir sayılar, tahmini sayılar, üleştirme sayılar, sıra sayıları olarak adlandırılan anlamsal-morfolojik gruplardan oluşur.

Көне түркі тілдері, орта ғасыр түркі тілдері мен қазіргі түркі тілдеріндегі сан есімдер генетикалық, семантикалық тұрғыдан бір-біріне өте ұқсас. Сан есімдер тарихи тұрақты сөз таптары болып табылады. Сондықтан да, сан есімдерде басқа тілден енген сөздер кездеспейді. Көне ұйғыр тілі мен қазақ тіліндегі сан есімдердің айтылуы мен жазылуында ғана айырмашылық бар. Жалпы санау жүйесі көне түркі тілдеріне тән кейбір ерекшеліктерді қоспағанда екі тілде бірдей. Көне ұйғыр тіліндегі негізгі сандар 1 мен 10 арасы, ондықтар, жүздіктер т.б.

Жалпы тілдердегі сан есімдер жүйесі есептік, реттік, бөлшектік, болжалдық, жинақтық, топтық деп аталатын семантика-морфологиялық топтардан тұрады.

2.2.3.1. Asıl Sayılar / Есептік сан есімдер

Eski Uygurca ile Kazakçadaki asıl sayılar: bir (bir), iki (eki), üç (uç), dört (tört), beş (beş), altı (altı), yedi (yuti), sekiz (sekkiz), dokuz (tokuz), on (on), yirmi (yegirmi), otuz (otuz), kırk (kırk), elli (elig), altmış (altmış), yetmiş (yetmiş), seksen (sekiz on), doksan (tokuz on), yüz (yüz), bin (biñ, miñ), on bin (bir tümen). Eski Uygurca onluklar

arasındaki sayılar 10-20, 20-30 ve 30-40 arasındaki sayılar kendilerinden sonraki onluğa doğru yapılan adım olarak anlamışlar. Örneğin: yirmi beş sayısı için *bêş otuz*, on bir sayısı için *bir yigirmi* denir. Ve bununla birlikte Eski Uygur yazılı eserlerde onluklar arası sayılarda, özellikle 30-dan sonraki sayılarda “artuki” (fazlası, eklemesi anlamların veren) kelimesi kullanılıyor.

Kөне ұйғыр және қазақ тілдеріндегі есептік сан есімдер бир (бір), еки (екі), үч (үш), торт (төрт), беш (бес), алты (алты), йути (жеті), секиз (сегіз), токуз (тоғыз), он (он), йегирми (жиырма), отуз (отыз), қырқ (қырық), елиг (елу), алтмыш (алпыс), йетмиш (жетпіс), секиз он (сексен), токуз он (тоқсан), йүз (жүз), биң ~ миң (мың), бир түмен (он мың). Көне ұйғыр тілінде ондықтар арасындағы сандар 10-20, 20-30 және 30-40 арасындағы сандар өздерінен кейін тұрған ондыққа қарай жасалған кадам ретінде түсініліп, айтылған. Мысалы: жиырма бес санын *беш отуз*, он бір санын *бир йигirmi* деп айтқан. Сонымен қатар, ескі ұйғыр жазба ескерткіштерінде ондықтар арасы сандарда, негізінен 30-дан кейінгі сандарда артуқы («артығы, үстемесі, қосу мағынасын береді») сөзі қолданылған. Мысалы:

bir nom bitig boltuq üçün ((384) Ia) / **bir** kutsal kitap olmasi için / **bir** қасиетми кітап болуы үшін;

nom edişi tetir kim қayu üç ağıлық ---- **iki y(i)g(i)rmi** bölük nomuğ ((201) Ib) / öğretisidir kim hangi üç hazinenin (sutranın) **on iki** bölük kanununun / үйретуінің арқасы кім қандайда үш қазынаның (сутраның) **он екі** бөлім заңның;

ol ödün **bêş yüz** t(e)ñri oğlanı ol қuvraqda erür ertiler t(e)ñri t(e)ñrиси ((221) IIc) / o zaman **bêş yüz** tanrı oğlanı o toplantıdadırlar tanrıların tanrısı / сол уақытта **бес жүз** тәңірі ұлы сол жиналыста еді тәңірілердің тәңірісі;

yêti tümen yêti miñ bodunlar t(e)ñri burhan y(a)rlıgın işidip ((302) Ib) / **yetmiş yedi bin** halk tanrı burhan emrin duyup / **жетmiş жеті мың** халық тәңірі бұрхан жарлығын есімін;

törü toqu kılıp üntürür күnte bo (nom) bitigig **üç қata** oқızun ((285) Ia) / ölüm төreni göreneğini yapıp, ағладığı gün bu sütrayı (darmayı) **üç kere** okusun / өлім қонақасын беріп, жоқтаған күн бұл сутраны **үш рет** оқысын;

azu **yēti qata** oqızun ertinü tusulğay qutadğay erüş üküş ((286) Ia) veya **yedi kere** okusun aşırı derece faydası, kutu çok / немесе **жети рет** оқысын шектен тыс пайдасы, құт-берекесі көп.

bir rakamı Eski Uygurcada şekil ve anlam yönünden hiçbir değişiklik olmaksızın kullanılmıştır. Türk dillerindeki rakamlar arasında özel bir yere sahip olan ve kullanım alanı oldukça geniş olan bir sayısının kökenini inceleyen bilim adamı A.N. Samoiloviç, Türk dillerindeki bir, beş ve on rakamlarının adlarının *bilek* sözcüğünden geldiğini yazmıştır (Samoilovich, 1916). Bilim adamı E.R. Tenişev, *bir* sayısının kökeninin *barmaq* "parmak" kelimesiyle bağlantılı olduğunu ve yalnızlık kavramını verdiğini göstermektedir (Tenishev, 1997). Eski Uygur yazılı eserlerinde bir rakamı, sayısal kavramın dışında birlik, bütünlük anlamında da kullanılmıştır. Kazak dilinde bir rakamı yaygın olarak kullanılmakta olup birçok sözcüksel-anlamsal ve dilbilgisel özelliğe sahiptir.

bir «бір» саны көне ұйғыр тілінде тұлғалық және мағыналық тұрғыдан еш өзгеріссіз қолданылады. Түркі тілдеріндегі сан есімдер ішінде ерекше орын алатын, қолданылу аясы өте кең бір санының шығу тегін ғалым А.Н. Самойлович түркі тілдеріндегі бір, бес, он сан есімдерінің *білек* сөзінен шыққандығын жазған (Самойлович, 1916). Ғалым Э.Р. Тенишев бір санының шығу тарихын «*barmaq*» *бармақ* сөзімен байланыстырып, жалғыздық, жалқылық ұғымын береді деп көрсетеді (Тенишев, 1997). Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінде де бір саны сандық ұғымнан бөлек, бірлік, бүтіндік, тұтастық мағыналарында да қолданылған. Қазақ тілінде де бір саны кең қолданыстағы, лексика-семантикалық және грамматикалық жағынан ерекшеліктері мол сан.

iki sayısının Eski Uygurca kullanımı Kazakçadakiyle аynıdır. Bilim adamı M. Tomanov bunu "takip etmek, arkasından gitmek" anlamına gelen *er* (Kazakça *eru* fiili) fiilinden türediğini savunuyor (Tomanov, 1988:202). E.R. Tenişev te *iki* rakamının eski Türk yazıtlarında bulunan *er* fiilden türetildiğini söylüyor. Bundan biz *iki* rakamının anlamı *bir* rakamını takip eden, peşinden gelen sayı sonucuna varıyoruz.

iki «екі» санының көне ұйғыр тіліндегі қолданылуы қазақ тіліндегі қолданысымен бірдей. Ғалым М. Томанов «еру, ілесу» мағынасын беретін *ep* етістігімен байланыстырады. (Томанов, 1988:202). Э.Р. Тенишев те екі сан есімін көне түркі жазба ескерткіштерінде кездесетін *ep* етістігінен шыққан дейді. Бұдан

біз екі ұғымы бір санының соңынан ілесетін, артынан еретін сан деген тұжырымға келеміз.

üç sayısı tüm Türk dillerinde değişmeden kullanılmaktadır. Bilim adamı G.I. Ramstedt, Türk dillerindeki üç sayısının etimolojisini Moğolcadaki "küçük, az" anlamlarına gelen üçü-ken kelimesine bağlamaktadır. Kazak bilim adamları bunun Türk dillerinde "bir şeyin ucu, en yüksek nokta" anlamına gelen "uş" sözcüğünden geldiğini söylüyorlar.

üç «үш» саны барлық түркі тілдерінде өзгеріссіз қолданылады. Ғалым Г.И. Рамстедт түркі тілдеріндегі үш санының этимологиясын моңғол тіліндегі «кішкентай, аз» мағыналарын беретін үчү-кен сөздерімен байланыстырады. Қазақ ғалымдары түркі тілдерінде «ұшы, ұшар басы» ұғымдарын беретін «үш» сөзінен шыққан дейді.

tört rakamı, Türk mitolojisinde "denge" anlamına gelir ve dünya görüşüyle derinden bağlantılıdır. A.N. Samoiloviç'e göre dört rakamının kökü "dö" kelimesinden geliyor ve Moğolca dört anlamına gelen "dörben" kelimesiyle de aynı kökten geliyor. Ve bilim adamı E.R. Tenişev, dört rakamının etimolojik olarak dördüncü işaret parmağıyla ilişkili olduğunu ve Türkçedeki "dört" fiilinden gelebileceğini yazar (Tenişev, 1997).

tört «төрт» саны түркі мифологиясында «тепе-теңдік» мағынасын беріп, дүниетаныммен терең байланысады. А.Н. Самойловичтің пайымдауынша төрт санының түбірі «dö» сөзінен шығып, моңғол тілінде *tөрт* мағынасын беретін «dörben» сөзімен төркіндес келеді. Ал, ғалым Э.Р. Тенишев *tört* сан есімі этимологиялық тұрғыдан төртінші сұқ саусақпен байланысты және түркі тілдеріндегі «түрт» етістігінен шығуы да мүмкін деп жазады (Тенишев, 1997).

beş rakamın G.I. Ramstedt Çuvaşça pilek-pillek ve Kazakça bilek (bilek) kelimesiyle ilişkilendirir. Ve E.R. Tenişev ise beş rakamının beläk kelimesine yakın olduğunu savunur. Kelimenin kökü *bel* kelimesi ve ona küçültme anlamını veren *-äk* ekinin eklenmesiyle oluşturulduğunu söylüyor (Рамстедт, 1957:65).

beş «бес» санын Г.И. Рамстедт чуваш тіліндегі pilek-pillek және қазақтың білек (*bilek*) сөзімен байланыстырады. Ал, Э.Р. Тенишев болса бес сан есімі beläk сөзіне жақын. Сөздің түбірі *bel* және оған кішірейту мағынасынла қолданылатын *-äk* қосымшасының жалғануы арқылы жасалған деген тұжырым жасайды.

altı rakamı bugün Kazakçada da eski şeklini koruyarak yaşıyor. İlim adamları *altı* kelimesinin *al-* fiilinden türediğini ve *-tı* geçmiş zaman eki eklenerek hareket isim yapıldığını tahmin ediyorlar (Шаймердинова, 2014:160).

алты саны бүгін қазақ тілінде де еш өзгеріссіз қолданылады. Ғалымдар *алты* сөзінің *ал* етістігінен шыққандығын және *-ты* өткен шақ жұрнағы жалғанып қимыл-істі білдіретін есім сөз жасалған деп жорамалдайды.

yedi rakamı Eski ve Yeni Türk dillerinde çeşitli fonetik değişikliklerle telaffuz ediliyor. G.İ. Ramstedt yedi rakamını etimolojik yönden inceleyerek, *je-ti* kelimesini parmaklarla yemek anlamını veren *ye-* fiiliyle ilişkilendiriyor (Рамстедт, 1957:66).

жеті саны көне және жаңа түркі тілдерінде әр түрлі фонетикалық өзгерістерге ұшырап айтылады. Г.И. Рамстедт жеті санын этимологиялық тұрғыдан талдап, *же-ті* сөзін саусақтармен жеу мағынасын беретін *жеу* етістігінен шыққан деген тұжырым жасайды.

sekiz rakamı için Sevortıyan'ın sözlüğünde sekiz, ekiz, dokuz kelimelerinin dış görünüşündeki benzerlikler söz konusu oluyor. M. Räsänen *sak-giz* “atlatmak” şeklinde inceleyerek, çocukların sayma oyunundaki *seki* “atla” kelimesiyle bir bağı olduğunu savunuyor (*sekker*, *seker*, *hekger*, ve *tokkor*, *tokar*, *tokgar*) (Севортян, 2003:241-242).

сегіз саны Севортяның сөздігінде *сегіз*, *егіз*, *тоғыз* сөздерінің сыртқы ұқсастықтарының бары анық екендігі айтылады. М. Ресенен болса, *sak-giz* «секіру» түрінде талдап, балалардың санамақ ойынындағы *seki* «секір» сөзімен байланысы бар екендігін алға тартады (*sekker*, *seker*, *hekger*, ve *tokkor*, *tokar*, *tokgar*).

dokuz rakamı G.İ. Ramstedt tokuz Türk kelimesinin moğol dilindeki *tokur* (esnek olmayan) kelimesiyle aynı olduğunu düşünüyor. M. Räsänen ise *tokuz* sayısının *toku-* “vurmak” fiilinden türediğini söylüyor (Рамстедт, 1957:66).

тоғыз саны. Г.И. Рамстедт тоғыз сөзін моңғол тіліндегі *токур* (созылмайтын) сөзімен бір сөз деп ойлайды. М. Ресенен болса, тоғыз санының *toku-* «тоқылдату» етістігінен шыққандығын айтады.

2.2.3.2. Sıra Sayıları / Реттік сан есімдер

Sıra sayıları. Asıl sayılara +ntı, +ınç, +inç ekleri gelerek yapılan sıra sayılarında “birinci” sıra sayısı farklı yazılıyor. Yazılı eserlerde “ilki, ең ilk ~ ең ilki” birinci anlamında kullanılan. İkinci sıra sayısı ekin ~ ekinti, yani +ntı ekiyle yapılmış. Üçüncü “üçünç”, dördüncü “törtünç”, beşinci “bişinç”, yedinci “yetinç”, sekizinci “sekizinç”, dokuzuncu “tokuzunç”, onuncu “onunç”, vs. Asıl sayılara +yolu (sefer) ve +kata (kere) kelimelerini ekleyerek yapılan kelimeleri de sıra sayıları diyoruz. Eski Uygur yazılı eserlerde bazı asıl sayılar tek başına dururken sıra sayı görevini yapar.

Реттік сан есімдер. Негізінен есептік сан есімдерге –нты, –ынч, –инч жалғаулары жалғануы арқылы жасалатын реттік сан есімдерде «бірінші» реттік саны өзгешелеу жасалады. Жазба ескерткіштерде илки, ең илк ~ ең илки сөздері «бірінші» мағынасында қолданылған. Ал, екінші реттік саны екин ~ екінты «екінші», яғни, –нты жалғауымен жасалған. Үчүнч «үшінші», тортүнч «төртінші», бишинч «бесінші», йетинч «жетінші», секизинч «сегізінші», токузунч «тоғызыншы», онунч «оныншы», т.б. Есептік сан есімдерге +йолы «жолы» және +ката «рет» сөздерін тіркеу арқылы жасалатын сөздерді де реттік сан есімдер қатарына жатқызуға болады. Көне ұйғыр жазбаларының кей тұстарында негізгі есептік сандардың өзі жеке тұрып та реттік қызмет атқарады. Мысалы:

köñül bilig bo erür *ең ilki* köz bilig *ikinti* құлқақ bilig *üçünç* (397 Ia) / gönül bilgisi budur *ilk* olan (birincisi) göz bilgisi *ikinci* kulak bilgisi *üçüncüsü* / жүрек ілімі осы *біріншісі* көз ілімі *екіншісі* құлақ ілімі *үшіншісі*;

burun bilig *törtünç* til bilig *bëşinç* et'öz bilig *altınç* köñül (398 Ia) / burun bilgisi *dördüncüsü* dil bilgisi *beşincisi* vücut bilgisi *altuncısı* kalp (gönül) / мұрын ілімі *төртіншісі* тіл ілімі *бесіншісі* дене ілімі *алтыншысы* жүрек (көңіл);

bilig *yëtinç* adıra tēp tuyuǵlı bilig *sekizinç* aǵılıq kömsü bilig қалт (399 Ib) / bilgisi *yedincisi* ayırt etme bilinci (bilinç farkı) *sekizincisi* (kesin) mutlak hazine bilincidir / ілімі *жетіншісі* айыра білу ілімі (түсінік айырмасы) *сегізіншісі* нақты, қазына ілімі.

2.2.3.3. Üleştirme Sayıları / Жинақтау сан есімдер

Üleştirme sayıları. +agu, +egu, +igü, +agu(n), +egu(n) ekleriyle yapılır: ikisi “ikigü”, üçü “üçegu”, üçüleri birle “üçegun”. Bazı eski yazılı eserlerde karşılaşılan “buçegü” kelimesi bu üçü birlikte anlamını veren bu “bu” ve “üçegu” üçü birlikte kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiş.

Жинақтау сан есімдер. –агу, –егу, –игү, –агу(н), –егу(н) жалғаулары арқылы жасалады: екегү «екеуі», үчегү «үшеуі бірге», үчегүн «үшеуіміз бірге». Жазба ескерткіштерде кездесетін «бучегү» сөзіне тоқтала кетейік. бучегү «бұл үшеуі бірге» мағынасын беретін сөз ‘бу’ «бұл» және ‘үчегү’ «үшеуі бірге» сөздерінің бірігуінен шыққан. Сонымен қатар, ‘екегү’ сөзі ескерткіштердің кей жолдарында «екеу, екеуі бірге» емес «екі бөлек» мағынасында кездеседі. Мысалы:

ерүші арқағы **ikigü** арқуру турқуру (391 Ia) / қарпик іпін **ikisini** bir birine қарсылықлы сарарак / айқастырылған арқанның **екеуін** бір – біріне қарама-қарсы байлап.

2.2.3.4. Tahmini Sayılar / Болжалды сан есім

Tahmini Sayılar. Asıl sayılara +ça, +çe ekleri eklenerek yapılıyor. İncelememize konu olan SYY metninde varsayılan tahmini sayılara ilişkin herhangi bir örnek bulunmamaktadır.

Болжалды сан есім. Есептік сан есімдерге –ча, –че жалғаулары жалғануы арқылы жасалады. Біздің талдау нысанымыздағы Секиз йүкмек йарук мәтінінде болжалды сан есімге мысалдар кездеспеді.

2.2.3.5. Kesir Sayılar / Бөлшектік сан есімдер.

Kesir Sayılar. Yazılı eserlerdeki «yarım, yarı» yarım, yarısı; «sıñar» çift, bir şeyin ikincisi anlamlarını veren kelimeler kesir sayılardır.

Бөлшектік сан есімдер. Жазба ескерткіштердегі бөлшектік сан есімдерге йарым, йары «жарым, жарысы, жартысы», сыңар «сыңар, бір нәрсенің екіншісі» сөздері жатады. Мысалы:

уыҥақ кед'ін уыҥақ **сығар** бұлаң анта улатı аш(ı)қ (85 Ia) / güneyinde kuzeyinde iki **tarafında** da koridor ve bununla birlikte mutfak / *оңтүстігінде солтүстігінде екі жағынан да коридор және мұнымен бірге асүй;*

yme törü bultuқmaz таştın **сығарқı** көңүлке k(e)lteçi törülerig (187 Ia) / yine kanun bulunmaz dıř **tarafтан** gönüle gelen kanunları / *тағы заң болмайды сыртқы жақтан жүрекке жеткен заңдарды;*

сығар yersuvda alқu y(a)rudı y(a)ruқı yaltryu yaşuyu қарarıғағ alқu kiterdi (422 Ia) / **taraf** yeryüzündeki (yersuda) bütün parlak aydınlıǵı karanlıǵı hepsini kovdu / **tapar** жержүзіндегі барлық жарықты, қараңғыны бәрін қуды.

2.2.4. İsimlerin Sözcüksel-Gramatik Gösterimleri / Есімдіктердің лексика-грамматикалық көріністері

Bilim adamları zamir anlamlarının çok genel oluşuna ve morfemik yönden tarihi kelimelerin bol miktarda korunması nedeniyle zamirlerin çok erken dönemlerde ortaya çıktığı görüşündedir. Eski Uygurcadaki zamirler Kazakçadaki zamir türleriyle aynıdır. Eski Uygur yazılı eserlerdeki zamirler de birbirinden açıkça ayrılan birkaç gruba ayrılmıştır. Onlar sırasıyla: kişi zamirleri, soru zamirleri, işaret zamirleri, dönüşlülük zamirleri, belgisiz zamirler, genellik zamirleridir. Zamirler cümle içinde hangi görev aldığına göre cümlenin her hangi bir üyesi olabiliyor.

Ғалымдар есімдіктер мағыналарының тым жалпылама сипатта болуына және морфемалық құрамында көне тұлғалардың молырақ сақталуына байланысты сөз таптарының ішінде есімдіктер өте ертеде пайда болған деген пікір айтады. Көне ұйғыр тілінде жазылған мәтіндердегі есімдік топтары қазақ тіліндегі есімдік топтарымен бірдей. Көне ұйғыр тіліндегі жазба ескеткіштердегі есімдіктер де өз ішінде бір-бірінен айқын ажыратылатын бірнеше топқа бөлінеді. Олар: жіктеу есімдігі, сұрау есімдігі, сілтеу есімдігі, өздік есімдігі, болымсыздық есімдігі, жалпылау есімдігі. Есімдіктер сөйлемде қай сөз табының орнына жұмсалуына қарай сөйлемнің кез келген мүшесі бола алады.

2.2.4.1. Kişi Zamirleri / Жіктеу есімдігі

Kişi zamirleri iki dilde de aynıdır. Onlar: ben, men “men”, sen, sin “sen”, o “ol”, biz “biz”.

Жіктеу есімдіктері екі тілде де бірдей. Олар: бен, мен «мен», сен, сін «сен», ол «ол», біз «біз».

	Yalın / Атау	İlgi / Ілік	Yönelme / Барыс	Belirtme / Табыс	Bulunma / Жатыс	Ayrılma / Шығыс	Yardımlaşma / Көмектес
I şahıs / I жақ Tekil / жекеше түрі	мен (kaz. men) mn мен	менің (kaz. meniñ) meniñ мениң,	маған (kaz. mağan) mağa маңа,	мені (kaz. meni) mini мини	менде (kaz. mende) minte мінте,	менен (kaz. menen) mintin мінтін,	менімен (kaz. menimen)
I şahıs / I жақ Çoğul / көпше түрі	biz біз (kaz. biz) biz, bizler біз (біздер)	miniñ мінің біздің (kaz. bizdiñ) biziñ бізің, bizniñ бізнің	mağaru маңару бізге (kaz. bizge) bizke бізке, biziñe бізіңе, biziñeru бізіңерү	бізді (kaz. bizdi) bizni бізні	мінде, minide мініде, mintede мінтеде бізде (kaz. bizde) bizinte бізінте, biznite бізніте, biznide бізніде	мінідін бізден (kaz. bizden) biznidin бізнідін	бізбен (kaz. bizben)

II şahıs / II жақ Tekil / жекеше түрі	сен (kaz. sen)	сенің (kaz. seniñ)	саған (kaz. sağan)	сені (kaz. seni)	сенде (kaz. sende)	сенен (kaz. senen)	сенімен (kaz. senimen)
II şahıs / II жақ Çoğul / көпше түрі	sen сен сіз (kaz. siz) siz (sizler) сіз (сіздер) сіздер (kaz. sizder)	senin сенің сіздің (kaz. sizdiñ) siziñ сізің, sizniñ сізнің, sizlerniñ сізлернің сіздердің (kaz. sizderdiñ)	sağa саңа, sağaru саңару сізге (kaz. sizge) siziñe сізіңе, sizlerke сізлерке, siziñeru сізіңеру сіздерге (kaz. sizderge)	sini сини, сені сізді (kaz. sizdi) sizni сізні, sizlerni сізлерні сіздерді (kaz. sizderdi)	sinte сінте, sinde сінде, sinide сiнiде сiзде (kaz. sizde) sizinte сiзiнте, siznide сiзнiде, sizlerde сiзлерде сiздерде (kaz. sizderde)	sinidin сiнiдiн сiзден (kaz. sizden) siznidin сiзнiдiн, sizten сiзтен, sizinten сiзiнтен сiздерден (kaz. sizderden)	 сiзбен (kaz. sizben) сiздермен (kaz. sizdermen)
III şahıs / III жақ Tekil / жекеше Ve / және Çoğul / көпше	ol ол ол (kaz. ol) olar олар	anın аның оның (kaz. onıñ)	ontın антын, оған (kaz. oğan)	anı аны оны (kaz. onı)	anta анта, antada антада онда (kaz. onda)	anındın аныңдың одан (kaz. odan)	онымен (kaz. onımen)

	олар (kaz. olar)	олардың (kaz. olardıñ)	оларға (kaz. olarğa)	оларды (kaz. olardı)	оларда (kaz. olarda)	олардан (kaz. olardan)	олармен (kaz. olarmen)

Yalın halindeki kişi zamirleri cümleinin öznesi hizmetini üstlenir. Bazen yüklemle beraber yazılır. Eski Türk Yazılı (Orhon) eserlerinde **ben** olarak karşımıza çıkan bu zamir Eski Uygurcada “b” harfi “m” harfine dönerek **men** oluyor. Kazak dilinde de **men** şeklini koruyor. Örnekler:

Атау септіктегі жіктеу есімдігі сөйлемнің бастауышы қызметін атқарады. Кей жағдайда баяндауышпен тіркесе келеді. Көне түркі жазба (Орхон) ескерткіштерінде **бен** түрінде болатын бұл есімдік көне ұйғыр жазуы тілінде ‘б’ әрпі ‘м’ әрпіне айналып *мен* деп айтылады. Қазіргі қазақ тілінде де **мен** түрінде сақталған. Мысалдар:

nom bitigig emti [mn] yme nomlayur **m(ē)n** kēnki kltecī burhanlar yme nomlağaglar ((27)28 IIc) / öğreti kitabı şimdi **ben** öğretirim, sonra gelecek olan Budalar da açıklayacaklar / *үйрету кітабын қазір мен үйретемін, кейін келетін бұрхандар да түсіндіреді;*

ol ödün tıdıǵsız bodistv ol қуврағ арасынта ерүр erti ((010) IIc) / **o** zaman engelsiz *Bodhisattva o toplumun arasında idi / ол уақытта көп бодисатва сол топтың арасында еді;*

tınl(ı)ğ burhan қутın bulur тақı yme tıdıǵs(ı)z bodistv **siz** ((55) IIc) / canlı burhan ruhunu bulur (elde eder), daha yine sayısız budistler **siz** / *адам бұрхан рухына қауышады, тағы да сансыз будисттер сіз;*

et’ öz bolup bodistvlar yolın бүтүрдiler kiniñe **olar** ((137) IIc) / vücut olup Budist yolunu bitirdiler (tamamladılar) sonunda **onlar** / *дене болып будист жолын тәмамдады ең ақырында олар.*

Ілгі halindeki kişi zamirleri. Örnekler:

Ілік септігіндегі жіктеу есімдігі. Мысалдар:

ançulayu erür **meniñ** eşidmişim yme bir ödün uluğ uluğı ((05) IIc) / böyledir **benim** duyduğum yine bir zaman büyüklerin büyüğü / осылай **meniñ** естігенім тағы бір уақытта ұлылардың ұлысы;

[körkin etözin] ertiler atları bo erür **anın** emti biz birle ((356) 357 IIc) / güzel vücudun yaptılar (onların) adları böyledir **onunla** şimdi biz beraber / әсем денені жасады (олардың) аттары мынадай **онымен** қазір біз біргеміз.

Yönelme halindeki kişi zamirleri.

Барыс септігіндегі жіктеу есімдігі.

Belirtme halindeki kişi zamirleri. Örnekler:

Табыс септігіндегі жіктеу есімдігі. Мысалдар:

mèni inçe emgetir tēp inçip yine yērke t(e)ñrike burhanka ((17) Ib) / **beni** öyle eziyor deye böylece, yine yere, göğе, Buda'ya, / **meni** сондай қинайды деп осылайша, тағы жерге, көкке, буддаға;

sizlerni үшін otğuraқ nomlayu bēreyn ol kim ertmiş ((26) Ia) / **sizlere** için kesin ve açık bir şekilde anlatıyım o kim imiş / **sizderge** (үшін) жан-жақты түсіндіремін ол кім екенін;

anı үшін inçe bilmiş k(e)rgek ((34) 35 Ia) / **ona** (için) böyle bilmek gerek / **oған** (үшін) осылай білу керек; **muni** üze bilgülük ol ((34) 35 IIc) / **bunu** iyi bilip al / **мұны** жақсылап біліп ал.

Bulunma halindeki kişi zamirleri. Örnek:

Жатыс септігіндегі жіктеу есімдігі. Мысалы:

nomluğ törülüg balıқта kēñ alқıғ orduta **ontın** ((07) IIc) /kanunla yūrütülen (kanuna uyan) şehirde büyük sarayda **sağda** / заңға сай жүретін қалада кең үлкен сарайда **оң жақта**.

Ayrılma halindeki kişi zamirleri. Örnek:

Шығыс септігіндегі жіктеу есімдіктер. Мысалы:

üç қата ol yērde oқımış k(e)rgek **anta** kēn topraқ ((81) IIc) / üç kere orada okuması gerek, **ondan** sonra yeri (toprağı) / үш рет сол жерде оқуы керек, **одан** кейін жерді (топырақты).

Vasıta halindeki kişi zamirleri. Örnek:

Көмектес септігіндегі жіктеу есімдіктер. Мысалы:

[körkin etözin] ertiler atları bo erür anın emti **biz birle** ((356) 357 Иc) / güzel vücudun yaptılar (onların) adları böyledir onunla şimdi biz **beraber** / *әсем денені жасады (олардың) аттары мынадай онымен қазір біз біргеміз.*

2.2.4.2. **İşaret Zamirleri / Сілтеу есімдіктері**

Eski Uygurcada iki temel işaret zamirleri vardır: onlar *bu* ve *o*. Kazakçada ise *bul* (*bu*), *ol* (*o*), *anau* (*şu*), *mıнау* (*übür*). Eski Uygurcadaki işaret zamiri «*bu*» herhangi bir nesneye, olaya, işarete veya duruma işaret edebilir. «*bu*» zamirinin anlamsal tabanı çok geniştir. «*ol*» işaret zamiri zarf formlarına sahip olmasına rağmen *anıң*, *anı*, *anda*, *antada* olarak dönüşebiliyor. «*o*» zamiri anlamsal yapısı itibariyle *bu*, *o* işaret zamirlerine yakındır. Ve bundan dolayı onlar birbirinin yerine kullanılmaktadır.

Көне ұйғыр жазуы ескерткіштері тілінде екі негізгі сілтеу есімдігі бар: олар *бұл* және *ол*. Ал қазақ тілінде *бұл*, *ол*, *анау*, *мынау*. Көне ұйғыр тіліндегі «*bu*» *бұл* сілтеу есімдігі кез-келген зат, оқиға, белгі, жағдайларды көрсете алады. «*bu*» есімдігінің семантикалық базасы өте кең. «*ol*» *бұл* сілтеу есімдігі септік формаларына ие бола *тұра*, *anıң*, *anı*, *anda*, *antada* болып түрлене береді. «*ol*» есімдігі өзінің семантикалық табиғаты жағынан *бұл*, *сол* сілтеу есімдіктеріне жақын болып келетіндіктен ауысып қолданыла береді.

Үалн Hali

bo «*bu*», bolar «*bunlar*» o «*ol*», olar «*onlar*». Örnek:

Атау септігі

бу, бо «*бұл*», болар «*бұлар*, *мыналар*», ол «*ол*», олар «*олар*». Мысалы:

ol tınl(ı)ğ bo yertinçüde ----- tegzinür azu yoқaru y(a)ruқ t(e)ңriler yerinte (197) Ia) / **o** canlı bu alemde dolaşırsa veya yukarıdaki parlak tanrılar yerinde / **ol** *тіршілік иесі бұл әлемді шарласа немесе жоғарыдағы жалтыраған тәңірілер елінде.*

Ілгі Hali

monuң «*bunun*», bolarnıң «*bunların*», anıң «*onun*», olarnıң «*onların*». Örnek:

Ілік септігі

монуң «мұның», боларның «бұлардың, мыналардың», аның «оның», оларның «олардың». Мысалы:

anın sekiz törkügin tēp tēmek erser (385 IIc) / **onun** sekiz çeşidini diye söyler / **оның** сегіз түрін деп айтады.

Yönelme Hali

моңа, мұна, моңар «buna, bu tarafa», боларка «bunlara», аңа, аңар «şuna, şu tarafa», оларка «onlara», «berü» buraya, аңару «onu, şunu», onlara «olargaru». Örnek:

Барыс септігі

моңа, муна, моңар «бұған, мынаған, мына жаққа», боларка «бұларға», аңа, аңар «ана, ана жаққа», оларка «оларға», берү «бері», аңару «оны, соны», оларгару «оларға». Мысалы:

tınl(1)ğlar(1)ğ қолуласар esrük kişi teg **tene muna** yoryur oñulu (215 Ia) / canlılar düşünseler deli insan gibi **oraya buraya** (sağa sola) yürüyorsa iyileşeceğini / тіршілік иелері ойланса есірген (жынды) адам сияқты **анда мұнда** (оңға солға) сенделіп жүріп сауығатынын (оңалатынын);

-lar bir êkintike turқарu eñ ilki sansız tümen aźunta **berü** (014) IIc / -lar birbirine sürekli, en birinci, sayısız dünyalardan **beri** / -лері бір-бірімен әрқашан, ең бірінші, сансыз дүниядан **бері**.

Belirtme Hali

monı «bunu», bolarnı «bunları», anı «şunu», olarnı «onları». Örnek:

Табыс септігі

моны «мұны», боларны «бұларды», аны «оны», оларны «оларды». Мысалы:

munı uқmadın adınısığraq adıra tutsar azu ayıg kılınçқа iуin barıp ((195) Ib) / **bunu** anlamadan epeyce ayrı koyarsa veya kötü amele (davranışa) uyarak, takip ederek / **мұны** ұқпай, біраз уақыт бөлек ұстаса немесе жаман қылыққа бейімделіп.

Bulunma Hali

monta «bunda», bolarta «bunlarda», olarta «onlarda». Örnek:

Жатыс септігі

минта «мунта», боларта «бұларда», анта «онда», оларта «оларда». Мысал:

munta birök kim қayu tınl(ı)ğlar ol (400 IIc) / **burda** fakat kim hangi canlılar o / *бұл жерде кім қандай тіршілік иесі ол.*

Ayrılma Hali

montın «bundan», muntada «bunda», bolarta «bunlardan», antın «ondan», olarta «onlardan», anta ken «ondan sonra». Örnek:

Шығыс септігі

монтын «мұнан», мунтада «мұнан», боларта «бұлардан», антын «онан», оларта «олардан». Мысал:

үч қата ol yërde oқıмıш k(e)rgek **anta** kèn topraқ ((81) IIc) / üç kere orada okuması gerek , **ondan** sonra yeri (toprağı) / *үш рет сол жерде оқуы керек, одан кейін жерді (топырақты).*

Vasıta Hali

monun «bununla», anın «onunla». Örnek:

Көмектес септігі

монун «мұнымен», анын «онымен». Мысал:

[körkin etözin]⁸³ ertiler atları bo erür **anın** emti biz birle ((356) 357 IIc) / güzel vücudun yaptılar (onların) adları böyledir **onunla** şimdi biz beraber / *әсем денені жасады (олардың) аттары мынадай онымен қазір біз біргеміз.*

Eşitlik (Karşılaştırmalı)

monça «bunca», ança, anıça «onca», antag «onun gibi», montag «bunun gibi», inçe, ötgürü «öyle». Örnek:

Салыстырмалы

монча «мұнша», анча, аныча «сонша», антаг «сондай, сол сияқты», монтаг «мұндай», инче өтгүрү «солай». Мысал:

munça törlüg ada tuda alqu yokadur etözleri ıgsız toğasız ((69) Ib) / **bunca** (bu kadar) türlü tehlikelerin hepsi kayıboluyor vücudları hastalıksız / **мұнша** түрлі қайып-қатердің бәрі жоқ болады денелері аурудан;

kolusuz ölmez tek kèrtgünç köñül üçün **ança** utlısı ((50) IIc) / zamansız ölmez gerçek inanca dolu gönül **bunca** ödüllendirilir / *уақыты келмей өлмейді шын сенімге толы көңіл осылайша марапатталады;*

tüşerler ertinü ağır emgekke kirürler ol **antağ** ağır yazuqluğ ((44) IIc) / düşerler çok aşırı zor acıya girer o **gibi** büyük günaha / *түседі өте қиын көп азап шегеді, ол сияқты үлкен кінәға батады;*

alqu inçe **ötgürü** usar ((188) Ia) / hepsi **öyle** düşünür / *барлығы сол сияқты ойлайды;* bo **muntağ** t(e)rs --- biliglig ayıg kılınçlıg tınl(ı)ğlarқа көni yol oruқ ((236) IIc) / bu **böyle** ters (doğru olmayan) yalan bilgi, kötü davranış yapan canlılara gerçek yolu / *бұндай теріс (дұрыс емес) жалған білім, жаман қарым-қатынас жасаған адамдарға ақиқат жолды.*

Benzerlik: monılayu «böyle, bunun gibi», anılayu «şöyle, şunun gibi». Örnek:

Ұқастық: монылайу «осылай, мынандай», анылайу «анандай». Мысал: *munçulayu* ötgürü usar ((177) Ia) / **böyle** düşünür / *осылай* ойлайды.

2.2.4.3. Dönüşlülük Zamirleri / Өздік есімдіктері

Eski Uygurcadaki dönüşlülük zamirleri şunlardır: kendi “kentü”, kendim “özüm”, kendileri “özi, өзderi”. Kazakçada ise sadece “özü” kelimesidir. Örnek:

Көне ұйғыр ескерткіштері тіліндегі өздік есімдіктері: кентү «өзі», өзүм «өзім», өзи «өзі, өздері». Ал, қазақ тілінде тек қана «өзі» сөзі қолданылады. Мысалы.

tınl(ı)ğlar қutsuz қовı үлгүсүз ерүрлар ----- **k(e)ntüleriniñ** ((7) IIc) / canlılar (bedbaht) mutsuzdur **kendilerinin** / *адамдар бақытсыз өздерінің;*

tutarlar et’özi adasız tudasız bolur **özi** yaşı uzun bolur ödsüz ((49) IIc) vücutları emniyet altında (tehlikesiz) olur, **özünün** yaşları uzun olur / *денелері қауіпсіз жерде болады, өздері ұзақ өмір сүреді;*

yolıña kirmişke sanur **k(e)ntü özi** bodisvt atanur bir’öq ((194) Ia) / yoluna girmiş sanırlar **kendi, özü** Budist atanur (ismini alır) fakat / *жолына түстік деп ойлайды, өздері будист атанады, бірақ.*

2.2.4.4. Soru Zamirleri / Сұрау есімдігі

EU yazılı eserler dilindeki soru zamirleri de Kazakçadaki zamirlerle hemen hemen aynıdır. İki dilde de insanlara kim “kim?”, eşyalar ile hayvanlara ne “ne?” soru

zamirleri, bununla birlikte kime “kemke?”, kimin “kimniñ?”, kimler “kimler?”, niçin “neke?”, nede “nede?”, ne “negü?”, ne kadar “neçeke?”, ne zaman “neçede?, neçete?”, nasıl?, kaç? “neçe?”, nasıl? “neteg?” soru zamirleri kullanılıyor. Arkaizm soru zamiri *‘‘ka(n)’’ kelimesinin sinsflandırılması ve türemesi sonucunda meydana gelen nasıl? “kayu?”, nereye? “kayuka?”, nerede? “kauyta?”, nereden? “kauytın?”, hangileri? “kauylar?, hangisinin? “kauynun?”, nerede? “kauyda?”, nereden? “kauydın?”, vs. soruları da eski uygur yazılı eserlerin soru zamirleridir. Bugün Kazakçada Eski Uygurca bazı soru zamirleri olduğu gibi kullanılıyor. Örnek: kemke? Kz. “kimge?” (kime), kimniñ? Kz. “kimniñ?” (kimin), kimler? Kz. “kimder?” (kimler), neke? Kz. “nege?” (niçin), nede? Kz. “nede?” (nede), neçeke? Kz. “neşege?” (ne kadar), neçede? Kz. “neşede?” (ne zaman), neçe? Kz. “neşe?” (kaç).

Көне ұйғыр жазулы ескерткіштер тіліндегі сұрау есімдіктері де қазақ тіліндегі сұраулық есімдіктермен бірдей. Көне және қазіргі туысқан екі тілде де адамдарға кім «кім?», заттар мен жан-жануарларға не «не?» сұрау есімдіктері, сонымен қатар, кемке «кімге?», кімнің «кімнің?», кімлер «кімдер?», неке «неге?», неде «неде?», негү «не?», нечеке «қаншаға?», нечеде?, нечете? «қашан?», нече «қалай?, қанша?», нетег «қалай?» сұрау есімдіктері қолданылады. Архаизмдік сұрау есімдігі *‘‘ka(n)’’ сөзінің жіктелуі немесе туындауы нәтижесінде пайда болған қайу «қандай?», қайуқа «қайда?, қай жаққа?», қайута? «қайда?», қайутын «қайдан?, қай жақтан?», қайулар «қайсылары?», қайунуң «қайсының?», қайуда «қайда?», қайудын «қайдан?», т.б. да көне ұйғыр жазулы ескерткіштер тілінің сұрау есімдіктерін құрайды. Бүгін қазақ тілінде көне ұйғыр тіліндегі бірқатар сұрау есімдіктері сол қалпында қолданылады. Мысалы: kemke? “кімге?”, kimniñ? “кімнің?”, kimler? “кімдер?”, neke? “неге?”, nede? “неде?”, neçeke? “нешеге?”, neçede? “нешеде?”, neçe? “неше?”.

1. kim? «кім?», kimniñ? «кімін?», kemke? «kime?», kimler? «kimler?». Örnek: кім «кім?», кімнің «кімнің?», кімке «кімге?», кімлер «кімдер?» Мысалы:

tözünler(i)m edgüg anıǵaǵ yme kértgünmiş k(e)rgek **kim** kên ökünmeser ((199)

Ia) / soylularım iyı kötü yine inanç gerek, **kim** sonra pişman olmaması için /

*тектілерім жақсы-жаман тағы да сенім керек, **кім** кейіннен өкінбеу үшін;*

nom êdişi têtir **kim** қайу үç ағılıқ ---- iki y(i)g(i)rmi bölük nomuğ ((201) Ib) / öğretisidir **kim** hangi үç hazinenin (sutranın) on iki bölük kanununun / *үйретуінің арқасы **kim** қандайда үш қазынаның (сутраның) он екі бөлім заңның.*

2. ne? «ne?», neke? «niçin?», nede? «nede?», negü? «ne?», neçeke? «ne kadar?», neçede?

«ne zaman?» neçete? «nasıl?», neçe? «kaç?», neteg? «nasıl?». Örnek:

не «не?», неке «неге?», неде «неге?», негү «не?», негүл «қалай?», нечеке «қаншаға?»,

нечеде?, нечете? «қашан?», не үчүн «не үшін?», нече «қалай?, қанша?», нетег «қалай?». Мысалы:

bolur anı (үçün) tağı **ne** timiş k(e)rgek birök **kim қайу** tınl(ı)g bo nom ((51) IIc) / onun için yine **ne** demek gerek, eğer **kim hangi** canlı bu dini / *ол үшін тағы не деу керек, егер **kim, қандай** адам бұл діни;*

könisi kértüsi **negül** tęp têsar ((31) IId) / gerçeği **nasıl** der / *ақиқаты қалай дейді;*

burhanların köñülü ----- têtir tęp bilmiş k(e)rgek **ne үшін** tęp têsar **kim** ol tınl(ı)g ((150) IIc) / burhanlar kalbidir diye bilmek gerek **ne için** diye söyler o **kim** canlı / *бұрхандар жүрегі болады деп білу керек не үшін деп сұрар ол **kim** адам.*

3. kayu? «nasıl?», kayuka? «nereye?», kayta? «nerede?», kaytın? «nereden?», kayular? «hangileri?», kayunun? «hangisinin?», kanta? «nerede?», kayudın? «nereden?». Örnek:

қайу «қандай?», қайуқа «қайда?, қай жаққа?», қайута? «қайда?», қайутын «қайдан?, қай жақтан?», қанта «қай?», қайулар «қайсылары?», қайунуң «қайсының?», қайуда «қайда?», қайудын «қайдан?». Мысалы:

inçe biliñ birök **қайу** tınl(ı)g biligsiz ayıg қılнчlıғ erip t(e)rs ((56) IIc) / böyle bilin fakat **hangi** canlı akılsız, kötü amel yarıp / *осылай деп біліңдер бірақ қандай жан ақылсыз, жаман іс қылса;*

tözünlerim kim **қайу** tınlıғlar bo nom bitigig oқыp tüpsüz ((212) Ib) / soylularım **hangi** canlılar bu sutrayı okuyup dipsiz / *тектілерім қандай тіршілік иелері бұл сутраны оқып түпсіз;*

tınl(ı)ғlar ölüg kişi үçün sın orun itgeli yaratғalı saқınч saқınsar ----- **қанта** ((290) Ia) / canlılar ölen kişi için kabir yeri yapmayı düşünseler kendileri **nerede** / *тіршілік иесі өлген кісі үшін қабір орынын дайындауды ойласа өздері қай.*

2.2.4.5. Belgisizlik Zamirleri / Болымсыздық есімдігі

hiç, hiçbir, herhangi bir “neң” Örnek:

нең «еш, ешқандай, қандайда бір». Мысалы:

oğlın evde barkta igidürçe bodunka **neң** yavlaқ saқınçı yoқ ((251) Ib) / oğlun evde yetiştirirse (eğitirse) halka **hiç** kötü düşünceleri olmaz / ұлын үйде өсірсе (тәрбиелесе) халыққа **еи** жамандығы болмас еді;

tüşer **neң** bulmaz yaş turқaru ekini бүтmez yalıң boғuzu todmaz ((14) Ia) / katlanırlar **hiçbir şey** bulmaz, yazın ekini çıkmaz (bitmez), aç karnı doymaz / ұшырайды, **ештеңе** таппайды, жазда егінi бітік шықпайды, аш қарыны тоймайды.

2.2.4.6. Genellik Zamirleri / Жалпылау есімдігі

Eski Uygurcadaki genellik zamirleri şunlardır: bünтеgi «böyle, şöyle, bunun gibi», kamağ «hepsi», kamağı «hepsi», barı «hepsi», tükel «hepsi», alku «hepsi», barça «hepsi». Kazakçadaki genellik zamirleri barlığı, barı, түgel, barşası, munday, osınday, vs. Örnek:

Көне ұйғыр тіліндегі жалпылау есімдігі мыналар: бүнтеги «бұндай, мұндай, осындай, осы сияқты», қамағ «бәрі», қамағы «барлығы», бары «бәрі», түкел «түгел», алку «бәрі, барлығы», барча «баршасы». Қазақ тіліндегі жалпылау есімдігі барлығы, бәрі, түгел, баршасы, мұндай, осындай, т.б. сөздерден тұрады. Мысалы:

t(e)ңrim inçip bo **қамағ** tınl(ı)ğlarda bilgeler az biligsizler ((016) IIc) / tanrım ancak bu **bütün** canlılarda bilgililer az, cahiller / тәңірім осылайша бұл **барша** тіршілік иелерінде даналар аз, надандар;

tetrü törüke kértgünç kértgünser (ötrü) **tükel** törlüg törüsüz ((57) Ia) / yalan (doğru olmayan) kanuna inansa, sonra **hepsi** türlü kanunsuz / жалған (дұрыс емес) заңға сенсе, одан кейін **барлығы** түрлі заңсыз;

bilig yükmekig **alқu** inçe – bilmiş uқmış k(e)rgek bo беш yükmekig ((161) Ia) / bilim birikimi **hepsi** öğrenmesi ve anlaması gerek bu beş içgüdü (his) / білім жиынтығыны **барлығы** үйренуі және түсінуі керек бұл бес сезім мүшесі;

hanlar tigma **barça** bodistvlar tetir tınl(ı)ğlar üçün asıǵ tusu kılǵalı ((248) Ис) / hanlar, **tüm** Budisatvaların herbiri canlılara fayda getirmek için / хандар, **барлық** будисттердің әр бірі тіршілік иелеріне пайда әкелу үшін.

2.2.5. Edatlar / Шылау

Edatların tam sözcüksel anlamı yoktur, kelime ile kelimeyi, cümle ile cümleyi birbirine bağlayan yardımcı kelimelerdir, kelimeye ek anlam kazandırır.

Eski Uygurcadaki edatlar da isimleri, zamirleri ve sayıları takip ediyor, onlarla sıkı sıkıya bağlı, manalarına göre onlara tabi, fakat gramer bakımından onlara hakim kelimelerdir (Gabain, A. von., 1988:93). Kazakçadaki edatların da Eski Uygurcadaki edatlar gibi tam bir sözcüksel anlamı yoktur, cümlenin üyesi olamaz, kelime ve cümleleri birbirine bağlayamaz ve cümleye tam anlam veremez, ek anlam verir. Örneğin: için, yaklaşık, fakat, ama, ile, de, ileri, daha, kadar, civarında, beraber, hakkında, gibi, vb.

Eski Uygurcada, *apam* “şayet”, *ara* “arasında, sırasında”, *arasınta* “arasında”, *artuk* “fazla”, *asra* “altta”, *aşnu* “ilk, önce”, *başlayı* “başta”, *berü* “beri”, *birle* “ile”, *birök* “şayet”, *eyin* “göre, uygun olarak”, *ınaru* “itibaren, başlayarak”, *içinte* “içinde”, *içre* “içine, içine doğru”, *kên* “sonra”, *kêsre* “sonra”, *küçinte* “sayesinde”, *öñi* “başka değişik”, *öñre* “önce”, *ötkürü* “ötürü”, *ötrü* “ötürü, dolayısıyla”, *sayu* “her biri, herkes, hep”, *tapa* “doğru, karşı, yönünde”, *teg* “gibi”, *tegi* “kadar”, *tëyin* “diye”, *tüşinte* “sayesinde”, *ugurınta* “sebebiyle”, *uladı* “ve”, *utru* “karşı, karşısına”, *üçün* “için”, *üze* “üzerinde, üzerine, aracılığıyla, ile”, *üskinte* “huzurunda” (Şen, S., 2021:69), *alku* “bütün, aşı” “öte, ötede”, *iye* “takip etmek, uyararak, göre”, *kêçê* “-nın ötesi, -nın öbür tarafı”, *kodı* “aşağı”, *tegre* “etrafında, için, uğruna”, *ulayı* “dahi, ve”, *yme* “yine, ve, da”, *tağı yme* “ve bundan başka”, *yoğaru* “yukarı”, *adın* “başka, -nın dışında” *bilen* “ile”, *öñin* “başka”, *katın* “tekrar tekrar, defa” *kop* “bütün, her”, *kopan* “bütün, hep”, *ortu* “-nın ortası”, *öñ* “ön”, *taştın* “dışında”, *tıltağ* “-dan dolayı”, *üsk* “karşısında” (Gabain, A. von., 1988:93-100) sözcükleri edat olarak kullanılıyor. *ara* (ара) “арасында, ретімен”, *arasınta* (арасынта) “арасында”, *artuk* (артук) “артық, көп”, *berü* (берү) “бері”, *birle* (бирле) “бірге”, *birök* (бирөк) “бірақ”, *üçün* (үчүн) “үшін”, vs. gibi Eski Uygurcada kullanılan edatlar Kazakçada da çok yaygın kullanılmaktadır.

Шылаулардың толық лексикалық мағынасы жоқ, сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстыратын, сөзге қосымша мән үстейтін көмекші сөздер болып табылады. Көне ұйғыр тіліндегі шылаулар да зат есімге, сан есімге, есімдіктерге тіркесіп, оларға мезгілдік, мекендік, амалдық, себептік, мақсаттық сияқты үстеме мән береді. Қазақ тіліндегі шылаулардың да ескі ұйғыр тіліндегі шылаулар сияқты толық лексикалық мағынасы болмайды, сөйлем мүшесі бола алмайды, сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстырады және толық мағыналы сөздің жетегінде қолданылып, оған қосымша мән береді. Мысалы: үшін, жуық, бірақ, мен, да, әрі, сайын, таман, шакты, бірге, туралы, секілді, т.б.

Көне ұйғыр тілінде *aram* (апам) “егер”, *ara* (ара) “арасында, ретімен”, *arasınta* (арасынта) “арасында”, *artuk* (артук) “артық, көп”, *asra* (асра) “төменде”, *aşnu* (ашну) “алғашқы, тұңғыш”, *başlayu* (башлайу) “баста”, *berü* (берү) “бері”, *birle* (бирле) “бірге”, *birök* (бирөк) “бірақ”, *eyin* (ейін) “соған қарай, соған сай”, *ınaru* (ынару) “содан бастап, бастай”, *içinte* (ичинте) “ішінде”, *içre* (ичре) “ішіне, ішіне қарай”, *kên* (кен) “кейін”, *kësre* (кесре) “сосын”, *küçinte* (күчинте) “арқасында”, *öji* (өңи) “басқа”, *öjre* (өңре) “алдымен”, *ötkürü* (өткүрү) “арқасында”, *ötrü* (өтрү) “сол себепті”, *sayu* (сайу) “әр бірі, барлығы, бері”, *tapa* (тапа) “қарай, қарсы, бағытында”, *teg* (тег) “сияқты”, *tegi* (теги) “дейін”, *tëyin* (тейин) “деп”, *tüşinte* (түшинте) “саясында, соның көмегімен”, *ugurınta* (угурынта) “себебімен”, *ulatu* (улаты) “және”, *utru* (утру) “қарсы, қарсысына”, *üçün* (үчүн) “үшін”, *üze* (үзе) “жайында, байланысты, көмегімен, мен”, *üskinte* (үскинте) “құзырында” (Şen, S., 2021:69), *alqu* (алку) “бәрі, аша (аша) “тыс, одан тыс”, *iye* (ие) “соған сай, соған қарай”, *kêşê* (кече) “-ның арғы жағы”, *qodı* (қоды) “төмен”, *tegre* (тегре) “айналасында, үшін, сол үшін”, *ulayu* (улайу) “қоса алғанда, және”, *yme* (иіме) “тағы, және, да”, *taqi yme* (тақы иіме) “тағы және”, *yoqaru* (жоғары) “жоғары”, *adin* (адын) “басқа, -нің сыртында” *bilen* (бирле) “бірге”, *öjin* (өңин) “басқа”, *qatın* (қатын) “қайта, қайта, рет” *qor* (қоп) “бәрі, әр”, *qoran* (қопан) “бәрі, барлығы”, *ortu* (орту) “-нің ортасы”, *öj* (өң) “алды”, *taştın* (таштын) “сыртында”, *tıltağ* (тылтағ) “себепті”, *üsk* (үск) “қарсысында” шылаулары қолданылады (Gabain, A. von., 1988:93-100). *ara* (ара) “арасында,

ретімен”, *arasinta* (арасынта) “арасында”, *artuk* (артук) “артық, көп”, *berü* (берү) “бері”, *birle* (бирле) “бірге”, *birök* (бирөк) “бірақ”, *üçün* (үчүн) “үшін”, т.б. көне ұйғыр тілінде қолданылған шылаулар қазақ тілінде де белсенді қолданыста.

Örnekler:

ol ödün tıdıǵsız bodistv ol қуврағ *arasinta* erür erti (010 IIc) / o zaman engelsiz Bodhisattva o toplumun *arasında* idi / ол уақытта көп бодисатва сол топтың *арасында* еді;

қılınçı *artuq* күчлүг erip bo muntağ nizvanılar turқaru amru (73 Ia) / davranışları *çok* güçlüdür böyle bu tutkulular (dine bağlı olanlar) daima / қылықтары *шектен тыс* күшті болып осылайша бұл дінге берілгендер әрдайым;

barımlıǵ bolur *artuq* emgenmedin қазғанç ükin kirür azu ırақ (102 IId) / bolluk olur, *fazla* emek vermeden kazancı çok olur veya uzak / молшылық болады, *көп* еңбектенбесе де табысы мол болады немесе алыс сапарға;

itgeli yaratǵalı saқınç saқınsar eñ *aşnu* bo nom bitigig (80 IIc) / yapmay₁₂ (bitirmeyi) düşünürse, her şeyden *önce* o bu sutrayı / жасауды бітіруді ойласа, ең *бірінші* ол бұл сутраны;

-lar bir ёkintike turқaru eñ ilki sansız түмен азunta *berü* (014 IIc) / -lar birbirine sürekli, en birinci, sayısız dünyalardan *beri* / - лeri бір-бірімен әрқашан, ең *бірінші*, сансыз дүниядан *бері*;

burhan yme ol oқ erür bo iki *birle* қавишур ötrü қамағта uluğ öǵütmiş yigedmiş (419 IIc) / burhan yine büyüktür bu ikisi beraber kavuşur (birleşir) sonra hepsine büyük öǵüt akıl vermiş / бұрхан тағы да ұлы бұл екеуі бір бірімен бірлеседі сосын бәріне үлкен үгіт ақыл;

ayıǵ kılınçl(ı)ǵ tınl(ı)ǵlar *birök* bo nomuğ eşidip sёziksiz köñülin (45 IIc) / kötü amel işleyen canlılar *fakat* bu ilmi duyup, şüpheşiz gönülle / жаман қылық жасаған адамдар *бірақ* осы ілімді естiп, күмәнсіз көңілмен;

ev bark *içinte* ada tuda қor yas eǵsümez öǵ қаң oǵul kız қа (63 IIc) / evin *içinde* yokluk, felaket, muhtaç ve kayıp azalmıyor anne baba oǵul kıza / үйдің *ішіндегі* жоқшылық, бәле, мұқтаждық пен шығын азаймайды ана - әке ұл қызға;

üç қата ol yёрde oқımış k(e)rgeк anta *kén* topraқ (81 IIc) / üç kere orada okuması gerek , ondan *sonra* yeri (topraǵı) / үш рет сол жерде оқуы керек, одан *кейін* жерді (топырақты);

ol anıg kılınç **küçinte** etözi qodsar üç y(a)vlak yolka barır anta **kên** ((334) 335 Ia) / o kötü davranış **yüzünden** vücut kovulur üç kötü yola giderler böyle sonunda / *сол жаман қылықтың кесірінен тән қуылады үш жаман жолға түседі осылайша соңында;*

yokta[quruğta] **öñi** yme ün bultuqmaz eşidmiş ünüg alqu inçe (166 Ia) / hiçbir şeyde yine **başka** ses bulunmaz duymuş sesi herkes öyle / *ештеңеде тағы басқа дыбыс табылмайды барлығы дауысты естіген солай;*

k(e)rgek **ötrü** sèziks(i)zin ev barq turgurmuş k(e)rgek künthin (83 IIc) / gerek, **bundan sonra** şüphesiz ev yapmak gerekir; güneyde / *керек, одан кейін күмәнсіз үй салу керек. оңтүстікте;*

uluş **sayu** bal(ı)k **sayu** biêrür ol [erür]⁵⁵ kim amtı işletirler tolu tēp tüz tēp bütme (257) 258 Ia) / devlete de, şehire de verirler, odur kim işletiyorlar dolu diye, doğru diye, bitirmek / *мемлекетте болсын, қалада болсын барлығы біледі, жасатып жатқандардың солар екендігін толық деп, дұрыс деп, бітіру;*

ötrü t(e)rs tetrü törüçi bitkeçi yultuzçi körümçi **tapa** barırlar ötrü olar üküş törlüg (264 IIc) / sonra ters, yalan (doğru olmayan) vaizci, yazar, falcı, kâhinlere **doğru** giderler, sonra onlar çok türlü / *кейін теріс, жалған (дұрыс емес) төреші, жазушы, балгер, көріпкелдерге қарай барады, сосын олар неше түрлі;*

қадаş күñ қуул bir ikintike қарışur otlı suvl(ı) **teg** (64 IIc) / akraba, köleler birbirine karışır ateş ve su **gibi** / *туысқандар, күң, құл бір-бірімен қырқысады. от пен су сияқты;*

körmekiñe kirelim sèzik köñülümüz elçinçuka **tegi** üzüsün t(e)ñrim ((380) 381 IId) / görmeye girelim şüpheli gönlümüz kayboluncaya (ölünceye) **kadar** durulsun tanrım / *көруге барайық күмәнді көңіліміз жоқ болғанға (өлгенге) дейін тоқтап тұрсын тәңірім;*

ağılık kömsülük **ulatu** yılkıka atlık kişike batıglıqkategi (87 IIc) / depo2 **ve** hayvanlara ahır, insanlara tuvalet / *қойма және жануарларға қора, адамдарға дәретханаға дейін;*

esüg yalğan tınl(ı)ğlar üküş t(e)ñrim anı **üçün** bo yertinçüteki (6 IId) / yalancı canlılar çok tanrım, onun **için** bu yeryüzündeki / *өтірікші адамдар көп тәңірім, сол үшін мына жержүзіндегі;*

üze ilenürler uzatı inçe tapınzun udunzun aş içgü k(e)lürzün (268 Ia) / **yukarıdan** yönetiyorlar daima öyle (kendilerine) tapunsun, yükünsün içecek ve yiyecek getirsin / **жоғарыдан** басқарады әрқашан осылай (өздеріне) табынсын, жүгінсін, ішетін және жейтін әкелсін;

ылтızı **alku** жоқ қуруғ ерmiş тәр ((402) Ia) / esası **hepsi** деğersizdir diye / **түбі бәрі** құнсыз деп; аңғулауы ерүр менің ешідмісім **yme** bir ödün uluğ uluğı (05 IIc) / böyledir benim duyduğum **yine** bir zaman büyüklerin büyüğü / осылай менің естігенім **тағы** бір уақытта ұлылардың ұлысы;

tınl(1)ğ burhan қутın bulur **taқи yme** tıdıғs(1)z bodistv siz 55 IIc) / canlı burhan ruhunu bulur (elde eder) **daha yine** sayısız budistler siz / адам бұрхан рухына қауышады, **тағы да** сансыз будисттер сіз;

ol tınl(1)ğ bo yèrtinçüde[ki]⁴² tegzinür azu **yoқaru** y(a)ruқ t(e)ңriler yèrinte (197 Ia) / o canlı bu alemde dolaşırsa veya **yukarıdaki** parlak tanrılar yerinde / ол тіршілік иесі бұл әлемді шарласа немесе **жоғарыдағы** жалтыраған тәңірілер елінде;

үч **қата** ol yèrde оқıмıш k(e)rgek anta kèn topraқ (81 IIc) / үч **kere** orada okuması gerek , ondan sonra yeri (toprağı) / үш **pem** сол жерде оқуы керек, одан кейін жерді (топырақты);

yme törü bultuқmaz **таştın** sınarkı көңүлке k(e)lteçi törülerig (187 Ia) / yine kanun bulunmaz **dıш** taraftan gönüle gelen kanunları / тағы заң болмайды **сыртқы** жақтан жүрекке жеткен заңдарды;

-ler yene ol'оқ yekler içgekler ----- yigedürler **tiltağ** bolurlar k(e)ntülerni (267 Ia) / yine şeytanlar, vampirler başarılı olurlar **bahane** bulurlar, kendilerini / тағы да шайтандар, қанішерлер дегендеріне жетіп **сылтау** табады, өздерін.

2.2.6. Zarflar / Үстеу

Nesnenin hareketini, yapıldığı zamanını, durumunu, mekanını, miktarını ve sıfatını bildiren zarfların Kazakçada 5 çeşidi vardır. Onlar: Zaman zarfı «мезгіл үстеу», Durum zarfı «бейне-сын үстеу», Yer-yön zarfı «мекен үстеу», Miktar zarfı «мөлшер үстеу», Pekiştirme zarfıdır «күшейткіш үстеу». Zarfın Türkçede de 5 çeşidi vardır. Zaman zarfı, Durum zarfı, Yer-yön zarfı, Miktar zarfı, Soru zarfıdır.

Kazakçadaki pekiştirme zarfı Türk dilinde miktar zarfının içindedir. Ancak Kazakçada soru zarfı yoktur. Çalışmamızda Eski Uygurcadaki zarfları incelerken Türkçedeki zarf sistemine göre taradık. Eski Uygurcadaki zarfları Yer-yön zarfları, Zaman zarfları, Durum zarfları, Miktar zarfları, Soru zarfları olarak 5 bölüm altında inceleyeceğiz.

Қазақ тілінде заттың қимыл-қозғалысын, жасалған уақытын, жағдайын, орнын, санын, сын-сипатын білдіретін үстеудің 5 түрі бар. Олар: мезгіл үстеу, бейне-сын үстеу, мекен үстеу, мөлшер үстеу, күшейткіш үстеу. Түрік тілінде де үстеудің 5 түрі бар. Zaman zarfı «мезгіл үстеуі», Durum zarfı «бейне-сын үстеу», Yer-yön zarfı «мекен үстеу», Miktar zarfı «мөлшер үстеуі», Soru zarfıdır «сұрау үстеуі». Қазақ тіліндегі күшейткіш үстеуі түрік тіліндегі мөлшер үстеуінің ішіне кіреді. Қазақ тілінде сұраулық шылау жоқ. Зерттеу жұмысымызда көне ұйғыр тіліндегі үстеулерді, түрік тіліндегі үстеу жүйесіне қарай талдадық. Көне ұйғыр тіліндегі үстеулерді мекен үстеулері, мезгіл үстеулері, бейне-сын үстеулері, мөлшер үстеулері және сұрақ үстеулері деп қарастырамыз.

2.2.6.1. Yer – Yön Zarfları / Мекен үстеуі

Eski Uygurcadaki yer-yön zarflarını oluşturan kelimeler: alt “alt”, andıran, antran, antırdın “oradan”, ara “arasında”, ırak “uzak”, kedin “arkada”, ortu “orta”, öndürti “önde”, üsdürtü “üstte”, yakın “yakın”, munta “burada”, üskinte “huzurunda” öndün “önden”, onđun “sağda”, tagdın “kuzeyde”, taşdın “dışarıda”, içdin “içeride”, üsdün “üstte”, asra “altta”, kërü “geri”, içgeru “іçeri”, taşgaru “dışarı”, yokgaru “yukarı”, örü “yukan”, utru “karşı”, yügerü “yukarı” vb. Eski Uygurcadaki yer-yön zarflarının çoğu bugün Kazakçada da yaygın kullanılıyor. Örneğin: ara (Kz. *ara* “arası”), ırak (Kz. *jıraq* “uzak”), kedin (Kz. *keyin* “sonra”), ortu (Kz. *orta* “orta”), yakın (Kz. *jakın* “yakın”), munta (Kz. *munda* “burda”), kërü (Kz. *keri* “geri”), taşgaru (Kz. *tısqarı* “dışarı”), yokgaru (Kz. *joğarı* “yukarı”), örü (Kz. *öre* “yüksek”), vs.

Көне ұйғыр тіліндегі мекен үстеулерін білдіретін сөздер мыналар: alt “асты”, andıran, antran, antırdın “сол жерден”, ara “арасында”, ırak “жырақ, алыс”, kedin “кейін”, ortu “орта”, öndürti “алдында”, üsdürtü “үстінде”, yakın “жақын”, munta “мұнда”, üskinte “құзырында” öndün “алдынан”, onđun “оңда”, tagdın “солтүстікте”, taşdın “тыста”, içdin “іште”, üsdün “үстінде”, asra “астында”, kërü

“кері”, içgerü “ішке қарай”, taşgaru “тысқа қарай”, yokgaru “жоғары”, örü “өреде”, utru “қарсы”, yügerü “жоғары” т.б. Көне ұйғыр тіліндегі мекен үстеулердің көпшілігі бүгін қазақ тілінде де кең қолданыста. Мысалы: ara “ара”, ırak “жырақ”, kedin “кейін”, ortu “орта”, yakın “жақын”, munta “мұнда”, keri “кері”, taşgaru “тысқары”, yokgaru “жоғары”, örü “өре”, т.б.

Örnek:

munta birök kim қayu tınl(ı)ğlar ol (400 IIc) / **burda** fakat kim hangi canlılar o / *мұнда бірақ кім қандай тіршілік иесі ол;*

soltun қılınçı көні titir **oydun**(sic) ((32) 33 Ib) / solun yaradılışı gerçek, sadık **sağın** / *сол жақтың жаратылысының шынайы, адал болуы, оң жақтың;*

ötrü olurmuş oruntın **örü** turup oң egninteki tonın birtin açınıp tizin çökidi (011 IIc) / sonra oturduğu yerden **ayağa** kalkıp, sağ omzundaki elbisesinin bir tarafını açıp, diz kırıp / *одан кейін орынынан өре тұрып, оң иығындағы киімінің бір жағын ашып, тізесін бүгін;*

edgü kün tileyur edgü künke edgü ödke temin **taşgaru** taşgarur (230 Ia) / iyi gün diliyor iyi günde, iyi zamanda hemen **dışarıya** çıkarırlar / *жақсы күн тілейді жақсы күнде, жақсы уақытта бірден далаға шығарады.*

2.2.6.2. Zaman Zarfları / Мезгіл үстеуі

Eski Uygurcadaki zaman zarflarını bildiren kelimeler: amru “daima”, amtı “şimdi”, aşnu “önce”, basa “sonra”, erte “erken”, keç “geç”, kên “sonra”, uzun “uzun süre”, ür “geç” vb. Sıraladığımız zaman zarflarının içinden erte (Kz. *erte* “erken”), keç (Kz. *keş* “geç”), kên (Kz. *keyin* “sonra”), uzun (Kz. *uzun* “uzun”), amtı (Kz. *endi* “şimdi”) zarfları bugün Kazakçada da olduğu gibi kullanılıyor.

Көне ұйғыр тіліндегі мезгіл үстеулерін білдіретін сөздер: amru “әрқашан”, amtı “қазір, енді”, aşnu “бұрын”, basa “баса, соңынан”, erte “ерте”, keç “кеш”, kên “кейін”, uzun “ұзақ уақыт”, ür “кеш” т.б. Аталмыш мезгіл үстеулерінің ішіндегі erte “ерте”, keç “кеш”, kên “кейін”, uzun “ұзын”, amtı “енді” үстеулері бүгін де қазақ тілінде еш өзгеріссіз қызмет етеді.

Örnek:

kılınç artuq küçlüg erip bo muntağ nizvanilar turqaru **amru** (73 Ia) / davranışları çok güçlüdür böyle bu tutkulular (dine bağlı olanlar) **daima** / қылықтары шектен тыс осылайша бұл дінге берілгендер **ардайым**;

ol edgü kün ol edgü öd körmişi talulamışı **amtu** t(e)ñrim (235 Ia) / o iyi gün o iyi zaman görmesi, seçmesinden **şimdi** tanrım / сол жақсы күн сол жақсы заманды көруі, таңдауынан **енді** мәңірім;

itgeli yaratğalı saqınç saqınsar eñ **aşnu** bo nom bitigig (80 IIc) / yapmay₁₂ (bitirmeyi) düşünürse, her şeyden **önce** o bu sutrayı / жасауды бітіруді ойласа, ең **бірінші** ол бұл сутраны;

tezer қамағ қутлар vahşiklar uzatı **basa** küü küzedü tutarlar eñ (117 Ib) / қаңар bütün güzel ruhları **daima** koruyorlar en / қашады барлық жақсы рухтарды **арқашан** қорғайды ең;

uluğ törü toqu éderler törü toqu kılmišta **kên** yene söki (231 IIc) / büyük tören yaparlar, tören yaptıktan **sonra** yine eski / үлкен қонақасы беріледі, қонақасысын бергеннен **кейін** қайтадан ескі;

tutarlar et'özi adasız tudasız bolur özi yaşı **uzun** bolur ödsüz (49 IIc) / vücutları emniyet altında (tehlikesiz) olur, özünün yaşları **uzun** olur / денелері қауіпсіз жерде болады, өздері **ұзақ** өмір сүреді.

2.2.6.3. Durum Zarfları / Сын-бейне үстеуі

Eski Uygurcadaki durum zarflarını bildiren kelimeler: ağır “şiddetli”, ança “o kadar”, ançulayu “öylece”, barça “bütün”, bek “sağlam”, birle “birlikte”, edgü “iyi”, edgüti “iyice”, idi “asla”, kalısız “eksiksiz”, ked “iyice”, neñ “asla”, monçulayu “böylece”, terk “hemen”, tüzü “eksiksiz”, tükel “tam”, uçuz “kolay”, yalnız “yalnız”, inçe “şöyle”, yanala “tekrar” vb. Verdiğimiz durum zarflarının arasından ağır (Kz. *auur* “şiddetli”), barça (Kz. *barşa* “bütün”), bek (Kz. *bek* “sağlam”), birle (Kz. *birge* “birlikte”), edgü (Kz. *igi* “iyi”), yanala (Kz. *janala* “tekrar”), yalnız (Kz. *jalğız* “yalnız”), tükel (*tügel* “tam”) vs. zarfları Kazakçada olduğu gibi kullanılmaktadır.

Көне ұйғыр тіліндегі сын-бейне үстеулерін білдіретін сөздер: ağır “ауыр”, ança “сонша”, ançulayu “осылайша”, barça “барша, барлық”, bek “бек, мықты”, birle “бірге”, edgü “игі”, edgüti “жақсылап”, idi “еш”, kalısız “қалмай, түгел”, ked

“жақсылап”, нең “ешқашан, еш”, моңғұлауы “осылайша”, терк “тез арада”, түзү “түзу, кем болмау”, түкел “толық, түгел”, ұғыз “оңай”, ыалғыз “жалғыз”, інше “солай”, ыанала “қайтала, тағы” т.б. Жоғарыда берілген үстеулердің ішіндегі ағыр “ауыр”, барға “барша”, бек “бек”, бірле “бірге”, edgü “игі”, ыанала “жаңала, қайтала”, ыалғыз “жалғыз”, түкел “түгел”, т.б. сын-бейне үстеулері қазақ тілінде еш өзгеріссіз қолданылады.

Örnek:

tınl(ı)ğlar **anča** ol q(a)ltı tırnaq üzeki topraqça yene kèrtgünç köñüli yoq (339 IId) / canlıлар **böylece** o ne zaman tırnak üstündeki toprak gibi yine gerçek gönülü yok / жандылар **осылайша** қай уақытта тырнақ үстіндегі топырақ сияқты тағы да шын ниеті жоқ;

buşı ulatı altı paramitka qataglanur erti **ançulayu** qataglanıp burhan yolın ((134) 135 Ib) / bağış ve başka altı iyi meziyete katıldılar, **böylece** burhan yoluna katılıp / садақа және басқа да алты жақсы іске қатысты, **осылайша** бұрхан жолына түсін;

hanlar tégme **barça** bodistvlar tetir tınl(ı)ğlar üçün asıg tusu kılğalı (248 IIc) / hanlar, **tüm** Budisatvaların herbiri canlılara fayda getirmek için / хандар, **барлық** будисттердің әр бірі тіршілік иелеріне пайда әкелу үшін;

lar bo yèrdeki dört tórlüg tèrin qıvraqı **birle** y(a)rlıqayur erti (09 IIc) / lar bu yerdeki dört türlü çok sayıdaki cemaatle **birlikte** buyururdu / лар бұл жердегі төрт түрлі өте көп жамағатпен **бірге** жарлықарды;

tutsar ol **edgü** kılınç sanı saqası idi yoq kınıje terk ödün ol (54 IIc) / o **iyi** amel kılmanın hesabı yok, sonunda çok çabuk o / ол **жақсы** іс қылудың сан-сапағы жоқ, аяғында өте тез ол;

qodurlar ırāq tezerler bodsuz köligesiz barırlar **neñ** ada tuda kılu (99 IId) / bırakıp ayrılırlar kaçarlar vücudsuz, gölgesiz giderler, **hiç** zarar vermeyi / таспан кетеді, қашады денесіз, көлеңкесіз кетеді, **еш** зиян келтіруді;

kéninte tüzgerinçs(i)z yèg **tüzü** köni tuymaqqa teggeyler taqı yme (118 IIc) sonunda benzersiz en üst **evrensel** aydınlanma yoluna girsinler yine / соңында теңдессіз жоғары санатты **әмбебан** зиялылық жолына түссін, тағы;

tamuda tuğar tamudaqı emgeki **tükel** kelir kótürür bir ödün (446 IIc) / cehennemde doğar cehennemdeki eziyetin **hepsi** gelir, kaldırır bir an bile / тозақта туады тозақтағы азаптың **бәрі** келеді, тұрғызады бір сәт те;

emgetmetin **uçuз** tuğğay tuğmış oğul ögiñe қаңыға тап(1)ғсақ (278 Ia) / eziyet çektirmeden **kolay** doğar (dünyaya gelir) doğan, dünyaya gelen oğlan anne babasına düşkün / *азап шектірмей оңай дүниеге келеді өмірге келген ұл ана әкесіне жан-тәнімен берілген;*

taқы yme tıtıǵsız bodistv siz **inçe** bilin қамағ тınlıǵlar үкüş (39 IId) / daha yine sayısız bodistler siz **öyle** bilin bütün canlılar çok / *тағы да сансыз будисттер сіз солай біліңіз барлық тіршілік иелері көп.*

2.2.6.4. Miktar Zarfları / Мөлшер үстеуі

Eski Uyğurcadaki miktar zarflarını bildiren kelimeler: ançakıya “azıcık”, artuk “fazla”, az “az”, azkına “azıcık”, ertinü “pek fazla”, erüş “çok”, köp “çok”, üküş “çok” vb. Bunların arasından artuk (Kz. *artık* “fazla”), az (Kz. *az* “az”), azkına (Kz. *azğana* “azıcık”), köp (Kz. *köp* “çok”) gibi miktar zarfları Kazak dilinde hiç деğişикліге uğramadan kullanılıyor.

Көне ұйғыр тіліндегі мөлшер үстеулерін білдіретін сөздер: ançakıya “аз ғана”, artuk “артық”, az “аз”, azkına “аз ғана”, ertinü “аса көп”, erüş “мол”, köp “көп”, üküş “көп” т.б. Бұлардың ішіндегі artuk “артық”, az “аз”, azkına “азғана”, köp “көп” мөлшер үстеулері қазақ тілінде өзгермей тарихи қалпында қызмет ететін үстеулер.

Örnek:

barımlıǵ bolur **artuқ** emgenmedin қазғанч үкін кірүр azu ıraқ (102 IId) / bolluk olur, **fazla** emek vermeden kazancı çok olur veya uzak / *молшылық болады, көп еңбектенбесе де табысы мол болады немесе алыс сапарға;*

tüşerler **ertinü** ağır emgekke кірүрler ol antağ ağır yazuқluğ (44 IIc) / düşerler **çok aşırı** zor acıya girer o gibi büyük günaha / *түседі өте қиын көп азап шегеді, ол сияқты үлкен кінәға батады;*

azu yėti қата oқızun ertinü tusulğay қutadğay **erüş** üküş (286 Ia) / veya yedi kere okusun aşırı derece faydası, kutu **çok** / *немесе жеті рет оқысын шектен тыс пайдасы, құт-берекесі көп;*

nom bitig tüketi bitimiş teg bolur edgü қılınçı қолусuz **erüş üküş** (439 Ia) / dharna yazısını tamamıyla yazmış gibi olur iyi amelleri **sayısız çok** / *дарна кітабын түгелімен жазғандай болады жақсы істері сансыз көп.*

2.2.6.5. Soru Zarfları / Сұраулық үстеуі

Eski Uygurcadaki soru zarflarını bildiren kelimeler: ne “ne”, neke “niye”, neçök “nasıl”, neçökin “ne şekilde”, negü “ne gibi”, negülük “nasıl”, nelük “niçin”, neteg “nasıl”, ne üçün “ne için”, neçeke tegi “ne zamana kadar”, kança “ne kadar”, kanta “nerede” vb. Bugün Kazakçada ne (Kz. *ne* “ne”), neke (Kz. *nege* “niye”), neçök (Kz. *neşik* “nasıl”), ne üçün (Kz. *ne üşün* “ne için”), neçeke tegi (Kz. *neşege deyin* “ne zamana kadar”), kança (Kz. *kanşa* “ne kadar”), kanta (Kz. *kayda* “nerede”) vs. gibi soru zarfları aktif olarak kullanılmaktadır.

Kөне ұйғыр тіліндегі сұраулық үстеулерді білдіретін сөздер: ne “не”, neke “неге”, neçök “қалай”, neçökin “қалай, қайтіп”, negü “не сияқты”, negülük “қалай”, nelük “не үшін”, neteg “қалай”, ne üçün “не үшін”, neçeke tegi “қай уақытқа дейін”, kança “қанша”, kanta “қайда” т.б. Бүгін қазақ тілінде ne “не”, neke “неге”, neçök “нешік”, ne üçün “не үшін”, neçeke tegi “нешеге дейін”, kança “қанша”, kanta “қайда” секілді сұраулық үстеулері белсенді қолданыстағы үстеулер қатарына жатады.

Örnek:

könisi kértüsi *negül* tēp tēser (31 IIđ) / gerçeği *nasıl* der / *ақиқаты қалай дейді*;

burhanların köñülü [etözi] tētir tēp bilmiş k(e)rgek *ne üçün* tēp tēser kim ol tınl(ı)ğ (150 IIc) / burhanlar kalbidir diye bilmek gerek *ne için* diye söyler o canlı / *бұрхандар жүрегі болады деп білу керек не үшін деп сұрар ол адам*.

2.2.7. Fiil / Етістік

Eski Uygurcadaki fiillerin çoğu Kazakçada hiç деğişmeden kullanılmaktadır. Araştırmamızın kaynak malzemesi olan Sekiz Yükmek Yaruk metninde yer alan fiillerin gramer yapısını Kazakça ile karşılaştırmaya ve çözümlemeye çalıştık. Metinde 160'tan fazla fiil kullanılmıştır. **yarlıқа-** «emret», **eşid-** «işıtmek», **kel-** «gelmek», **erti-** «idi», **örü tur-** «hemen kalkmak», **aç-** «açmak», **çök-** «çökmek», **ötün-** «rica etmek», **üzül-** «üzülmek, kesilmek», **yaşa-** «yaşamak», **öl-** «ölmek», **tile-** «dilemek», **bol-** «olmak», **bér-** «vermek», **қорқ-** «korkmak», **tüş-** «inmek», **büt-** «yetişmek», **tod-** «doymak», **yori-** «yürümek», **bil-** «bilmek», **uқ-** «anlamak», **қıl-** «kılmak», **emget-**

«zülüm etmek», **öpkile-** «küsmek, öfkelemek», **tê-** «demek», **kiter-** «gidermek», **kutrul-** «kurtulmak», **ög alka-** «övmek», **tıqlağ-** «dinlemek», **ögüt-** «ağırlamak», **kötrül-** «kaldırmak», **bütür-** «bitirmek», **yara-** «yaramak», **bul-** «bulmak», **kod-** «koymak», **tut-** «tutmak, қолдану, ұстай», **kèrtgün-** «inanmak», **küü küzed-** «nöbet etmek», **biti-** «yazmak», **oқи-** «okumak», **nomla-** «öğrenmek», **tapın udun-** «tapınmak», **işle-** «yapmak», **egsü-** «azalmak», **қарış-** «kavgalaşmak», **tütüş-** «dövüşmek», **yoқad-** «yok olmak», **aya aғ(ı)rla-** «ağırlamak», **evril-** «eğilmek», **alkın-** «yok olmak», **son-** «sönmek», **amrıl-** «dinlenmek», **ét yarat-** «yapmak», **saқın-** «düşünmek», **toқи-** «örmek», **turğur-** «kurmak», **başla-** «başlamak», **kit-** «gitmek», **yaraş-** «yaraşmak», **süüle-** «sefere çıkmak», **bar-** «varmak», **ükli asıl-** «çoğalmak», **oғurla-** «çalmak», **örten-** «yanmak», **tez-** «kaçmak», **sözle-** «konuşmak», **tuғ-** «doğmak», **ayıt-** «söylemek», **қатағлан-** «katılmak, çabalamak», **aқ-** «akmak», **arta buzul-** «bozulmak, kokmak», **bütür-** «bitirmek», **teгіr-** «değmek, ulaşmak», **kör-** «görmek», **yıdla-** «koklamak», **tat-** «tadmak», **bürt-** «hissetmek», **yaңılma-** «yanılmak», **yorıt-** «sefere çıkmak», **atan-** «tayın edilmek», **iyin bar-** «uyum sağlamak», **meңile-** «bölüşmek», **ökün-** «pişman olmak», **unit-** «unutmak», **ıçgın-** «kaybetmemek», **boşğur-** «öğretmek», **teğsil-** «değişmek», **ötgür-** «geçirmek», **um-** «düşünmek», **қолула-** «düşünmek», **çom-** «suya girmek», **bat-** «batmak», **teğzin-** «dönmek», **emgen-** «eziyet», **aç-** «aaçmak», **öğir sevin-** «sevinmek», **tuy-** «hissetmek», **talula-** «seçmek», **taşğar-** «dışarıya çıkarmak», **saçıl-** «saçılmak», **tökül-** «dökülmek», **tun-** «kapatmak», **adalan-** «zarar görmek», **körtgür-** «göstermek», **tıqla-** «dinlenek», **igid-** «eğitmek», **biltür-** «bildirmek», **işlet-** «yaptırmak», **büt-** «ekmek», **têr-** «toplamak», **açıl-** «açılmak», **kiter-** «gidermek», **sı-** «bozmak», **sın-** «kırmak», **ur-** «vurmak», **ornan-** «yerleşmek», **tur-** «oturmak, yaşamak, durmak», **turğur-** «durdurmak», **san-** «sanmak», **üntür-** «ağlamak», **yoқla-** «yukarı çıkmak», **asıl-** «çoğalmak», **süzül-** «süzülmek, temizlenmek», **körüş-** «görüşmek», **içgeriş-** «içeriye sokmak», **қавış-** «görüşmek», **adrıl-** «ayrılmak», **bırış-** «biçmek», **têril-** «toplamak», **yaraş-** «yakışmak», **batur-** «gizlemek», **yükün-** «yükünmek», **örlet-** «güçlendirmek», **yarıl-** «yarılmak», **söküd-** «çökmek», **қавыр-** «ellerini üst üste koymak», **yaltr-** «parlamak», **üzlün-** «üzülmek, kesilmek», **bışrun-** «yetişmek», **büt-** «bitmek», **belgür-** «meydana gelmek, ortaya çıkmak», **қамша-** «sallanmak», **teg-** «yetişmek», **bulğa-** «karıştırmak», **közün-** «görünmek», **tökül-**

«dökülmek», **yıdı sası-** «kokmak», **tıntur- söntür-** «söndürmek», **ulgat-** «büyümek, yaşlanmak», **қары-** «yaşlanmak», **evir-** «döndürmek», **toқı toғла-** «dövmek», **buқuғula-** «tutuklamak», vb.

Көне ұйғыр тіліндегі етістіктердің көпшілігі қазақ тілінде де өзгеріссіз қолданылады. Зерттеу нысанымыздағы Секиз йүкмек йарук мәтініндегі етістіктерді теріп алып грамматикалық құрылымын қазақ тілімен салыстырып талдауға тырыстық. Мәтінде 160-тың үстінде етістік қолданылған.

yarlıқа- «әмір беру», **eşid-** «есту», **kel-** «келу», **erti-** «еді», **örü tur-** «өре тұру», **aç-** «ашу», **çök-** «шөгу», **ötün-** «өтіну», **üzül-** «үзілу», **yaşa-** «жаса», **öl-** «өлу», **tile-** «тілеу», **bol-** «болу», **bér-** «беру», **қорқ-** «қорқу», **tüş-** «түсу», **büt-** «бітік шығу», **tod-** «тою», **yori-** «жүру», **bil-** «білу», **uқ-** «ұғу», **қıl-** «қылу», **emget-** «кинау, азаптау», **öpkile-** «өпкелеу», **tè-** «деу», **kiter-** «құтылу», **қutrul-** «құтқарылу», **ög alқа-** «мақтау», **tıqlaң-** «тыңдау», **ögüt-** «қадірлеу», **kötrül-** «көтерілу, жоғарылау», **bütür-** «бітіру», **yara-** «жарамды, пайдалы», **bul-** «табу», **kod-** «қою», **tut-** «тұтыну, қолдану, ұстау», **kértgün-** «сену», **küü küzedü-** «күзету», **biti-** «жазу», **oқı-** «оқу», **nomla-** «оқу, үйрену», **tapın udun-** «табыну», **işle-** «істеу, жасау», **egsü-** «азаю», **қарış-** «керісу, ұрысу», **tütüş-** «ұстасу, ұрысу, төбелесу», **yokad-** «жоғалу, жоқ болу», **aya aғ(ı)rla-** «құрметтеу», **evril-** «иілу», **alқın-** «жоқ болу», **son-** «сөну», **amrıl-** «рахаттану», **èt yarat-** «жасау», **saқın-** «ойлану», **toқı-** «тоқу, өру», **turğur-** «құрғызу», **başla-** «бастау», **kit-** «кету», **yaraş-** «жарасу», **süüle-** «жорыққа шығу», **bar-** «бару», **ükli- asıl-** «көбею, арту», **oғurla-** «ұрлау», **örten-** «өртену», **tez-** «қашу», **sözle-** «сөйлеу», **tuғ-** «туу», **ayıt-** «айту», **қатағлан-** «қатысу, тырысу», **aқ-** «ағу», **arta buzul-** «бұзылу, бүліну, сасу», **bütür-** «бітіру», **teгіr-** «жету, тию», **kör-** «көру», **yıdla-** «иіскеу», **tat-** «дәмін тату», **bürt-** «сезіну», **yaңılma-** «жаңылмау», **yorıt-** «жорыққа шығу, жорту», **atan-** «атану», **iyin bar-** «бейімделу», **meңile-** «бөлісу», **ökün-** «өкіну», **unıt-** «ұмыту», **ıçғın-** «жоғалтпау», **boşğur-** «үйрету», **teğsil-** «ауысу», **ötgür-** «өткізу, өткеру», **um-** «ойлау», **қolula-** «ойлау», **çom-** «жүзу, шомылу», **bat-** «бату», **tegzin-** «айналу», **emgen-** «азап шегу», **aç-** «ашу», **ögir sevin-** «қуану», **tuy-** «сезіну», **talula-** «таңдау», **taşğar-** «тысқа шығару», **қıl-** «қылу», **bol-** «болу», **bar-** «бару», **saқıl-** «шашылу», **tökül-** «төгілу», **tun-** «жабу», **adalan-** «зиян шегу», **körtgür-** «көрсету», **ayıt-** «айту, сөйлеу», **tıqla-** «тыңдау», **igid-** «тәрбиелеу», **biltür-**

«білдіру», **işlet-** «істету, жасату», **büt-** «егу», **tër-** «теру», **açıl-** «ашылу», **kiter-** «кетіру», **sı-** «бұзу», **sın-** «сыну», **ur-** «ұру», **ornan-** «орналасу», **tur-** «тұру, өмір сүру», **turgur-** «тұрғызу», **san-** «ойлау, есептеу, санау», **üntür-** «жоқтау», **yokla-** «жоғарылау, көтерілу», **asıl-** «көбею», **süzül-** «сүзілу, тазалану», **körüş-** «көрісу», **içgeriş-** «кіргізу, енгізу, алу», **қауыш-** «қауышу», **adrıl-** «айрылу, ажырасу», **bırış-** «ору», **téril-** «жиналу», **yaraş-** «жарасу», **batur-** «жасыру», **yükün-** «жүгіну», **örlet-** «күшейту», **yarıl-** «жарылу», **söküd-** «бүгу, шөгу», **қавыр-** «қусыру», **yaltr-** «жалтырау», **atan-** «аталу», **üzlün-** «үзілу, тоқтау», **bışrun-** «жетілу», **büt-** «біту, аяқталу», **belgür-** «біліну, пайда болу», **қамша-** «теңселу, тербелу, қозғалу», **teg-** «жету», **bulğa-** «былғау, араластыру», **közün-** «көріну», **tökül-** «төгілу», **yıdı sası-** «сасу, иісі шығу», **tıntur söntür-** «сөндіру», **ulğat-** «ұлғайту, үлкейту», **қарı-** «қартаю», **evir-** «айналдыру», **toқи toғla-** «ұру, сабау», **buқuғula-** «тұтқындау», т.б.

Fiiller iki dilde de (Eski Uygurca ve Kazakça) hareketi bildirir. Kazakçada olduğu gibi Eski Uygurcada da fiilleri yalın (*айту* - söylemek, *білу* - bilmek) ve karmaşık fiiller (*алып келу* - alıp gelmek, *оқып беру* - okup vermek) olarak ikiye ayıra biliriz. Yalın fiilleri kendi içinde ikiye ayırıyoruz: kök fiiller (*жаз* - yaz, *оқы* - oku, *кел* - gel, *айт* - söyle) ve çekimli fiiller olarak (*іздеу* - aramak, *әкелу* - getirmek, *ойлау* - düşünmek). Karmaşık fiiller birleşmiş (*әкел (алып кел)* - getir, *әнер (алып бер)* - uzat, *әкет (алып кет)* - götür, ve dizilmiş fiiller (*алып келді* - getirdi), *жазып отыр* - yazıyor, *өтіп кетті* - geçti) olarak ikiye ayrılıyor. Böylece Eski Uygurcadaki fiilleri de Kazakçaadaki fiiller gibi kök fiiller, çekimli fiiller, birleşmiş fiiller ve dizilmiş fiiller olarak bölebiliriz.

Етістіктер екі тілде де (ескі ұйғыр және қазақ) іс-әрекетті білдіреді. Көне ұйғыр тіліндегі етістіктерді де қазақ тіліндегідей жай (айту, білу) және күрделі етістіктер (алып келу, оқып беру) деп екіге бөлуге болады. Жай етістіктерді өз ішінде екіге бөлеміз: түбір етістіктер (жаз, оқы, кел, айт) және туынды етістіктер (іздеу, әкелу, ойлау). Күрделі етістіктер біріккен етістіктер (әкел (алып кел), әнер (алып бер), әкет (алып кет) және тізбектелген етістіктер (алып келді, жазып отыр, өтіп кетті) болып екіге бөлінеді. Ендеше, көне ұйғыр тіліндегі етістіктерді де қазақ тіліндегі етістіктер сияқты түбір етістіктер, туынды етістіктер, біріккен етістіктер және тізбектелген етістіктер деп бөлуге болады.

1. Kök fiiller. Hiçbir ek almıyor. Artık bölünmüyor. II şahıs emir anlamında görev yapan fiillerdir. Kök fiiller iki dilde de aynıdır. Örnek: *жаз* (yaz), *кел* (gel), *кет* (git), *оқы* (oku).

Түбір етістіктер. Оларға ешқандай жалғау жалғанбайды. Әрі қарай буынға бөлінбейді. Олар екінші жақта бұйрық мағынасында қызмет ететін етістіктер. Түбір етістіктер екі тілде де бірдей. Мысалы: жаз, кел, кет, оқы.

2. Çekimli fiiller. Yalın fiilin köküne söz yapıcı ek getirilerek yapılan fiillerdir. Çekimli fiiller de iki dilde de aynı şekilde yapılıyor. Örnek: *ой-ла* (düşün), *кел-тір* (getir), *ал-ыңқыра* (daha da al). Çekimli fiiller isimden fiil yapan ve fiilden fiil yapan eklerden oluşuyor.

Туынды етістіктер. Бұл жай етістіктің түбіріне етістікті формалау жұрнағы жалғану арқылы жасалған етістіктер. Туынды етістіктер екі тілде де бірдей жасалады. Мысалы: ой-ла, кел-тір, ал-ыңқыра. Туынды етістіктер зат есімнен етістік жасайтын жұрнақтар мен етістіктен етістік жасайтын қосымшалардан тұрады. Мысалы:

alkuğun [eligin kavşurup] t(e)ḡri t(e)ḡrisi burhankā inçe tēp ötüğ **ötüntiler** t(e)ḡrim (363) 364 Ис) / bütün ellerini kavşurup tanrıların tanrısı burhana böyle diye **ricada bulundular** tanrım / барлығы қолдарын қусырып тәңірілердің тәңірісі бұрханға былай деп **өмінді** тәңірім.

3. Birleşmiş fiiller. Eskiden dizin halinde eki kelimedен oluşаn, zaman içinde bazı sesleri kaybolup bir kelimeye dönüşen fiillerdir. Kelimelerin ilk anlamı korunuyor. Örnek: *әкел* (алып кел) - getir, *әпер* (алып бер) - uzat, *әкет* (алып кет) – götür.

Біріккен етістіктер. Олар бұрыннан тізіліп жалғанған сөздерден құралған етістіктер, уақыт өте келе олардың кейбір дыбыстары жойылып, сөзге айналып кеткен. Сөздердің бастапқы мағынасы сақталған. Мысалы: әкел (алып кел), әпер (алып бер), әкет (алып кет).

küyü küzedü tutar biz emti yme t(e)ḡrim y(a)rl(1)қасар tarni ervişimznı ötünelim (367) 368 Ia) / **koruyoruz** (nöbet tutuyoruz) şimdi yine tanrım emretse dharna avişimizden (büyülerimizden) isteyelim / **қорғаймыз** (күзетеміз) қазір тағы тәңірім бұйрық берсе дарна авишымыздан (сиқыршыларымыздан, көзбояушыларымыздан) сұрайық.

4. Dizilmiş fiiller. Bir hareketin bir kaç kelimelerin dizilerek verilmesi ile anlatılmasıdır. İki dilde de kullanılıyor. Örnek: *күліп жібере жаздады* (az kaldı gülecekti), *жазып отыр* (yazıyor), *сатып ал* (satın al).

Тізбектелген етістіктер. Бұл бірнеше сөзді біріктіру арқылы қозғалысты сипаттау. Ол екі тілде де қолданылады. Мысалы: *күліп жібере жаздады, жазып отыр, сатып ал.*

yavışgun yıdın yıparın inçe *ayayur ağırlayur tapınur udunur-* (144 IIc) / çelenklerinin güzel kokusuna *saygı gösterirler, tapınırlar* / *бұр жарған қауызының жұпар иісіне құрмет көрсетін, табынады.*

2.2.7.1. Ұарым Еклері / Сөз тудырушы жұрнақтар

İsimden Fiil Yapan Ekler / Есім сөзден етістік тудыратын жалғаулар

+A- (+a-/e-): başlangıçtan beri Türkçede, her sahada yaygın olarak kullanılan bir ektir. Genelde eklendiği sözcüğe “(bir işi) yapmak” anlamı verir (Marcel, E., 1991:418). Örnek: *aşa* “ye”, *kana* “kanamak”. Bu ek Kazakçada hem anlam, hem şekil bakımından hiç değişmeden, yaygın kullanılıyor. Örnek: *ce* “ye”, *tire* “daya”.

+A- (+a-/e-): ежелден түркі тілдерінің барлығында кең қолданыста болған жұрнақ. Негізінен жалғанған сөзіне «(бір істі) жасау» мағынасын береді. Мысалы: *аша* «же», *кана* «қана». Бұл жұрнақ қазақ тілінде мағына жағынан да, түр жағынан да еш өзгеріссіз, кең қолданыста. Мысалы: *же, тире.*

tile “dilemek, istemek”: tükel bilir tavar **tilemez** tınl(ı)ğlar az üküş tileyür tükel (3 İld) **yaşa** “yaşamak, hayatta olmak”: -nur ermegü tınlığlar üküş t(e)ñrim uzun **yaşayur** tınl(ı)ğlar az (021 IIc)

alka “övmek”: t(e)ñrim ol ödün t(e)ñri [t(e)ñrisi] burhan tıdıǵs(ı)z bodisvt(ı)ğ ögdi **alkadı** (22 Ia)

yara “yaramak, uygun olmak, münasip olmak, faydalı olmak”: bütürgeli **yarayur** tēp y(a)rıqadı (38 IId)

arta “bozulmak, yozlaşmak”: tegşilmez **artamaz** buzulmaz alқınmaz yoқadmaz ol burhanlarn(1)η (206 Ia)

+Ad- (+ad-/+ed-): “(bir şey) olmak” anlamında dönüşlü fiiller türeten bu ek birleşik bir ektir (Marcel, E., 1991:485). Örnek: *өңед* “iyileşmek”, *ul(u)gad* “büyütmek, yetiştirmek”, *alpad* “kahraman olmak”. Bu ek Kazakçada kullanılmıyor.

+Ад- (+ад-/+ед-): «(бір нәрсе) болу» мағынасында өздік етістер тудыратын бұл жұрнақ біріккен жұрнақ болап табылады. Мысалы: *өңед* «оңалу», *улугад* «ұлғаю, үлкею, өсіру», *алмад* «батыр болу». Бұл жұрнақ қазақ тілінде қолданыста емес.

yoқad “yok olmak”: tegşilmez artamaz buzulmaz alқınmaz ol burhanlarn(1)η (206 Ia)
muңadınçığ “өzellikle”: burhanta antağ adınçığ **muңadınçığ** soғанçığ tatıǵlıǵ nom [y(a)rl(1)ǵ] eşıdip (222 IIc)

alḡadtur “zayıflatmak, güçsüz bırakmak, bitkin düşürmek”: tınl(1)ǵlar(1)ǵ ier basar kıın kırkın tegürür **alḡadturur** köni yolқа (255 Ia)

қutad “mutluluk gelmek, kutsanmış olmak”: azu yėti қата оқızun ertiңü tusulǵay **қutadǵay** erüş üküş (286 Ia)

uluǵad “büyümek, yetişmek”: beş törlüg yini yme k(e)ntün bolmış [ol] tětir ulǵatsar k(e)ntün қарıсар ((448) 449 IIc)

emged “elem vermek, acı çektirmek, acıya neden olmak”: teñ teñ ig aǵrıǵ ada tuda kelürür **emgedür** yılın ayın turқaru (62 IIc)

+gAr- (+gar-/+ger-/+kar-/+ker-): sık kullanılmayan bir ektir (Gabain, A. von., 1988:49). Örnek: *tüpker* “aşlını araştırmak”, *tüzkerinçsiz* “bilinemez, temelsiz”, *birger-ü* “beraber, bir araya gelmek”, *içger* “içine katmak, içine dahil etmek”. Kazakçada kullanılmıyor.

+гАр- (+гар-/+гер-/+кар-/+кер-): Көп қолданылмайтын жұрнақ. Мысалы: *түпкер* «түбін зерттеу», *түзгеринчсиз* «негізсіз», *биргерү* «бірге», ичгер «ішіне қосу». Қазақ тілінде қолданылмайды.

içger “іçeri almak, eve getirmek”: қавışurlar қız birişıp k(e)lin **içgerip** miñ yıl tümen күнки (311 Ia)

tüzgerinçsiz “aslına ulaşılmaz, benzersiz”: ülüşiңe tegintiler sèziksizin **tüzgerinçsiz** yèg üstünki burhan qutıña (305 IIc)

birger-ü “birlikte”: qararıg tètir bo yèrli t(e)ñrili tişili èrkekli **birgerü** qavışıp (321 Ia)

+(X)k-(+k-/+ık-/+ik-/+uk-/+ük-): kullanım alanı yaygın bir isimden fiil türetme ekidir (Marcel, E., 1991:493). Örnek: *keçik* “geç kalmak”, *yoluk* “rastlamak, görüşmek”. Kazakçada da çok kullanılıyor. Örneğin: *colıq* “görüş”, *birik* “birleş”.

+(X)қ-(+қ-/+ық-/+ік-/+уқ-/+үк-): кең қолданыстағы жұрнақтар. Мысалы: *кешик* «кешігу», *йолуқ* «жолығу». Қазақ тілінде де кең қолданылады. Мысалы: *жолық*, *бірік*, *ұлық*.

eşidmetük “işitmek”: anta ötrü bo qamağ [kal(ı)n] kuvraq **eşidmetüküg** eşidmiş teg bulmatuquğ ((456) 457 IIId)

+IA- (+la-/+le-): (Marcel, E., 1991:429). Türkçede başlangıçtan beri her dönem ve coğrafyada en sık kullanılan, neredeyse her isimden fiil yapabilen bir ektir (Ölmez, M., 2021:272). Kazakçada yaygın kullanılıyor. Örnek. *oyla* “düşün”, *aula* “avla”, *bile* “dans et”.

+ла- (+ла-/+ле-): Түркі тілдерінің ежелгі дәуірінен бері әр түрлі кезеңдер мен әртүрлі жағрафияда өте жиі қолданылған, кез-келген есім сөзден етістік жасайтын жұрнақ. Қазақ тілінде де өте кең қолданылады. Мысалы: *ойла*, *аула* (*аң аулау*), *биле*.

ağırla “hürmet et, saygı duy”: nom törü yene ol oқ kişig **ağırlayur** iğitür (37 IIId)

yıdla “kokla”: **yıdlayur** ol kim yıd yıpar tètir yoқ қуруғ yme ol oқ (169 IIId)

süüle “ordu sevket, sefere çık, asker hazırla”: barğalı saқınç saқınsar azu süü **süüleser** [azu] at yol tileyür (103 Ia)

işle “çalış”: -lar yoқadurlar yèrig topraқағ iş **işleyürler** orunuғ booş (98 Ia)

sözle “söyle, konuş, de”: savlıg sarsıg savlıg erser yme nom bitigig tutsar **sözleser** üküş oқıсар (120 IIc)

+rA-(+ra-/+re-): ses yansımali sözcükler türetir (Marcel, E., 1991:469). Örnek: *kükre* “gök gürültüsü”, *maңra* “homurda”. Kazakçada bugün de yaygın kullanılıyor. Örnek: *carkıra* “parılda”, *sarkıra* “suyun sesi”, *kürküre* “gök gürültüsü”, *sirkire* “yağmur sesi”.

+pA-(+pa-/+pe-): дыбысты білдіретін сөздер тудырады. Мысалы: *күкре* «күркіреу», *маңра* «маңыра». Қазақ тілінде қазір де қолданыстағы жұрнақ. Мысалы: *жарқыра*, *сарқыра*, *күркіре*, *сіркіре*.

+tA (+da-/+de-/ta-/te-): bu ekin çok örneği yoktur, görev olarak +lA - ekine benzer görevi vardır (Marcel, E., 1991:455). Örnek: *iste* “iste, dile”, *ünте* “çağır, seslen”. Kazak dilinde kullanılmıyor.

+tA (+да-/+де-/та-/те-): бұл жұрнақ көп қолданылмайды, «ла» жалғауына ұқсас қызмет атқарады. Мысалы: *исте* «тіле, қала», *үнте* «шақыр, дауыста». Қазақ тілінде қолданылмайды.

ünте “seslen, çağır”: ün yme ol’ oқ erür *ünте* öңi yoқ қуруғ bultuқmaz (165 IId)

Fiilden Fiil Yapma Eki / Etістіктен etістік тудыратын жалғаулар

-Ar- (-ar-/er-): yaptırma eki, çok kere basitinin manasını verir. (Gabain, A. von., 1988:60); yaygın kullanımı olan ettirgenlik eklerindendir. (Marcel, E., 1991:323). Örnek: *akar* “beyazlaşmak”, *belgür* “belirginleşmek”, *eskir* “yıpranmak”, *ermegür* “tembel olmak”, *tüner* “karanlık olmak veya karanlık hale gelmek”. Kazak dilinde kullanılıyor. Örnek: *tüneru* “etrafın karaması”, *casaru* “gençleşmek”, *kararu* “kararmak”.

-Ap- (-ap-/ep-): бір істі жасату мағынасын беретін жұрнақтар; өзгелік етіс жұрнағы ретінде кең қолданылады. Мысалы: *акар* “ағару”, *белгүр* “біліну”, *ескир* “ескіру”, *ермегүр* “жалқау болу”, *түнер* “түнеру”. Қазақ тілінде де қолданылады. Мысалы: *түнеру*, *жасару*, *қарару*.

tutar “tutar”: tüketi köñülinте **tutar** ançulayu қалтi kegdeке bitimiş kuin (202 Ib)

aқar “akar, taşar”: bolur etözi alқu қan yiriñ **aқar** tökülür yarsınçığ bolur etözi (444 Ib)

tuğar “doğar”: yme k(e)ntün қарууr tuғсар yme k(e)ntün **tuğar** өлсер yme k(e)ntün өлүр ((449) 450 Ia)

yaşar “yaşar, hayatta olur”: aғuluғ luusı қамағ yekler yelpigler adar(t)тачі erkligler алқу барқа **yaşar** (97 IId)

-(X)d- (-d-/-id-/-id-/-ud-/-üd-): artık canlı değildir, muhtemelen kuvvetlendirme bildirir. (Gabain, A. von., 1988:58); eklendiği fiilde esasen anlam değiştirmez bir orta çatı ekidir; eklendiği bazı fiillerin kök haline metinlerde rastlanmaz. (Ölmez, M., 2021:279). Örnek: *tod* “doymak”, *yod* “yok olmak”, *kod* “koymak”. Kazakçada kullanılmıyor.

-(X)d- (-d-/-ыд-/-ид-/-уд-/-үд-): қазір қолданыста емес, өлген жұрнақтардың қатарында, күшейтпелі мағына беруі ықтимал; жалғанған етістігінің мағынасын өзгертпейді, жалғанған кейбір етістіктерінің түбірі жазба ескерткіштерде кездеспейді. Мысалы: *тод* «тою», *йод* «жоқ болу», *код* «қою». Қазақ тілінде қолданылмайды.

söküd “diz çökmek”: (*örü*) turup tizin **söküdip** elgin қавсrup t(e)һri [t(e)һrisi] burhanқа інче төр (377 Ib)

tod “doymak”: түшер неһ bulmaz yaş turқaru ekini бүтmez yalıһ boғuzu **todmaz** (14 Ia)

kod “terketmek, bırakmak, koymak”: **қодup** ters t(e)trü yaһлуқ төрүг tutarlar түkel төrlүg (42 Ib)

-gUr- (-gur-/-gür-/-kur-/-kür-): yaptırma ekidir (Gabain, A. von., 1988:60); (Marcel, E., 1991:748). Örnek: *azgur* “yanlış yola sürükle”, *tezgür* “uçurmak”, *toşgur* “yerine getirmek, doldurmak”, *yatgur* “yatırmak”. Kazak dilinde de *-ğır*, *-gir*, *-қır*, *-kir*, *-tır*, *-tir*, *-dır*, *-dir* şeklinde yaygın kullanılıyor. Örnek: *azgur* “saptır”, *ayttır* “söylet”, *küldür* “güldür”.

-гУр- (-гур-/-гүр-/-кур-/-күр-): өзгелік етіс жұрнақтары; қимыл-әрекетті біреуге орындатуды білдіретін жұрнақтар. Мысалы: *азгур* “азғыру”, *тезгур* “ұшыру”, *тошгур* “толтыру, орындау”, *һатгур* “жатқызу”. Қазақ тілінде де *-ғыр*, *-гір*, *-қыр*,

-*kір, -тыр, -тір, -дыр, -дір* түрлерінде кең қолданылады. Мысалы: *азғыр, айттыр, күлдір*.

өtgür “анла, нүфүз ет, геңір”: ані билірі ані **өtgürür** антда өңі арһант прtikубутлар (209 Ia)

-(X)к- (-к-/ -ік-/ -ік-/ -ук-/ -үк-): kuvvetlendirme (Gabain, A. von., 1988:59); (Marcel, E., 1991:645). Örnek: *alk* “bitirmek”, *könük* “tamamıyla yanmak”, *sezik* “şüphelenmek”, *usuk* “susamak”. Kazakçada +*ik*, +*ık* ekleri fiilden isim yapıyor. Örnek: *küyük* “yanan yer”, *tüsik* “çocuğunu karnından aldırmaq”, *carık* “aydın, parıltı”.

-(X)к- (-к-/ -ык-/ -ик-/ -ук-/ -үк-): күшейту; негізінен күшейтпелі мағынада қолданылатын жұрнақ. Мысалы: *алк* “бітіру, тауысу”, *көнүк* “түгелімен жану”, *сезик* “сезіктену”, *усук* “шөлдеу”. Қазақ тілінде +*ік*, +*ық* жұрнақтары етістіктен есім сөз тудырады. Мысалы: *күйік, түсік, жарық*.

сіууқ “bozuk, bozulmuş, kötü”: arığ çşaputlığ tınl(ı)ğlar az çşaptı **сіууқ** tınl(ı)ğlar (019 Ис2)

-(X)л- (-л-/ -ыл-/ -ил-/ -ул-/ -үл-): dönüşlülük yahut edilgenlik ve meçhullük bildirir (Gabain, A. von., 1988:59); Esas olarak edilgen fiiller türetir, neredeyse her fiile eklenebilir (Marcel, E., 1991:651). Örnek: *açıl* “açılmak”, *buzul* “buzulmak, viran olmak”, *bıçıl* “kesilmek”, *amrıl* “sakinleşmek”, *arıl* “temizlenmek”. Kazak dilinde Eski Türkçedeki anlam ve şekili hiç değışmeden kullanılıyor. Örnek: *arıl* “temizlenmek”, *irkil* “çekinmek”, *iyl* “eğilmek”.

-(X)л- (-л-/ -ыл-/ -ил-/ -ул-/ -үл-): өздік етіс немесе ырықсыз етіс қызметтерін атқарады және іс-әрекетті орындаушысы белгісіздікті білдіреді. Негізінен ырықсыз етіс жасайды, жалпы барлық етістікке жалғана береді. Мысалы: *ачыл* “ашылу”, *бузул* “бұзылу, сыну, қирау”, *бычыл* “пішілу, кесілу”, *амрыл* “тынышталу”, *арыл* “арылу, тазалану”. Қазақ тілінде көне түркі тіліндегі мағынасы мен формасы сол қалпында сақталып кең қолданылады. Мысалы: *арыл, іркіл, иіл*.

adrıl “ayrı ol, izolasyon ol”: **adrılıp** bar(ı)ğlı ölügli üküş bo iki törlüg tınl(ı)ğlar(nıñ) t(e)rs tetrü (315 Ia)

açıl “dağıl, saçıl”: nomluğ közleri alqu arıtı **açıldı** ögirdi sevintiler alquğun tüzgerinçsiz (223 IIc)

saçıl tökül “saçıl dökül”: ölüm ulatı ada tuda bolur ağı barım **saçılur tökülür** (233 Ia)

amrıl “azal, yok ol”: yavlaқ bilig barça alqu alқınur söner **amrılur** edgü ögli köñül (76 IIc)

yarıl “yarıl, ayrıl, bölün”: ol yavlaқ yek içgeknıñ başı yėti öñi **yarılğay** inçe қлтı ali (375 IId)

buzul “bozul, yok edil”: tüketi burhanlarınñ aқmaz aқıtmaz artamaz **buzulmaz** arıғ turuқ (136 Ia)

–(X)n- (-n-/-ın-/-in-/-un-/-ün-): edilgen ve dönüşlü fiiller türeten bir ektir eklenebilir (Marcel, E., 1991:300). Örnek: *esin* “esinti”, *bulun* “esir olmak”, *tütün* “duman çıkarma”. Bu ekler Kazak dilinde de hiç değişmeden kullanılan tarihi eklerdendir. Örnek: *salın* “yapıl”, *calın* “yalvar”, *basın* “azarla, düşük gör”, *tütün* “duman”.

–(X)н- (-н-/-ын-/-ин-/-ун-/-үн-): ырықсыз және өздік етістер тудыратын жұрнақтар. Мысалы: *есин* “есу”, *булун* “тұтқыңдалу”, *түтүн* “түтін”. Бұл жұрнақтар қазақ тілінде еш өзгеріссіз қолданылатын тарихи жұрнақтардың бірі. Мысалы: *салын, жалын, басын, түтін*.

iyin “takip et”: munı uқmadın adınsıғraқ adıra tutsar azu ayıғ қılınçқа **iyin** барıp (195 Ib)

–(U)r- (-r-/-ur-/-ür-): yaptırma eki (Gabain, A. von., 1988:60); eklenebilir yaygın kullanımı olan ettirgenlik eklerindendir (Marcel, E., 1991:710). Örnek: *batur* “boғmak”, *bıçur* “pişirmek”, *bütür* “tamamlamak”, *içur* “içirmek”, *yaşur* “gizlemek”. Kazakçada da kullanıyor. Örnek: *casır* “gizlemek”, *bitir* “tamamlamak”.

–(Y)p- (-p-/-ур-/-үр-): іс-әрекетті біреуге жасатуды білдіретін жұрнақ; кең қолданыстағы өзгелік етіс жұрнағы. Мысалы: *батур* “батыру”, *бычур* “пісіру”,

бүтүр “бітіру”, *ичур* “ішкізу”, *йашур* “жасыру”. Қазақ тілінде де қолданылады. Мысалы: *жасыр, бітір, батыр*.

адир “айыр”: et’özlerine as(1)gl(1)ğ likzir tēp bitig bititūr, [kūn ay öd qolu **adirtın** biltūrūrler] (257 Ia)

-(X)ş- (-ş/-ış/-iş/-uş/-üş-): ortaklık veya rekabet ile ilgili fiiller türetir. Neredeyse her fiile gelebilir (Marcel, E., 1991:552). Örnek: *alış* “bir birinden bir şey alışmak”, *ıdış* “bir birine bir şey göndermek”, *işleş* “aynı yerde çalışmak”, *katış* “bir şeye katılmak”. Kazak dilinde -s, -ıs, -is şeklinde kullanılıyor. Örnek: *cazıs* “yazış”, *körıs* “görüş”, *cürıs* “yürüyüş”, *söyles* “konuş”.

-(X)ш- (-ш/-ыш/-иш/-уш/-үш-): ортақтық немесе бәсекелестікке байланысты етістіктер тудырады. Барлық етістікке жалғана береді. Ортақ етістің жалғауы. Мысалы: *алыш* “бір-бірінен бір нәрсе алысу”, *ыдыш* “бір-біріне бір нәрсе жіберу”, *ишлеш* “бір жерде жұмыс істеу”, *катыш* “бір нәрсеге қатысу”. Қазақ тілінде -с, -ыс, -іс түрінде қолданылады. Мысалы: *жазыс, көріс, жүріс, сөйлес*.

körüş “görüşmek”; **boluş** “olmak, oluşmak”: ikintike tuuşın teñin **körüşüp** tünür böşük **boluşup** (308 IIc)

қавış “kavuşmak”; **bêriş** “”karşılıklı vermek, birbirine vermek”: **қавışurlar** қыз **bêrişip** k(e)lin içgerip miñ yıl tümen күнки (311 Ia)

bêriş “karşılıklı vermek, birbirine vermek”; **içgeriş** “içeri almak, içeri sokmak, getirmek”: қыз **bêriş** kelin **içgeri** içeri almak, içeri sokmak, getirmek”: edgü ögli bağır böşük bolurlar tünür böşük (309 IIc)

-(X)t- (-t/-ıt/-it/-ut/-üt-): en eski dönemlerden beri yaygın olan ettirgenlik eklerindendir (Marcel, E., 1991:760). Örnek: *açıt* “üzüntüye sebep olmak”, *ayıt* “söyletmek”, *egsüt* “azaltmak”, *emlet* “tedavi etmek”, *kamşat* “sallatmak”. Kazak dilinde de bugüne dek aktif kullanılan tarihi ektir. Örnek: *ısıt* “ısınmak”, *emdet* “tedavi etmek”, *küşeit* “güçlendir”.

-(X)т- (-т/-ыт/-ит/-ут/-үт-): өте ерте дәуірлерден бері кең қолданылған өзгелік етіс жұрнағы. Өзгелік етіс жасайтын жұрнақтар. Мысалы: *ачыт* “қиналту”, *айыт* “сөйлету”, *егсүт* “азайту”, *емлет* “емдету”, *камшат* “тербету”. Қазақ тілінде де бүгінгі күнге дейін белсенді қолданыста жүрген тарихи жұрнақтардың бірі. Мысалы: *ысыт*, *емдет*, *күшейт*.

yorıt “yürüt, sefer ettir”; *işlet* “işlet, kullan”: *yorıtsar işletser* yene adnağуқа nomlasar [ötrü]-- ol tınl(ı)ğ burhanlar (193 Ia)

bitit “yazdır”; *oқıt* “okut, çağır”: bitigig bitiser *bititser* oқıсар *oқıtsar* azu özi (nomlasar) (52 IIc)

bititser azu adınağуқа *oқıtsar* ((113)114 Ia)

bitiser *bititser* oқıсар *oқıtsar* (114 Ia)

arıt “arın, temizle”: yıdan yparan *arıtzunlar* ètgü (292 Ia)

ayıt “sor, sorgula”: *ayıtmazun* uz yërde ètzün (292 Ib)

uқıt “anlat, açıkla, izah et, anlaşılmасын сағла”: biliglerig *uқıtur* yarumis yaltrimış (286 IIc)

-(X)т(X)л- (-тіл/-тіл/-тул/-түл/-ытіл/-итіл/-утул/-үтүл-): ettirgenlik eklerine gelen -Xl- ile olуşan birleşik bir ektir (Marcel, E., 1991:694). Örnek: *agırlatıl* “saygı duyulmak”, *ayatıl* “onurlandırılmak”, *basıtıl* “bunalmak”, *nomlatıl* “vaaz edilmek”, *yüküntürül* “tapınılmak”. Kazak dilinde de aynı şekilde kullanılıyor. Örnek: *cazdırıl* “yazdırıl”, *ayttırıl* “nışanlandırıl”, *tazalattırıl* “temizlendiril”.

-(X)т(X)л- (-тыл/-тил/-тул/-түл/-ытыл/-итил/-утул/-үтүл-): өзгелік етіс жұрнақтарына -Хл- жұрнағының жалғануы арқылы туатын біріккен жұрнақ. Мысалы: *ағырлатыл* “құрметтелу”, *айатыл* “мадақталу”, *басытыл* “бастығырылу”, *номлатыл* “уағыздалу”, *йүкүнтүрүл* “табындырылу”. Қазақ тілінде де дәл осы түрінде қолданылады. Мысалы: *жаздырыл*, *айттырыл*, *тазаладтырыл*.

ètil “yapıl, düzenlen, inşa et”: bolup ötrü қоп төrlүг ı tarıғ yimiş ulatı bışarlar *ètilur* (327 Ia)

қurtul “kurtul, özgür ol”: tamudaki emgeklіg tınl(ı)ğlar alqu ozdı **қurtultı** edgü et’özke kirdiler (423 Ia)

-tUr- (-dur/-dür/-tur/-tür-): -t-’ ye göre daha belirli bir yaptırma manası taşır; yine de burada da, bazen bir yaptırma manası tespit etmek imkansızdır. (Mesela: *aқ-tur, aқ-it+ur*) (Gabain, A. von., 1988:60). Kazak dilinde yaygın kullanılan eklerden biridir. Örnek: *cazdır* “yazdır”, *ayıttır* “söylet”, *üktır* “anlat”.

-tУр- (-дур/-дүр/-тур/-түр-): -т жұрнағына қарағанда өзгелік етіс мағынасын нақты береді; дегенмен кейде өзгелік етіс мағынасын бермеуі де ықтимал; өзгелік етіс жұрнағы, «д» мен жазылатын түрі кейіннен пайда болған. Қазақ тілінде қолданыстағы жұрнақтардың бірі. Мысалы: *жаздыр, айттыр, ұқтыр*.

bititür “yazdır”: et’özleriңe as(ı)ğl(ı)ğ likzir tēp bitig **bititür**, [kūn ay öd қолu adırtın biltürürler] (257 Ia)

tuntur “dindir, mühlet ver”; **söntür** “sona erdir”; **emgetir** “elem verdir, acı çektir, acıya neden oldur”: **tunturmaz söntürmez** [**emgetirler**] anı üçün t(e)ngri t(e)ngri burhan ol yazuқluğlarқа ((446) 447 IIc)

igitür “besletir, büyütür, bakımını yaptırır, yetiştirir, baktırır”: nom törü yene ol oқ kişig ağırlayur **igitür** (37 IIId)

örletür “yükselt, güçlendir”: yavlaқ irü b(e)lgüler alqu evde barқта közünü kelip **örletür** (61 IIc)

bititür “yazdır”; **biltür** “bilinmesini sağlat, bildir, fark ettir”: et’özleriңe as(ı)ğl(ı)ğ likzir tēp bitig **bititür**, [kūn ay öd қолu adırtın **biltürürler**] (257 Ia)

tētür “dedi, söylet, konuştur”: tēp **tētürler** on edgü kılınçl(ı)ğ törüde boşgutda burhanlar yrlgınta (271 Ia)

tuntur “dindir, mühlet ver”; **söntür** “sona erdir”: **tunturmaz söntürmez** [**emgetirler**] anı üçün t(e)ngri t(e)ngri burhan ol yazuқluğlarқа ((446) 447 IIc)

-(X)z- (-z/-ız/-iz/-uz/-üz-): bir nevi yaptırma ekidir (çok sık görülmez) (Gabain, A. von., 1988:60); (Marcel, E., 1991:757). Örnek: *uduz* “liderlik etmek”, *tuyuz* “birini

bir şeyden haberdar etmek”, *tutuz* “birine bir şeyi emanet etmek”, *tamız* “damla damla dökmek”, *emiz* “emzirmek”.

Kazakçada kalıplaşmış kelimelerde kullanılıyor. Seyrek. Örnek: *tamız* “damlatmak”, *emiz* “emizmek”, *egiz* “ikiz”.

-(X)з- (-з/-ыз/-из/-уз/-үз-): өзгелік етіс жұрнақтарының бір түрі (аз кездеседі); Мысалы: *удуз* “көшбасшы болу”, *туйуз* “хабарлау”, *тутуз* “аманат ету”, *тамыз* “тамызу”, *еміз* “емізу”.

Қазіргі қазақ тілінде қалыптасқа сөздерде қолданылады. Сирек қолданыстағы жұрнақ. Мысалы: *тамыз*, *еміз*, *егіз*.

удуз “қаşıнтılı”: көзүнүр азунта айыг көрксүз **удуз** өрмен қарт yiriң иглиг (443 Ia)

2.2.7.2. Fiillerin Olumlu ve Olumsuz Türleri

İki dilde de fiiller olumlu ve olumsuz olarak ikiye ayrılır. Fiillerin olumlu türleri her zaman ilk şeklinde gelir, olumsuz türü ise -ma, -me, -ba, -be, -pa, -pe ekleri eklenerek yapılır. Örnek: olumlu (*кел* - gel, *кет* - git, *бол* - ol, *жаз* - yaz), olumsuz (*келме* - gelme, *кетпе* - gitme, *болма* - olma, *жазба* - yazma). -ma, -me, -ba, -be, -pa, -pe olumsuzluk ekleri fiillere bitişik yazılır. Ancak, ma/me, ba/be, pa/pe soru ekleri fiillerden ayrı yazılır. Örnek: *келе ме?* - gelecek mi?, *болады ма?* - olur mu? Örnek:

Екі тілде де етістіктер болымды және болымсыз болып екіге бөлінеді. Етістіктің болымды түрлері әрқашан бастапқы нұсқасында келеді, ал болымсыз түрлері -ma, -me, -ba, -be, -pa, -pe жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалады. Мысалы: болымды (*кел*, *кет*, *бол*, *жаз*), болымсыз (*келме*, *кетпе*, *болма*, *жазба*). -ma, -me, -ba, -be, -pa, -pe болымсыздық жалғаулары етістіктермен бірге жазылады. Мысалы:

k(e)rgek ötrü sèziks(i)zin ev barq **turgurmuş** k(e)rgek күntin (**olumlı**) (83 IIc) / gerek, bundan sonra şüphesiz ev **yapmak** gerekir, güneyde / *керек, одан кейін күмәнсіз үй салу керек, оңтүстікте*;

tükel bilir tavar **tilemez** tınl(ı)ğlar az üküş tileyür tükel (**olumsuz**) (3 IId) / her şeyi bilip, âlim olup mal – mülk (zengin olmayı) **istemeyen** canlılar az, çok isteyip

yetersiz, bilgisi / бәріне мәлім мал-мүлікті (байлықты) қаламайтындар аз, көп қалайтын білімі жеткілікті;

bilgeler alqu muni **bilmez uqmaz** ötgürü **umazlar** taqı yme (**olumsuz**) (211 Ia) / akıllılar hepsi bunu **bilmez, anlamaz**, başından geçirmeyince **ummazlar** yine de / aqылдылар бәрі мұны **білмейді, түсінбейді**, басынан өткізбей **түсінбейді** тағы да.

2.2.7.3. Şahıs Ekleri / Жіктік жалғауы

Şahıs ekleri eklenen kelime her zaaman yüklem görevinde oluyor. Özne ile bağlanıyor. Kelimelere şahıs ekleri I, II, III şahısta, tekil ve çoğul türünde ekleniyor. Kazakçada kelimeler dört gruba ayrılarak şahıs ekleri alıyor. Birinci gruptaki kelimeler otur, dur, yürü, yat fiilleri ile isimler ve zarflar yüklem görevinde olarak tekil ve çoğul türünde şahıs eklerini alıyor. Örnek:

Жіктік жалғаулары жалғанған сөздер әрқашан баяндауыш қызметін атқарады. Бастауышпен байланысады. I, II, III жақ, жекеше және көпше түрдегі сөздерге жалғанады. Қазақ тілінде сөздер төрт топқа бөлініп, жіктік жалғауларын қабылдайды. Бірінші топтағы сөздер отыр, тұр, жүр, жатыр етістіктерімен зат есімдер мен үстеулер баяндауыш қызметін атқарып жекеше және көпше түрінде жіктік жалғауларын алады. Мысалы:

Ben oturuyorum, öğrenciyim	Мен отырмын, оқушымын
Sen oturuyorsun, öğrencisin	Сен отырсың, оқушысың
O otur, öğrenci	Ол отыр, оқушы
Biz oturuyoruz, öğrenciyim	Біз отырмыз, оқушымыз
Siz oturuyorsunuz, öğrencisiniz	Сіз отырсыз, оқушысыз
Onlar oturuyorlar, öğrenciler	Олар отыр, оқушы

Eski Uygurcadaki şahıs eklerini de Kazakçadaki şahıs eklerindeki gibi gruplara ayırmaya çalıştık. Örnek: **olar** – III şahıs, çoğul eki, **tegirler** – fiil, Eski Uygurcada çoğul -lar, -ler ekleriyle yapılıyor, ancak Kazak dilinde o eklere lüzüm yok.

Көне ұйғыр тіліндегі жіктік жалғауларын да қазақ тіліндегі жіктік жалғаулары сияқты топтарға бөлуге тырыстық. Мысалы: **олар** – III жақ, көпше

түрде, **tegirler** – етістік, көне ұйғыр тілінде -лар, -лер көптік жалғауларымен жасалған, ал қазақ тілінде III жақта ол жалғаулардың қажеті жоқ. *Өрнек:*

et'öz bolup bodistvlar yolın бүтүрдiler кәніңе **olar** (137 IIc) / vücut olup budist yolunu bitirdiler (tamamladılar) sonunda **onlar** / дене болып будист жолын тәмамдады ең ақырында **олар**;

tüzgerinşiz yæg tüzü köni tuymaққа **tegirler** tüzü y(a)ruқ atl(1)ğ ((137) IIc) / benzersiz, en üst doğru aydınlanmaya **ulaştılar** evrensel ışık adlı / теңдессіз, жан-жақты тура жолдағы кемелденуге **жемми**, әмбебап жарық атты.

Екінші топтағы сөздер -а, -е, -ы және -ып, -ип, -п жұрнақтары арқылы жасалған етістіктер. Мысалы:

İkinci gruptaki kelimeler -a, -e, -y ve -ıp, -ip, -p ekleriyle yapılan zarf fiillerdir.

Өрнек:

Ben geleceğim, gideceğim	Мен барамын, кетемін
Sen geleceksin, gideceksin	Сен барасың, кетесің
O gelecek, gidecek	Ол барады, кетеді
Biz geleceğiz, gideceğiz	Біз барамыз, кетеміз
Siz geleceksiniz, gideceksiniz	Сіз барасыз, кетесіз
Onlar gelecekler, gidecekler	Олар барады, кетеді

Өрнек: **m(è)n** – I şahıs eki, tekil, **nomlayur** – öğretiyorum.

Мысалы: **m(è)n** – I жақ, жекеше түрі, **nomlayur** – үйретемін .

nom bitigig emti [mn] yme **nomlayur m(è)n** kênki klteci burhanlar yme nomlağağlar ((27) 28 IIc) / öğreti kitabı şimdi **ben öğretirim**, sonra gelecek olan Budalar da açıklayacaklar / *үйрету кітабын қазір мен үйретемін, кейін келетін бұрхандар да түсіндіреді.*

Üçüncü gruptaki kelimeleri fiilin hemen geçen zaman şekli (gitti, geldi) ve şart kipi (gitse, gelse) oluşturuyor. Bunlar tekil ve çoğul eklerini alıyorlar.

Үшінші топтағы сөздер етістіктің өткен шақ формасы (кетті, келді) және шартты рай түрі (кетсе, келсе). Олар жекеше және көпше жалғауларды қабылдайды.

Ben gittim, okusam	Мен кеттім, оқысам
Sen gittin, okusan	Сен кеттің, оқысаң
O gitti, okusa	Ол кетті, оқыса

Biz gittik, okusak

Біз кеттік, оқысақ

Siz gittiniz, okusanız

Сіз кеттіңіз, оқысаңыз

Onlar gittiler, okusalar

Олар кетті, оқыса

Örnek: **oķısar** – III şahıs, tekil eki, şart kipi. **teğintiler** - III şahıs, çoğul eki, fiil, hemen geçen zaman.

Мысалы: **oķısar** – үшінші жақ, жекеше, шартты рай. **teğintiler** - III жақ, көпше түрі, етістік, өткен шақ. Örnek:

udunu tutsar muntağ törün evrilser tek üç қата **oķısar** bo munça törlüg (75 IIc) / takip etse, böyle kanunla yürüse eğer o sütrayı sadece üç kere **okusa** böyle çeşitli / соңынан ерсе, осылайша заңмен жүрсе егер ол сутраны тек қана үш рет **оқыса** мұншама әртүрлі;

töpülerinte tuta teginip k(e)ntü k(e)ntü ergüsingерü yadılı **teğintiler** (464 IIc) / itaat ederek, baş üstünde tutarak herkes kendi evine dağılıp **gittiler** / төбелеріне көтеріп, бағынып әркім өз үйіне тарап **kemmi**.

Dördüncü gruptaki kelimeleri fiillerin emir kipi şekli oluşturuyor. Onlar da tekil ve çoğul eklerini alıyorlar. Örnek:

Төртінші топтағы сөздер етістіктің бұйрық рай түрінен жасалған. Олар жекеше және көпше қосымшаларды да қабылдайды. Мысалы:

Ben geleyim, gideyim

Мен барайын, кетейін

Sen gel, git

Сен бар, кет

O gelsin, gitsin

Ол барсын, кетсін

Biz gelelim, gidelim

Біз барайық, кетейік

Siz geliniz, gidiniz

Сіз барыңыз, кетіңіз

Onlar gelsin, gitsin

Олар барсын, кетсін

Örnek: **ol** – III şahıs tekil, **oķızun** – fiil, emir kipi.

Мысалы: **ol** – III жақ, жекеше, **oķızun** – етістік, бұйрық рай.

tuğsarlar yme bo nom bitigig üç қата **oķızun ol** oğul ögin[қаһын] (277 IIc) / doğarsa yine bu sutra kitabı üç kere **okusun o** oğlan annesine / туса да бұл сутра кітабын үш рет **оқысын ол** ұл анасына.

2.2.7.4. Fiillerde Çatı / Etістер

Kazakçada olduğu gibi Eski Uygurcada da 5 türlü çatı vardır. Onlar: *Heгіз etic* (Etken çatı), *Ырықсыз etic* (Edilgen çatı), *Өздік etic* (Dönüslü çatı), *Өзгелік etic* (Ettirgen çatı), *Ортақ etic* (İşteş çatı).

Kөне қйғыр тілінде де Қазақ тіліндегідей 5 түрлі etic бар. Олар: *Heгіз etic*, *Ырықсыз etic*, *Өздік etic*, *Өзгелік etic*, *Ортақ etic*.

Etken çatı “*Heгіз etic*” (kök hali, esas). Örnek: *ал* “al”, *алған* “alan”, *кел* “gel”, *келген* “gelen”, *келді* “geldi”. Etken çatı iki dilde de aynıdır.

Heгіз etic” (түбір күйі). Мысалы: *ал, алған, кел, келген, келді*. Heгіз etic екі тілде де бірдей.

Edilgen çatı “*Ырықсыз etic*” (kimin yaptıғы belli olmayan, ne yapıldığı bildirilen fiildir). Kazakçada edilgen çatı esasen -l, -ıl, -il ekleriyle yapılıyor. Bazen -n, -ın, -in ekleriyle de yapılıyor. Eski Uygurcada da aynı durumdur. Örnek: *közleri açıldı* (gözleri açıldı).

“*Ырықсыз etic*” (кімнің жасағаны белгісіз, не жасалғанын білдіретін etістік. Қазақ тілінде ырықсыз etic негізінен -л, -ыл, -ил жалғауларымен жалғанады. Кейде -н, -ын, -ин жалғауларымен де жасалады. Көне ұйғыр тілінде де қазақ тілімен бірдей. Мысалы: *közleri **ақылды*** (көздері ачылды- көздері ашылды).

nomluğ közleri alqu arıtı **ақылды** ögirdi sevintiler alquğun tüzgerinçsiz (223

Ис) / sutra gözleri hepsi **ақылды, temizlendi**, sevindi hep beraber eşsiz / cumpa

көздерінің бәрі **ашылды, тазаланды**, қуанды барлығы бірлікте баға жетпес

Dönüslü çatı “*Өздік etic*” (hareketi yapan bellidir). Örnek: *diye **adlandırıldı*** (diye adlandırıldı). Dönüslü çatı Kazakçada -n, -ın, -in, -l, -ıl, -il ekleriyle yapılıyor. Eski Uygurcada da aynı ekler kullanılıyor.

Өздік etic (әрекетті жасаушы белгілі). Мысалы: *diye **adlandırıldı*** (деп аталды). Өздік etic қазақ тілінде -н, -ын, -ин, -л, -ыл, -ил жалғауларымен жасалады. Көне ұйғыр тілінде де осы жалғаулар жалғанады. Мысалы:

tép **atandı** erki қамағ қуврағқа [y(a)rl(ı)ğ] y(a)rlıқazun bilelim uқalım [t(e)ŋrim] ((378) 379 Ид) *diye **adlandırıldı*** bütün topluma ferman buyursun

öğrenelim, anlayalım tanrım eski esas (soy) / *ден аталды барлық халыққа әмір берсін үйренейік, түсінейік тәңірім ескі негіз;*

өңі **kurtulur** emgek[] taluy ögүztin үнер менүлүг меніке (47 IIc) / başka eziyetten **kurtulur** deniz gibi ebedi mutluluğa / *басқа да қорлықтан құтылады, теңіз сияқты мәңгілік қуанышқа.*

Ettirgen çatı (yapılan hareketin başka birisi tarafından yapılmasıdır). Örnek: *Айшаны ұйықтамты “Ауşe’yi uyuttu”*. Kazakçada ettirgen çatı yapan ekler -it, -it, -t; -tır, -tir, -dır, -dir; -kız, -kiz, ğız, -giz; -ır, -ir; -ız, -iz’dir. Eski Uygurca ve Kazakçadaki ettirgen çatı ekleri hemen hemen aynıdır, ancak uygurca metinlerde -kız, -kiz, ğız, -giz eklerini henüz karşılaştırmadık.

Өзгелік etic - жасалған іс-әрекеттің басқа біреу тарапынан жасалуы. Мысалы: kitabı yazsa, **yazdırsa** (кітапты жазса жаздырсын). Қазақ тілінде өзгелік etic жасайтын қосымшалар -ыт, -ит, -т; -тыр, -тир, -дыр, -дир; -қыз, -киз, -ғыз, -гиз, -ыр, -ир; -ыз, -из. Көне ұйғыр және қазақ тілдеріндегі өзгелік eticтер жасайтын қосымшалар бірдей, дегенмен, көне ұйғыр тіліндегі мәтіндерде -қыз, -киз, -ғыз, -гиз қосымшалары әзірге кездескен жоқ.

bitigig bitiser **bititser** oқısar **okıtsar** azu özi (nomlasar) (52 IIc) / kitabı yazsa, **yazdırsa**, okusa, **okutsa** ya da özü öğrenseler / *кітапты жазса, жазғызса, оқыса, оқымса немесе өзі үйренсе.*

İşteş çatı (hareketi yapmaya bir değil birkaç kişi katılır). İşteş çatı Eski Uygurcada fiilin köküne -ş, -ış, -iş ekleri getirilerek, Kazakçada ise -s, -ıs, -is ekleri eklenerek kurulur. Örnek:

Ортақ etic – әрекетті жасауға бірден көп адам қатысады. Ортақ etic көне ұйғыр тілінде eticтіктің түбіріне -ш, -ыш, -иш қосымшалары жалғанып жасалады. Ал, қазақ тілінде болса, -с, -ыс, -ис жалғаулары жалғанады. Мысалы:

ikintike tuuşın teñin **körüşüp** tünür böşük boluşup (308 IIc) / birbirini eşit **görerek**, dönür olarak / *бір-бірін тең көріп, құда-жекжат болып;*

tütüslügü bolurlar ev iesi turқaru bulğanyuқ köñüllüg [öpkelig] (65 Ia) / **kavğalaşır** düşman olurlar ev sahibi daima (her zaman) karışıklık (kızkın) / **ұстасын** дұшпан болады үй иесі әрқашан аласапыран, өкпелі.

2.2.7.5. Fiilin Zamanları / Етістіктің шақтары

Hareket belli bir zaman ölçüsü içerisinde yapılıyor. Bunu fiil zamanları anlatıyor. İki dilde de zamanlar *Осы шақ* Şimdiki zaman, *Өткен шақ* Geçmiş zaman, *Келер шақ* Gelecek zaman olarak üçe ayrılıyor.

Şimdiki Zaman / *Осы шақ*

Şimdiki zaman hareketin o anda ve daima yani sürekli yapıldığını bildirir. Kazakçada şimdiki zaman ikiye ayrılıyor.

1. Kesin şimdiki zaman “*Нақ осы шақ*” (hareketin konuşulduğu anda yapıldığını bildirir). Örnek: *ол диванда отыр* “o kanefede oturuyor”; *ол кітап оқып отыр* “o kitap okuyor”.

tusu kıltımız bo nom bitigig [ayayu ağırlayu] tutar ***бітіуір оқуыр*** tınlığı [uzatı] (367 ІІс) / getirdik bu kitaba saygı gösteriyor, ***yazıyor, okuyor*** canlıları hep / *әкелдік бұл кітапқа құрмет көрсететін, жазатын, оқитын* тіршілік иелерін әрдайым

2. Değişken şimdiki zaman “*Ауыспалы осы шақ*” olarak (doğanın, yaradılışın daima yapılan hareketini bildirir). Örnek: *күн шығады* “güneş doğuyor”, *су ағады* “su akıyor”, *құс ұшады* “kuş uçuyor”.

Geçmiş Zaman / *Өткен шақ*

Geçmiş zaman “*Өткен шақ*” hareketin olup geçtiğini anlatıyor. Kazakçada geçmiş zamanın üç türü vardır. Onlar: *Жедел өткен шақ* Acele geçmiş zaman, *Бұрынғы өткен шақ* Geçen geçmiş zaman, *Ауыспалы өткен шақ* Değişken geçmiş zaman.

1. Acele geçmiş zaman “*Жедел өткен шақ*” (kendi gözüyle görmüş olayı hemen anlatıyorsa *жедел өткен шақ* oluyor. Ekleri: -dı, -di, -tı, -ti). Örnek: *мен кеттім* “ben gittim”, *ол оқыды* “o okudu”.

Eski Uygurcada görülen geçmiş zaman -DI (-dı, -di, -du, -dü, -tı, -ti, -tu, -tü) ekleriyle kurulur.

ötüg ***ötündi*** t(e)ğrim ne üçün bo nom bitig ((377) 378 ІІd) / istekte ***bulundu*** tanrım ne için bu kutsal kitap / өтініш ***өтінді*** тәңірім не үшін бұл қасиетті кітап.

2. Geçen geçmiş zaman “*Бұрынғы өткен шақ*” (başka birisinden duyduğunu anlatıyorsa veya eskiden gördüğü olayı arada zaman geçtikten sonra anlatıyorsa *бұрынғы өткен шақ* oluyor. Ekleri: -ğan, -gen, -қан, -ken). Örnek:

алғанмын алmışım, білген жоқпын “bilmedim”, жазыпсың “yazmışsın”, көріпін “görmüşüm”, ілменсің “asmamışsın”.

Eski Uygurcada öğrenilen geçmiş zaman *-mIş* (-miş, -miş) ekleriyle kurulur. Ayrıca *-mIş erti*, *-mIş ermiş* ekleri uzak geçmiş zamanı bildirir.

üç қата ол yêrde **оқımıш** k(e)rgek anta kên topraқ (81 IIc) / üç kere orada **okuması** gerek , ondan sonra yeri (toprağı) / үшін рет сол жерде **оқуы** керек, одан кейін жерді (топырақты).

3. Değişken geçmiş zaman “*Ауыспалы өткен шақ*” (yapılan hareket gelecek zaman anlamını veriyorsa o *ауыспалы өткен шақ* oluyor. Ekleri: -a, -e, -i + -tın, -tin). Örnek: *Сен киноға қашан баратын едің?* “Sen sinemaya ne zaman gidecektin?” *Алматыға баратынбыз* “Almatı’ya gidecektik”.

Eski Uygurcada sürekli geçmiş zaman *-(y)(X)r erti*, *-(y)(X)r ermiş* ekleriyle kurulur.

lar bo yêrdeki төрт төрлүг тѐрін қуврағы birle **y(a)rlıқayur** erti (09 IIc) / lar bu yerdeki dört türlü çok sayıdaki cemaatle birlikte **buyururdu** / лар бұл жердегі төрт түрлі өте көп жамағатпен бірге **бұйрық берді**.

үсүн bo nom bitigig yêeti қата оқисар өлmiş өг қаң өзүти anta қға оқ **қurtulur** (125 IIc) / için bu kitabı yedi kere okursa ölmüş ana baba ruhu böylece zorluktan **kurtulur** / үшін бұл кітапты жеті рет оқыса өлген ана әке рухы қиыншылықтан **құтылады**.

Gelecek Zaman / Келер шақ

Gelecek zaman “*Келер шақ*” hareketin söylendiği andan sonra yapılacağını anlatıyor.

Kazakçada gelecek zamanın üç türü vardır. Onlar: “*Болжалды келер шақ*” Tahmini gelecek zaman, “*Мақсатты келер шақ*” Hedefli gelecek zaman, “*Ауыспалы келер шақ*” Değişken geçmiş zaman.

1. Tahmini gelecek zaman “*Болжалды келер шақ*” (gelecekte hareketin yapılacağı belli değilse *болжалды келер шақ* oluyor).

Kazakçadaki ekleri: -ar, -er, -r). Örnek: *мен келермін* “ben gelirim”, *ол отырар* “o oturur”. Eski Uygurcada *-(A)r*, *-(X)r*, *-(y)Ur* (-r, -ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür); sonunda ünlü bulunan fiil tabanlarından sonra -yur, -yür şeklinde gelir). Örnek: *көрүр мен*, *көрүр сен*, *көрүр*, *көрүр биз*, *көрүр сиз*, *көрүрлер*, *сөзлейүр мен*, *сөзлейүр сен*, *сөзлейүр*, *сөзлейүр биз*, *сөзлейүр сиз*, *сөзлейүрлер*. Tahmini gelecek zamanın olumsuz, olumsuz

tahmini gelecek zamanın eki -maz, -mez üzerine eklenen menşeli şahıs eekleriyle kurulur. Örnek: tuymaz men, tuymaz sen, tuymaz, tuymaz biz, tuymaz siz, tuymazlar. (Şen S., 2021: 73).

yme bo nom bitigig üç ҡата оқисар алқу boş **bolur** тақı yme kim қайу тұл(ı)ғ ((111) 112 IIc) / yine bu sutrayı üç kere okusa hepsi serbest **olur** yine kim hangi canlı / тағы да бұл сутраны үш рет оқыса барлығы азат **болар** тағы кім қандай адам;

қодurlar ырақ теzerler bodsuz көligesiz **барырлар** neң ada tuda қılı (99 IIId) / bırakıp ayrılırlar, kaçarlar vücudsuz, gölgesiz **giderler**, hiç zarar vermeyi / *маспан кетеді, қашады денесіз, көлеңкесіз кетер, еш зиян келтіруді.*

2. Hedefli gelecek zaman “*Мақсатты келер шақ*” (hareketin yapılacağını hedef ederek gösteren fiillere *мақсатты келер шақ* diyorlar. Ekleri: -maқ, -mek, -baқ, -bek, -paқ, -pek). Örnek: *мен келмекпін* “ben geleceğim”, *біз үйренбекпіз* “biz öğreneceğiz”.
3. Değişken geçmiş zaman “*Ауыспалы келер шақ*” (hareketin yapısı gelecek zamanla aynıdır, ancak *ауыспалы келер шақ* olduğunu anlamlarına göre ayırt edebiliriz). Örnek: *мен ертең сағат 7-де тұрамын* “ben yarın saat 07.00’de kalkacağım”, *құс ұшады* “kuş uçacak/uçuyor”, *ол орысша сөйлейді* “o rusça konuşacak/konuşuyor”. Buradaki ilk cümle gelecek zamanı anlatıyorsa, ikinci ve üçüncü cümleler şimdiki zaman görevindedir.

Eski Uygurcada gelecek zaman -DaқI, -gAy, -gAқI ekleriyle yapılıyor. Olumsuz fiil çekiminde -çI ekiyle de kuruluyor.

bulуnsuz buçғaksız atı(ı)ғ bodunı alқu bodistvlar yorıғınça **yorıdaқı** bolup (139 IIc) / uçsuz-bucaksız” adlı halkı bütün budistlerin yaşam **biçimiyle yaşadılar** / ұшсыз-қиырсыз» атты халқы барлық будисттердің өмір сүру салтымен **ғұмыр кешеді**;

azu yėti ҡата оқızun ertinјү **tusulғay ҡutadғay** erüş үкüş (286 Ia) / veya yedi kere okusun aşırı derece **фaydası, kutu** çok / немесе жеті рет оқысын шектен тыс **пайдасы, құт-берекесі көп.**

2.2.7.6. Fiil Kipleri / Етістіктің райлары

İki dilde de fiillerin şahıslara, zamanlara, vs. göre değişmelerini fiilin kipleri diyorlar. Kazak dilinde dört türlü kip vardır. Onlar: *Ашық рай* Haber Kipleri, *Бұйрық рай* Emir Kipi, *Шартты рай* Şart Kipi, *Қалау рай* İstek Kipi.

1. Haber Kipleri “*Ашық рай*” (cümlede şimdiki, geçmiş, gelecek zamanların net görünüşü).

İki dilde de aynıdır. Örnek: *жазып отырмын* “yazıyorum”, *жаздым* “yazdım”, *жазамын* “yazacağım”.

sınarkı burhanlar uluşıntın **kelmiş** erüş üküş bodistv (08 IIc) taraftaki *Budalar* ülkesinden **gelmiş** çok sayıda *Bodhisatva* / *жақтағы Буддалар елінен келген өте көп Бодисатва*;

ançulayu erür meniñ **eşidmişim** yme bir ödün uluğ uluğı (05 IIc) böyledir benim **duyduğum** yine bir zaman büyüklerin büyüğü / *осылай менің естігенім тағы бір уақытта ұлылардың ұлысы*.

2. Emir Kipi “*Бұйрық рай*” (emir vermek anlamında kullanılan fiiller.

Kazakçadaki ekleri: II şahıs tekil, çoğul: -η, -ηη, -ηη; -ηız, -ηiz, -ηηız, -ηηiz; III şahıs tekil, çoğul: -sin, -sin). Örnek: *кел* “gel”, *тұрыңыз* “kalkınız”, *келсін* “gelsin”. Eski Uygurcada I şahıs tekil eki - (A)yIn, -(A)yAn, I şahıs çoğul eki – (A)Ilm. İnsanın kendi kendine emir vermesinin mümkün olmadığı yaklaşımıyla istek eki olarak da adlandırılıyor. II şahıs tekil eki - (X)η, -gII; II şahıs çoğul eki – (X)η, -(X)ηlAr; III şahıs tekil eki – zUn, -zu, -çun, III şahıs çoğul eki -zUn, -zUnlAr. (Şen S., 2021: 71). tuğsarlar yme bo nom bitigig üç қата **oқızun** ol oğul ögin[қаһın] (277 IIc) / doğarsa yine bu sutra kitabı üç kere **okusun** o oğlan annesine / *туса да бұл сутра кітабын үш рет оқысын ол ұл анасына*; burhan інче тәр у(a)rлықadı төзүн оғulum siz інче **uқиη** (317 IIId) / burhan böyle diye emretti soylu oğlanım siz böyle **anlayınız** / *бұрхан былай деп бұйырды текті ұлым сіз былай ұғыңыз*; қодуру **tuñlañlar** bo yertinçüde üstün t(e)ηri y(a)ruk altın (318 Ia) / çevirerek **dinleyin** bu yeryüzünde yukarı gökyüzü aydınlıktır aşağıdaki / *аударып тыңдаңдар бұл жер жүзінде жоғары көкжүзі жарық төмендегі*.

3. Şart Kipi “*Шартты рай*” (hareketin yapılma, olma olasılığını bildiren fiiller).

Kazakçadaki ekleri: -sa, -se. Örnek: *ол келсе киноға барар едік* “o gelse, sinemaya giderdik”. Eski Uygurcadaki şart kipinin ekleri: -sar, -ser. Eski Uygurcadaki şart kipi Kazakçadaki şart kipinden farklı şekilde birinci tip şahıs ekleri olarak adlandırdığımız zamir menşeli şahıs ekleriyle çekimlenmektedir. Örnek: *körser men* “görsem”, *titser sen* “feda etsen”, *yunsar* “yıkansa”, *tapınsar biz* “hizmet etsek”, *suıuşsar siz* “savaşsanız”, *tileseler* “dileseler”.

uzun yaş **tileser** bultuğmaz öleyin tēser yme ölü umaz ((450) 451 IIc) çok yaşamayı **dilerse** bulamaz öleyim derse yine ölemez / *көн өмір сүруді тілесе таба алмайды өлейін десе тағы да өле алмайды*; beş törlüg yini yme k(e)ntün bolmış [ol] tētir **ulğatsar** k(e)ntün uluğadur **qarısar** ((448) 449 IIc) / beş türlü vücut yine kendin olmuş odur yaşın **büyürse** kendin büyür **yaşlanırsın** / *бес түрлі дене тағы өзің болады жасың ұлғайса сайын өзің де қартаясың*; yme k(e)ntün qaryur **tuğsar** yme k(e)ntün tuğar **ölser** yme k(e)ntün ölür ((449) 450 Ia) / yine kendin yaşlanır **doğsan** yine kendin doğar, **ölürsen** yine kendin ölür / *тағы да өзің қартаясың, тусаң тағы да өзің туасың, өлсең тағы да өзің өлесің*.

4. İstek Kipi “Қалау рай” (hareketi yapanın isteklerini bildiren fiiller).

Kazakçadaki ekleri: -qı, -ki, -ğı, -gi; -qay, -key, -ğay, -gey). Örnek: *білгім келеді* bilmek istiyorum, *сөйлескім келді* konuşmak istedim. Eski Uygurca gramer kitaplarında Emir-İstek kipi birlikte geçiyor. (Ölmez, M., 2021:59).

ol yavlaq yek içgekniñ başı yēti öñi **yarılğay** inçe qıltı ali (375 IIId) / o kötü vampirin başı yediye **ayrılırsa** arjaka / *ол жаман вампирдің (қанішердің) басы жеті бөлікке бөлінсе аржака*;

erkligler yme **taplağaylar** yērig topraq(ı)ğ boş qodup **barğaylar** evde barqda ((293) 294 Ia) / güçler böylece **beğenen** yerlerini topraklarını boş bırakıp **gidecekler** evde / *күштер солай ұнатқан жерді босатып кетеді үйде*; ada tuda **bolmağay** ev barq **asılğay** asıg tusu **bolğay** tēp y(a)rılıqadı (295 IIId) / felaket olmasın ev mal mülk çoğalsın, kâr olsun diye emretti / *жамандық болмағай, үй-жай, мал-мүлік көбейсін, табысты болсын деп бұйырды*.

2.2.7.7. Sıfat Fiil / Ecimше

Sıfat fiiller, fiilin çok ilginç bir türüdür. Çünkü hem fiil, hem isim olabilme özelliği taşıyor. Fiil tabanlarına gelerek onları sıfatlaştıran eklerdir. Bazen bu sıfatlar kalıplaşarak tek başlarına isim olarak da kullanılabilirler. Kazakçada sıfat fiilin üç türü vardır. Onlar: 1. Geçmiş zaman sıfat fiil «Өткен шақтық есімше», 2. Değişmeli zaman sıfat fiil «Ауыспалы шақтық есімше», 3. Gelecek zaman sıfat fiil «Келер шақтық есімше». (Bekturov Ş., 2006:127)

1. Geçmiş zaman sıfat fiil «Өткен шақтық есімше» ekleri -қан, -ken, -ған, -gen.
2. Değişmeli zaman sıfat fiil «Ауыспалы шақтық есімше » ekleri -а, -е, -у + -тін, -tin.
3. Gelecek zaman sıfat fiil «Келер шақтық есімше» ekleri: -ар, -ер, -г.

Eski Uygurcada görülen sıfat fiil ekleri şunlardır:

Kazak Dilindeki Geçmiş Zaman Sıfat Fiil «Өткен шақтық есімше» Eklerine

Eski Uygurcadaki Anlamca Denk Gelen Ekler

-dUk (-duk/-dük/-tuk/-tük): Geçmiş zaman ifadesi veren sıfat fiil eki olup Kazak dilindeki Geçmiş zaman sıfat fiil «Өткен шақтық есімше» ekleri -қан, -ken, -ған, -gen eklerine denk gelmektedir. Örnek: tap-ma-duk neң *табылмаған зат* "bulmayan eşya" vb.

ağ(1)r tétir *tuğduқта* күн talulamaz ödi tegdükte ötrü tuğar (227 Ia) / ağırdır

doğarken seçtiğimiz gündür zamanı geldiğinde doğar / *қиын дүниеге келгенімізде таңдаған күніміз уақыты келгенде туады.*

-gAn (-gan/-gen/-kan/-ken): Kazak dilindeki Geçmiş zaman sıfat fiil «Өткен шақтық есімше» ekleri -қан, -ken, -ған, -gen eklerine denk gelmektedir. Örnek: çarpan er *шапқан ер* (шабуылдаған адам) "saldıran adam".

tuğar ölür taluy ögüzte emgek *emgenür* burhanların nomın adın yme eşidmez (220 IIc) / doğar ölür denizde *eziyet çeker* burhanların kitabının adını yine duymaz / *туады өледі теңізде азап иезеді бұрхандардың кітабының атын тағы да естімейді.*

-mış (-mış/-miş): Geçmiş zaman ifadesi veren sıfat fiil eki olup Kazakçadaki

Geçmiş zaman sıfat fiil «Өткен шақтық есімше» ekleri -қан, -кен, -ған, -ген eklerine denk gelmektedir. Örnek: bışmış aş *ніскен ас* "pişmiş aş" vb.

t(e)ңri [*teңrisi*] burhan bo [*nom*] **y(a)rl(ı)qamış** y(a)rl(ı)ğ(ı)ğ yene ikileyü otğuradı b(e)lgülüg ((295) 296 Ia) / tanrı tanrısı burhan bu sutra **emriyle** yine bir kez daha çok anlaşılır net / *тәңірілердің тәңірісі бұрхан бұл қасиетті кітаптың әмірімен тағзы бір рет өте түсінікті*

Kazakçadaki Değişmeli Zaman Sıfat Fiilin «Ауыспалы шақтық есімше»

Eklerine Eski Uygurcadaki Denk Gelen Ekler

-dAÇI (-daçı/-deçi/-taçı/-teçi): Gelecek zaman ifadesi veren sıfat fiil eki olup Kazakçadaki Değişmeli zaman sıfat fiilin «Ауыспалы шақтық есімше » -a, -e, -y + -tın, -tin eklerine denk geliyor. Örnek: kelteçi arkış *келетін керуен* "gelecek kervan". ağıluğ luusı qamağ yekler yelpigler **adar(t)taçı** erkligler alqu barça yaşar (97 IId) / zehirli ejderhalar, bütün şeytanlar, cinler, **ayırıcı** güçler hepsi saklanırlar / *улы айдаһарлар, барлық шайтандар, жындар, бөлуші күштер барлығы жасырынады*; bulunsuz buçğaksız atl(ı)ğ bodunı alqu bodistvlar yorıñınça **yorıdaçı** bolup (139 IIc) / uçsuz-bucaksız” adlı halkı bütün budistlerin yaşam **biçimiyle** yaşadılar / *ұшсыз-қиырсыз» атты халқы барлық будисттердің өмір сүру салтымен ғұмыр кешеді.*

-gUÇI (-guçı/-güçi/-kuçı/-küçi): Eyleyen ifadesi veren sıfat fiil eki olup Kazakçadaki Değişmeli zaman sıfat fiilin «Ауыспалы шақтық есімше » -a, -e, -y + -tın, -tin. eklerine denk geliyor. Örnek: -kan-tök-güçi tınlıg *қан төгетін адам* "kan dökücü canlı" vb.

-gUIUg (-gulug/-gülüg): Çoğu zaman gereklilik ve zorunluluk bildiren sıfat fiiller türetir. Kazak dilindeki Değişmeli zaman sıfat fiilin «Ауыспалы шақтық есімше » -a, -e, -y + -tın, -tin eklerine denk geliyor. Örnek: bışrun-gulug törü *үйренілетін ереже* "öğrenilecek kaide" vb.

-(y) Ur (-ur/-ür/-yur/-yür): Geniş zaman ifadesi veren sıfat fiil eki olup Kazakçadaki Değişmeli zaman sıfat fiilin «Ауыспалы шақтық есімше » -a, -e, -y + -tın, -tin. eklerine denk geliyor. Örnek: közün-ür ažuñ *көрінетін әлем* "görünen dünya". ülügsüzi üçün **közünür** ažuñta etözleri ----- (8 IIc) / mutsuzlukları için **görünen** alemde vücutları / *бақытсыздықтары үшін көрінген* әлемде тәндери; ağ(ı)ğ kın)

kötürür ertinju emgek **emgenür** ir[irti] (ağ(ı)r (11 Ib) / ağır, son derece ağır **ceza** verdi ağır / *ауыр, өте ауыр жаза берді, ауыр*.

-sIg (-sig/-sig): Gereklilik ifadesi veren sıfat fiiller türeten bir ek olup Kazak dilindeki değişmeli zaman sıfat fiilin «Ауыспалы шақтық есімше» -a, -e, -y + -tın, -tin. eklerine denk geliyor. Örnek: alkansig törü *мақталатын заң* “övälesi töre”. emgekli meñili k(e)ntün kötürür **t(e)rsig** könig yme kıtaçı [yme] öz ((451) ІІс) / ızdırabı, sevinci kendi taşırса **tersi** ve doğruyu yapan yine kendi (öz) / *азанты, қуанышты өзі көтерсе, бұрыс пен дұрыс ты жасаған тағы да өз*. **-yUk (-yuk/-yük):** Geçmiş zaman ifadesi veren sıfat fiil eki olup Kazak dilinde -ma, -me, -ba, -be, -pa, pe olumsuzluk eklerini alan değişmeli zaman sıfat fiilin «Ауыспалы шақтық есімше» -a, -e, -y + -tın, -tin. eklerine denk geliyor. Örnek: көrmeyük oyunлар *көрілмейтін ойындар* “görülmemiş oyunlar”.

Kazak Dilinde Gelecek Zaman Sıfat Fiilin «Келер шақтық есімше» -ar, -er, -r Eklerine Eski Uygurcadaki Denk Gelen Ekler

-(X)gmA (-gma/-gme/-igme/-igme/-ugma/-ügme): Etken ve edilgen manada sıfat fiiller türetir. Kazak dilinde gelecek zaman sıfat fiilin «Келер шақтық есімше» -ar, -er, -r eklerine denk gelir. Örnek: keligme öd *келер заман* "gelecek zaman". **-gU (-gu/-gü/-ku/-kü):** Çoğu zaman gereklilik ve zorunluluk bildiren sıfat fiiller türetir. Kazak dilinde gelecek zaman sıfat fiilin «Келер шақтық есімше» -ar, -er, -r eklerine denk gelir. Örnek: ozgu yol *бостандыққа апарар жол* “kurtuluşa götüren yol” vb.

kılınç tétir kimke erser yme neñ **iringü övkilegü** ermez barça öz kılınçı (452 ІІс) / davranışdır kime yine **küserse** hepsi öz davranışındandır / *қарым-қатынасы кімге тағы өнкелесе бәрі өз іс-әрекетіне байланысты*.

-(A)r (-r/-ar/-er/): Geniş zaman ifadesi veren sıfat fiil eki olup Kazakçadaki gelecek zaman sıfat fiil «Келер шақтық есімше» ekleri: -ar, -er, -r eklerine denk gelmektedir. Örnek: keçer күн *өтер күн* “geçer gün” vb.

körür burhan nomın **eşidür** nom közi yaruyur tuğmaz batmaz (127 Ia) / **görür** burhan bilgisini **işitir** dharma gözü parlıyor doğmaz batmaz; **kөpөp** бұрхан ілімін **естіp**, дарманың (қасиетті негіздің) көзі жарқырап тұрады, тумаптын, батпайтын. **-mAz (-maz/-mez):** Olumsuzluk ifadesi veren sıfat fiil eki olup Kazakçadaki -ma, -

me, -ba, -be, -pa, pe olumsuzluk ekleriyle yapılan kelimelere denk gelir. Örnek: artamaz neң *бұзылмайтын зат* “bozulmaz nesne”.

bolmaz tınl(ı)ğlar üküş t(e)ñrim buşı bėrgeli aķı tınl(ı)ğlar az (4 IIđ) / **olmayan** canlılar çok tanrım, sadaka veren cömert canlılar az / *еместер көп тәңірім, садақа беретін жомарт адамдар аз*; түşer neң **bulmaz** yaş turķaru ekini **bütmez** yalıñ boğuzı **todmaz** (14 Ia) / katlanırlar hiçbir şey **bulmaz**, yazın ekini **çıkmaz** (bitmez), aç karnı **doymaz** / *ұшырайды, ештеңе таппайды, жазда егіні бітік шықпайды, аш қарыны тоймайды*.

-glI (-glı/-gli): Eyleyici niteliğinde sıfat fiiller türetir: edgü ögli tigin *жақсы ниетті (ойлы) шахзада* “iyi düşünceli prens”.

yavlaķ bilig barķa alķu alķınur söner amrılur edgü **ögli** köñül (76 IIc) / kötü bilgiler hepsi kaybolur, sona erir, **iyi** düşünceli gönül / *жаман ойлардың барлығы жоқ болады, бімеді, игі ойлы жүрек*; kıız birіşip kelin içgerіşip edgü **ögli** bağır bōşūk bolurlar tūñūr bōşūk (309 IIc) / kıız verip gelin alıp iyi **düşünceli** akraba olurlar dōñūr / kıız berіp kelін алып игі **ойлы** туыс болады құда.

2.2.7.8. Zarf Fiiller / Көсемше

Kazakçada yüklem görevinde kullanılmayan çekimsiz fiil biçimleridir. Bunlar cümlede özne, nesne veya niteleme grubu da olamazlar. Zarf görevi üstlendiklerinden Zarf fiil olarak adlandırılmışlardır. (Şen S., 2021: 77) Ancak Kazakçada zarf fiileri fiil görevini üstlenen fiilin bir türü olarak açıklarlar. Hatta fiili ayırdetmedeki esas ölçü olduğunu, çünkü zarf fiilin ekleri başka gruplarda kullanılmadığı söylenir. Kazak dilinde zarf fiilin üç türü vardır. Onlar: 1. Değişmeli zaman zarf fiil «Ауыспалы шақтық көсемше», 2. Geçmiş zaman zarf fiil «Өткен шақтық көсемше», Gelecek zaman zarf fiil «Келер шақтық көсемше». (Bekturov Ş., 2006:125)

1. Değişmeli zaman zarf fiil «Ауыспалы шақтық көсемше» ekleri -a, -e, -y.
Örnek: suçlayarak konuştu «*жазғыра сөйледі*», yanında (beraber) geldi «*ере келді*».
2. Geçmiş zaman zarf fiil «Өткен шақтық көсемше» ekleri: -ıp, -іп, -р.
Örnek: Şintas soyunup yatmış (çoktan) «*Шынтас шешініп жатып*

қалыпты», Nagima yemek pişirip, ayakları yere değmeden koşturuyor
«Нагима тамақ асып, табаны жерге тимей жүгіріп жүр».

3. Gelecek zaman zarf fiil «Келер шақтық көсемше» ekleri: -ğalı, -geli, -қалы, -keli. Örnek: Almatı’ya gidecek «Алматыға барғалы жатыр», біzi kontrol etmeye geldi «бізді тексергелі келді».

Eski Uygur Türkçesinde zarf fiil yapan ekler şunlardır:

Kazak Dilindeki Değişmeli Zaman Zarf Fiile «Ауыспалы шақтық көсемше»

Eski Uygurcadaki Denk Gelen Ekler:

-A, -I, -U (-a/-e, -ı/-i, -u/-ü): Bu zarf fiil eki, çekimli fiilin nasıl gerçekleştiğini gösterir. Kazak dilindeki Değişmeli zaman zarf fiile «Ауыспалы шақтық көсемше» denk gelir. Örnek: ala gel “alıp gel”, baka kör “bakıp gör” vb.

үсүн ертиңү k(e)rgeklig sav ayıtdıñız amtı siz қодуру тıñлаң otғuratı **nomlayu** bireyin (240 IIc) / için çok fazla gerekli bilgi sordunuz, şimdi siz, hepiniz dinleyin, sütrayı çok dikkatli **anlatıp** / үшін өте көп керекті ақпарат сұрадыңыз, енді сіз, түгел тыңдаңдар сутраны өте ұқыпты ұғындырып.

-dUkdA (-dukda/-dükde/-tukta/-tükte): Bu zarf fiil eki. Örnek: körtükte tezdi көргенде қашты “gördüğünde kaçtı”.

öltükte yme күн talulamaz ödi **tegdükte** ötrü ölür (228 Ia) / **öldiğimizde** yine seçtiğimiz gündür zamanı **geldiğinde** ölür / **өлгенімізде** тағы да таңдаған күніміз уақыты **келгенде** өледі.

Kazak Dilindeki Geçmiş Zaman Zarf Fiilin «Өткен шақтық көсемше»

Eklerine Eski Uygurcadaki Anlamca Denk Gelen Ekler:

-gInça (-gınça/-ginçe/-kınça/-kinçe): Bu zarf fiil eki Kazak dilindeki geçmiş zaman sıfat fiilin eklerine denk gelir. Örnek: küçi **yetginçe** tapıntı “gücü **yettiğince** hürmet gösterdi” күші **жеткенше** құрмет көрсетті.

-Xp (-p/-p/-ip/-up/-üp): Bağlayıcı zarf fiil ekidir. Kendisinden sonra gelen fiilden daha önce gerçekleştirilmiş olan fiili gösterir. Bu zarf fiil eki Kazak dilindeki geçmiş zaman zarf fiilin «Өткен шақтық көсемше» -ıp, -ip, -p eklerine denk gelir. bitip ıdzun жазып жіберсін “yazıp göndersin”.

emgeк **emgenip** edgü [*kılınç*] **kılıp** tēmin kiři et'özin bulurlar inçip (40 IIc) / acı **çeken** iyi amel (davranış) **kılan** kiři kendi özünü bulurlar böyle / *азан иегін, жақсы қылық көрсетін жүрген кісі өзін өзі табады*, сөйтіп; ötrü olurmış orunıntın örü turup oң egninteki tonın birtin **açınıp** tizin **çökidip** (011 IIc) / sonra oturduđu yerden ayağa kalkıp, sağ omzundaki elbisesinin bir tarafını **açıp**, diz **kırıp** / *одан кейін орынынан өре тұрып, оң иығындағы киімінің бір жағын ашып, тізесін бүгін*.

Kazak Dilindeki Gelecek Zaman Zarf Fiil «Келер шақтық көсемше» Eklerine Eski Uyгурcadaki Anlamca Denk Gelen Ekler:

-gAll (-galı/-geli/-kalı/-keli): Bu ekler amaç ve zaman sınırlandırması göstererek, "yapmak üzere", "yapmak için" ve "... dığından beri" anlamlarını verir. Kazak dilindeki gelecek zaman zarf fiile «Келер шақтық көсемше» denk gelir. Örnek: algalı bardı "almaya gitti" vb.

ervışğ nomlağlı nomçığ **örletgeli** saқınç saқınsar bo [darnı] ervışğ sözlezün (374 Ia) / arviş (büyü) öğreti vaazı vermeyi daha **güçlendirmeyi** düşünüyorsa bu dharna arşiv söylesin / *сиқыршылықты үйрену уағызын одан да мықты күшейтуді ойласа бұл дарна сиқыршы айтсын*.

-ken: Zarf fiil eki olarak yalnız er- fiiline gelerek erken "eken" biçimini kurar.

(y) In (-ın/-in/-yın/-yin): Nadir kullanılan bir zarf fiil ekidir. -ı/-i zarf fiil ekiyle +n vasıta ekinin birleşiminden oluşmuştur: téyin sözleti "diye söyledi".

uzun yaş tileser bultuқmaz **öleyin** tēser yme ölü umaz ((450) 451 IIc) çok yaşamayı dilerse bulamaz **öleyim** diye dilerse yine ölemez / *көп өмір сүруді тілесе таба алмайды өлейін деп тілесе тағы да өле алмайды*.

-mAdIn (-madın/-medin/-matın/-metin): Olumsuz zarf fiil ekidir. Kazak dilinde -ma, -me, -ba, -be, -pa, pe olumsuzluk ekleriyle yapılan kelimelere denk gelir. Örnek: bilmetin yazıntımız «білмей күнә жасадық».

muni **uқmadın** adınsıғрақ adıra tutsar azu ayıғ kılınçқа iyin barıp (195 Ib) / bunu **anlamadan** epeyce ayғı koyarsa veya kötü ameіe (davranışa) uyarak, takip ederek / *мұны ұқпай, біраз уақыт бөлек ұстаса немесе жаман қылыққа бейімделіп*.

-mışda (-mışda/-mişde/-mişta-mişte): Kazakçadaki «-қанда, -кенде, -ғанда, -генде» -қанда, -кенде, -ғанда, -генде biçiminin anlamını verir: yatmışda uıdı *жатқанда ұйықтады* "yattığında uyudu".

bo nom bitigig evinte oқıtsar ulatı üç қата **оқımıшта** bo (68 Ib) bu dini kitabı (sutrayı) evinde okutsa, ve üç kere **okudukta** bu / *бұл діни кітапты үйінде оқытса, және үш рет оқығанда бұл*; uluғ törü toқu éderler törü toқu **қılmıшта** kén yene söki (231 IIc) büyük tören yaparlar, tören **yaptıktan** sonra yine eski / *үлкен қонақасы беріледі, қонақасысын бергеннен кейін қайтадан eski*.

2.2.7.9. Yardımcı Fiiller / Көмекші етістіктер

Yardımcı fiiller Eski Türk yazıtları başta olmak üzere bugünkü çağdaş Türk dillerinin hepsinde vardır. Her iki dilde de yardımcı fiiller tek başlarına asıl işlevlerinde kullanılmayan, isim ya da fiil soylu söz veya söz öbekleriyle birleşerek yeni işlevler kazanan fiillerdir. Bu bağlamda yardımcı fiiller, isimlere doğrudan gelmek ve çekimlenmiş ya da özel biçimler kazanmış fiillere getirilmek suretiyle birleşik fiil oluştururlar.

Kazakçada yardımcı fiiller ikiye ayrılıyor.

1. Daimi (asıl) yardımcı fiiller “Тұрақты көмекші етістік”

2. Değişmeli yardımcı fiiller “Ауыспалы көмекші етістік”

Daimi (asıl) yardımcı fiiller “Тұрақты көмекші етістік” şunlardır: imek “e, (еді, екен, емес)”, etmek “ет”, demek “де”, yazmak “жазды”. Örnek: “айтып едім” söylemiş idim, “кеткен екен” gitmiş imiş, “жер етті” azarladı (yerle bir etti), “келеді деп” gelecek diye, “жығыла жаздады” az kaldı yıkılacaktı.

Değişmeli yardımcı fiiller “Ауыспалы көмекші етістік” bazen asıl fiil, bazen yardımcı fiil görevini yapıyor. Örnek: yardımcı fiil görevinde: “Бала жүгіріп бара жатты” çocuk koşuyordu (koşup gidiyordu), asıl fiil görevinde: “бөлмеде жатты” odada yattı.

Eski Uyгурcadaki yardımcı fiiller, Türkçenin gramer sistemine göre üçe ayrılır:

1. Asıl yardımcı fiiller

2. Şartla bağlı yardımcı fiiller

3. Tasviri yardımcı fiiller

2.2.7.9.1. Asıl Yardımcı Fiiller / Негізгі көмекші етістіктер

er- "imek", bol- "olmak", kıl- "kılmak" ve tur- "durmak" yardımcı fiilleri asıl yardımcı fiiller grubuna girer. Bu fiillerin genellikle isimlere getirilmesi suretiyle birleşik fiiller oluşturulur: bar erdi "var idi", kutlug bolzun "kutlu olsun", ülüş kıldı "parçalara böldü", şük turdı "hareketsiz kaldı" vb.

Көмекші етістіктердің негізгі тобына er- «еді», бол- «болу», қыл- «қылу, істеу» және тур- «тұру» етістіктері жатады. Бұл етістіктерді зат есімдерге қосу арқылы күрделі етістіктер жасалады: bar erdi «бар еді», қутлық болзун «құтты болсын», үлүш қылды «үлестерін берді», шук тұрды «қозғалмады» т.б.

eşidip kærtgünmedin ayıǵlasar burhanlar yrıǵı **ermez** tēp tēser ötrü ol tınlǵlar (442 Ис) / duyup inanmıyor, kötülük yapıyor, burhanlar emri **değildir** der sonra o canlılar / *ecimse de senbey жамандық жасайды, бұрхандар бұйрығы емес дейді сосын ол адамдар;*

kişi et'özin (bulup yene edgü) kılınç **kılmazlar** kærtü nomuǵ (41 Ib) / kişi kendi özünü bulup yine iyi amel **kılmazlar** gerçek dini kitabı / *адам өзін өзі тапса да жақсы қылық қылмай шын діни кітапты;*

umatın yanluǵ saǵınç **turgursar** inçe bilmeser bo m(e)niñ (216 Ia) / umarak, yanlış düşünüp **durursa** böyle bilmeser bu benim / *ойлап, жаңылыс (қате) ойлап тұрса бұлай білмесе бұл менің.*

2.2.7.9.2. Şarta Bağlı Yardımcı Fiiller / Шартты көмекші етістіктер

Zarf fiil eki almış ana fiile getirilen ay-, ayt-, anun-, alk-, bil-, id-, katıǵlan-kılın-, küse-, ugra-, ötün-, sakın-, tegin, té-, u-, yara-, yarlıka- vb. fiiller bu gruba girer. Ana fiile getirilen zarf fiil eklerinin en yaygınları -U, -A ve -gAll' dır: kıl-u u- "yapabilmek", tez-e bil- "kaçabilmek", yükün-geli anun- "hürmete hazırlan- mak" vb.

Негізгі етістікке ay-, ayt-, anun-, alk-, bil-, id-, katıǵlan- kılın-, küse-, ugra-, ötün-, sakın-, tegin, té-, u-, yara-, yarlıka, т.б. көмекші етістіктер жалғау арқылы

жалғанады. Негізгі етістікке жалғанатын кең тараған жұрнақтар -U, -A және -gAll: kul-u u- «жасай алу», tez-e bil- «қаша алу», yükün-geli anun- «құрмет көрсетуге дайындалу» т.б.

burhanlarnıñ köñüli [etözi] tétir **tép bilmiş** k(e)rgek ne üçün tép tèser kim ol tınl(ı)ğ (150 IIc) / burhanlar kalbidir **diye bilmek** gerek ne için diye söyler o canlı / *бұрхандардың жүрегі (өзі) **ден білу** керек не үшін деп сұрар ол адам;*

üçün ertinü k(e)rgeklig **sav ayıtdınız** amtı siz қодуру тıлаң otğuradı nomlayu (240 IIc) / için çok fazla gerekli **bilgi sordunuz**, şimdi siz, hepiniz dinleyin, sütrayı çok dikkatli anlatıp / үшін өте көп керекті **ақпарат сұрадыңыз**, енді сіз, түгел *тыңдаңдар сутраны өте ұқыпты ұғындырып.*

2.2.7.9.3. Tasvirî Yardımcı Fiiller / Ауыспалы мағынадағы көмекші етістіктер

Zarf fiil eki almış ana fiile getirilen ve kendi anlamlarından uzaklaşarak ana fiilin anlam içeriğini betimleyen yardımcı fiillerdir. Şarta bağlı yardımcı fiilerden en belirgin farkları, asıl anlamları dışında kullanılmalarıdır. Tasvirî yardımcı fiilerle kurulan birleşik fiillerde en çok -(X)p ve -U zarf fiil ekleri kullanılır. Bu başlık altında al-, alk-, ayt-, bar, bér, id, kal-, kel-, kod-, olur, tart-, tur-, yat- vb. fiiller ele alınabilir: ay-u bér- "söyleyivermek", kü-yü tut- "sürekli korumak", ölüp bar- "ölüp gitmek" vb.

Олар негізгі етістікке көсемшенің жұрнағы арқылы жалғанып, негізгі етістіктің мағыналық мазмұнын сипаттайтын, өз мағынасынан алшақтайтын көмекші етістіктер. Шартты көмекші етістіктерден ең айқын айырмашылығы олардың бастапқы мағынасынан тыс жұмсалыуында. -(X)p және -U көсемшенің жұрнақтары көмекші етістіктермен жасалған күрделі етістіктерде жиі қолданылады. Ауыспалы мағынадағы көмекші етістіктерді талқылағанда al-, alk-, ayt-, bar, bér, id, kal-, kel-, kod-, olur, tart-, tur-, yat- т.б. көмекші етістіктерді қарастыруға болады: ay-u bér- «айту», kü-yü tut- «үнемі қорғау», өліп бар- «өлу» т.б.

sizlerni üçün otğuraқ **nomlayu bèreyn** ol kim ertmiş (26 Ia) / sizler için kesin ve açık bir şekilde **anlatıyım** o kim imiş / *сіздер үшін жан-жақты **түсіндіремін** ол кім екенін;*

saçığ töküк **ayu bérürler** tapıntururlar uduntururlar aş içgü ağı bar(ı)m bértrür ((265) 266 Ia) / içki (adak olarak) sunmayı **söylerler**, tapındırırлар, yükündürürler yiyecek ve içecek, zenginlik verdirirler / *iшimдік (құдай жолына деп) ұсынуды бұйырады, табындырады, жүгіндіреді жейтін, ішетін ас, байлық бергізеді;*

küyü küzedü tutar biz emti yme t(e)ñrim y(a)rl(ı)kasar tarni ervişimzni ötünelim ((367) 368 Ia) / (koruyoruz) **nöbet tutuyoruz** şimdi yine tanrım emretse dharna avişimizden (büyülerimizden) isteyelim / *(қорғаймыз) күзетеміз қазір тағы тәңірім бұйрық берсе дарна авишымыздан (сиқыршыларымыздан, көзбояушыларымыздан) сұрайық.*

2.2.8. Söz Dizimi / Синтаксис

Eski Uygurcanın söz dizimi Kazakçanın söz dizimi kurallarına uygundur. Söz dizimi Kazak dilinde kelimelerin birbiriyle bağlanma yöntemlerine göre beşe ayrılır. Onlar: 1. Kıyısı (çarpı bağlanan cümle, özne ile yüklem bağı), 2. Mengeru (cümlelerin yalın ve ilgi halleri dışındaki bütün hallerle kurulması), 3. Matasu (cümlede ilgi ve iyelik eki ilişkilerinin olması), 4. Kabısu (cümlede kelimelerin zarf ve dolaylı tümleçlerle ilişkisi), 5. Canasu (cümlede dolaylı tümleç ile yüklem ilişkisi). Eski Uygurcada da Kazakçada olduğu gibi özne cümlelerin başında, yüklem ise sonunda bulunur. Birleşik cümlelerde ilk önce yan cümle, sonra da ana cümle bulunur.

2.2.8.1. Söz Dizimi Bağlanma Yolları / Сөз тіркесінің байланысу түрлері

Қиысу

Şahıs ve çoğul eklerini alan kelimenin yalın halindeki kelime ile ilişkisini çarpışma (қиысу) diyoruz. Örnek: **meniñ eşidmişim** – özne ile yüklem ilişkisi. ançulayu erür **meniñ eşidmişim** yme bir ödün uluğ uluğı (05 IIc) / böyledir **benim duyduğum** yine bir zaman büyüklerin büyüğü / *осылай менің естігенім тағы бір уақытта ұлылардың ұлысы.*

Меңгеру

Kelime ile kelimenin yalın ve ilgi halleri hariç, diğer hal ekleriyle ilişkisidir. Örnek: **uluşıntın kelmiş** – “uluşıntın” ayrılma hali ekiyle, “kelmiş” fiilden yapılmış yüklem.

sınarkı burhanlar **uluşıntın kelmiş** erüş üküş bodistv (08 IIc) / taraftaki *Budalar ülkesinden gelmiş* çok sayıda *Bodhisatva* / *жақтағы Буддалар елінен келген өте көп Бодисатва*.

Матасы

İlgi hali ekiyle iyelik ekinin ilişkisidir. Örnek: **burhanlarnıñ köñüli** – “burhanlarnıñ” ilgi hali ekiyle, “köñüli” iyelik ekiyle yapılmış.

burhanlarnıñ köñüli [etözi] tétir tēp bilmiş k(e)rgek ne üçün tēp tēser kim ol tınl(ı)ğ (150 IIc) / **burhanlar kalbidir** diye bilmek gerek ne içün diye söyler o canlı / *бұрхандардың жүрегі (өзі)деп білу керек не үшін деп сұрар ол адам*.

Қабысу

Zarf tümleci ile ona bağlanacak kelime ve dolaylı tümleç ile ona bağlanacak kelime arasındaki ilişkidir. Nasıl? hangisi? ne kadar? sorularına cevap veriyor.

Örnek: **tört törlüg** - zarf tümleci.

lar bo yérdeki tört törlüg tērin kuvrağı birle y(a)rlıkayur erti (09 IIc) / lar bu yerdeki **dört türlü** çok sayıdaki cemaatle birlikte buyururdu / *лар бұл жердегі төрт түрлі өте көп жамағатпен бірге жарлықарды*.

Жанасы

Dolaylı tümleç ile yüklem ilişkisidir. Durum zarfları hariç diğer zarfların veya edatların kendisinden bir sonraki kelime ile ilişkisidir. Örnek: **uzun yaş** – “uzun” miktar zarfıdır. “uzun” aynı zamanda dolaylı tümleç, “yaş” yüklem.

uzun yaş tileser bultuqmaz öleyin tēser yme ölü umaz ((450) 451 IIc) / **çok yaşamayı** dilerse bulamaz öleyim diye dilerse yine ölemez / *көп өмір сүруді тілесе таба алмайды өлейін деп тілесе тағы да өле алмайды*.

2.2.8.2. Cümlelerin Öğeleri / Сөйлем мүшелері

Kazakçada cümlelerin öğeleri 5’е ayrılır: “бастауыш” özne, “баяндауыш” yüklem, “анықтауыш” zarf tümleci, “толықтауыш” nesne, “пысықтауыш” dolaylı tümleç.

Eski Uyгурcadaki cümle öğelerini de 5’е ayırabiliriz.

Бастауыш / Özne

Cümledeki düşüncenin sahibidir. **kim? ne?** sorularına cevap verir. Örnek: **burhan** – kim?

t(e)ñri t(e)ñrиси **burhan** yarlıkâmıș t(e)ñrili yêrlite (02 IIc) / tanrıların tanrısı burhan emretmiş yer ve gökyüzünde / *тәңірілердің тәңірісі бұрхан әмір берген жер мен көкте.*

Баяндауыш / Yükleme

Yüklem, cümledeki en önemli ögedir. Çünkü cümledeki düşünceyi tamamlayarak, dinleyiciye veya okuyucuya anlaşılır halde iletir (Bekturov Ş., 2006:187). Örnek: **üzülmez** – yüklem.

ötgürü bökünki künke degi tuğa ölü uluğ sapıg **üzülmez** (015 IIc) / bundan başka бүгüne kadar doğmak ölmek süreci **kesilmemiştir** (durmamıştır) (devam etmiştir) / *өткеннен бүгінге дейін туу, өлу үдерісі үзілген жоқ, әрқашан жалғасын тапты.*

Толықтауыш / Nesne

Cümle içinde nesne yalın ve ilgi hallerinden başka hal eklerinin tümüyle ilişkide olur. Örnek: **tınl(ı)ğlarda** – nesne.

t(e)ñrim inçip bo қамағ **tınl(ı)ğlarda** bilgiler az biligsizler (016 IIc) / tanrım ancak bu bütün **canlılarda** bilgililer az, cahiller / *тәңірім осылайша бұл барша адамдарда даналар аз, надандар.*

Пысықтауыш / Dolaylı Tümleç

Fiilden yapılmış ögenin sıfatını açan, anlatan onun durumunu, sıfatını, miktarını, zamanını, mekanını, nedenini ve hedefini bildiren cümle ögesi nesnedir. Ne zaman? Nerede? Nasıl? Hangi? Nereye doğru, neden? Ne amaçla? Ne kadar? sorularına cevap veriyor (Bekturov Ş., 2006:193). Örnek: **aşnuқи азunta** – ne zaman? Dolaylı tümleç. [neñ] bilmez uқmaz kim m(e)niñ **aşnuқи азunta** kılmıș öz kılnçım (16 Ia) / **önceki hayatımdaki** benim (kendi) yaptığım amellerim bana öyle acı çektirdiğini kimse bilmiyor, anlamıyor / *өткен (бұрынғы) өмірімде жасаған менің әрекеттерім маған қаншалықты азап шектіргенін ешкім білмейді, түсінбейді.*

Анықтауыш / Zarf Tümleci

İsim anlamını veren kelimelerden ya da isimden yapılan bütün cümle öğeleri sıfatını, sayısını, miktarını, kime veya neye ait olduğunu açıklar. Örnek: **құtsuz қови тınl(ı)ғларқа**, **құtsuz қови** – hangi? **tınl(ı)ғларқа** – isim.

tép emtı t(e)ñrim bo **ğutsuz ħovi tınl(ı)ğlarğa t(e)rs** biligin (19 Ic) / diye, şimdi
tanrım bu **mutstuz canlıları ters** bilgilerinden / *ден, енді тәңірім мына бақытсыз
жандарға теріс ойларынан.*

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SONUÇ

Aynı kökten gelen iki dili gramer yönünden karşılaştırırken göze çarpan büyük bir fark görülmedi. Cümle yapısı, yapım ve çekim eklerinin ekleniş şekilleri Eski Uygurca ve Kazakçada aynıdır. Leksikon olarak iki dilde aynı anlamda kullanılan kelimeler çoktur. Ancak birisi eski birisi yeni iki akraba dil arasındaki büyük fark kullandıkları yazılarındanadır. Bildiğimiz gibi Eski Uygur yazısı Uygurların Soğud kökenli harflerden kendi dil özelliklerine uygun şekilde yaptıkları alfabesidir. Kazak dili ise kiril yazısını kullanmaktadır.

Çalışmamızda Eski Uygur ve Kazak dillerinin dil sistemi içerisinde incelenmesi alt başlığında Eski Uygurca ve Kazakçanın fonetik özelliklerini karşılaştırırken göze çarpan ses değişiklikleri Eski Uygurcadaki y (ñe), i (и), ç (ч), ş (ш), k (к), ğ (ғ) seslerinin Kazakçada j (ж), i (і), ş (ш), s (с), g (г), v (у) sesleriyle kullanılmasıdır. Örneğin: yalğan = Kz. jalğan “yalan”, yol = Kz. jol “yol”, yarlıka = Kz. jarılqa- “emretmek” (Eski Uygurcadaki y sesi Kazakçada j sesine dönüşüyor), kişi = Kz. kisi “insan”, ekin = Kz. egin “ekin”, eşid- = Kz. esit- “duymak” (Eski Uygurcadaki i (u) sesi Kazakçada i (і) sesine dönüşüyor), çin = kz. şın “gerçek”, çıgay = Kz. şığay “fakir” (Eski Uygurcadaki i (u) sesi Kazakçada ı (и) sesine dönüşüyor), barça = Kz. barşa “hepsi” (Eski Uygurcadaki ç (ч) sesi Kazakçada ş (ш) sesine dönüşüyor), boş = Kz. bos “boş”, taş = Kz. tas “taş”, kuş = Kz. qus “kuş”, aş = Kz. as (yemek) “aş” (Eski Uygurcadaki ş (ш) sesi Kazakçada s (с) sesine dönüşüyor), ekin = Kz. egin, kênki = Kz. keyingi “sonraki”, tökül- = Kz. tögil- “dökülmek”, tükel = Kz. tügel “hepsi” (Eski Uygurcadaki k (к) sesi bazen Kazakçada g (г) sesine dönüşüyor), ağır = Kz. avır “ağır”, ağığ = Kz. avrur “hasta”, bağır = Kz. bavır “kardeş” (Eski Uygurcadaki ğ (ғ) sesi Kazakçada v (у) sesine dönüşüyor). Ayrıca Kazakçada tarihi söz varlığımızdaki ğ (ғ) sesi kelime sonundaki düşüyor. Örneğin, kıtluğ = Kz. kıttı “kutlu”, sarığ = Kz. sarı “sarı”, kiğığ = Kz. kişi “küçük”, tarığ = Kz. tarı “darı”, uluğ = Kz. ulu “büyük”, kıtığ = Kz. kıttı “sert”.

Eski Uygur ve Kazak dillerindeki ortak kelimeleri karşılaştırarak bazı kelimelerin eski fonetik ve anlamsal gelişimini tespit edebiliriz. Eski Uygurcadaki yazılı eserlerde yer alan kelimelerin büyük bir kısmı bugün Kazakçada fonetik

değişikliklere uğramış olsa da ana kökleri ve sözlüksel anlamları korunmuştur. Birçok tarihi kelimeler anlam ve şekil bakımından hiç değişikliğe uğramamıştır. Örneğin: kēñ "(Kz. keñ “geniş”), kel- (Kz. kel- “gel”), ol (Kz. ol “o”), öl (Kz. öl- “öl”), sansız (Kz. sansız “sayısız”), kün (Kz. kün “gün”), sarañ (Kz. sarañ “cimri”), kara (Kz. qara “siyah”), ırak (Kz. uzaq “uzak”), men (Kz. men “ben”), ün (Kz. ün “ses”), han (Kz. han “han”), toprak (Kz. topıraq “toprak”), sıñar (Kz. sıñar “çift”), kudıq (Kz. qudıq “kuyu”), vs.

Tabii anlam ve şekil yönleriyle, bazen tamamıyla değişen kelimeler de çoktur. Çünkü dil bir canlı varlıktır. Tarihi kelimelerimizden sayılan *arığ* kelimesi “saf” anlamına gelirken, modern Kazakçada *aruv* “güzel kız” anlamına gelir. Bugün Kazakçada *aruv* kelimesi “güzel bir kız, bir kadın” anlamına gelirken, 15-16. yüzyıl Kazak şiirlerinde iyi, mükemmel, kusursuz, harika anlamlarında delikanlıya, ata hitap ederek kullanılmıştır. Ayrıca Kazakçada şeref anlamına gelen “ar” sözcüğünün, Eski Türk dillerindeki “arı” sözcüğünden “ı” sesinin kaybolması sonucu olduğu da söyleniyor.

Eski Uygur ve Kazak dillerinin sözcüksel paradigmalarını karşılaştırırken Eski Uygurca ve Kazakçadaki eşesli (omonimler) kelimelerin şekil ve anlam bakımından birbirine çok yakın olduğunu gördük. Örneğin, ot (ot) kelimesi Eski Uygurcada ateş yani yanan şey ve yeşillik anlamında kullanılıyorsa, Kazakçada da *ot* kelimesi esas olarak çeşitli nesnelerin aydınlık ve sıcaklık vererek yanması anlamını vermekle birlikte, ot yani yeşillik anlamında da kullanılmaktadır. Mesela, Kazakçada çimenlik araziye “ot yer” (Kz. ot jer) denilir.

İki dildeki eşanamlı kelimeler de eşesli kelimeler gibidir. Eski Uygurcadaki *sözleyü, tēyür, ayıtıp* kelimeleri *söyledi, dedi, sordu* anlamlarını vererek eşanamlı kelimeler sayılıyorsa Kazakçada da “söyledi” (Kz. сөйледі) söyledi, “dedi” (Kz. деді) dedi, “ayıttı” (Kz. айтты) ayıttı fiilleri aynı anlamı veriyor. Ancak Eski Uygurcada *ayıt-* kelimesi *sormak* anlamını verirken Kazakçada söylemek anlamında kullanılarak biraz anlam değişikliğine uğruyor. Bugün Kazakçada kullanılmayan tarihi eşanamlı kelimelerimiz de çoktur. Örneğin, Eski Uygurcada *tişi, yutuz, iş* kelimeleri eş, hanım, karı, kadın anlamını veren eş anamlı kelimelerdir. Kazakçada *tişi, yutuz, iş* kelimeleri hiç kullanılmıyor. Günümüzde *tişi* ve *iş* ifadeleri Türk dillerinin içinde Oğuz grubunda (Türkçe, Azeri ve Türkmen dillerinde) kadın için iş/eş kelimesi, tüm canlıların

(hayvanlar dahil) dişileri için tişi/dişi kelimesi yaygın kullanılmaktadır. İki dildeki zıt anlamlı kelimeler de çok benziyor. Eski Uygurcada yumuşak ve sert, geniş ve dar kavramlarını veren yumşak (**yumşak**) ve katgı (**katğı**), kên (**kên**) ve tar (**dar**) kelimeleri Kazakçada da (**жұмсақ, қатты (қамал)**) yumuşak ve sert, (**кең, тар**) geniş ve dar anlamını vermektedir.

Çalışmamızda Eski Uygur ve Kazak dillerinin sözcüksel-anlamsal gruplarının karşılaştırılmasını yaparken tezimizin temel malzemesi olan Sekiz Yükmek Yaruk metnindeki soyut kavramları ifade eden (örnek: **bil- uq-** (Kz. билу ұғу) «biluv, ukuv» bilmek anlamak, **k(a)rariğ** (Kz. қараңғы) «karañğı» karanlık, **y(a)ruq** (Kz. жарық) «jariq», aydınlık), renk, kalite, sıfatı ifade eden **k(a)ra** (Kz. қара) «qara» siyah, **kızıl** (Kz. қызыл) «qızıl» kırmızı, **tar** (Kz. тар) «tar» dar, **kên** (Kz. кең) «keñ» geniş ve sayıları ifade eden (örnek: bir **bir**, iki **iki**, üç **üç**, dört **tört**, beş **bêş**, altı **altı**, yedi **yêti**, sekiz **sekiz**, dokuz **tokuz**, on **on**), hareketi ifade eden (örnek: **eşid-** (Kz. есты) «estuv» işitmek, duymak, **kel-** (Kz. келу) «keluv» gelmek, **örü tur-** (Kz. өре тұру) «öre turuv» kalkmak, **aç-** (Kz. ашы) «aşuv» açmak, **çök-** (Kz. шөгу) «şöguv» çökmek, **ötün-** (Kz. өтіну) «ötinuv» rica etmek), akrabalık ilişkileri ifade eden (örnek: **ög** (Kz. ана) «ana» anne, **қағ** (Kz. әке) «ake» baba, **bağrı boşüki** (Kz. құда) «quda» dönür, **kası kadaşı** (Kz. бауыр) «bavur» kardeş), doğa ve gök cisimlerini ifade eden **yêr** (Kz. жер) «jer» yer, **suv** (Kz. су) «su» su, (su), **tağ** (Kz. тау) «tav» dağ, **kün** (Kz. күн) «kün» gün, **ay** (Kz. ай) «ay» ay) kelimelerle birlikte insan organlarını (örnek: **kulkağ** (Kz. құлақ) «qulaq» kulak, **burn** (Kz. мұрын) «murın» burun, **til** (Kz. тіл) «til» dil), bitki isimlerini (örnek: **iğaç** (Kz. ағаш) «ağaç» ağaç, **hu'a** (Kz. гүл) «gül» gül), hayvan (örnek: **yılkı** (Kz. жылқы) «jılqı» at, **böri** (Kz. бөрі) «böri» kurt) ve kuş isimlerini (örnek: **luu** (Kz. ұлу) «uluv» luu, **kraquş** (Kz. қарақұс (бүркіт)) «qaraquş (bürkit)» kartal) ifade eden kelimeleri Kazak dilindeki kullanışlarıyla karşılaştırdık. Ayrıca dini inançlarla, sosyal gruplarla ilgili ve ev eşyalarını ifade eden (yiyecek isimleri, kıyafet isimleri) kelimeleri inceledik. İki dildeki kelimeleri yukarıda sıraladığımız kategorilere göre karşılaştırdığımızda benzerlik oranının yüksek olduğunu görüyoruz. Tabii her dilin kendine has özellikleri vardır.

Gramer olarak az çok değişikliklere karşılaşabiliriz. Eski Uygurcada çoğul ekleri +lar, +ler, +kün, +kun, +gün, +ğun; +t (+it, +it, +üt, +at); +an, +en şeklinde iken Kazakçada çoğul ekleri sadece +lar, +ler, +dar, +der, +tar, +ter'dir. +kün, +kun,

+gün, +gun; +t (+it, +it, +üt, +at); +an, +en ekleri Kazakçada çoğul ekleri olarak kullanılmıyor, ancak bazı kelimelerin kökleriyle birleşerek kalıplaşmış, bazen köklere eklenerek ulaç ve ortaç görevini üstleniyor. Örneğin: «ерен еңбегі үшін марапатталды» (tercümesi: erkek gibi çalıştığı için gurur belgesi aldı). Buradaki «eren eñbegi için» er - en “er” – kelimenin kökü, “en” – eskiden çoğul ekiyse, yani *erkekler* olarak çokluk anlamını bildiriyorsa, şimdi “eren” olarak kalıplaşmış kelimenin kökünü bildiriyor ve “eñbek” kelimesiyle birlikte kalıplaşmış ifade şeklinde birlikte kullanılarak, *eren eñbek* erkek gibi çok çalışmak anlamını veriyor.

Eski Uygurcadaki durumlar kategorisinde de ek sayısının az olduğu biliniyor. Eski Uygurcadaki ilgi halinin –nın (–niñ, –nuñ, –nüñ) ekleri Kazakçada +nıñ (+niñ, +nuñ, +nüñ); +tıñ, +tiñ, +tuñ, +tüñ; +dıñ, +diñ, +duñ, +dün olarak çeşitlilik gösteriyor. Eski Uygurcadaki yönelme halinde olay tam tersinedir. Eski Uygurca yaklaşma halinin ekleri +ğa, +ge, +қа, +ke; +а, +ә, +ра, +re; +ғару, +geru, +һару, +һеру; +ару, +erü türünde çok çeşit gösterirken, Kazakçadaki yaklaşma hali +ğa, +ge, +қа, +ke olarak Eski Uygurcadaki halinden çok daralarak az eklerle yapılıyor. Ancak, +ғару, +geru ekleri “тысқары, жоғары, қарай т.б.” (tıskarı “dışarı”, cogarı “yukarı”, karay “-a, -e doğru”) kelimelerin içinde kaynaşarak kalıplaşıyor, bazen ortaç, ulaç görevini yapıyor. Eski Uygurcadaki ayrılma halinin ekleri +dan (+den), +tan (+ten), +da (+de), +ta (+te)’dir. Kazakçada daralmış halinde sadece +dan (+den), +tan (+ten) olarak kullanılıyor. Eski Uygurcada hem ayrılma hem bulunma eki olarak kullanılan +da (+de), +ta (+te) ekleri Kazakçada sadece bulunma eki görevini üstleniyor. Eski Uygurcada +ı, +ıg, +ın, +nı ekleriyle yapılan belirtme durumu Kazakçada +dı, +di, +tı, +ti, +nı, +ni ekleriyle yapılarak biraz farklılık gösteriyor.

Kişi zamirleri iki dilde de aynıdır. ben, men “men”, sen, sin “sen”, o “ol”, biz “biz”, siz “siz”, olar “onlar”. Çalışmamızın asıl bölümünde Eski Türk Yazılı (Orhon) eserlerinde **ben** olarak karşımıza çıkan kişi zamininin Eski Uygurcada “b” harfi “m” harfine dönerek **men** olduğunu yazmıştık. Kazakçada da **men** şeklini koruyor ve **men** olarak kullanılıyor. Eski Uygurcada iki temel işaret zamiri vardır: onlar *bu* ve o, çoğul türü *bunlar*, *onlar*. Ancak Kazakçada bul (bu), ol (o), sol (şu), anau (şu), mınau (öbür), sonau (o) olarak çeşitleri çoğalıyor. Diğer zamir türleri iki dilde de aynı görevi yapıyor. Edatlar ve zarflar da iki dilde de hemen hemen aynı kullanılıyor.

İsimlere eklenerek sıfat yapan belirtme sıfatlarının ekleri de iki dilde de aynı görevi yapıyor. Tabii Kazakçada eklerin çeşidi çoğalıyor. Örneğin: isimlere de sıfatlara da eklenen +lığ, +lig, +luğ, +lүğ ekleri Kazakçada da çok yaygın kullanılıyor. +dık, +dik, +duk, +dük, +tık, +tik, +tuk, +tük ekleriyle de yapılıyor. **жамандық** (camandık) kötülük Eski Uygurca “ayıklıg”, **жақсылық** (caksılık) iyilik Eski Uygurca “edgölүg”, **кісілік** (kisilik) insanlık. +sız, +siz, +lı, +li ekleri bugün de aynı anlam, aynı görevde çok yaygın kullanılıyor.

Eski Uygur ve Kazak dillerindeki sayılar aynıdır. Ancak kullanılırken farklılık gösterir. Örneğin: Kazakça жиырма бес (yirmi beş) Eski Uygurca beş otuz olarak söylenir ve 30’dan sonraki onluklarda artuki kelimesi kullanılır.

İki dilde de hareketi bildiren fiiller iki dilde de aynı görevi yapıyor, aynı anlamı veriyor. Eski Uygurcadaki şimdiki zamanın eki -yır, -yir, -yur, -yür (**бітіүйр оқıуыр**) iken Kazakçada -r, -ır, -ir, -ur, -ür’dür (cazıp otur, aytıp catur, söylep tur). Fakat geçmiş zaman ekleri -DI (-dı, -di, -du, -dү, -tı, -ti, -tu, -tү) iki dilde aynıdır. Gelecek zaman eklerine gelirsek, Eski Uygurcada -DaçI, -gAy, -gAçI ekleriyle yapılıyor (örnek: **tusulğay қutadğay, yoridaçı**). Kazakçada tahmini gelecek zaman ekleri olarak bilinen -ar, -er, -r ekleri (örnek: **мен келермін** “ben gelirim”, **ол отыраp** “o oturur”) Eski Uygurcada -(A)r, -(X)r, -(y)Ur (-r, -ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür); sonunda ünlü bulunan fiil tabanlarından sonra -yur, -yür şeklinde geliyor. (örnek: **körür men, körür sen, körür, körür biz, körür siz, körürler, sözleyür men, sözleyür sen, sözleyür, sözleyür biz, sözleyür siz, sözleyürler**). İki dilde de fiilin kipleri aynıdır. Örneğin, şart kipi Kazakçada -sa, -se ekleriyle yapılsa, Eski Uygurcada -sar, -ser ekleriyle yapılıyor. İstek kipinin Kazakçadaki ekleri: -kı, -ki, -ğı, -gi; -қay, -key, -ğay, -gey olarak biliniyor (örnek: **білгім келеді** bilmek istiyorum, **сөйлескім келді** konuşmak istedim). Eski Uygurca gramer kitaplarında Emir-İstek kipi birlikte geçiyor (örnek: **yarılğay, taplağaylar, bargaylar, bolmağay, asılğay, bolğay**).

Hem fiil, hem isim olabilme özelliği taşıyan sıfat fiillerin Eski Uygurcada kullanılan eklerinin çoğu bugün Kazak dilinde kullanılmıyor yada farklı kullanılıyor. Zarf fiiller de aynı durumdadır. İki dilde de er- “imek”, bol- “olmak”, kıl- “kılmak” ve tur- “durmak” yardımcı fiilleri asıl yardımcı fiiller grubuna girer. Eski Uygurcanın söz dizimi Kazakçanın söz dizimi kurallarına uygundur. Eski Uygurcada da Kazakçada

olduğu gibi özne cümlelerin başında, yüklem ise sonunda bulunur. Birleşik cümlelerde ilk önce yan cümle, sonra da ana cümle bulunur.

Eski Uygurca da başka dillerden çeviri yapılabilecek kadar zengin kelime çeşidine sahip, kelime hazinesi çok zengin bir dildir. Bilindiği gibi dildeki çeşitli kelimeler o halkın başından geçirdiği olaylar ile tarihinin delilidir. Eski Uygurcanın zenginliğini kendilerinden kalan yazılı eserlerden öğreniyoruz ki metnimizde, çok sayıda omonim (sesteş), sinonim (eş anlamlı) ve antonim (zıt anlamlı) kelimeleri rastladık. Kazak dilinin başlangıç tarihinin belli bir dönemi olarak bildiğimiz Eski Uygurcada kullanılan sesteş, eş anlamlı, zıt anlamlı kelimeler Kazakçada da ses, anlam, tür, şekil olarak az çok değişikliklere uğrayarak halen kullanılmaktadır.

Bütün Türk dillerinde ikilemeler ifadeyi süsleyici ve güçlendirici nitelikte sık kullanılmıştır. Eski Uygurcada daha da ilgi çekici unsur kazanmıştır. Kazakçada da çok yaygın başvuru ifade şekilleridir. Eski Uygurcada kullanılan ikilemelerle Kazakçadaki ikilemeleri karşılaştırdığımızda Kazakçada bu ikilemelerin bazılarının ikinci kelimesinin değişikliğe uğradığını görüyoruz. Örneğin, **aqsaq čolaaq** – engelli (topal, kolsuz); Kazakçada genelde “aksak-toksak” (ақсақ – тоқсақ) olarak kullanılır, ikilemedeki ikinci kelime “toksak” anlamsız yani herhangi bir anlam vermeyen kelimedir. “Aksak – şolak” (ақсақ – шолақ) kelimesi de Kazakçada kullanılmaktadır. Üstelik, “şolak” kelimesi aynı Eski Uygurcadaki gibi “kolsuz” anlamını vermektedir. Kazakçada “aksak – şolak” (ақсақ – шолақ) kelimeleri ayrı ayrı kullanılıyor. İkisi de anlamlı kelimelerdir. **“Kurt - koñuz”** (kazakça құрт – қоңыз) ikilemesi de öyle bir kelimedir. Kazakçada “kurt – konuz” olarak da anlaşılmaktadır. Hatta, bazı illerde böyle de kullanılmaktadır. Fakat Kazak Edebi Dilinde genel olarak “kurt – karınca” (құрт - құмырсқа) kullanılıyor. **ogrı karakçı** – hırsız haydut; kazakça “ұры қарақшы, ұры қары” ikilemesi de “ұры қарақшы” olarak kullanmakla birlikte Kazak Edebi Dilinde “ұры қары” ikilemesinin çok kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak biri eski biri yeni akraba iki dil gramer yönünden az çok değişiklikler dışında aynıdır. Bugün Kazak dilinde aynı anlam, aynı şekil, aynı sesle kullanılan tarihi kelimeler çoktur.

Üçüncü Türk Kağanlığının dili olarak bildiğimiz Eski Uygurca Kazak ilminde en az ilgi duyulan alandır. Eski Uygurca bugün Kazakçanın tarihi dönemlerinin biri olmasına rağmen pek önemslenmeyen tarihi dillerimizdendir. Ancak değerli kültür

eserlerimizi arařtırmak ve Kazakça yayınlamak kendi k kenimizi   renmemiz,  z m z  bulmamız için oldukça önemlidir.

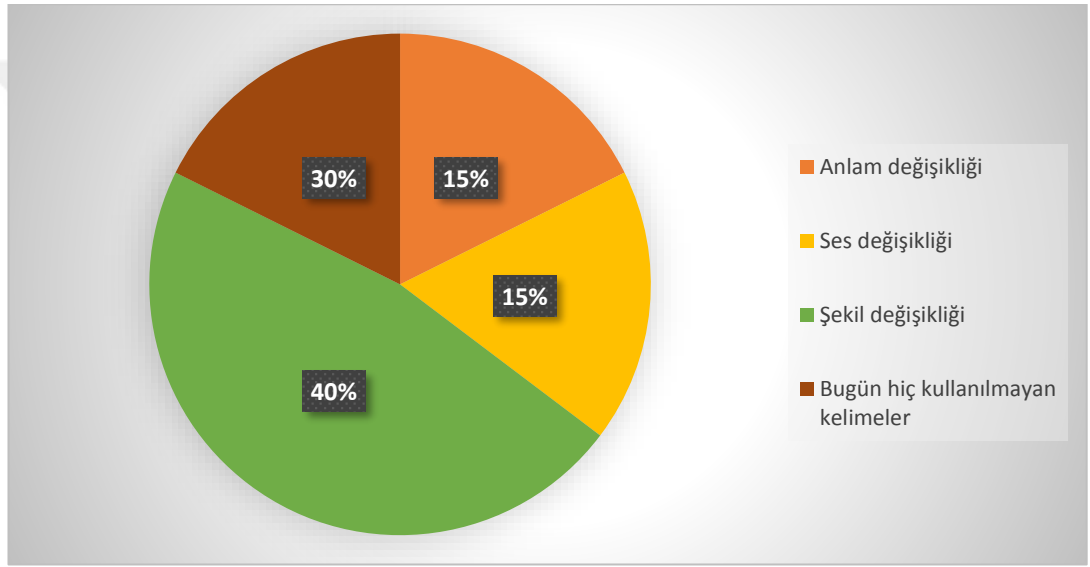
Eski Uygurca ve Kazakçadaki ses, anlam ve řekil değiřikliklerini, ve bugün Kazakçada hiç kullanılmayan kelimeleri diyagram üzerinde řöyle açıklayabiliriz.

Ses De iřikli i % 15

Anlam De iřikli i % 15

řekil De iřikli i % 40

Bugün Hiç Kullanılmayan Kelimeler % 30

3.1. DİZİN / CƏZDİK

abila: dhāraṇī sözü; *дарани сөзі (будда дұғасы)* 372 < çin. avila (a-pi-luo); < skr. ābhīra

aç: aç, açlık, aç olmak; *аш, аштық, аш болу* 15, 265

aç yek içgek: aç şeytanlar; *аш шайтандар* 265

aç-: açmak (fiil); *ашу (етістік)* 147

aç- yad-: açıklamak, izah etmek, açmak, yaygın hale getirmek; *aça yada- açır, уауарак; ашып айту, анықтап түсіндіру, жария қылу; ача yada- ашып айту, жайып салу* 147

açıl-: açılmak; *ашылу* 223, 303, 433, (458) 459

açılmaқ: açılma; *ашылу* 259(260)

açın-: açmak, açık bırakmak; *ашу* 011

birtin açın-: bir tarafını açır; *бір жағын ашып* 011

açuқ: açık; *ашық, айқын, анық* (391)

ad: ad, isim; *ат, есім* 103, 220, (357)

ada: engel, zorluk, sıkıntı, tehlike; *кедергі, қиыншылық, қауіп* 62, 63, 69, 99, 232, 233, 263, 269, 281, 284, 295

ada tuda: tehlike, felaket; *қауіп-қатер, пәлекет* 62, 63, 69, 99, 232, 233, 263, 269, 281, 284, 295

adalan-: zarar görmek; *зиян шегу* 234

adasız: tehlikesiz; *қауіncіз* 49, 70, 262, 279, 370, (436)437, (453)454

adınaғu: başkaları, diğerleri; *басқа, басқалары* (113)114, 193, 204, 355

adınçığ: özellikle; *әсіресе* 222

adınçığ mungadınçığ: muhteşem, harika; *керемет, тамаша* 222

adınsıғraq: epeyce; *біраз уақыт* 195

adır-: ayırmak; *айыру, бөлу* 97, 195, 399, (414)415

adıra tut-: ayır tutmak; *бөлек ұстау* 195

adırt: fark; *айырым, өзгешелік* 257, (384)

adırt öñi: ayırım; *ерекшелік* (384)

adırtlıғ: açıkça; *анық, айқын* (391)

adırtsız: farklılaşmamış; *өзгеше болмай, айырмай, бөлмей* (411)

adkaṅgu: duyu nesnesi; *сезім мүшесі, сезіну* (190)

adkaṅguluksuz: koşulsuz; *шартсыз* (461)462

adkaqsız: nesnesiz; затсыз, объектісіз (361)362

adrıl-: ayrı olur, izolasyon olur; *бөлек болады, оқшауланады* 315, 325

adruk: çeşitli; *әр түрлі* (150)151, 163, 168, 174, (177), 183, (246), 316

adruk adruk: çeşitli çeşitli; *түрлі түрлі* (150)151, 163, 168, 174, (177), 183, (246)

adrukşuz: ayırt etmiyor; *ерекшеленбейді* 145, (355)356

ağı: varlık, zenginlik; *байлық* 233, (265)266

ağı barım: varlık, zenginlik; *байлық* 233, (265)266

ağılık: hazine, depo; *қазына, қойма* 87, 201, 207, 399, 416, 438

ağılık kömsülük, kömsü ağılık: hazine, depo; *қазына, қойма* 87, 207

kömsü ağılık bilig: hazine bilinç; *қойма санасы (қазына білімі)* 399, 416

üç ağılık nom: üç hazine kitabı (Sûtra, Abhidharma, Vinaya); *үш қазына кітабы* (Сутра, Абхидарма, Винайа) 201, 438

ağ(ı)r: ağır, zor; *ауыр, қиын* 11, 21, 29, 30, 44, 46, 72, 227, 263, (420)421

ağ(ı)rla-: hürmet etmek, saygı duymak; *құрмет көрсету, құрметтеу, қастерлеу, сыйлау* (35), 37, 53, 74, (114), 132, 144, 367, 369

ağrığ: acı çekmek, ağırmaq; *ауырсыну, ауыру* 62, 232

ig ağrığ: 62, 232 hastalık, hasta; *ауру-сырқау, ауру* 62, 232

ağ(ı)rl(ı)ğ: değerli, saygın, pahalı; *құнды, қадірлі* 36

ağuluğ: zehirli; *улы* 97

agam, egam: Āgama; (<skt. Āgama)

agam bitig: Āgama Sûtra (Buda dini yazıları); *Агама сутрасы (Будда діні жазбалары)* (415)

akani: dhāraṇī sözü; *дарани сөзі (будда дұғасы)* 372

al: yöntem, ifade etmek, anlam; *әдіс, білдіру, мағына* 20, 265

al çeviş: yöntem; *әдіс, әдіс-тәсіл* 20, 265

al(a)ṇadtur-: zayıflatmak, güçsüz bırakmak, bitkin düşürmek; *арықтату, жеңу, дымын құрту, күшінен айыру* 255

ali: ağacın adı; *ағаштың аты* 375

almır: açgözlülük; *ашкөздік* 71

az almır: şehvet; құмарлық 71

alp: kahraman, yiğit, cesur, zor, tehlikeli; *батыр, қаһарман, жаужүрек, қиын, қайын* 13, 259(260)

alqa-: övmek; *мақтау* 22, 238, (381)382

ög- alqa-: övmek; *мақтау, мадақтау* 22, 238, (381)382

alkıg: geniş, büyük; *алқалы, кең көлемде, үлкен* 07, 241, 243, 274

kên alkıg: geniş, büyük; *кең-алқалы, кең көлемде, үлкен* 07, 241, 243, 274

alkın-: güçsüzleşmek, zayıflamak, sona ermek, bitmek, tükenmek, yok olmak, azalmak; *әлсіреу, күші азаю, біту, жоғалу, жоқ болу* 76, 206

alkınçsız: tükenmez, bitmez, azalmaz; *таусылмайтын, бітпейтін, азаймайтын* (150)151, 163, 168, 174, 178, 183, 376, 406, 440

alkınçu: bitiş, son, nihayet; *соңы, аяғы, ақыр соңы* 205, (380)381

alkınçuқа tegi: yok oluncaya kadar, ölünceye kadar, tamamen, kesinlikle; *жоқ болғанға дейін, өле-өлгенше, барлығы, жаппай* 205, (380)381

alku: bütün, her, hepsi, tamamı; *бәрі, барлығы, баршасы, түгелі* 61, 69, 76, 89, 97, 104, 109, (111)112, 116, 139, 154, 161, 166, 172, 176, 181, 188, 211, 223, 244, 249, 279, 307, 329, 334, 342, 343, (346)347, 351, 370, 402, 422, 423, 424, 425, 426, 433, 444, 445, (458)459

alkuğun: hepsi birlikte; *барлығы бірге* 223, 244, 288, (363)364, (458)459, (461)462

altı: (altı otuz: otuz altı) altı (sayı adı); *алты (сан атауы)* 95, (134)135, 156, (189), 190, (190), (420)421, 428, 429

altın: altında, aşağıda; *астында, төменде* 88, (292)293, 318

altınç: altıncı; *алтынышы* 398

amrak: hoş, hoşlanılan şey, sevimli, aşık, sevgili; *ұнамды, ұнайтын нәрсе, жақсы көретін, хош, сүйікті, ғашық, қадірлі* 108, (250)

amrıl-: azalmak, yok olmak; *азаяды, жоқ болады* 76

amru: sürekli, daima; *әрдайым, үздіксіз* 73, 270

amtı: şimdi; *енді, қазір* 235, 240, (257)258

ança: öyle(ce), şöyle(ce), tıpkı, o şekilde, bu şekilde; *осылай(ша), бұлай(ша), дәл, солай, осылай, сонша* 50, 262, 339, 340

ança munça: bu şekilde, o şekilde; *осылай, бұлай, осылайша* 262

ançulayu: böylece, bu suretle; *осылайша, осылай* 05, (134)135, 202, 369, 393

anı: onu; *оны* 6, (34), 51, 153, 208, 209, (389), (395), (446)447

anı үшін: onun için; *ол үшін* 6, (34), 51, 153, (395)396, (446)447

anıғ: kötü, fena, yanlış, yanlışlık, kötülük; *жаман, нашар, дұрыс емес, жаңылыс* 329, 332, 334(335)

anın: ondan dolayı; *сондықтан* (34), (37), (356)357, 385, (392), 396

anta: orada, oradan, ondan sonra, o zaman, ondan; *сол жерде, ол жерден, одан кейін, ол уақытта, одан* 81, 85, 125, (141)142, 291, (334)335, (456)457

anta kên: ondan sonra, onun için; *одан соң, одан кейін, ол үшін* 81, (334)335

anta kıya oқ; antaқ: hemen, çabuk; *лезде, тез* 125

anta ulatı: bununla birlikte; *мұнымен бірге, онымен қоса, сондай-ақ* 85

antada: ondan, oradan; *одан, сол жерден* 209, 214

antağ: onun gibi, öylece, o şekilde, o kadar, öylesine, böylece, o gibi, bundan; *сол сияқты, солай, соншалық, осылайша* 44, 46, 67, (114), 134, 222, 234, 316, 336, 337

antaқ: hemen, çabuk; *лезде, тез* 234 → **anta kıya oқ**

ақ: beyaz; *ақ* 94

ақ-: akmak, taşmak; *масу, ағу, ағып төгілу* 136, 444

ақи: cömert, merhametli; *жомарт, мейірімді* 4

ақит-: akıtmak, akmasını sağlamak; *ағызу* 136

ара: arası, arasında; *арасы, арасында, ортасында* 010, 353

арı-: temiz olmak, saf olmak; *таза, саф болу* 223, 433

арıғ: saf, temiz; *саф, таза* 019, 122, 136, 242, (426)427, 433

арıғ туруқ: saf, ter-temiz; *саф, тап-таза* 136, 242, 433

арıt-: arındırmak, temizlemek; *арылту, тазалау* 292

арқа: geri, arka, sırt; *кері, кейін қарай, арт жақ, сырты* 273

арқа bér-: sırtını dönmek, sırt çevirmek; *сырт айналу, теріс айналу* 273

арқағ: kalın ip; *арқан* 391, 394

арқалығ: destek, direk, sırt tarafından direk; *арқалық, тіреу, арт жағынан тіреу*

арқun: sonunda; *ақырында, соңында* 263

арқuru: çarpazlama, çarpaz bağlama; *айқастыру, айқастыра байлау* 391, 394

arķuru turķuru: җарпаз ve uzunlamasına; ұзына бойына айқастыру 391, 394

arta-: bozulmak, yozlaşmak; бұзылу, бүліну 136, 206

artuķ: çok, fazla, özellikle; өте, көп, әсіресе 72, 73, 102, 119, 123, 300

artuķraķ: özellikle, üstün; артығырақ, әсіресе 246

arviş: büyü; аруақ (27), (367)368, 371, 372, 374

darni arviş: dhāranī büyü; дхарани аруақ 368, 372, 374

arhant: kutsal, onurlu unvan; қасиетті, кемеңгер 209 < skr. arhat

asiġ: fayda; пайда 245, 248, 295, (355)356, 366, (392), (395), (455)456

asiġ tusu: faydalar; пайдалар 245, 248, 295, (355)356, (392), (395), (455)456

asiġliġ: faydalı, kullanışlı, yararlı; қолдануға ыңғайлы 257

asıl-: artmak, çoğalmak; бірігу, арту, көбею 104, 105, 287, 295, 301, 346, (346)347

asuri: iblis; ібіліс 432

aş: yemek, besin, gıda; ас, тамақ (265)266, 268, 333

aş içġü: yemek ve içki; тамақ және сусын (265)266, 268, 333

aşamak: algılamak, kabul etmek, yemek yemek; қабылдау, асау, асату 160

aşlık, aşlk: mutfak; ас үйі 85

aşnu: birinci, ilk önce, önce, evvel; бірінші, алғашқы, тұңғыш, бұрынғы 80, 453

aşnuça: birinci olarak, ilk olarak, evvelce, önceden; бірінші, алғашқы, тұңғыш 310, 341, (452)453

aşnuķı: önceki, evvelki; бұрынғы, әуелгі, бастапқы 16, 365

aşnuķı aźun: önceki hayat, evvelki hayat; бұрынғы өмір, алдыңғы өмір 16, 365

at: ad, isim; ат, есім 92, 220, (356)357, 387, (416)417, (417), (426)427

at yol: şans; сәттілік 103, 434

atan-: atanmak, görevlendirilmek, adlı, çağrılmak; тағайындалу, аталу, шақыру 194, (378)379, (385), 390, 393, (396), 435

atlg: adlı, isimli, ünlü, şöhretli, unvanlı; атты, есімді, атақты, текті, атағы 04, 06, 013, (137), 138, 139, 141, (167), (173), (177), (188), 190, (357), (358), (358)359, (359)360, (360)361, (361)362, (362)363, 404, (404)405, 409, 410, (411), 412, 413, 414, (414)415, (416)417, 420, (426)427

atlıg: ünlü, şöhrətli; *атақты, даңқты* 96

atlıg yüzlüg: ünlü, şöhrətli; *атақты, текті* 96

atlık: hayvanlara sığınak; *мал қора* 87

avant: neden, sebep; *себен, сылтау* 391

avant tıtağ: neden, sebep; *себен, сылтау* 391

aviş: en alttaki; *ең түбіндегі* 445

aviş tamu: en alttaki cehennem; *ең түбіндегі тозақ* 445

ay: 1. ay, mevsimin parçası, 2. gök cismi adı; 1. *ай, маусымның бір бөлішегі*; 2.

аспан денесінің аты 62, (89)90, 92, (242), 257, 272, 282, 299, 319, 324, 342, 404, (404), 405

ay-: buyurmak, emretmek, açıklamak, belirtmek, söylemek, yazmak, konuşmak; *бұйыру, әмір беру, түсіндіру, анықтау, сөйлеу, жазу, айту* 254, 265, (265)266

ayu bër-: buyurmak, emretmek, açıklamak, belirtmek, söylemek, yazmak, söylemek, konuşmak; *бұйыру, әмір беру, түсіндіру, анықтау, жазу, сөйлеу, айту* 254, 265, (265)266

aya-: hürmet etmek, saygı göstermek; *құрмет көрсету, сыйлау, қастерлеу* 53, 74, 114, 132, 144, 367

aya- ağırla-: hürmet etmek, saygı göstermek; *құрмет көрсету, сыйлау, қастерлеу* 53, 74, (114), 132, 144, 367

ayıg: kötü, fena, yanlış, yanlışlık, kötülük; *жаман, нашар, дұрыс емес, жаңылыс* 020, 13, 20, 43, 45, 56, 58, 123, 195, (196), 199, 236, 254, 334, 355, 370, 373, 441, 443

ayıgla-: kötülük yapmak; *жамандық жасау* 46, 442

ayıt-: sormak, sorgulamak; *сұрау, жауапқа тарту* 133, 240, 292, 331, 342, 343

az: az, biraz, çok değil; *аз, біраз, көп емес* 016, 017, 019, 020, 021, 023, 024, 026, 2, 3, 4, 5, (313)314

az: açgözlülük; *ашкөздік* 71 < Soğud. ''z

az almır: açgözlülük; *ашкөздік* 71

azu: veya, yahut, ya da; *немесе* 10, 52, 102, 103, 104, 109, (113)114, (114), 126, 195, 197, 198, 210, 286, (292)293, 393, 435

ažun: varoluş, yaşam, hayat, dünya, alem; *тіршілік, бар болу, өмір, дүния, әлем* 014, 8, 16, 203, 219, 312, 323. 365, 443 < Sogd. ''zwn ~ 'zw'n(h) ~ ''z'wn

е (ä)

ed: mal, eşya, mülk, madde, malzeme; мүлік, зат, материал, нәрсе, дүние-мүлік 322, 392

edgü: iyi; жақсы, игі 020, 40, 41, 54, 67, 70, 76, 154, (196), 199, 229, 230, 235, 241, 244, (245), 246, 256, 271, 282, 283, 287, 297, 298, 299, 300, 310, 316, 329, 341, 342, 345, 354, 365, 423, 439

edgü ögli: iyi niyetli, iyi düşünceli, iyi arkadaş; ізгі ниетті, жақсы ойлы, игі ойлы, жақсы дос 67, 76, 309, 341

edgü kılmıç: iyilik, iyi amel, iyi hareket, sevar; жақсылық, жақсы қылық, жақсы іс, игі амал 40, 41, 54, 70, 241, 244, 256, 271, 287, 354, 439

edgülüg: iyi (sıfat), iyilik; игі, жақсы (сын есім), жақсылық 313, (313)314

eg(i)n: omuz; иық 011

egri: çarpık, eğri; қисық (31)32

egsü-: azalmak, eksilmek; азаю, кему 63, 205

ekin: ekin, tohum; егін, тұқым 14

elig: el; қол 012, (363)364, 377

emçi: doktor, tedavi eden kimse; емші, доғдыр 265

emgek: eziyet, sıkıntı, cefa, acı, ızdırap; азап, қиналу, азап шегу, жапа шегу 9, 21, 40, 44, 46, 47, 111, 198, 220, 446, (451)

emgeklig: cefalı, eziyetli, sıkıntılı, acı çekecek, ızdıraplı; қиналатын, азап шегетін, жапа шегетін 47, 423

emgeksiz: acı, ızdırap çekmeyecek; азап шекпейтін, қиналмайтын 279

emgen-: acı çekmek, sıkıntı çekmek, eziyet çekmek; азап шегу, қиналу 11, 15, 40, 72, 102, 198, 220, 297

emget-: elem vermek, acı çektirmek, acıya neden olmak; азап шектіру, азап шегуге себеп болу 17, 62, 278, (446)447

emti, amti: şimdi; енді, қазір 19, (27)28, (356)357, (367)368

eñ: en, pek, çok, olağanüstü; ең, көп, таңғажайып 014, 29, 80, 117, (348)349, 397

eñ aşnu: başlangıçta, başlangıcında, başında; бастапқыда, басында 80

eñ ilki: ilk, birinci, öncelikle; тұңғыш, бірінші, алдымен 014, 397

eñ kêninte: sonunda, nihayetinde, sonuçta; *соңында, ақырында, аяғында* 117, (348)349

er: kişi, adam, erkek; *kici, адам, еркек* 320

er-: olmak (yardımcı fiil); *болу (көмекиі етістік)* 05, 09, 010, 7, 10, 31, (31)32, (32), (34), 56, 67, 70, 71, 72, 73, (91)92, 101, 120, 123, 130, 131, 132, 133, 134, (134)135, (141)142, 158, 159, 164, 165, 170, 175, 179, 180, 184, 185, 186, 191, 208, 217, 221, 237, 238, 241, 242, (242), (246), 252, (257)258, 262, (313)314, 323, 345, 351, 352, 353, (355)356, (356)357, 371, (383), (385), (386), 387, (387), (388), 391, (393), 397, (402), 417, 418, 419, 429, 430, 433, 441, 442, 452, (461)

erdem: erdem, fazilet, mükemmellik; *ер жету, кемелетке толу, толысу* 70, 352, 354, 373, (430) 431

erdemlig: erdemli, faziletli; *жетілген, толысқан, кемелденген* (347)348, 351, (362)363

erdini: cevher, değerli taş, inci, mücevher; *жауһар, бағалы тас, асыл тас, інжу* 017, (243), (392), (394) < Skr. ratna

nom erdini: cevher sutrası, değerli kitap; *жауһар сутрасы, құнды кітап* (392), (394)

üç erdini: üç cevher, üç değerli; *үш жауһар, үш құнды* 017

erdükteg: olduğu gibi; *солай сияқты* (190)

ergü: mesken, yer, mekan, ev; *тұрақ, жер, мекен, үй* 464

erkek: erkek; *еркек* 321, 328

erki: belki, acaba; *бәлкім, солай ма, мүмкін* 316, (378)379

erklig: güçlü, hakim; *күшті, күші көп, басыы* (89)90 , (90) , 91, (91)92 , 94, 96, 97, (293)294

erksin-: güce sahip olmak, egemen olmak; *күшке ие болу, тәуелсіз болу* 190

ermegü: tembel; *жалқау* 021

ermek: varlık şekli, mevcudiyet, varlık; *бар болу, болу* 101

ertiñü: pek, son derece, aşırı derecede, çok, fazla; *көп, сондай, соншалықты, өте көп, артық* 10, 11, 15, 44, 71, 72, 108, 148, 226, 240, 243, 246, 275, 283, 286, 297, 299, 300, 303, 366, 373, 436, (457)458

ert- geçmek, geçip gitmek, mürur eylemek, aşmak; *өту, өтіп кету, асып кету, асып өту*

ertmiş: geçmiş; *өткен* 26

erüş: çok fazla; *өте көп* 08, 286, 439

erüş ükü: fazla, çok fazla; *көп, өте көп* 08, 286, 439

erüş: çarpıtma, çarpık; айқастыру, қарама-қарсы 391, 393

esrük: sarhoş; *есірік, мас* 215

eşid- işidmek, duymak; *есу* 05, 127, 163, 166, 220, 222, 302, (387), (405), 442, (456)457

eşidmek: işitme; *есіту* (387)

et'öz: beden, vücut; *дене* 8, (31)32, 40, 41, 43, 49, 69, 123, 137, 149, 150, (162) , (167) , 173 (173), 177, (182) , (188) , 189, 200, 214, 217, 229, 249, 257, 262, 288, (334)335, 336, 338, (356)357, 398, 410, 423, (436)437, 440, 444, 445, (447)448

et'özlüg: vücutlu, vücuduna sahip, bedenli; *денелі, денеге ие* 376, (381)382

ev: ev; *үй* 61,63,65, 68, 79, 83, 86, 100, 232, 251, 287, (293)294, 295, 346, 435

ev barq: ev; *үй, үй-мүлк* 61, 63, 79, 83, 86, 100, 232, 251, 287, (293)294, 295, 346, 435

evir-: döndürmek, çevirmek; айналу, аудару (454)455

evril-: döndürülmek, çevrilmek, sağa sola dönmek; *айналдырылу, аударылу, оңға солға айналу* 75

ezrua: Brahma; *Брахма (құдай)* (141)142 < Soğud.'zrw'; < Skr. Brahmā

ezüg, esüg: yanlış, hata; *қате, жаңылыс* 6

ezügsüz, esügsüz: yanlışsız, yanlışmamış; *қатесіз, жаңылыссыз, қателеспеген* (31)32

è

èl: ülke, il, memleket; *ел, мемлекет* 18

èlen-: yönetmek; *басқару, билеу* 190, 268

èlig: hükümdar, han, kral; *қаған, хан, патша* 247, 249, 414, 425, (426)427

èlig han: hükümdar han; *билеуші хан* 247, 249

èn-: inmek; *түсу* 252

èt-: yapmak, düzenlemek, inşa etmek; *жасау, өндіру, (құрылыс) салу* (35), 80, (84), 88, 100, 134, 201, 214, 231, 254, (289)290, 291, 292, 334

étig: süs, bezek; *сән* (452)453

étiglig: süslü, bezekli; *сәнді, безендірілген* 79, 411

étigsiz: süslenmemiş; *безендірілмеген* 386, 390

ètil-: inşa edilmek; *жасалу* 327

èş: yoldaş; *жолдас, дос* 18

beg èşi: bey yoldaşı; *мырзаның жолдасы* 18

b

ba-: bağlamak, tutturmak; *байлау, ұстату, ілдіру* (110)

badra: Badra (bir Bodhisattva adı); Бадра (Будданың аты) (357) Skt. Bhadra

bağ: bağ, engel, demet, deste, bağlı bir şey, zincir, tutuklamak; *бай, кедергі, байланған, өрілген, байланған нәрсе, шынжыр, тұтқындау* (110)

bağ buқағu: tutuklamak; *тұтқындау* (110)

bağır: karaciğer, karın, kan bağı; *бауыр, қарын, қаны бір, қандас* 105,124, 333

bağır böşük: dönürler, evlilik yoluyla akrabalar; құдалар, үйлену жолымен туған-туысқандар 105,124, 309, 333

balıq: şehir; қала 07, 9, 138, 254, (257), (427)

bar: var, mevcut, varoluş; бар, бар болу 10, 67, (114), 130, 133, (141)142, 351

bar er: orada, var; сол жерде, бар 10, 67, 130, 133, (141)142, 351

bar-: varmak, ulaşmak, gitmek, yardımcı fiil; бару, жету, кету, көмекші етістік 99, 103, 104, 123, 126, 232, 256, 264, 289, (293)294, 315, (334)335

barça: hep, hepsi, tümü, tamamı, bütün, ne kadar varsa; бәрі, барлығы, баршасы, қаншалықты болса сонша 66, 76, 97, 109, 248, 283, 452

barım: mal, servet, varlık, zenginlik; мал-мүлік, байлық, дәулет 102, 233, (265)266

ağı barım: hazine ve mülk, zenginlik; қазына және мал-мүлік, байлық 233, (265)266

barımlıg: zengin, varlıklı, hali vakti yerinde; бай, дәулетті, төрт түлігі сай 024, 102, 313

barq: ev, mal, mülk, servet; үй, мал, мүлік, дәулет 61, 63, 79, 83, 86, 100, 232, 251, 287, (293)294, 295, 346, 435

ev barq: ev; үй

bars: kaplan; барыс, жолбарыс 95, 116

bas-: basmak, bastırmak, tabi kılmak, hakimiyeti altına almak, baskına uğratmak, ezmek; бастыру, иемдену, қол астына алу, басып алу, басу, жанишу 48, 210, 255

iy- bas-: ezmek, baskı yapmak, bastırmak; бастыру, басып-жанишу 48, 255

basa: sonra; сосын 117

uzatı basa: sonsuza kadar, her zaman, daima; мәңгі, әрқашан 117

basın-: bastırmak, basmak, ezmek; басу, езу 10

iyin- basın-: basmak, ezmek; *басып-жанишу, езу* 10

basut: destek, yardım; *қолдау, көмек* 326

küç basut: güç ve destek; *күш және қолдау* 326

baş: baş, kafa; *бас* 10, (89)90, 96, 375

başı: başı, birinci; *басы, бірінші* (89)90

karı başı: yaşlı, yaşı büyük adam; *кәрі кісі, жасы үлкен адам, ақсақал* 10, 96

başlağıç: reis, önder; *басшы, бастық, көшбасшы* 91

süü başlağıç: askerbaşı, ordu lideri; *әскербасы, командир* 91

başla: başta gelmek, başta olmak, önderlik etmek; *басында болу, бастау, бастап жүру* 82, 91

başlağıç: liderlik eden, önderlik eden; *бастаушы, басқарушы* 91

bat-: batmak, batırmak; *бату, батыру* 127, 219

batıg: bataklık; *батпақ жер* 96

batıglıq: tuvalet; *әжетхана* 87

batur-: gizlemek, saklamak; *жасыру, тығу, сақтау* 352

bay: zengin; *бай* 024, 101, 313

bay barımlıg: hali vakti yerinde; *төрт түлігі сай, бай* 024, 101, 313

beg: bey, yönetici, efendi, şef, hükümdar, koca; *бек, басқарушы, мырза, басшы, әмірші, қожайын, күйеу* 9, 18, 107, 313

beg işi: yetkililer; *биліктегілер* 18

beg yutuz: koca ve karı; *күйеуі мен әйелі, ерлі-зайыпты* 107, 313

bekiz: belli, açık; *белгілі, анық* 391, (417)

bekiz b(e)lgülüg: açıkça, belli, net; *анық, айқын, нақты* 391, (417)

belgü: işaret, belgi, belge, nişan, belirti; *ишара, белгі, ым, нышан* 61, (190), (458)459

belgölüg: belli, açık, anlaşılır; *белгілі, анық, түсінікті* 60, (295)296, (391), (417)

yavlaқ belgölüg: uğursuz; *қасіретті, сәтсіз* 60

belgür-: görünmek, belirmek, ortaya çıkmak; *көріну, пайда болу, біліну* 322, 323, 328, (390), (404)405, 406, 408, 409, 411, (411), 412, 413, 414, (415), (416)417, 420

belgüsüz: işaretsiz, belgisiz, nişansız; *ишарасыз, белгі бермей, нышансыз, ымдамай* (460)461

berge: ince ve uzun değnek, kamçı, falaka, ceza, dayak cezası, kamçı darbesi, kırbaç, kızılıcık sorpası; жіңішке ұзын таяқ, қамшы, жазалайтын таяқ (110)

berü: -den beri, beri, bu yana; *-ден бері, бері* 014, 203

bêr-: vermek, yardımcı fiil; *беру, көмекші етістік* 4, 18, 26, 237, 241, 254, 258, 265, (265)266, (270), 273, (296), (382)383

arқа bêr: arkaya dön, sırtına dön; *сырт айналу* 273

bêriş-: karşılıklı vermek, birbirine vermek; қарама-қарсы беру, бір біріне беру 311

қыз bêriş-: karşılıklı kız vermek; *қыз берісу* 309, 311

bêrtür-: vermek; *беру* (265)266

bêş: beş; *бес* 93, 161, 221, 323, (448)449

bêş balıқ: Beşbalık, yer adı; *Бесбалық, жер аты*

bêşinç: beşinci; *бесінші* 398

bış-: olgunlaşmak; *кемелдену, жетілу* 327

bışrunmaқ: olgunlaşmak, gelişmek; *кемелдену, толысу, жетілу, даму* 388

bil-: bilmek, tanımak; *білу, тану* 3, 4, 16, 21, (34)35, 39, 56, 66, (114), 141, 149, 150, 153, 161, 207, 208, 209, 211, 216, (269), 331, (346)347, (378)379, 387, (387), 392, (394), 401, 402, 403, (403), (417), (458)459, (459)460, (462)463

bilge: akıllı, bilge, danışman; *ақылды, дана, данышпан* 06, 016, (150)151, 153, (182), 211, (383), (387), 389, 394, 400, (400), (416)417, 420, 458(459)

bilig: bilgelik, bilinç, bilgi, akıl; *білгір, дана, білім, ақыл*, 19, 71, 76, 78, 128, (150)151, 155, 161, (182), 183, 200, 213, 237, 303, 331, 384, 386, 388, (388) 389, 390, (393), 394, 397, 398, 399, 400, (400), 401, (401), 403, (403), (405), 407, (414)415, 416, (416)417, (417), 420, 425, 458(459), (459)460

bilge bilig: bilgili; *білімді, данышпан* (150)151, 153, (182), (383), (387), (388), 389, 394, 400, (400), (416)417, 420, (458)459

t(e)rs bilig: ters bilig, yanlış, hata, yanlış bilgili; *қате, жаңылыс, теріс* 19, 24, 236

biliglig: bilgili, bilinçli; *білгір, дана* 06, 24, (150)151, 236

bilge biliglig: bilgili; *данышпан* 06, (150)151

bilgisiz: cahil, bilgisiz; *надан, сауатсыз* 016, 15, 56, 72, 261, 330

bilmek: bilme; *білу* (379)380, 387, (387)

bilmek көrmek: bilgi, iç yüzü; *білу көру* (379)380

bilmek uқmaқ: bilmek ve anlamak; *білу ұғу* 387, (387)

biltiz-: bilinmesini sağlamak, bildirmek, fark ettirmek; *білдіру, білдіру, аңғарту* 355

biltür-: bilinmesini sağlamak, bildirmek, fark ettirmek; *білдіру, білдіру, аңғарту* 257

bir: bir (sayı adı); *бір (санның атауы)* 04, 05, 011, 014, 64, 108, 131, (250), 307, 326, 384, (384), 392, 437, 438, (438), 446, 466

bir kye: sadece, biricik, bir tane; *тек қана, жалғыз* (250)

bir ikintike: birbiri ardına, biri ikincisine; *бір біріне, бірі екіншісіне* 014, 64, 108, 307, 326

birdin, birtin: sağ taraf, güney; *оң жақ, оңтүстік* 291

birgerü: birlikte; *birge* 321

birle: birlikte, beraber; *birge* 09, (356)357, 419

birleki: birlikte, beraber; *birge* (190)

birök: ancak, fakat; *birak* 45, 51, 56, 67, 70, 109, 141, 191, 194, 400

biti-: yazmak; *jazı* 52, 53, (113)114, 132, 202, 257, 367, (438), 439

bitig: sözleşme, yazılı belge, yazı, mektup, kitap, yazıt; *kelissöz, jazıuly qıjmat, jazı, hat, kiman, jazba eskertkiş* 04, (27)28, 52, 68, 70, 74, 80, (111)112, (112)113, 120, 125, 131, 141, 147, 203, 212, 257, 261, 277, 280, 283, 285, (292)293, 298, 300, 393, 396, (396), (415), 416, (416)417, 436, 437, (438), 441, (452)453, 466

nom bitig: sutra, kutsal kitap; *sumra, qasıetmi kiman* 04, (27)28, 52, 68, 74, 80, (111)112, (112)113, 120, 125, 131, 141, 147, 212, 277, 280, 285, (292)293, 298, (343)344, 367, 369, (377)378, (384), 385, 393, 396, 437, (438), 439, 441, (452)453, 466

bitit-: yazdırmak; *jazdıru* 52, (113)114

bitkeçi: katip; *hatıshı, qazazga jazatın adam* 264

biz: biz; *bız* (356)357, 365, (367)368

bo: bu; *bıl* 09, 013, 016, 6, 19, 21, (37), 45, 51, 68, 70, 73, 74, 75, 80, (91)92, (111)112, (112)113, 121, 125, 131, 141, 147, 161, 189, 191, 197, 212, 216, 218, 225, 226, 236, 241, 247, 253, (260), (270), 277, 280, 285, (292)293, (295)296, 298, 307, 315, 318, 321, 329, 336, 337, 340, (343)344, 345, 353, (356)357, (362)363, 366, 367, 369, 372, 373, 374, (377)378, 388, (392), 393, (394), 396, 397, (400), 401, (401), (403), (405), (408), 413, (414)415, (417), 419, 420, (420)421, 435, 437, (438), 441, (452)453, (455)456, (456)457, (461)462

bodistv: çok bilgili kimse, buddacılar, burhancılar; өте көп білетін адам, Будда, бұрхан 08, 010, 22, (22) 23, 39, 55, 78, 129, 137, 139, 140, (141)142, 146, 194, 225, 239, 248, 306, 351, (357), 358, (358)359, (359)360, (360)361, (361)362, (362)363, 376, (381)382, 424, (427), 433, 440

bodsuz: vücutsuz, şekilsiz, görünümsüz; *денесіз, пішімсіз, келбетсіз* 99

bodun: insanlar, boy, halk; *адамдар, тайпа, халық* 12, 139, (141)142, 250, 251, 252, 302, (427)

қ(a)ra bodun: sıradan insanlar; *қара халық, қарапайым адамдар* 12

boğuz: boğaz; *тамақ* 14

bol-: olmak, var olmak, meydana gelmek, yardımcı eylem; *болу, бар болу, пайда болу, көмекші етістік* 4, 12, 13, 36, 49, 51, 65, 66, 70, 101, 102, 106, 107, 108, 109, (111)112, 137, 138, 139, (173), 189, 204, 232, 233, 234, 253, 267, 272, 279, 281, 284, 287, 288, 295, 309, 310, 313, (313)314, 325, 326, 327, 341, 345, (346)347, (347)348, 384, (384), 392, 394, 395, (436)437, 438, 439, 440, 444, 445, (447)448, (448)449, (453)454, (454)455, (457)458, (462)463

bolar: onlar, bunlar; *олар, бұлар* 191

boluş-: olmak, oluşmak; *болу, бар болу* 308

tünür böşük boluş-: dünür akraba olmak; *құда жекжат болу* 308

boş: boş; *бос* 98, (111)112, 294

boş kod-: boşaltmak, boş koymak; *босату, бос қою* 294

boşgun-: öğrenmek, okumak; *үйрену, оқу* 140

boşgur-: eğitmek, öğretmek, akıl vermek; *білім беру, үйрету, ақыл беру* 204

boşgut: eğitim, öğretim; *тәрбиелеу, оқыту* 271, 365

bökünki: bugünkü; *бүгінгі* 015

bölük: bölüm, kısım, grup; *бөлім, бөлік, топ* 201

böri: kurt; *қасқыр, бөрі* 116

böşük: akrabalar, kısım akrabalar; *туыстар, туған-туыстар* 105, 124, 308, 333, 341

bağır böşük: dönürler, evlilik yoluyla akrabalar; құдалар, үйлену жолымен туған-туысқандар 105, 124, 309, 333

tüñür böşük: dünür akraba; құда жекжат 308, 309, 333, 341

böz: bez, kumaş, pamuklu bez; бөз, шүберек (391)

buçğaksız: sonsuz, sınırsız, uçsuz buçaksız; ұшы-қиыры жоқ, шексіз 139, (427)

bul-: bulmak; табу 14, (38), 40, 41, 55, 78, 122, 154, 157, 289, 336, 338, 350, 362(363), 365, 395, 426, (454)455, (456)457, (457)458, (460)461

bulañ: koridor; коридор 85

bulğan-: karışmak, kargaşa içinde olmak, bulanmak, kafası karışmak; араласу, қым-қиғаш ұрыс ішінде болу, миы айналу 65

bulğanyuқ: şaşkın; абыржу 65

bultuқ-: bulunmak; табылу, ішінде болу 159, 160, 165, 166, 171, 172, (175), 176, 180, 181, 186, 187, (386), 389, (450)451

buluңsuz: ulaşılmaz, bulunmaz, bulunamaz; жете алмайтын, табылмайтын, табылуы қиын 140, (427), 428

buluñ: yön, taraf, bucak, köşe, uç, kenar; жөн, тарап, бағыт-бағдар, ұшы-қиыр, бұрыш, жиек, жаға 244

buluңsuz: sınırsız, bucaksız, taarafsız, uçsuz, kenarsız; шексіз, ұшсыз-қиырсыз, шекарасыз 139

bukağ: pranga, bukağı; кісен, бұғау тұсау (110)

buқuғula-: dizginlemek, engellemek, kısıtlamak; бұғаулау, тізгіндеу (110)

burun: burun; мұрын 168, 398, 407

burhan: (< Çin. fo + Türk. han) burhan; бұрхан 02, 06, 08, 012, 17, 22, 27, (27)28, 55, 77, 126, 127, 128, 129, (134)135, 136, 138, 145, 149, 150, 153, 155, 157, (162), (167), (173), (177), (182), (188), 192, 193, 200, 205, 206, 214, 217, 220, 222, (223)224, 238, 271, 288, 289, (295)296, 302, 304, 305, 306, 317, (348)349, 350, 351,

(363)364, 365, 377, (379)380, (381)382, 395, 400, 405, 406, 407, 408, 409, (411), 412, 413, 414, 418, 419, 420, (421), 425, 426, (426)427, 442, (446)447, (453)454, (454)455, (455)456, (459)460, (462)463, 465

buşı: sadaka, bağış; *садақа, құрбандық* 4, (134)135 < Çin. *pu-shī*; < Skr. *paramita*

but: Buda; *Будда* 01, 466

buzul-: bozulmak, yok edilmek; *бұзылу, жоқ болу* 136, 206

bügölüg: mistik, gizemli, büyü; *мистика, дуа* 03, 350, 354, 465

bürt-: hissetmek, dokunmak; *сезіну, тию, тіміркену* 178

bürtmek: hissetme, dokunma; *сезіну, тию, тіміркену* 178, 179, 180, (182)

büt-: bitmek, tamam olmak; *біту, аяқталу* 14, (394)

bütmek: olgunlaşma, tamam olma, başarı; *жетілу, аяқталу, соңына жету, табыс* (257)258

bütür-: bitirmek, tamamlamak; *бітіру, аяқтау* (38), 137

ç (c)

çambudivip: dünya, insanlar dünyası; *әлем, адамдар әлемі* 013,141 < Skr. Jambudvīpa

çaşı: iftira, iftira atmak; *жала жабу* 119

çaşut: iftira; *жала* 119

ç(a)hşapt: talimat, emir; *бұйрық, әмір* 019 < Soğud. *cxš'pδ/cxš'pt*; < Skr. *śikṣāpada*

çeviş: hile, aldatma, sahtekarlık, düzenbazlık; *алдау, арбай* 20, 265

al çeviş: yöntem; *әдіс, әдіс-тәсіл* 20, 265

çğay: yoksul, sefil; *кедей* 025, 13, 314

yok çıgay: yoksul, fakir, sefil; *кедей, жоқ-жітік* 025, 13, 314

çın: gerçek, hakikat; *шын, рас* 30

çınžu: olduğu gibi gerçek, hakikat; *шынайы, шынышыл* (190)

çom-: (suyun içine) dalmak, girmek, batmak; *шомылу, (суға) түсу* 218

çökit-, çökid-: çökmek, eğilmek; *шөгу, иілу, бұгу* 011

tizin çökid-: diz çökmek, *тізесін бұгу* 011

d

d(a)rm: kanun, darma; *заң, дарма* 01, 466 < skr. dharma

darni: dini kutsal yazı; *қасиетті діни жазу* 03, 352, 368, 371, 372, 374, 430 < Skr. dhāraṇī < Çin. tuoluoni

degi: kadar; *дейін, шейін* 015

dyan: meditasyon; *медитация* 022, 362 < Skr. dhyāna

g

gantarvi: göksel varlık; *көктегі жаратылыс* 432 < Skr. gandharva

h

han: han, kağan; *хан, қаған* 18, 91, 94, 248, 249, 432

hormuzta: Sakra; zervan tanrısı urmuzd (yükarı tanrı); *зербан тәңірісі Урмузд (жоғары тәңірі)* (141)142 < Sogd. xwrmzt'

hu'a: çiçek; *гүл* 143 < Çin. hua

ı (i)

ı: çimen, ekin, bitki, yeşillik, nebatat; *шөп, егін, өсімдік, көгал* 323, 327

ı ıǵaç: çimen ve ağaçlar; *шөптер мен ағаштар* 323

ı tarıǵ: tahıl; *тұқым, дән* 327

ıǵın-: kaybetmek, elden çıkarmak; *жоғалту, айрылып қалу, уысынан шығарып алу*

ıduǵ: kutsal, mübarek; *қасиетті, құдыретті* 03, 465

ıǵaç: ağaç; *ағаш* 323, 376

ınaǵ: sığınak, umut; *пана, үміт* 38

umuǵ ınaǵ tut-: 38 umut beslemek, sığınmak; *үміттену, паналау*

ıraǵ: uzak; *алыс* 99, 102

i

ie: sahibi, sahip; *ие, еге, иесі, қожайын* 65, 100, 346

iç: iç, içeri; *иш, іші* 63, 272, 325, 393, 402

iç-: içmek; *ішу*

içgek: şeytan; *шайтан* 018, 67, 131, 265, 267, 273, 375

yek içgek: şeytan; *шайтан* 018, 67, 131, 265, 267, 273, 375

içger: içeri almak, eve getirmek; *ішке кіргізу, үйге кіргізу* 311, 345

içger(i)ş-: içeri almak, içeri sokmak, getirmek; *ішке кіргізу, әкелу* 309

k(e)lin içger(i)ş-: gelin getirmek; *келін әкелу, келін түсіру* 309

içgü: içecek, içilecek olan şey; *сусын* (265)266, 268, 333

aş içgü: yemek içmek, yiyecek içecek; *ас-су* (265)266, 268, 333

idi: kesinlikle yok, hiç, asla, tamamen, pek, çok; *еш, ешқашан, түгелдей, көп* 54, 247, 284

idi yoǵ: kesinlikle, hiç, asla, tamamen, çok; *еш, ешқашан, түгелдей, көп* 54, 247, 284

ig: hasta, hastalık; *ауру, науқас* 62, 232, 443

ig ağırığ: hastalık; ауру, науқас 62, 232

iglig: hasta 443

igid: yalan; жалған, өтірік 119

igid-: beslemek, büyütmek, bakımını yapmak, yetiştirmek, bakmak; бағу, өсіру, бағып-қағу, жеткізу, қарау 18, 36, 37, 245, 250, 251

igsiz: hastalıksız, hasta olmayan, sağlam, sağlıklı; ауру-сырқаусыз, ауру емес, сау 69, 279

igsiz toғasız: hasta olmayan, hastalıksız; ауру-сырқаусыз 69, 279

iki: iki (sayı adı); екі (сан есім) 84, 85, 96, (196), 201, 226, (242), 261, 272, 315, 322, 329, (405), 407, 419, (430)431

ikidin: iki taraftan; екі жақтан 84, 85

ikigü: her ikisi, ikisi; екеуі де, екеуі 391

ikileyü: bir kez daha, tekrar; тағы бір рет (295)296

ikinti: ikinci; екінші 64, 108, 308, 326, 397

bir ikintike: bir birine; бір-біріне 64, 108, 308, 326

ikirer: ikiye, her birine; әр біріне, әрқайсысына 325

inçe: öyle, öylece; солай, солайша 012, 17, 22, (34)35, 39, 56, 66, 129, 141, 144, 155, 161, 162, 166, 172, 177, 181, 188, 216, 225, 239, 250, 268, (296), 307, 317, (363)364, 371, 375, 377, (382)383, (390), 401, 403, (403), (447)448

inçe ök: öyle; солай 161

inçip: böyle, böylelikle, sonra, fakat, lakin; осылайша, кейін, сосын, бірақ 016, 17, 29, (31)32, 40, 124, 130, 262, (269), 312, (313)314, 316, 352

intradati: Intradati (Budda adı); Интрадату (Будда есімі) (360)361 < Skr. Indradatta

irbis: pars, panter; барыс, пантера 93, 116

irin-: kınamak, suçlamak; айыптау, кінәлау 18, 452

irinçülüg: günah, günahkar; күнә, күнәһар 332

tsuy(luğ) irinçü(lüg): günah, günahkar; күнә, күнәһар 332

irü: kehanet, işaret; аян беретін 61

irü b(e)lgü: kehanet işaret; аян беретін белгі 61

iş: iş, görev; жұмыс 58, 79, 82, 98, 190, 273, 284, 300, 332

iş küdük: iş, görev; іс-шаруа 79, 82, 190

işkirti: ipek, ipekli; *жібек, жібектен жасалған* (391)

işle-: çalışmak; *жұмыс істеу* 58, 98, 284, 300, 332

işlet-: işletmek, kullanmak; *жұмыс жасату, қолдану* 193, (257)258

iy-: tabii kılmak, takip etmek, bastırmak; *иілу, иію, бас иію, қол астында ұстау* 48, 255

iy-bas-: tabii kılmak, takip etmek, bastırmak; *иілу, иію, бас иію, қол астында ұстау* 48, 255

iyin: takip etmek; *бақылау, бақылауында ұстау* 48, 195

iyin bar-: takip etmek; *бақылау, бақылауында ұстау* 195

iyin-: ezmek, basmak; *езу, қысым жасау, басып-жаниу* 10

iyin- basın-: ezmek, basmak; *езу, қысым жасау, басып-жаниу* 10

k

k(a)lp: zaman, devir, çok uzun zaman; *уақыт, дәуір, заман, өте ұзақ уақыт* 138, (426)427 < Soğd. kalpa

kedgü: giyim, giysi, kıyafet; *киім* (392)

kedgü tonağı: giyim, giysi; *киім* (392)

kegde: kağıt; *қағаз* 202

kel-: gelmek, yardımcı fiil; *келу, көмекші етістік* 08, (27)28, 61, 111, 187, 249, 263, 283, 446

kelin: gelin; *келін* 309, 311

kelür-: getirmek, getirtmek; *әкелу, әкелту* 62, 268

kemiş-: atmak, fırlatmak, terk etmek; *төмен лақтыру, тастай салу, себу* (454)455

keñç: genç; *жас адам* (250)

kent: şehir; *қала, кент* 79

kentü: kendi, kendisi, өз; *өз, өзі* 7, 12, 194, 263, 267, 322, 329, 353, (402), 403, (447)448, (448)449, (449)450, (451), 464

kergек: gerek, ihtiyaç, gereksinim; *керек, мұқтаж, қажет* (34)35, 51, 66, 81, 83, 88, 123, 150, 161, 199, (452)453

k(e)rgекlig: gerekli, ihtiyaç duyulan; *керекті, мұқтаж, қажетті* 240

k(e)rgекsiz: gereksiz, ihtiyaç duyulmayan; *керексіз, қажетсіз, мұқтаж емес* 229

kez-: dolaşmak, gezmek; *кезу, қыдыру* 245

kêdin: batı, arka, geri; *батыс, артқы жақ, кері* 85, 291

kêrtgün-: inanmak; *сену* 46, 57, 131, 199, 442

kêrtgünç: inanç; *сенім* 50, 57, (112)113, 130, 134, 338, 339, 441 < Br. kertgyuñc

kêrtü: gerçek, doğru, dürüst; *шын, адал* 5, 31, (31)32, (32)33, 41, 134, (190), 304

kên: sonra, sonradan; *кейін, кейіннен* 54, 81, 118, 137, 199, 204, 231, 281, 312, (334)335, (348)349, 426, (454)455

kênki: sonraki; *кейінгі* (27)28

kêñ: geniş; *кең* 07, 022, 241, 243, 274

kêñ alқıғ: geniş, büyük, ferah; *кең, үлкен, жарық* 07, 241, 243, 274

kêñürü: ayırtılı; *кеңірек* 147

kêt-: gitmek, yok olmak, ayrılmak; *кету, жоқ болу, бөлініп кету* 89, 121, 272, 370

kêter-: gidermek, ayırmak, göndermek, kovmak; *кетіру, бөлу, жіберу, қуу* 20, 263, 422

kêtermek: gidermek, kaldırmak, kaydırmak; *кетіру, (орнынан) алу, көтеру, жылжыту* 259(260)

kіçig: küçük; *кішкентай* 86, (346)347

kigür-: sokmak, girdirmek; *кигізу* 256, (395)

kim: 1. kim, soru sözcüğü; 2. ki, öyle ki; 1. *кім, сұраулы сөз*; 2. *солай* 9, 16, 20, 26, 30, (37), (37)38, 51, (111)112, (114), 150, 157, 158, 163, 164, 169, 170, 174, 175, 178, 179, 184, 185, 191, 199, 201, 207, 212, 237, (246), 247, 254, (257)258, 276, 280, 289, 340, 370, 373, 400, 418, 434, 437, 452, (460)461

ol kim A titir B yme ol'oқ erür: o A olursa kesin B olur; *ол А болса В соның дәл өзі болады* 157, 158, 163, 164, 169, 170, 174, 175, (175), 178, 179, 184, 185, 418

kintr: gantarvi, efsanevi varlık; *аңыз тіршілік иесі* 432

kir-: girmek; *кіру* 44, 102, 109, (110), 115, 128, 194, 198, 219, 274, 275, 304, 350, (380)381, 423, (431), 434, 435, (460)461

kirsiz: kirsiz, temiz; *кірсіз, таза* 426

kişi: insan, insanoğlu; *адам, адам баласы* 29, 30, (34), (35), 37, (37), 40, 41, 87, 215, (289)290, 328, 336, 338, 432, 433, 434, 437, 445

kögüz: göğüs; *кеуде* (411), (458)459

kögüzlüg: düşünceli; *саналы, ойлы* 022

kең kögüzlüg: bağışlayıcı; *кешірімді, терісі кең* 022

kök: mavi, boz, gri, yeşil, gök, gökyüzü, sema; *көк, боз, сұр, жасыл, көк жүзі, көк аспан* 94

köligesiz: gölgesiz; *көлеңкесіз* 99

kömsü: ambar; *қойма* 207, 399, 416

kömsü ağıлқ bilig: depo bilinci; *қойма ілімі* 399, 416

kömsülük: depo; *қамба, қойма* 87

kөңül: gönül, yürek, kalp, düşünce, akıl; *көңіл, жүрек, ой, ақыл* 23, 31, (31)32, 45, 50, 76, 77, 108, 109, (112)113, 131, 134, 149, 150, 155, 183, 187, 200, 202, 207, 213, 217, (223)224, 303, 306, 339, (379)380, (380)381, (388), (393), 397, 398, (401), (411), 413, (457)458

kөңülçe: gönlünce, isteğine göre; *ойыңша, қалауыңша* 109

köñüllüg: akıl ile, yürekli; *ақылмен, жүрекпен* 023, 31, 65, 106, 130, 250, 338

köni: gerçek, hakikat, dürüst, tam, tam olarak; *шындық, ақиқат, адал, дәл, нақты* 1, 24, 31, (32)33, (33)34, 118, 134, (137), 154, 192, (223)224, 236, 237, 255, 274, 304, 389, 433, 440, (451)

köni kærtü: gerçek, hakikat, dürüst; *шындық, ақиқат, адал* 31, (32)33, (33)34, 304

kör-: görmek, bağımlı olmak; *көру, тәуелді болу* 127, (150)151, 154, 156, 208, 235, 308, 310, 403, (459)460

körgit-: göstermek; *көрсету* (270)

körtgür-: göstermek; *көрсету* 237

körk: şekil, görünüş, güzel, güzellik, biçim; *көрікті, сұлу, әдемілік, дене-бітім* (150)151, 152, 156, 157, 158, 160, (162), (356)357

körkle: güzel; *көрікті, әдемі, сұлу* (150)151

körklüg: güzel görünüşlü, güzel; *көрікті, сұлу* 411

közünü körklüg burhan: güzel biçimli burhan; *сымбатты бұрхан* 411

körksüz: çirkin; *көріксіз, түрі жаман* 443, (460)461

körmek-: görmek, iç yüzü; *көру, ішкі жүзін көру* (380)381, (459)460

körtgür-: göstermek; *көрсету* 237 -

körümçi: kahin, falcı; *көріпкел* 133, 264, 331

körüş-: görüşmek; *кездесу, көрісу* 308

kötrül-: yüceltilmek, yükseltilmek; *жоғарылатылу, асқақтатылу* 36, 346

kötür-: yükseltmek, yüceltmek, kaldırmak; *жоғарылату, асқақтату, көтеру* 11, 446, (451)

köz: göz; *көз* 127, (150)151, (189), 223, 397, 403, (403), 433

közün-: gözükmek, görünmek, görünür olmak, güncel olmak; *көріну, көзге түсу, көрінетін болу* 61

közünü: айна; *айна* 411

közünür: görünen, şu anda var olan, mevcut; *көрініп тұрған, дәл қазір бар* 8, 443

közünür аzun: görünen dünya, şimdiki yaşam, varoluş; *осы өмір, көрінетін өмір, тірі болу* 8, 443

kuin: bölüm; *бөлім* 202, (438) < Çin. juan < küan

kumut, kümüt: bir çeşit nilüfer; *лотостың бір түрі* 358(359) < Skr. kumuda

küç: güç, kuvvet; *күш, қуат* 326, (334)335, 351, 366, 373, (390), 400

küçlүg: güçlü, kuvvetli; *күші көп, қуатты, мықты* 71, 72, 73, 89, 350, 354, (362)363, 365, (431)

küdegü: güveyi, damat; *күйеу бала* (343)344

küdenlik: misafir odası; *зал, қонақ күтетін бөлме* 86

küdük: iş, görev, vazife; *іс, жұмыс, шаруа* 79, 82, 190

iş küdük: iş, işlev; *іс, жұмыс* 79, 82, 190

kün: güneş, gün, gündüz; *күннің көзі, күн, күндіз* 015, (89)90 , (91)92 , 227, 228, 229, 230, 235, (242), 257, 272, 282, 285, 287, 297, 299, 310, 319, 324, 326, 342, (343)344 , 346, 404, (404)405, 435

künki: günün, günki; *күнгі* 311

küñ: kadın köle, cariye; *күң, малай* 64

küniçi: kıskanç; *қызғаншақтық* 72

küniçi küvençeñ: kıskançlık; *қызғаныш* 72

küntün: güney; *оңтүстік* 83, 95

kürlүg: aldatıcı, hilekar; *алдағыш, өтірікші* 2

tevlüg kürlüg: aldatıcı, hilekar; *алдағыш, өтірікші* 2

küvençeṅ: gurur; *намыс* 72

küniçi küvençeṅ: kıskanç ve gururlu; *қызғанишақтық және намыс* 72

küzed-: korumak; *күзету, қорғау* 48, 117, (367)368, 370, (436)437

küü- küzed-: korumak; *күзету, қорғау* 48, 117, (367)368, 369, 370, (436)437

kye: tek, yegane; *тек, жалғыз* 250

l

likžir: takvim; *күнтізбе* 257 < Çin. liri < *lik-ńǰjět*

luçanta: Luçanta (Budda tanrıçası); *Лучанта (Будда әйел тәңірісі)* 410, (411) < Skt. *Locanā*

luu: ejderha; *айдаһар* 94, 97, (431) < Çin. long < *Lung*

m

mangi: dhāraṇī sözü; *дарани сөзі (будда дұғасы)* 372

mantali: dhāraṇī sözü; *дарани сөзі (будда дұғасы)* 372

maxurugi: iblis sınıfı, insan olmayan varlık; *Іблис, мақұлұқ, адам емес* 432 < Sogd. *my'wr*; < Skr. *mahoraga*; < Çin. *mohouluoqie*

men: ben (kişi zamiri); *мен (жіктеу есімдігі)* 28

meṅi: sevinç, saadet, mutluluk; *қуаныш, бақыт, шаттық* 47, 101, 198, (451), (461)

emgekli meṅili: acı ve mutluluk; *қайғы мен қуаныш* (451)

meṅile-: sevinmek; *қуану* 198

meñülüg: sonsuz, ebedi; *мәңгілік, мәңгі* 47

m(e)ni: beni (kişi zamiri *men* 'in belirtme durumu); *мені (табыс септігіндегі жіктеу есімдігі «мен»)* 17

meniñ: benim (kişi zamiri *men* ' ilgi durumu); *менің (ілік септігіндегі жіктеу есімдігі «мен»)* 05, 16, 216, (403), (405), (408), 413, (414)415

miñ: bin (sayı adı); *мың* 302, 311, 424, 429-430, (453)454

muna: buraya; *мұнда, мына жаққа* 215

tene muna: oraya buraya; *анда мұнда, ана жаққа мына жаққа* 215

munça: bunun gibi (*bu* kelimesinden türemektedir); *осы сияқты, осыныша, мұнша («бұл» сөзінен шыққан)* 21, 69, 75, 262

munçulayu: bu şekilde, bu yüzden, böylece, bu kadar; *осылай, сондықтан, осылайша, мұнша, мұншама* 177, (417)

muñadıñıǵı: özellikle; *әсіпесе* 222

adıñıǵı muñadıñıǵı: özellikle; *әсіпесе* 222

muni: bunu, bu; *мұны, осыны* (34)35, 191, 195, 211, (269)

munta: burada; *мұнда, осында* 400

muntaǵı: böyle, bunun gibi, böylesi; 73, 75, 236

muyǵa: dayanıklı; *отқа төзімді (отқа салса жанбайтын)* 254

mün: günah, suç, kötü; *күнә, кінә, жаман* 121

mün қадаǵı: günah, suç, kötü; *күнә, кінә, жаман* 121

n

namo: saygı; *құрмет* 01, 466 < Sogd. *nm 'w*; < Skr. *namo*; < Çin. *nanwu*

namo but: budaya saygı; *Буддаға құрмет*

namo drm: öğretiye saygı; *білімге құрмет*

namo saṃ: topluma saygı; қоғамға құрмет

narayan: Narayan (bir Buda); Нараян (бір Будда) (358)359 < Sogd. *n'r'y'n*; < Skr. *Nārāyaṇa*; < Çin. *Naluoyan*

ne: ne, hangi, ne olursa, soru veya belirsizlik zamiri; не, қандай, сұраулық және белгісіздік есімдіктері 51, 108, 133, 150, 229, 234, 316, (377)378, 388

negül: ne, nasıl, niçin, neden dolayı; не, қалай, не үшін, не себепті 31

neṃ: asla, (olumsuz anlamda) hiçbir şey, hiç, hiç bir şekilde, azıcık bir şey; еш, (болымсыз мағынада) ештеңе, ешқандай, еш нәрсе, аз ғана 14, 16, 99, (246), 251, 263, 281, 284, 452, (460)461

nikani: dhāraṇī sözü; дарани сөзі (будда дұғасы) 372

nirvan: sonsuz dinlenme, kişisel arzulardan, tutkulardan kurtulup kesin yok oluşa ulaşma; мәңгіге тынығу, адами арман-тілектерден, құштарлықтан арылып о дүниемен қауышу (415), (461) < Sogd. *nyrb'n*; < Skr. *nirvāṇa*; < Toh. *nervām*

nizvani: tutku, kişisel arzu; құштарлық, адамға тән арман-тілектер 73, 210 < Sogd. *nyzβ'ny*

nizvanisız: tutkusuz, kişisel arzusuz; құштар емес, адами арман-тілексіз (357), 358, (358)359, (359)360, (360)361, (361)362, (362)363

nom: din, öğreti, tore, doktrin, yasa, kanun; дін, білім, заң, доктрина, ереже, құқық 04, 25, 27, (35) , 36, 37, (37) , 41, 45, 51, 68, 74, 78, 80, (111)112 , (112)113 , 120, 125, 127, 130, 131, 140, 141, 147, 148, (177) , (188) , 201, 207, 212, 214, 217, 220, 222, 223, 240, 277, 280, 285, 292, (295)296 , 298, 304, (343)344 , 365, 367, 369, 373, (377)378, (384) , 385, 390, (392) , 393, (394) , 396, 403, (408) , 409, 413, 418, 420, (430)431 , 433, 437, 438, (438), 439, 440, 441, (452)453 , (454)455 , (455)456, 466 < Sogd. *nwm*; < Skr. *dharma, sūtra*; < Tib. *nom*; < Br. *nom*

nomçı: vaiz, hoca; уағызшы 374

nomla-: vaaz vermek, öğretmek, açıklamak; уағыз айту, үгіттеу, үйрету, түсіндіру 26, 27, (27)28 , 52, 147, 193, (196) , 240, (296) , 371, 374, (382)383

nomlat-: açıklamak, (birini) vaaz ettirmek; түсіндіру, біреуді уағыз айтып үгіттеу 53, (114)

nomluḡ: öğretili, öğretiyle ilgili, dini; діни, діни білімге байланысты 07, 59, 223, (454)455

o

oğl: 105, 146, 189, 251, 276, 289, 328, 418, 434 → **oğul**

oğlan: oğul, oğlan; *ұл бала, ұл* 221, 276, 330, (382)383

t(e)ңri oğlanı: Танrı oğlu; *Тәңірі ұлы* 221

oғrı: soyguncu, hırsız; *ұры, ұрлықшы* 110

oğul: oğul, erkek evlat, evlat, çocuk; *ұл, ер бала, бала* 63, 105, 106, 124, 146, 189, 251, 276, 277, 278, (289)290, 317, 328, (346)347, 418, 434

oğulan: oğul, oğlan; *ұл бала, ұл* 247, 276, 282

oğurla-: soygunluk yapmak, hırsızlık yapmak; *ұрлау, ұрлық жасау* 110

ol: kişi zamiri o, işaret zamiri o, bu; *ол, жіктеу есімдігі «ол», сілтеу есімдігі «ол», «бұл»* 010, 22, 26, 30, (34), (34)35, (37), (37)38, 44, 46, 54, 66, 67, 81, 88, 106, 115, 128, 134. 149, 150, 152, 155, 157, 158, (162), 163, 164, (167), 169, 170, 173, 174, 175, (177), 178, 179, (182), 184, 185, (188). 193, 197, 206, 208, 213, 218, 221, (223)224, 234, 235. 249, 257)258, 261, 267, (269), 270, 276, 277, 287, (29)293, 301, 306, (334)335, 336, 337, 338, 339, 340, 342, 350, 366, 371, 375, 376, (381)382, 384, (387), 400, 401, 402, 418, 424, 442, (446)447, (448)449, (459)460, (460)461, (461)

olar: onlar; *олар* 130, 137, 264

ol'oқ: o (pekiştirme edatı); *ол (күшейткіш мағына береді)* 36, 37, 158, 159, (162), 164, 165, (167), 169, 170, 173, 175, (177), 179, 180, (182), 185, (188), 232, 267, (404), 406, (407), 409, 410, 412, 414, 418, 419

olur-: oturmak, yaşamak, tahta oturmak, hüküm sürmek; *отыру, өмір сүру, таққа отыру, билігін жүргізу, басқару* 011

on: on (sayı adı); *он (сан есім)* 07, 256, 271, (421)

oñ: sağ, sağ taraf, güney yönü; *оң, оң жақ, оңтүстік бағыты* 011, 32(33), (196)

oñaru: sağa doğru; *оңға қарай* (32)

oñul-: iyileşmek, düzelmek; *оңалу* 215

oñzın: hayalet, kötü ruh; *қиял, жаман рух* 59

oom: dhāraṇī sözü (sutradaki ilk hece); *дарани сөзі (будда дұғасы)* сутрадағы алғашқы буын 372 < Skr. om

oқ: pekiştirme edatı → **anta kıya oқ, antağ oқ, ol'oқ**

oқı-: okumak, çağırmak, davet etmek; *оқу, үндеу, шақыру* 52, 53, 68, 70, 74, 75, 81, (111)112, (113)114, 120, 125, 132, 147, 212, 277, 281, 284, 285, 286, (292)293, 298, 300, (343)344, 367, 369, 436, 438, (452)453

oқıt-: okutmak, çağırmak; *оқыту, шақырту* 52, 68, 74, (113)114

ordu: saray; *сарай, орда* 07, (242), (243), 272, 404

ornan-: yerleşmek; *орныгу* (260)

ornanmaқ: yerleşme; *орныгу* (260)

orun: yer, mahal; *орын, жер* 011, 98, (289)290, 376, 425

oruқ: yol; *жол* (196), 236

ot 01: ateş; *от, түрлі заттардың жарық пен қызу шығарып жануы* 64, 320, 326, 342

ot 02: çimen, ot; *шөп, көгал, отты жер* 323

ot yaş: taze çimen; *жас шөп, көк шөп, көкпеңбек жер, көгал* 323

otçuқ: ocak; *ошақ* 86

otğuraқ: kesin, net; *кесіп айту, нақты, анық* 26, (190), 279, (346)347, (386)

tétig otğuraq: zeki, akıllı; *ақылды, алғыр* 279, (346)347

otğurati: kesinlikle, açıkça; *нақты, анық* 240, (295)296, (382)383

oz-: kurtulmak; *құтылу* 423

oz- kurtul-: özgürleşmek, kurtulmak; *тәуелсіз болу, құтылу* 423

ö

ö-: düşünmek; *ойлану* 67, 76, 204, 309, 341

edgü ögli: iyi düşünceli; *ізгі ойлы* 67, 76, 309, 341

öd: zaman, vakit; *заман, уақыт, мезгіл* 129, 138, 227, 228, 230, 235, 246, 257, 283, 298, 310, 325, 426(427)

ödsüz: zamansız, vakitsiz; *мезгілсіз* 022, 49, 280, (313)314, 348(349)

ödsüz kolasuz: zamansız, vakitsiz; *мезгілсіз* 49, 280, (313)314, 348(349)

ödün: zaman; *уақыт* 05, 010, 22, 54, 88, 128, 221, (223)224, 301, 306, 376, (381)382, 424, 446

ög: anne, ana; *ана, шеше* 63, 105, 107, 124, 125, (250), 253, 277, 278, (347)348

ög-: övmek; *мақтау* 22, 238, (381)382

ög- alqa-: övmek; *мақтау* 22, 238, (381)382

ögir-: sevinmek, mutlu olmak, neşelenmek; *қуану, бақытты болу, шаттану* 223

ögrünçü: neşe, sevinç, mutluluk; *шаттық, қуаныш, бақыт* 77, 101, (177), 409

ögrünçülüğ: neşe dolu, sevinçli; *шаттыққа толы, қуанышты* 313, (457)458, (462)463

ögüt-: birini övmek; *біреуді мақтау* 29, 419

ögüz: nehir, akım; *өзен, ағыс* 47, 218, 220

ök: kuvvetlendirme edatı; *күшейтпелі шырай* 161 → **oқ**

inçe ök: bu şekilde; *осылай* 161

tèmin ök: hemen; *тез, тез арада* (37)38

ökün-: üzgün olmak, pişman olmak, nedamet getirmek; *өкіну* 199

öl-: ölmek; *өлу* 015, 022, 50, 115, 124, 125, 220, 228, 280, 297, 298, 315, (348)349, (449)450, (450)451

ölmek: ölüm, ölme; *өлім* 226

tuğmaқ ölmek: doğum ve ölüm; *туу өлу* 226

ölüg: ölü; *өлік* 229, 284, (289)290

ölüm: ölüm; *өлім* 233

ölür-: öldürmek; *өлтіру* 333

ölütçi: cellat, katil; *қанышер, қаскөй* 89, (91)92

өң: el değmemiş doğa, çöl; *ну орман, шөл, адам аяғы баспаған, жапан түз /дала* 115

өң: renk; *рең, өң, түс* (150)151, 152, 156, 157, 158, 159, 160, (162)

өңдүн: doğu, doğudan, önce, önceden; *шығыс, шығыстан, бұрын, бұрыннан* (84), 94, 291

өңі: başka, ayrı, ayrıca, değişik, farklı, dışında; *басқа, бөлек, өзгеше, басқаша, әр түрлі* 47, 156, 159, 160, 165, 166, 171, 176, 180, 181, 186, 209, 214, 375, (384)

өңікі: başka, ayrı, ayrıca, değişik, farklı, dışında; *басқа, бөлек, өзгеше, басқаша, әр түрлі* 214

adırt öñi: ayır, başka, başkaca; бөлек, басқа, басқаша 384

antada öñi: onun dışında, ondan ayır; *одан бөлек, одан басқа* 209, 214

öñlüg: renkli, çeşitli; *түрлі-түсті, әр түрлі* (162)

öpke: öfke, kızgınlık; *өпке, наз* 71

öpkelig: öfkeli, sinirli; *өпкелі, ренішті* 65

öpkile-: öfkelenmek, kırılmak; *өпкелеу, ренжу* 18, 452

örlet-: yükseltmek, güçlendirmek; *жоғарылату, күшейту* 61, 74, 374

örmen: şişme, şiş; *ісу, ісік* 443

ört: yangın, alev; *өрт* 115

örten-: yanmak, tutuşmak; *өртену* 115

örü: yukarı; *жоғары* 011, 377

örü tur-: kalkmak; *тұру* 011, 377

ötgür-: anlamak, nüfuz etmek, geçirmek; *түсіну, өткізу* 148, 162, 167, 172, 177, 182, 188, 191, 192, 208. 209, 211, 213, (379)380, (389) , 395, 401, (462)463

ötgürü: kadar (başından sonuna kadar), sebebiyle, dolayısıyla; дейін, шейін (басынан аяғына дейін), сол себепті, соған байланысты 015, 387

ötrü: sonra, -dan dolayı, bunun üzerine, o vakit; *кейін, сосын, сол себепті, соған орай* 011, (32) , 57, 58, 83, 88, (141)142, 149. 154. 156, (167), 173, (177), (182) , (188) , 193, (196), 218, 227, 228, 253, 264, 265, 316, 324, 327, 371, 402, 403, 419, 442, (456)457

ötüg: rica, dilek, istek; *өтініш* 012, 225, 307, (363)364, (377)378

ötüg otün- arz etmek, rica etmek; *өтініш жасау, өтіну* 012, 225, 307, (363)364, (377)378

ötün-: arz etmek, rica etmek, söylemek, bildirmek; *өтіну* 013, 25, 225, 307, (363)364, (367)368, (377)378

öz: kendi, öz, vücut; *өз, өзі* 15, 16, 49, 52, 194, 217, 288, (289)290, (436)437, (451), 452

özüt: ruh; *рух* (90), 124, 125, 256, (292)293

p

paramit: paramit (çalışkan, karşı kıyıya geçen kimse); *Парамит (еңбекқор, арғы жағаға өткен адам)* (134)135, (416)417, 428 < Skr. pāramitā

pratikabut: Pratikabut, Pratyeka-Buda, yalnızca kendisini düşünen, kendisinin aydınlanması için gayret sarfeden bir Buda; *Прадикабут (тек қана өзін ойлайтын, өзінің дамуы, жан-жақты болуы үшін бар күшін сарп еткен Будда)* 209 < Skr. pratyekabuddha

қ (q)

қа: aile, akrabalar; *жанұя, туыс, ағайын* 63, 107, 124, 333, (346)347

қа қадаш: kardeş, akrabalar; *бауыр, ағайын, туған-туыс* 63, 107, 124, 333, (346)347

қақан: -dIğIndA, -dIğI zaman, o zaman, ne zaman, bazen; *қашан, кейде* 204

қақиғ: duyu organı; *сезім мүшесі* (190)

қадағ: hata, kabahat, suç; *қате, кінә, күнә* 121

mün қадағ: kötü, fena; *мұң-қайғы, жаманшылық* 121

қадағс(ı)z: kötülüksüz, fena olmayan; *мұң-қайғысыз, жаманшылықсыз* 122

қадаш: aile, kardeş; *жанұя, бауыр* 64, 107, 124, 333, (346)347

қа қадаш: aile, kardeş, akrabalar; *жанұя, бауыр, ағайын, туыс* 63-64, 107, 124, 333, (346)347

қadır: vahşi, zor, sert; *жабайы, қатыгез* 026, 66

қағ(і)л: kırbaç kamçı; *қамшы* 111

қалın: bolluk, yoğun, çeşitli, çok; *қалың, ну, көп* (436)437, (456)457

қалт: gibi, ancak, -dığı gibi, - dığı zaman, şöyle ki, özellikle, nasıl ... ise öyle; *сияқты, солай, сол сияқты, сол уақытта, әсіресе* 43, 145, 155, 202, (250), 336, 337, 338, 339, 340, 375, (387), (390), 399

қам: büyü, kahin; *сиқыршы, көріпкел* 018

қамағ: bütün, hep, hepsi, bütünüyle; *барлығы, бәрі, толайым* 013, 016, 24, 25, 39, 48, 58, 97, 117, 143, 147, 189, 200, 210, 226, 239, 247, 250, 252, 307, 322, 323, 353, 354, 355, (355)356, 365, 366, (378)379, 419, (427), 436, 438, (438), (455)456, (456)457

қамша-: sallanmak, hareket etmek; *тербелу, қимылдау* (420)421

қан: kan; *қан* 444

қаң: baba; *әке* 63, 106, 107, 124, 125, (250), 253, 277, 278, (347)348

қанта: nerede, neresi; *қайда, қай жер* 116, (289)290

қар: astrolojiye göre gökteki yıldızlardan birinin adı; *астрономияда аспан жұлдызының аты* 95

қарығ: kapı; *есік, қақпа* 86, 234, (430)431

қара: kara, siyah; *қара* 12, 95

қ(а)ra bodun: sıradan halk, avam; *қара халық, қарапайым халық* 12

қ(а)raқуш: kartal, yırtıcı kuş; *бүркіт, жыртқыш құс* 432

қарарығ: karanlık; *қараңғы* 273, 319, 320, 321, 354, 422

қары: yaşlı, ihtiyar; *кәрі, егде жаста* 10, 96

қары-: yaşlanmak; *қартаю* (313)314, (448)449, (449)450

қарыс-: tartışmak, kavgа etmek, zıt olmak, birleştirmek; *керісу, ұрысу, қарсы болу, біріктіру* 64, 324, 394

қарт: çıban, yara; *жара* 443

қашынғ: korkutucu, korkunç; *қорқынышты, қорқыныш* (91)92

қат-: karıştırmak; *араластыру* 355

қата: defa, zaman; *рет, кез* 68, 75, 81, (111)112, 125, 277, 281, 285, 286, (292)293, (343)344, 436, 437, 438

қатіг: sert, katı, zor; *қатаң, қатты, қиын* 1

қатіглан-: çabalamak, gayret etmek; *қатысу, тырысу* 020, (134)135, 428

қавира: kısaca, özet; *қысқаша, мазмұн* (296)

қавиш-: kavuşmak, görüşmek; *қауышу, кездесу* 311, (313)314, 321, 324, 328, (391), (394), 419

қавр(і)г: sıkıştırma, ceza; *қамау, жазалау* 111

қисіг қаврг: hapis ve hapsetme, tutuklama; *қанас, түрме, қамау, жабу* 111

қавшур-: birleştirmek, bir araya getirmek, kavuşturmak; *біріктіру, қауыштыру* 012, (363)364, 377, (391)

қayu: 37, 51, 56, 70, 79, (111)112, 119, 122, 141(142), 146, 191, 201, 212, 276, 289, 340, 370, 373, 400, 434, 437, 440

kim қayu 37, 51, (111)112, 191, 201, 212, 276, 289, 340, 370, 373, 400, 434, 437

қaz-: kazmak; *қазу* 82

қазған-: kazanmak, yenmek, elde etmek; *жеңу, қолына алу, табысқа жету* 102

қазғанғ: kazanç; *табыс* 13, 102, 104

қидығсыз: sınırsız, engelsiz; *шексіз, кедергісіз* 138

қіл: kıl, saç; *қыл, шаш* 205

қілға: saç gibi; *қылиық, шаш сияқты* 205

қил-: kılmak, yapmak, etmek, yaratmak; *қылу, жасау, ету, істеу* 16, 40, 41, 43, 99, (196), 231, 245, 248, 269, 285, 333, 334, (343)344, 356, 367, (392), (395), (451), (452)453, (455)456

қилнғ: amel, iş, davranış; *амал, іс, қылық, қимыл, қарым-қатынас* 15, 16, 20, 31, (31)32, (32), (32)33, 40, 41, 43, 54, 67, 70, 71, 73, 160, 195, (196), 254, 256, 271, 287, 329, 334, (334)335, 354, 355, 439, 452

қилнчлғ: karakterli, yaratılışlı; *мінезді, жаратылысты* 45, 56, 58, 123, 236, 241, 244, 254, 271, 332, 373, 441

қилтур-: ettirmek, yaptırmak; *еттіру, жасату* 256

қин: ceza; *жаза* 11, 255

қыын қырқын: ağır ceza; *ауыр жаза* 255

қинчі: işkenceci; *азаптаушы* 89

қинлқ: hapishane; *қапасхана, түрме* 109

қырқын: işkence, ceza; *азап, жаза* 255

қисығ: daralma, kapatılma, hapsedme; *қысу, жабу, қамату* 111, 343

қис: kış; *қыс* 324

қивіргәк: cimri; *сараң* 5

қыз қивіргәк: açgözlü, cimri; *ашкөз, сараң* 5

қıvlıғ: şanslı, mutlu, kutlu, sevinçli; *бақытты, қуанышты, мәз* 101, (347)348

қutluғ қıvlıғ: ilahi lütuf ile, nimetlerle, şanslı, mutlu, kutlu, sevinçli;
құдыреттің күшімен, бақытты, қуанышты, мәз-мәйрам 101, (347)348

қız: kız; *қыз* 63, 105, 106, 107, 124, 147, 309, 311, (343)344, (346)347

қız: yokluk, kıtlık, eksik; *жоқшылық, қуаңшылық* 5

қız қıvırғaq: açgözlü; *ашкөз* 5

қızıl: kızıl, kırmızı; *қызыл, қырмызы* 95

қoburğa: baykuş; *жапалақ* 59

қod-: terketmek, bırakmak, koymak; *қою, тастау, қалдыру* 42, 43, 99, 123, 238, 274, 288, (293)294, 304, (334)335, 445

қodı: aşağı; *төмен* 198, 252

қoduru: tamamıyla, tam, dikkatlice, epeyce; *бәрін, нақ, абайлап* 25, 240, 318, (382)383

қolu: vakit, zaman, an, devir, dönem; *уақыт, сәт, дәуір, заман* 246, 257, 283

öd қolu: zaman, an, devir, dönem; *уақыт, сәт, дәуір, заман* 246, 257, 283

қolula-: değerlendirmek, derin düşünmek, hesaplamak, dikkatle bakmak; *зерделеу, есептеу, ұқыппен қарау* 215

қolusuz: zamansız, sonsuz, vakitsiz; *мезгілсіз, соңы жоқ* 50, 280, (313)314, (348)349, 439

ödsüz қolusuz: zamansız bir şekilde; *мезгілсіз түрде* 50, 280, (313)314, (348)349

қop: bütün, hep, bütünüyle, her türlü, her şeyin içinde; *бәрі, барлығы, әр түрлі* 327, (347)348

қor: felaket, tehlike; *пәлекет, қауіп* 13, 63

kor yas: zarar; зиян 63

korқıncıǵ: korkunç, dehşet verici, ürkütücü; қорқыныш, үрейлендіретін,
үркітетін 60, 89, (91)92

kovı: talihsiz; бақсыз, бақытсыз, сорлы 7, 19, 24

kutsuz kovı: şanssız ve talihsiz; бақсыз, бағы ашылмаған, сорлы 7, 19, 24

kudruk: kuuyruk; құйрық 93

kuduǵ: kuuyu; құдық 86

kul: köle; құл 64

kulqaq: kulak; құлақ 163, 397, (405)

kurtul-: kurtulmak, özgür olmak; құтқарылу, азат болу, тәуелсіз болу 21, 47,
125, 156, 423

kurug: kuru, boş; құрғақ, бос, ештеңе жоқ 152, 154, 158, 159, 164, 165, 166, 169,
170, 171, 175, 176, 179, 180, 181, 184, 185, 186, 389, 391, (401), (402), 414, 425,
(459)460

yok kurug: kuru, boş; құрғақ, бос, ештеңе жоқ 152, 154, 158, 159, 164,
165, 166, 169, 170, 171, 175, 176, 179, 180, 181, 184, 185, 186, 389, 391, (401),
(402), 414, 425, (459)460

kuş: kuş; құс 59, 60

kut: kut, talih, saadet, şans, baht, mutluluk; құт, бақ, бақыт, шанс 18, (38), 48, 55,
117, 143, 157, (223)224, 289, 305, 343, 350, (357), 358, (358)359, (359)360,
(360)361, (361)362, 426, (436)437, (453)454, (454)455

kut vahşik: koruma ruhları, iyi ruh; қорғаушы рухтар, игі рух, жақсы рух
48, 117, 143, 436

kutad-: mutluluk gelmek, kutsanmış olmak; бақыт әкелу, қасиетті болу 100, 279,
286, 299, 301, (347)348, 436

kutluǵ: kutlu, bahtlı, mübarek; құтты, бағы ашық 100, (347)348

қутлуғ қивліг: nimet, şanslı; *құтты, жолы ашық* 100, 101, (347)348
қutsuz: kutsuz, şanssız, bahtsız, mutsuz; *құтсыз, бақытсыз, бақсыз* 7, 12, 19, 24
қutsuz қов: şanssız ve talihsiz; *құтсыз, бақсыз, жолы жабық* 7, 19, 24
қuvrağ: topluluk, cemiyet; *жамағат, халық* 09, 010, 221, 301, (378)379, 384, 424, (456)457
қuzğun: kuzgun; *құзғын* 59

r

ratnakr: ‘cevher madeni, okyanus’, ‘cevher yığını’ anlamlarında olup bir Buda ve Bodhisattva’nın ismidir; *Ратнакара (Ratnākara) «ғайһар кені, мұхит», «ғайһар үйіндісі» мағыналарын беретін Будда мен Бодхисатваның есімі* 358 < Skr. Ratnākara
rdni: cevher, değerli taş, inci, mücevher; *жауһар, бағалы тас, асыл тас, інжу* (243)→ **erdini**

s

saçığ: kurban, sunak, saçı; *құрбан, құдай жолы, шашу* (265)266
saçığ töküк: saçılmış dökülmüş, saçı, sunak; *шашылып төгілген* (265)266
saçıl-: dağılmak, saçılmak; *шашылу* 233
saçuқ: dikkati dağılmış, dağınık; *шашыраңқы, ойы шашыраңқы* 023
saçuқ көңüllүг: dikkati dağılmış, dağınık; *ойы шашыраңқы* 023
sadu: güzel, iyi; *әдемі, жақсы* (22)23, 239, (381)382
sağ(ı)zған: saksagan kuşu; *сусаған, шаян құсы (магнi құсы)* 95
san: sayı; *сан* 54, 384
san saқış: sayı, miktar; *сан, мөлшер, сан-санақ* 54
san-:... olarak sayılmak, ... gibi düşünmek, ...-e ait olmak; *солай есептелу, солай ойлау, тиесілі болу* (34), (38), 194, 274, 275
saң: toplum, cemaat; *халық, жамағат* 01, 466 < Skr. saṅgha
namo s(a)ṇ: topluma saygı; *халыққа құрмет* 01, 466
sansız: sayısız, çok; *сансыз, көп* 014, 203, 219, (431)
sansız saқışs(ı)z: sayısız, hesaplanamaz; *сансыз, сан жетпейтін* (431)
sapıғ: halefiyet, yedekleme; *мұрагерлік, сабақтастық* 015, 312, 345, 389

ulağ sapıg: süreklilik, devam etmek; *сабақтастық, жалғастыру* 015, 312, 345, (388)389

saқın-: düşünmek, üzerinde düşünmek, düşünceye dalmak; *ойлау, ойлану* 80, 103, 109, 184, 204, 250, (289)290, 312, 341, 374, (452)453

ö- saқın-: düşünmek; *ойлау* 204

saқınç: düşünce, fikir; *ой, пікір* 80, 103, 160, 184, 216, 251, (289)290, 312, 374, 402

saқınçlıg: düşünceli; *ойлы* 022, 023

yaңluk saқınçlıg: yanlış düşünceli; *қате ойлы* 023

saқınmaқ: düşünme; *ойлау* 388

saқış: hesaplama, sayı; *есептеу* 54

san saқış: hesaplama, sayı; *есептеу* 54

saқışs(ı)z: sayısız, çok, hesaplanamaz; *есепсіз, есебі жоқ* (431)

sansız saқışs(ı)z: sayısız, çok, hesaplanamaz; *сансыз, есепсіз* (431)

saran: cimri; *сараң* 5

sarıg: sarı; *сары* 93

sarsıg: kaba; *тұрпайы* 66, 120

sarsıg savlıg: kaba sözlerle sahip olan; *тұрпайы сөйлеу* 120

sası-: kokuşmuş olmak, kokmuş; *шірік болу, шіріп кету, сасу, сасып кету* 445

satıg: satış, ticaret; *сату, сауда* 104

satıg yuluğ: satış; *сауда-саттық* 104

sav, savl(ı)g: söz, bilgi, haber; *сөз, хабар, ақпарат* 119, 120, 240

sayu: sefer, defa, kez; *әр жер, әр кез, әр бірі, әр сапар, кез* 9, (257)258

sekiz: sekiz (sayı adı); *сегіз (сан атауы)* 03, (27), (141)142, 326, 350, (362)363, (378), (383), 384, 385, (385), (388), (389), 390, (392), (393), 394, 396, (396), (400), 401, (401), (417), 424, 465

sekizinç: sekizinci; *сегізінші* 399

seviglig: güzel, hoş, sevimli; *әдемі, хош, сүйкімді* 178

sevin-: sevinmek; *қуану* 223

sevinçlig: sevinçli, neşe dolu; *шаттық толы* (457)458, (462)463

séziklig: şüphe, tereddüt, şüpheli; *күмән, күдік, күмәнді* (380)381

séziksiz: şüphesiz; *күмәнсіз* 45, 83, (112)113, 131, 305

sın: kabir, mezar; *қабір, мола* (289)290

sınar: taraf, yön, cihet; *тарап, жөн, бағдар* 422

sınarkı: taraftaki, yöndeki, yanındaki; *тараптағы, бағыттағы, жанындағы* 08, 187, (390)

sımaқ: yıkmak, kırmak; *жығу, құлату, сындыру* 259(260)

sınmaқ: kırılmak, parçalanmak; *сыну, бөліну* (260)

sıyуқ: bozuk, bozulmuş, kötü; *бұзылған, жаман* 019

çhşapt sıyuk: itikadı bozuk, ahlaksız; *бұзылған* 019

siz: siz; *ciz* 23, 25, 26, 39, 55, 140, 239, 240, 317, 330

soğancıg: harika, güzel; *тамаша, керемет* 25, (167), 222

soltun: sola, sol tarafa; *солға, сол жаққа, сол тарапқа* (32)33, 94

soқғu: havan, soku; *келі (тары, бидай түйетін келі)* 86

taş soқғu: taş havan, soku; *тас келі (тары, бидай түйетін келі)* 86

söki: önceki, eski; *ескі, бұрынғы* 231, (378)379

söküd-: diz çökmek; *мізе бұғу, шөгу* 011, 377

tizin söküd-: dizini çökmek 011, 377

sön-: sona ermek, kaybolmak; *өшу, жоғалу, адасу* 76, (446)447

söntür-: sona erdirmek; *өшіру, соңына жету* (446)447

sözle-: söylemek, konuşmak, demek; *айту, сөйлеу, деу* 120, 374, (447)448

sudur: kutsal kitap, sutra; *қасиетті кітап, сутра* 04 < Skr. sūtra

sumir: sumeru (kâinatın merkezi olan dağ; *сумер (дүнианың кіндігі болған тау)* (359)360 < Skr. Sumeru

suv: su; *су* 64, 115, 141, 320, 326, 342, 422

süü: asker, ordu; *әскер, жауынгер* 91, 103

süü başçı: asker başı; *әскербасы*

süüle-: ordu sevk etmek, sefere çıkmak, asker hazırlamak; *әскер жасақтау, жорыққа шығару* 103

süü süüle-: sefer etmek; *әскер жасақтау, жорыққа шығу* 103

süzük: temiz, saf, süzölmüş, samimi; *таза, саф, сүзілген* (361)362

туруғ süzük: temiz, saf, süzölmüş, samimi; *таза, саф, сүзілген* (361)362

süzül-: arınmak, süzölmek; *арылу, сүзілу, тазалану* 303

svaha: darma duasının (büyüsünün) bir parçası; *Будда дұғасының бір бөлішегі* 372
< Skr. svāhā

Ş

şamn(a)nç: Budist rahibe; *Будда дінінің діни қызметкерлері* 429 < Sogd.
šmn'nch; < Skr. śrāmaṇeṭī

şamnu: iblis, şeytan; *ібіс, жын, шайтан* 58 < Sogd.šmnw

şlok: ilahi, şiir; *жаратқан, тылсым өлең* (296), (447)448 < Skr.śloka

şravak: Śravaka (Burkan'ın müritlerine, dinleyicilerine verilen adıdır); *Шравака*
(*Бұрқанның избасарларына, тыңдаушыларына берілген есім*) 210 < Skr.śrāvaka

t

tağ: dağ; *тау* 115

tağdın: kuzey, kuzeyde, kuzey tarafında; *солтүстік, солтүстікте, солтүстік*
жағында 84, 95

talım: yırtıcı, vahşi (kuşlar); *жыртқыш (құстар)* 432

tal(i)m қаракуш hanı: yırtıcı kuşların kralı; *жыртқыш құстардың*
патшасы 432

talula-: seçmek; *таңдау* 227, 228, 229, 235, 310

taloy: deniz, okuyanus; *теңіз, дария* 47, 218, 220

taloy ögüz: deniz, okuyanus; *теңіз, дария* 47, 218, 220

tam: duvar; *қабырға* 82

tamu: cehennem; *тозақ, тамұқ* 123, 423, 446 < Sogd.tmw

tana yip: kılavuz, yönerge, davranış kuralı; *тілашар, жөн сілтейтін, тәртіп*
кодексі 03

tapā: -e karşı, -e doğru; *таман, қарай* 264

tap(i)ğsaқ: hizmet etmek isteyen, saygılı, itaatkar; қызмет еткісі келетін, құрметті,
бағынышты 107, 278, (347)348

tapığçı: tapan kimse; *табынушы* 017, 018

tapın-: saygı göstermek, hürmet etmek; *табыну, құрмет көрсету* 53, 74, (114),
132, 144, 145, 268, 269

tapın- udun-: saygı göstermek, hürmet etmek; *табыну, құрмет көрсету* 53, 74, (114), 132, 144, 145, 268

tapıntur-: hizmet ettirmek, hürmet ettirmek; қызмет қылдырту *құрмет еттірту* (265)266

tapıntur- uduñtur-: hizmet ettirmek, hürmet ettirmek; қызмет қылдырту *құрмет еттірту* (265)266

tapla-: beğenmek, seçmek, tasvip etmek, lütfetmek; *ұнату, таңдау, бекіту, рақым ету* 291, (293)294

taķı: ve, yine, dahi, ayrıca, dahası; *және, тағы, әсіресе, басқасы* 39, 51, 55, 78, (111)112, 118, 122, 140, 146, (173), 183, 200, 211, 225, 234, 246, 269, 281, 282, 283, 289, 298, 307, 390, 434, 440

taķı yme: ve, yine, dahi, ayrıca, dahası; *тағы да, және, тағы, әсіресе, басқасы* 39, 55, 78, (111)112, 118, 122, 140, 146, (173), 183, 200, 211, 234, 269, 281, 289, 390, 434, 440

taķşut: şiir, ilahi; *өлең, діни шумақ* (296)

şlok taķşut: şiir, ilahi, dini mısra; *өлең, діни шумақ* (296)

tar: dar; *тар* 275

tar(ı)ğ: tohum, mahsul, ekin, tarla; *тұқым, дән, егін* 105, 327, (453)454

uruğ tar(ı)ğ: tohum, mahsul, ekin, tarla, evlat ve evladın evladı, soy, sülale; *тұқым, дән, егін, ұрпақ және ұрпағыңның ұрпағы, ұрім-бұтақ* 105, (453)454

ı tar(ı)ğ: tohum, mahsul, ekin, tarla; *тұқым, дән, егін* 327

tarni: tılsım, büyü, büyü sözü; *тылсым, сиқыр, сиқырлы сөз* 365, 366, (367)368, (430)431 < skr. dhāraṇī

taş: taş; *тас* 86

taş soķķu: taş havan, soku ; *тас келі (тары, бидай түйетін келі)* 86

taşğar-: dışarı çıkartmak, atmak; *тысқары шығару, тысқа шығару, сыртқа шығару, лақтыру* 230, 297, 343

taşğaru: dışarıya, dışarı doğru; *тысқары, тысқа қарай, сыртқа қарай* 230

taştın: dıştan, dışında; *тыстан, тыста, сырттан* 187, (390)

taştın sınarkı: dışarıdan; *тыстан, сырттан* (390)

taştınķı: dış, dışarıdaki, harici; *тыс, тыстағы, басқасы* 185, (458)459

tat-: tatmak; *таты, дәмін таты* 174, 176

tatıǵ: tat, lezzet; *дам, дами* 174, 175, (175), 176, (177), (408)

tatıǵlıǵ: tatlı, lezzetli; *дәмді, мәтми* 174, 175, 176, (177), 222

tavar: mal, servet, eşya, zenginlik, varlık, mal mülk; *мал-мүлік, байлық* 3

tavran-: yarmaya çalışır, yarmaya davranır; *жасауға тырысу, істеуге тырысу* 021

tayaqlıǵ: dayalı, dayanmış; *таяқ, тіреу, сүйеу* (37)

taysuy: Jüpiter; *Юпитер* 93

tayşın: mahāyāna (büyük araba, Budizm’de bir mezhep); *махаяна (үлкен арба, Буддизмнің бір тармағы)* 386, (389) < Çin. dacheng

teg: gibi, -e benzer, -e benzeyen; *сияқты, ұқсайтын* 64, (190), 203, 215, 253, 376, 438, 439, (456)457, (457)458

erdükteg: olduğu gibi, böylelikle, gerçek temel; *болғаны сияқты, осылай, шын негіз* (190)

teg-: erişmek, varmak, ulaşmak, elde etmek; *тию, жету, бару, тигізу, қолына тию* 118, 227, 228, 301, 425, 426

tegin-: erişmek, varmak, ulaşmak, elde etmek; *тию, жету, бару, тигізу, қолына тию* 305, (379)380, 429-430, (430)431, 435, (453)454, (457)458, 464

tegirmen: değirmen; *дүірмен* 86

tegsil-: değişmek; *ауысу* 206, 247

tegsür-: dönüştürmek, değiştirmek; *айналдыру, ауыстыру* 249

tegür-: ulaştırmak, yakınlaştırmak, getirmek; *жеткізу, жақындату, әкелу* 48, 78, 128, (137), 255

tegzin-: dönmek, dolaşmak, etrafında dolanmak; *айналу, жүру, барып қайту, айналыштықтан жүру* 197, 218, 219

tegzinç: bölüm, kitap tomarı, fasıl; *бөлім, кітап* 04, 466

tek, tk: tek, bir tek, yalnızca, sadece, ancak, bununla birlikte; *тек, жалғыз, біреу ғана* 50, 75

tene: oraya; *анда, ана жаққа* 215

tene muna: oraya buraya; *анда мұнда* 215

teñ: eşit, aynı, aynı ölçüde, denk, çeşit, tür; *тең, бірдей* 62, 84, 308

teñ teñ: eşit, denk, aynı; *тең, бірдей* 62

tuş teñ: eşit, denk, aynı; *тең, бірдей* 308

terpe-: sallanmak, hareket etmek; *тербелу, әрекет ету* (420)421

teprençsiz: taşınmaz, sabit; *қозғалмайтын, бір орында тұратын* 412

teriң: derin; *терең* (114), 147, 148, 213, (359)360, (386), (389), (461)462

sumir teriң: sumeru, olağanüstü bir görüntüye sahip dağ; dünyanın merkezindeki dağ; *сумеру, гажайып көрінісі бар тау; дүнианың ортасындағы тау, терең сумеру* (359)360

terk: çabuk, tez, çarçabuk; *тез, жылдам* 54

ters: aksi, ters, sapık, yanlış; *теріс, жаңылыс* 15, 42, 56, 58, 130, (196), 236, 238, 264, 270, 275, 303, 315, 331, 441, (451)

ters tetrü: zararlı inanç, sapık, ters, yanlış; зиянды сенім, бұзылған, *теріс, жаңылыс* 15, 42, 56, 58, 130, (196), 236, 238, 264, 270, 275, 303, 315, 331, 441

ters bilig: yanlış bilgi; *қате білім* 19, 24

tevlig: aldatıcı, kurnaz; *қу, айлакер* 2

tez-: kaçmak; *қашу* 99, 117

tê-: demek, söylemek, konuşmak; *деу, сөйлеу, айту* 012, 17, 19, (22)23, 29, 30, 31, (34), (38), 51, 67, 129, 150, 157, 163, 174, 175, 217, 225, 238, 239, 253, 257, (257)258, 259(260), (260), 262, 269, 271, 295, 297, 301, 307, 317, (363)364, 371, 377, (378)379, (381)382, (382)383, (383), 384, 385, (385), 386, (386), 388, 390, (390), 393, (396), 399, (402), (405), 408, 412, (417), (426)427, (427), 442, (447)448, (450)451, (454)455, (459)460, (460)461

têt-: denmek, denilmek, diye adlandırılmak, +dır için de kullanılır; *деу, айтылу, деп аталу* 29, 30, 31, (32)33, 34, 149, 150, 152, 153, 155, 157, 158, 163, 164, 168, 169, 170, 174, 175, (177), 178, 179, (182), 184, 185, 189, 201, 207, 214, 227, 244, 248, 271, 276, , 320, 321, 323, 324, 330, 371, 373, 386, 388, 389, 404, 406, (407), 409, 410, 412, (413), 418, (426)427, (448)449, 452, (452)453, (460)461, (461)

têtig: zeki; *зейінді, ақылды* 279, 347

têtig otğuraқ: zeki, aydın; *алғыр, зиялы* 279, 347

têmin: hemen, kısa süre içerisinde, hemen sonra; *тез, қысқа уақыт ішінде, іле шала* (34), (37)38, 40, 82, 208, 213, 230, 310, (387), (461)

têmin ök: hemen; *тез арада* (37)38

têril-: toplanmak, derilmek, bir araya getirilmek; *терілу, жиналу, топталу, бір жерге жиналу* 334

tèrin: topluluk, beraberlik, cemaat, her taraftan gelip toplanan, toplantı; *көп адам, жамағат*, әр жақтан жиналған, *жиналыс, жиын* 09

tèrin қуврағ: topluluk, cemiyet; *көп адам, жамағат* 09

tèrmek: toplamak, derlemek, bir araya getirmek; *жинау, теру, бір жерге біріктіру* 259(260)

tègme: adlı, isminde; *атты, есімді* (190), 248, 265, 352, 371, (407), (408), (413), 425, (430)

tıdıǵsız: engelsiz, meselesiz, sorunsuz; *кедергісіз, мәселесіз, мінсіз* 010, 22, (22)23, 39, 55, 78, 122, 129, 140, 146, (223)224, 239, 306

tıltaǵ: sebep, neden; *себен* 267, 391

avant tıltaǵ: sebep, neden; *себен* 391

tıǵla-: dinlemek, işitmek; *тыңдау, есіту* 25, 240, 318, (382)383

tınl(ı)ǵ: canlı; *жанды* 013, 016, 017, 018, 019, 021, 022, 023, 024, 025, 026, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 19, 24, (37), (37)38, 39, 45, 51, 55, 56, 70, 79, (111)112, 115, 116, 119, 122, 147, 149, 150, 153, 155, (162), (167), 173, (177), (182), (188), 191, 193, 197, 200, 208, 212, 213, 215, 218, 226, 236, 239, 245, 248, 255, 261, (269), 270, 276, 280, (289)290, 307, 315, 322, 323, 330, 333, 338, 339, 340, 341, 353, 354, 355, 366, 367, 369, 373, 392, (394), 400, (401), 402, 423, 440, 442, (447)448, (455)456

tınsız: cansız; *жансыз, жаны жоқ, демсіз* 322, 323

tıntur-: dindirmek, mühlet vermek; *тынықтыру* (446)447

tırgaқ: tırnak; *тырнақ* 336, 339

tıl: dil; *тіл* 121, 122, 174, 398, (408)

tile-: dilemek, istemek; *тілеу, қалау* 3, 13, 103, 230, (450)451

tilgen: tekerlek; *дөңгелек* (454)455

tirtè: sapkın; *бұзылған* 59

tışı: dişi, kadın; *әйел, ұрғашы* 320, 321, 328

tisi erkek: kadın erkek; *әйел еркек* 321, 328

titig: çamur; *балшық* 82

tiz: diz; *мізе* 011, 377

t(e)ñri: tanrı, ilahî; *тәңірі, құдай* 02, 06, 012, 17, 22, 27, 29, 94, 126, 128, 129, 143, 197, 221, 238, 241, (242), 252, 256, 270, 272, 273, (295)296, 302, 306, 316, 318, 319, 321, (363)364, 377, (381)382, 404, (404), (405), 406, (407), 409, 410, 412,

(413), 414, (414)415, 416, 420, (420)421, (421), (431), (446)447, (455)456, (462)463, 465

t(e)ḡrim: Tanrım, Allahım; *тәңірім, құдайым* 013, 016, 017, 018, 020, 021, 022, 024, 025, 1, 2, 4, 5, 6, 7, 19, 20, 22, 225, 235, 238, 307, 316, (363)364, (367)368, 371, 372, (377)378, (378)379, (380)381

tod-: doymak; *тою* 14

toḡasız: dertsiz, hastalıksız, hasta olmayan; *дермсіз, аурусыз, ауру емес* 69, 279

ıgsız toḡasız: dertsiz, hasta olmayan; *дермсіз, ауру емес* 69, 279

tolḡaks(i)z: sancısız, dertten arınmış, ağrısız; *толғақсыз* 280

emgeks(i)z tolḡaks(i)z: sancısız, dertten arınmış, ağrısız; *қиналмай толғаатнай, ауырмай* 280

tolu: dolu, tam; *толы* 138, (257)258

ton: elbise, giysi; *тон, шапан* 011

tonaḡu: kıyafet, elbise, giyim; *киім* (392)

tonḡla-: kırbaçlamak; *қамшымен сабау* (110)

toḡı- tonḡla-: dövme ve kırbaçlamak; *тоқпақтау қамшымен ұру* (110)

toprak: toprak, yer; *топырақ, жер* 81, 94, 96, 98, (293)294

toprakça: toprak gibi; *топырақ сияқты* 336, 337, 339, 340

toḡı-: vurmak, dövme, dokumak, tıkladmak, atkı atmak; *тоқу, ұру, арқан салу* 82, (110)

toḡu: örf, adet, tören, ayin; *(діни) жиын-той* 231, 285, 334, 344

törü toḡu: örf, adet, tören, ayin; *үлкен (діни) жиын-той* 231, 285, 334, (343)344

torḡu: ipek kumaş; *торқа, жібек мата* 391

tosun, tosin, toozın, toosun: vahşi, soysuz; *жабайы, тексіз* 1, 254

toyın: rahip; *монах* 429 < Çin. daoren

tökük: ikram, içki ikramı, sunu; *ұсыну, ішімдік ұсыну* (265)266

saçığ tökük: adak ve libasyon, (құрбан ретінде ішімдік ішу) içki içirme (265)266

tökül-: dökülmek; *төгілу* 233, 444

töpü: baş, kafa; *төбе, бастың жоғары бөлігі* 464

töpüre tut-: başına tutmak, kafaya doğru tutmak; *төбеге ұста, төбеңе қарай көтер* 464

törlüg: çeşitli, türlü; *түрлі* 03, 09, 21, (27), 42, 57, 60, 69, 75, 93, 121, 122, 133, 154, 156, (189), (190), 196, 226, 261, 264, 265, 315, 322, 327, 329, 334, 370, (378), (383), 385, (385), (388), (392), (393), 394, 396, (396), (400), 401, (401), (420)421, 448(449), 465

tört: dört (sayı adı); *төрт (сан есім)* 09, 121, 244, 325

törtünç: dördüncü; *төртінші* 398

törü: töre, yasa, kanun, geleneksel kural, şeriat; *заң, ереже, төрелік, құқық, шариғат заңы* 35, 37, 42, 53, 57, 75, 131, 184, 185, 186, 187, (188), 226, 231, 238, 254, 271, 275, 276, 285, 303, 304, 316, 330, 334, (343)344, 428, (458)459

törüçi: hukukçu; *заңгер* 264, 331

törülüg: yasalara uygun; *заңды* 07

törüsüz: kanunsuz; *заңсыз* 57, 261, 332

törüt-: yapmak, yaratmak, türetmek, kurmak; *жасау, орнату, құру, өндіру* 330

töz: öz, ana, esas, temel, yapı, karakter; *негіз, түп, шыққан тек* (31)32, 148, 152, (190), 207, 217, 378(379), 390, 401, 402, 413

tözlüg: esaslı, kaynaklı, yapılı, karakterli; *негізі бар, бастауы бар, тегі бар* 388

tözün: asil, soylu, efendi, aziz; *асыл текті, текті, мырза, бек* 025, 25, (37)38, 143, 146, (162), (167), 189, 199, 200, 212, 247, 276, 281, 283, 289, 317, 330, 340, (382)383, (417), 434

tsuy: günah, günahkar; *күнә, күнәһар* 46, 334 < Çin. zui < dzuâi, tsuei

tsuyluğ irinçülüg: günahkar; *күнәһар* 332

tuda: tehlike (yalnız kullanılmaz); *қайын (жалғыз қолданылмайды)* 62, 63, 69, 99, 232, 233, 263, 269, 281, 284, 295

ada tuda: tehlike; *қайын-қатер* 62, 63, 69, 99, 232, 233, 263, 269, 281, 284, 295

tudasız: tehlikesiz; *қайыncіз* 49, 262, 279, 370, (453)454

adasız tudasız: tehlikesiz; *қайын-қатерсіз* 49, 262, 279, 370, (453)454

tuğ-: doğmak; *туу* 015, 126, 127, 220, 225, 227, 277, 278, 279, 298, 322, 323, 328, (346)347, (347)348, (348)349, 446, (449)450

tuğmaq: doğum; *туу* 226

tuğur-: doğurmak; *туғызу* 297

tun-: kapanmak, kilitlenmek, kapatmak; *жабу, жабылу* 234

tur-: durmak; *тұру* 011, 377

turğur-: durdurmak, koymak, yerleştirmek; *тұрғызу, тікейту, орналастыру, қою* 83, 216, (223)224, 306

turğurmaқ: kaldırma, durdurma, koyma; *көтеру, тікейту, тұрғызу, қою* (260)

turmaқ: durma; *тұру* (260)

turқaru: her zaman, daima, sürekli; *әрқашан* 014, 14, 15, (33)34, 48, 62, 65, 73, 101, 134, 143, (150)151, 163, 168, 174, (177), 183, 192, 270, 274, 394, (427), 436, 441

turқuru: uzunlamasına; *ұзынабойына* 391

arқuru turқuru: çarpaz ve uzunlamasına; *айқастырып ұзынабойына* 391

turuқ: saf, saflık; *саф, таза* 136, 242, (361)362, 433

turuқ süзük: duru, temiz, saf; *саф, таза* (361)362

arıғ turuқ: saf; *саф, таза* 136, 242, 433

tusu, tuzu: fayda, yarar; *найда, табыс* 234, 245, 248, 295, (355)356, 367, (392), (395), (455)456

asıғ tusu: fayda, yarar (lar); *найда, табыс* 245, 248, 295, (355)356, (392), (395), (455)456

tusul-: faydalanmak, yararlanmak; *найдалану, қолдану* 262, 286, 299

tuş: rastlama, karşılaşma, fırsat; *кездестіру, жолықтыру* 308

tuş teң: rastlama, karşılaşma, fırsat; *кездестіру, жолықтыру* 308

tut-: elde tutmak, almak, tutmak, yönetmek, yakalamak, sahip olmak, yardımcı fiil; *ұстау, қолда ұстау, басқару, ұстап алу, ие болу, көмекиі етістік* (37)38, 42, 49, 54, 75, (114) , 117, 120, 132, 146, 195, 202, 204, 261, 367, (367)368 , 369, 370, (436)437, 464

tutmaқ: tutmak, almak; *ұстау, алу* 259(260)

tutsuқ-: yakalanmak, tutulmak; *тұтқындау* 110

tuy-: algılamak, hissetmek, fark etmek, uyanmak; *түйсіну, ояну, сезіну, түсіну, ажырату, айыру* 118, (137), 394, 399, (414)415, (459)460, (460)461, (461)462

adıra tēp tuyuғlı bilig: adıra adlı bilinçli bilinç; *адыра атты түйсік білімі* 399

tuymaq: aydınlanma; *зиялы болу, өзін біліммен толықтыру* 118, (137), (223)224, (459)460, (461)462

tüzi köni tuymaq: evrensel doğru aydınlanma; *жан-жақты дұрыс білім алу* 118, (137), (223)224

tuyuqsuz: farkında olmadan; *парқына бармай, түсінбей, түйсігі жетпей* (460)461

tükel: bütün, hepsi, tam, eksiksiz; *түгел, бәрі, дәл* 06, 3, 42, 57, 60, (348)349, 410, 446

tükel bilir: hepsini bilir, tamamını bilir; *түгел біледі* 3

tükel törlüg: her türlü; *түгел түрлі, әр түрлі, бәрі түрлі* 42, 57, 60

tükellig, tükelig: mükemmel, eksiksiz, bütün; *түгелімен, бәрі, керемет, кемістігі жоқ* 352

tüket-: tamamlamak, sona erdirmek; *түгесу, тауысу, бітіру* 136

tüketi: bütün, tamamen, hep, tamamıyla, sonuna kadar; *барлығы, бәрі, соңына дейін* 53, 88, 136, 202, 439

tümen: on bin; *он мың* 014, 203, 219, 302, 311, 424, 429-430, (453)454

tüñür: dünür, evlilik yoluyla akraba; *құда, құдандалы, құда жекжат* 308, 309, 333, 341

tüñür böşük: dönür, evlilik yoluyla oluşan akrabalık; *құда, құдандалы, құда жекжат* 308, 309, 333, 341

tüp: dip, kök, temel; *түп, түбі, негізі* (401)

töz түp: dip, kök, temel; *түп, түбі, негізі* 401

tüpsüz: sonsuz, dipsiz; *түпсіз, негізсіз* 212, (461)462

tüş-: inmek, düşmek; *түсу* 14, 44, 337

tütrüm: engin, derin (tasavvufi manada); *терең (діни мағынада)* (114), (389)

tütrüm teriñ: engin, derin; *терең (діни мағынада)* (114), (389)

tütsük: tütsü; *хоти иісті заттар* (407)

tütüşlüg: düşmanca, kavga; *ұрыс, ұрыс-керіс, соғыс* 65

tüz: birlik içinde olan, barışık, uyumlu, düz, doğru, dürüst; *түзу, дұрыс, бірлік, татулық, бейбіт, келісіммен* 77, (257)258

tüzgerinçsiz: aslına ulaşılmaz, benzersiz; *теңдессіз, ұқсамайтын* 118, (137), 223, 305

tüzü: doğru, evrensel olarak; *түзу, жан-жақты, әмбебап* 88, 118, (137), (223)224

yég tüzü köni tuymaq: en üst doğru aydınlanma; *жан-жақты тура жолда жарқырау* 118, (137), (223)224

u

u-: yapabilmek, edebilmek, mümkün olmak, -e bilmek, -mek gücünde olmak, muktedir olmak; *жасау, қылу, істеу, мүмкін болу, жасай алу, қабілетті болу* (34), 100, 162, 167, 172, 177, 182, 188, 191, 211, 213, 216, 263, 387, (389) , 401, (450)451

uçuz: kolay, değersiz; *оңай, құнсыз* 278

udun-: tapmak, ibadet etmek, tapınmak; *табыну, ғибадат ету, жалбарыну* 53, 75, (114) , 132, 144, 145, 268

tapın- udun-: tapmak, ibadet etmek, tapınmak; *табыну, ғибадат ету, жалбарыну* 53, 75, (114) , 132, 144, 145, 268

uduntur-: ibadet ettir, tapındır; *ғибадат ету, табыну* (265)266

uduz: kaşintılı; *қышыма, қышыйтын* 443

uğrayu: özellikle; *әсіресе* 153

uğur: zaman, vakit, fırsat, sebep; *заман, уақыт, мүмкіндік, себеп* 36, (114), 192, 204, 313, 330, 350, 401

uğ(u)r yığ: fırsat; *мүмкіндік* (114)

uğurça: fırsat; *мүмкіндік* 192

uğuş: boy, kabile, kuşak, nesil; *тайпа, ру, қауым, ұрпақ* 301

ula-: ulamak, bağlamak, devam ettirmek, sürdürmek; *байлау, жалғастыру, жүргізу* 205

ulağ: sıra, dizi, süreklilik; *кезек, тізбек, үздіксіз* 015, 312, 345, (388)

ulağ sapığ: sıra, dizi, süreklilik; *кезек, тізбек, үздіксіз* 015, 312, 345, (388)389

ulati: ve, ve öbürleri, ve başkaları, ve diğerleri, daha, da/de başka, ilaveten, ek olarak; *және басқалары, тағы басқалары, қосымша ретінде, жалғау* 60, 68, 77,

85, 87, 111, 116, (134)135 , 143, 156, 160, (189) , 210, 233, 324, 327, 328, 331, 342, 392, (392) , 429

anta ulatı: birlikte, onun kadar; *бірге, ол сияқты* 85

ulğad-: büyümek, yetişmek; *өсу, жетілу, ұлғаю* (448)449

uluğ: ulu, yüce, büyük, yüksek; *ұлы, жоғары, үлкен, биік* 05, (22)23 , 86, 138, 231, 243, 274, 334, (343)344, 346, 350, 352, (355)356 , (362)363, 373, 413, (416)417, 419, (420)421, (430)431, (431), 434

uluş: ülke, bölge, memleket, devlet, imparatorluk; *өлке, аймақ, мемлекет, үкімет, императорлық* 08, 9, 79, 126, 138, 253, (257)258, 289, (427)

umuğ: umut, dayanak, sığınak; *үміт, тірек, пана, сая* (37)38

umuğ inağ: umut, dayanak, sığınak; *үміт, тірек, пана, сая* (37)38

unit-: unutmak; *ұмыту* 203

upasanç: rahibe olmayan Buddhist kadın; *дін қызметкері емес будда әйел* 130, (430) < Sogd. wp's'nch, < Skr. upāsikā

upasi: rahip olmayan erkek Buddhist, ruhban sınıfından olmayan Budist mümin; *дін қызметкері емес будда еркек* 130, (429)430 < Sogd. wp's'y, < Skr. upāsaka

uq-: anlamak; *ұғу, түсіну* 16, 21, (114), 148, 149, 161, 195, 211, (269), 317, 331, (346)347, (384), 392, 401, 402, (462)463

uqıt-: anlatmak, açıklamak, izah etmek, anlaşılmasını sağlamak; *ұқтыру, түсіндіру* 386

uqmaq: anlayış, anlama; *түсінік* 387,

bilmek uqmaq: bilmek ve anlamak; *білу ұғу* 331, 387, (387), (378)379,

uqtur-: anlatmak, anlamasını sağlamak; *ұқтыру, түсіндіру* 148, 355

urı: erkek, erkek evlat, oğul; *еркек, еркек бала, ұл* (250)

urmaq: vurmak, dövmek, çarpmak; *ұру, соғу* (260)

uruğ: tohum, soy; *тұқым, ұрық, ру* 105, 205, (453)454

uruğ tar(ı)ğ: tohum, soy; *тұқым, ұрпақ* 105, (453)454

urunguluğ: bayraklı; *туы бар* 93

utlı: mükafat, karşılık, semere, meyve; *өтемақы, сыйақы, жеміс* 50, 316

utun: utanmaz, ahlaksız, yüzsüz, iğrenç; *ұятсыз, тәрбиесіз, бетсіз, жиіркенішті* 119

uvutsuz: utanmaz, utanmayan, ahlaksız; ; *ұятсыз, тәрбиесіз* 71

uvutsuz bilig: ahlaksız bilgi, utanmaz bilgi; ұятсыз ілім, тәрбиесіз білім

71

uz: mahir, usta, zanaatkar; ұста, шебер, қолөнерші 292, (346)347

uzatı: daima, her zaman; әрқашан, әрдайым 117, 268, 367

uzatı basa: her zaman, daima; әрқашан, әрдайым 117

uzun: uzun; ұзын, ұзақ 021, 49, 288, (436)437, (450)451

uzik: hece; буын 261

ü

üç: üç (sayı adı); үш (сан есім) 017, 43, 68, 75, 81, (111)112, 198, 201, 219, 277, 280, 285, (292)293, (334)335, 337, (343)344, 388, (400), 436, 438

üç ağılık: üç hazine; үш қазына (діни) 438

üçün: için, dolayısıyla; үшін 6, 8, 12, 24, 26, (32), (34), (34)35, 50, 51, 125, 134, 147, 150, 153, 229, 240, 241, 244, 248, 250, (289)290, (296), 316, (377)378, (384), 388, (389), 392, (394), 396, (446)447

anı üçün: onun için; ол үшін 6, (34)35, 51, 153, (395)396, 447

üçünç: üçüncü; үшінші 397

ükli-: artmak, çoğalmak; бірігу, арту, көбею 104, 105

ükün: yığın; үйінді 102

üküş: çok, pek, çoğunluk; көп, көпшілік 08, 017, 018, 019, 021, 022, 024, 025, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 39, 120, 264, 265, 269, 286, 315, 332, 334, 366, 439

erüş üküş: çok, çoğunluk; көп, көпшілік 08, 286, 439

üküşti: sıkça, sıklıkla; жиі, жиі жиі 269

ülgüsüz: sayısız, ölçüsüz, çok; сансыз, өлшеусіз 376, (381)382

ülüglüg: şanslı; сәтті, жолы болғыш (348)349

ülüksüz: şanssız; сәтсіз, жолы болмайтын 7, 8, 12

ülüş: pay, kısım, hisse, үлес, бөліс 78, 305

ün: ses, gürültü; үн, дыбыс 163, 165, 166, (167), (405)

ün-: çıkmak, ortaya çıkmak; (bitki, yeşillik) yetişmek, bitmek, doğmak; өну, өсу, жетілу, туу 47

ünlüg: sesli; атақты, танымал 60, (167), 406

üntür-: çıkarmak, yükseltmek; *шығару, жоғарылату* 285

üstün: üst, yukarıda; *үсті, жоғары* 318

üstünki: yukarıdaki, üstün, en üstün; *жоғарыдағы, үстінде, ең үстінде* 305

üt: delik, burun deliği; *тесік, мұрын тесігі* 407

üze: üzeri, üzerine, dolayısıyla, ile, ve; *оның үстіне, сол себепті, мен, және* (34)35, 268, (401)

üzeki: üstünde, üzerine kurulu; *(бірдеңеге) негізделген* 252, 336, 339

üzlün-: sona ermek, bitmek; *сындыру, бұзу, жоқ қылу, біту* (380)381

üzüksüz: durmadan, sürekli, daima, kesintisiz; *үздіксіз, әрдайым* 192

üzül-: kesilmek, sona ermek, bitmek, koparılmak; *үзілу, біту, кесілу* 015, 205

v

vahşik: ruh; *рух* 48, 117, 143, 436 < Sogd. w'xš'yk

kutlar vahşik: koruma ruhları, güzel ruh; *қорғаушы рухтар, жақсы рух* 48, 117, 143, 436

vayşali: Vayşali (şehrin adı); *Вайшали (қаланың аты)* 06 < Skr. Vaiśālī

vipaşi: Vipāṣi (Budhanın adı); *Випаши (Будданың аты)* 129 < Skr. Vipāśyin

y

yad-: yaymak, sermek; *жаю, төсеу* 147

aç- yad-: ayrıntılı olarak açıklamak; *ашып айту, анықтап түсіндіру, жария қылу* 147

yadıl-: yayılmak, saçılmak, dağıtmak; *жайылу, шашылу, тарау* 464

yağı: düşman; *жау, дұшпан* 156

yağız: yağız, kara yağız, koyu renk, kara; *күрең, күрең қара, қоңыр, қара* 319, (420)421

yağız yêr: koyu kahverengi toprak; *күрең қара жер, қара жер* 319, (420)421

yalğan: yalan; *жалған, өтірік* 6, 119

yalıñ: çıplak, yalın; *жалаң, жалаңаш* 14

yalñuq: insan, insanoğlu; *адам, адам баласы* 30, 210, 214, 328, 338, (355)356

yaltri-: parlamak; *жалтырау, жылтырау* 03, (27), (378), 386, (396), 422, 465

yaltriq: ışık, parıltı, aydınlık; *жалтырақ, жарық* 405

yaltriqlıq: parlak, aydınlık, ısıltı; *жалтыраған, жап-жарық* (182), (188), (243), 405, (411), 413

yañ: ışık; *сәуле, жарық* (385)

yañı: yeni; *жаңа* 100, 326, 435

yañıl-: yanılmak, hata etmek, yanlış yapmak; *жаңылу, жаңылысу, қателесу* 191

yañluq: yanlış, yanılmış, hata; *жаңылыс, қате* 023, (31)32, 42, (196), 214, 216, (400), 402

yaq-: yaklaşmak; *жақындау* 445

yara-: yaramak, uygun olmak, münasip olmak, faydalı olmak; *жарау, пайдалы болу* (38), 392

yaraş-: uygun olmak, uygun düşmek; *жарасу* 95, 341, 342, 343

yaraşmaz: uyumsuz, uygun olmama, uygun düşmeme; *жараспau* 95, 341, 342, 343

y(a)raşur: uyumlu, uygun olma; *жарасу* 341

yarat-: yaratmak, yapmak, düzenlemek, eser hazırlamak; *жарату, жасау, жасап шығару, дайындау* 80, 88, 100, (243), (289)290

yaratıq: yaratılan, yapılan, düzenlenen; *жасалған, жаратылған* 133, (452)453

étig yaratıq: yaratılan, yapılan, düzenlenen; *жасалған, істелінген* 133, (452)453

yaratıqlıq: hazırlanmış, bezenmiş, әзірленген, жасалған 79

yarıl-: yarılmak, ayrılmak, bölünmek; *жарылу, бөліну, айрылу* 375

y(a)rılıq: emir, buyruk, ferman; *жарлық, әмір, бұйрық* 192, 222, 239, 252, 271, (295)296, 302, 351, (378)379, 420, 442, (455)456, (462)463

y(a)rılıqa-: buyurmak, emretmek, lütfetmek; *бұйыру, әмір беру, жарлық айту* 02, 09, 20, (22)23, (38), 129, 239, 295, (295)296, (296), 297, 301, 317, (367)368, (378)379, (382)383, (390), (420)421, (447)448, (454)455, (455)456, 465

y(a)rılıqañcuı: merhametli, merhamet eden, acıyan, esirgeyen; *жарылқаушы, жаны ашитын, есіркейтін* (22)23, 77, 106, 249

yarsı-: iğrenmek; жиіркену 445

yarsınçıq: iğrenç; жиіркенішті 444

yaru-: ышмак, ышдамак, парламак, айднлык олмак; *жарқырау* 03, (27) , 127, (378), 386, 393, 396, (402), 403, 422, (458)459, 465

yaruқ: ышк, айднлык; *жарық шашу, жарық* 03, (137) , 143, 197, (242) , 243, 252, 272, 273, 299, 318, 319, 320, 345, 354, (378), (383), 385, (385), (386), 387, (387), 389, 390, (391), 394, (396), 400, (400), (401), 404, 413, (421), 422

yarut-: айднлатмак, ышдатмак; *жарық беру, жарқырау* 245, 387

yas: zarar, kayıp, felaket; *зиян, жоғалту, жоқтау, қатер* 63

қor yas: zarar, kayıp, felaket; *зиян, жоғалту, жоқтау, қатер* 63

yaş: yaş, taze; *жас, балғын* 14, 323

yaş: yaş, yaşam gücü, hayatı; *жас (адамның жасы), жас өлшемi, өмірі* 49, 101, 288, (436)437, (450)451

yaş-: gizlemek, saklamak; *жасыру, тығу, сақтау* 97

yaşa-: yaşamak, hayatta olmak; *жасау, өмір сүру* 021

yaşu-: айднланмак için, ышдамак; *жарқырау* 422, (458)459

yaşuқ: parlak, göz alıcı; *жарқыраған, көз тартатын* 243, (386), 387, (391), (401), 404

yaruқ yaşuқ: parlaklık, açıkça; *жалт-жұлт, жалтылдаған* 243, (386), 387, (391), (401), 404

yaşut-: айднлатмак; *жарқырату, жарық* 387

yavaş: yumuşak, nazik, sakin, uysal, hafif; *жұмсақ, жәй, жәйімен, ақырын* 026, 143, (246) , 283, 300

yavışgu: yaprak, kabuk, yeşillik; *жапырақ, қабық, көк шөп* 144

hu'a yavışgu: çiçek çelengi; *шырмауық гүлі* 144

yavlaқ: kötü, fena, yanlış; *жаман, нашар, жаңылыс* 43, 60, 61, 66, 76, 116, 198, 219, (246) , 251, 254, 316, (334)335, 337, 342, 375

y(a)vlaқ b(e)lgü: uğursuz, kötü işaret; *жаман белгі, жамандықтың нышаны* 60, 61

y(a)vlaқ bilig: kötü bilgi; *жаман ақпарат* 76

y(a)vlaқsız: düşmandan arınmış, düşmansız, kötülüksüz; *жаусыз, дұшпансыз* 244

yay: yaz; *жаз* 324

yaylıқ: yazlık ev; *жаздық үй* (84)

yazınçsız: günahsız; *жазықсыз, күнәсіз* 242

yazuq: hata, yanlış, günah; *жазық, күнә* 10, 46

yazuqluq: günahkar, hatalı, suçlu, yoldan çıkmış, kabahatlı; *жазықты, күнәлі, кінәлі, жолынан адасқан* 44, (446)447

yek: şeytan, cin; *шайтан, жын* 017, 59, 67, 97, 131, 265, 267, 273, (292)293, 375, (431) < orta Hintçe *yakha*

yek içgek: şeytan, cin; *шайтан, жын* 017, 67, 131, 265, 267, 273, 375

yek yèlpig: şeytan, cin; *шайтан, жын* 59, 97

yene: yine, sonra, ve, tekrar; *тағы, тағы да, сосын, және, қайтадан* 29, 36, 37, 41, 152, (162), (167), 173, (177), (182), (188), 193, 204, 229, 231, 256, 267, 273, 284, (295)296, 312, 325, 339, 352, 406, 414, (414)415, (453)454, (454)455

yèg: daha iyi; *игі, игі жақсы* 118, (137), 305

yèged: daha iyi olmak, başarılı olmak; *одан да жақсы болу, бек жақсы болу, игі жақсы болу* 267, 419

yènik: hafif, ağır değil, küçük; *жеңіл, кішкентай* 10

yèmiş: yemiş, meyve; *жеміс, жеміс-жидек* 327

yèti: yedi (sayı adı); *жеті (сан есім)* 125, 286, (292)293, 302, 375

yètinç: yedinci; *жетінші* 300, 399

yètinçsiz: sonsuz; *соңы жоқ, сонсыз, мәңгі* 241

yètiz: geniş, büyüklük; *кең, үлкен* 241 (Wilkens: yètiz)

yètinçsiz yètiz: sonsuz geniş; *ұшы-қиырсыз кең* 241

yèr: yer, yeryüzü, toprak, dünya, ülke, mahal; *жер, жер жүзі, әлем, дүние, ел, аймақ* 02, 08, 09, 17, 27, 29, 81, 88, 94, 98, 115, 126, 141, 197, 241, 256, (270), 291, 292, (292)293, (293)294, 319, 321, 337, 340, 404, (404), (405), 406, (407), 408, 409, 410, 412, (413), 414, (414)415, 416, (420)421, 422, 465

t(e)ñri yèr: cennet ve dünya; *жәnnәт пен дүние* 02, 27, (270), 465

t(e)ñri yèri: göksel bölge; *көктегі жер* 404, (404), (405), 406, (407), 408, 409, 410, 412, (413), 414, (414)415, 416

yèr t(e)ñri: dünya ve cennet; *дүние мен жәnnәт* 17, 29, 241, 321

yèrsuv: dünya, alem, yer ve su; *жер су, әлем, дүние* 141, 329, 353, 422

yèrçi: rehber; *жол көрсетуші, жолбасшы* 154

yolçı yêrçi: rehber, yol gösteren kimse; *жолбасшы, жол көрсететін адам*

154

yêrtinçü: yeryüzü, dünya; *жер жүзі, дүние, әлем* 013, 6, 197, 218, 225, 247, 253, 307, 318, 329, 353, 366, (390)

yıd: koku, güzel koku; *uic, жұпар uic* 144, 168, 169, 170, 172, , 292

yıd yıpar: koku, güzel koku; *uic, жұпар uic* 144, 168, 169, 170, 172, 173, 292

yıdı-: kokmak; *uiskeу* 445

yıdığ: kokuşmuş, kötü kokulu; *uici шығып кеткен, сасып кеткен* 172, 229

yıdla-: koklamak; *uiskeу* 169, 172

yıl: yıl, sene; *жыл* 62, (90), (245), 246, 282, 300, 311, 342, 343, (453)454

yılan: yılan; *жылан* 95

yılkı: hayvan, büyükbaş hayvan, hayvancılık; *жылқы, жануар, ірі бас* 87

yıltız: kök, esas; *негізі, түбі* 148, 152, 190, 207, 217, (379)380, (402), (413)

töz yıltız: kök, esas; *негізі, түбі* 148, 152, 217, (402), (413)

söki yıltız: kök, esas; *негізі, түбі* (379)380

yıñaқ: taraf, yön; *тарап, жөн, бағдар* 84, 85

yıpar: misk koku, güzel koku; *жұпар uic* 144, 168, 169, 170, 171, 172, 173, (173), 292, 408

yıқ: fırsat; *мүмкіндік* (114)

uğ(u)r yıқ: uğurlu fırsat, şans; *сәтті мүмкіндік, шанс* (114)

yine: yine, sonra, ve, tekrar; *тағы, тағы да, сосын, және, қайтадан* 13, 17, 336, (404), 408, 409, 410, 412,

y(i)g(i)rmi: yirmi (sayı adı); *жиырма (сан есім)* 96, 201, 261

yilpig: iblis; *ібіс* 59, 97

yilpig yek: iblis, şeytan; *ібіс, шайтан* 59

yek yilpig: iblis, şeytan; *ібіс, шайтан* 59, 97

yini: vücut; *дене* (448)449

yirdin: sol taraf, kuzey; *сол жақ, солтүстік* 291

yiriң: irin; *ірің* 443, 444

yiriңlig: cerahatlı; *іріңді* 443

yme: de, dahi, yine, bile, aynı şekilde, ve, oysa, hem...hem; *тағы, тағы да, солай, болмаса, және* 05, 018, (27)28, (32)33, (38), 39, 55, 74, 78, 107, 108,

(111)112, 118, 120, 122, 123, 129, 140, 146, 149, 158, 159, 160, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 171, (173) , 175, 176, (177) , 179, 180, 181, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 199, 200, 211, 220, 228, 234, 241, 249, 263, 269, 277, 280, 281, 289, (293)294, (367)368 , 369, 390, 393, 396, 418, 419, 430, 434, 440, (448)449, (449)450, (450)451, (451), 452

yogur-: yoğurmak; *илеу, араластыру* 82

yoga: «yoga» kitap adı; «йога» *кітап аты* (416)417 < Skr. *yoga*

yol: yol; *жол* 24, (37)38, 43, 103, 128, (134)135, 137, 194, 198, 219, 236, 237, 255, 274, 275, (334)335, 337, (348)349, (395) , 434

at yol: ün, şöret, namus, onur, rütbe, resmi yazı; *атақ даңқ, намыс, абырой, танымалдық, ресми қағаз* 103, 434

yolça: yol boyunca; *жол бойында* 237

yolçı, yoolçı: rehber; *жол көрсетуші, жолбасшы* 154

yolçı yêrçi: rehber, yol gösteren kimse; rehber, yol gösteren kimse;

жолбасшы, жол көрсететін адам 154

yok: yok, yoksul; *жоқ* 024, 12, 30, 54, 152, 154, 157, 158, 159, 164, 165, 166, 169, 170, 171, 175, (175), 176, 179, 180, 184, 185, 186, (246), 247, 251, 284, (313)314, 339, 389, 391, (401), (402), 414, 425, (426)427, 441, (459)460, (461), (461)462

yok kuruğ: yok ve boş, kuru, hiçbirşey yok, anlamsız; *жоқ және бос, ештеңе жоқ, құрғақ, мағынасыз* 152, 154, 158, 159, 164, 165, 166, 169, 170, 171, 175, (175), 176, 179, 180, 181, 184, 185, 186, 389, 391, (401), (402), 414, 425, (426)427, (459)460

yokad-: yok olmak; *жоқ болу* 69, 98, 206

yokaru: yukarı, yukarıya, yukarıya doğru; *жоғары, жоғарыға қарай* 197, 287

yokla-: yukarıya doğru yönelmek; *жоғарыға қарай жүру* 287, 346

yori-: yürümek, ilerilemek, sefere çıkmak; *жүру, ілгерілеу, сапарға, жорыққа шығу* 15, (33)34, (89)90, (90), 91, (91)92, 116, 139, 215, 237, 324, 353, (355)356

yorığ: gidiş, yaşayış, hal, tarz; *өмір сүру салтымен, жағдайымен, жорық* (33)34, (89)90, (90), 91, (91), (91)92, 139, 428, 433

yorit-: yürütmek, sefer ettirmek; *жүргізу, сапарға шығару* 193

yörüg: anlam, açıklama, izah, özet, yorum, şerh; *жорым, мағына, мазмұн, түсінігі* 30, (114), 148, 213, (386)

yörüglüg: anlamı olan, yorumlu; *мағынасы бар, мәні бар* (389)

yultuz: yıldız; *жұлдыз* 343

yultuzçı: astrolog; *астролог* 133, 264, 331

yuluğ: satın alma, satın alış; *сатып алу* 104

satığ yuluğ: satın alma, alış-veriş; *сауда-саттық* 104

yumşak: yumuşak; *жұмсақ* 026

yumuzuğluğ: bayraklı, tuğlu; *туы бар* 93

yutuz: eş, karı; *әйел, зайып* 108, 313

beg yutuz: karı-koca; *ерлі-зайыпты* 108, 313

yükmek: uğın, küme; *жиын, үйінді* (27), 161, (173), (378), 384, 385, 390, 396, 408

yükün-: secde etmek, saygı ile eğilmek, saygı göstermek amacıyla eğilmek; *жүгінү, құрмет көр сету мақсатында иілу* (357), 358, (358)359, (359)360, (360)361, (361)362

yüz: yüz (sayı adı); *жүз (сан атауы)* 221

yüzlüg: yüzlü, çehreli, görkemli, yüksek toplumsal mevkideki; *жүзі шырайлы, әдемі, көркем, жүзі нұрлы, жоғары лауазымды* 96

athğ yüzlüg: yüzlü, çehreli, görkemli, yüksek toplumsal mevkideki, önde gelenler; *жүзі шырайлы, әдемі, көркем, жүзі нұрлы, жоғары лауазымды, атқа мінерлер* 96

3.2. KELİMELERİN EKLERİYLE DİZİNİ / СӨЗДЕРДІҢ ҚОСЫМШАЛАРЫМЕН ТІЗІМІ

abila 372 lld.

aç 15 la, 265 lld, **+ınıp** 011 llc, **+a** 147 llc, **+ıldı** 223 llc, **+ılmağ** 259 260 la, **+ıltı** 303 lb, 433 la, **+uğ** (391) llc.

adar(t)taçı 97 lld.

adruğ (150) 151 llc, 163 llc, 168 llc, 174 llc, (177) llc, 183 la, (246) llc, 316 lld, **+suzan** 145 la.

adkağnı +lar (190) llc, **+luğsuz** (461) 462 la.

adın 220 llc, **+sığrağ** 195 lb, **+çığ** 222 llc, **+ağuğa** (113) 114 la, 204 la, 355 llc.

adır +a 195 lb, 399 lb, (414) 415 lld, **+tın** 257 la, **+tlığ** (391) llc, **+ts(i)z** (411) lb.

ad(i)ra (414) 415 la.

adri +lıp 315 la, **+lur** 325 la, **+tın** (384) llc.

adkağsız (361) 362 llc.

ada 62 llc, 63 llc, 69 lb, 99 lld, 232 llc, 233 la, 263 la, 269 lb, 281 la, 284 lld, 295 lld, **+sız** 49 llc, 70 llc, 262 la, 279 la, (436) 437 llc, **+r(t)taçı** 97 lld, **+lanur** 234 lb, **+sı** 263 la, **+sızın** 370 lb.

agam (415) lb.

ağı 4 lld.

ağ 94 la.

ağ+maz 136 la, **+itmaz** 136 la.

ağar 444 lb.

alğu 61 llc, 69 lb, 76 llc, 89 llc, 97 lld, 104 la, 109 la, (111) 112 llc, 116 lb, 139 llc, 154 la, 161 la, 166 la, 172 la, 176 la, 181 la, 188 la, 211 la, 223 llc, 301 la, 307 llc, 329 la, 334 lb, (346) 347 lld, 351 llc, 370 lb, 422 la, 423 la, 424 llc, 425 la, 426 la, 433 la, 444 lb, 445 lb, (458) 459 la, **+ğun** 223 llc, 244 la, 288 la, (363) 364 llc, (458) 459 la, (461) 462 la, **+ğa** 249 llc, 279 la, **+nı** 342 llc, 343 llc.

almır 71 lb, **alkın +ur** 76 llc, **+çsız** (150) 151 llc, 163 llc, 168 llc, 174 llc, 178 llc, 440 llc, **+uğategi** 205 la, **+maz** 206 la, **alğadturur** 255 la, **ali** 375 lld, **alku** (402) la, **altı** 95 llc, (134) 135 lb, 156 llc, (189) la, 190 llc, (190) llc, (420) 421 lld, 428 lb, 429

430 la, +**nķılar** 88 llc, +**nķı** (292) 293 la, +**n** 318 la, +**nķ** 398 la,
amru 73 la, 270 la.
amrılur 76 llc.
amrak 108 lld, (250) lb.
amtı 235 la, 240 llc, (257) 258 la.
anķulayu 05 llc, (134) 135 lb, 202 lb, 369 la, 393 la.
anı 6 lld, (34) 35 la, 51 llc, 153 llc, 208 la, 209 la, (389) la, (446) 447 llc, +**n** (34) lld,
 (37) lld, (356) 357 llc, 385 llc, (385) llc, (392) llc
anıĝ 58 la, 254 la, 332 la, (334) 335 la, +**ĝlı** (196) la, 329 la, +**ĝaĝ** 199 la.
anķa 50 llc, 262 la, 339 lld, 340 lld.
anta 81 llc, 85 la, 125 llc, 142 llc, 291 la, (334) 335 la, (456) 457 lld, +**da** 209 la,
 214 la.
arvıř (27) lb, (465) 466 la, +**nıı** 372 lld.
arıĝ 019 llc1, 019 llc2, 122 la, 136 la, 242 llc, (426) 427 llc, 433 la.
artamaz 136 la, 206 la.
arhant 209 la.
arıt +**ı** 223 llc, +**zunlar** 292 la.
artuķ 72 la, 73 la, 102 lld, 119 llc, 123 lb, 300 lb, 246 llc.
arķun 263 la.
arķuru 391 la, 394 llc.
arduķsuz (355) 356 lb.
arķa 273 la, +**ĝı** 391 la, 394 llc.
arıdı 433 la.
ara 353,
asıl +**maķ** 287 la, +**ur** 104 la, 105 lld, 301 la, 346 lld, (346) 347 lld, +**ĝay** 295 lld.
as(ı)ĝl(ı)ĝ 257 la.
asıĝ 295 lld.
asaĝ (355) 356 lb, (395) lb
as(ı)ĝ 245 la, (392) la, **asıĝ** 248 llc, 366 llc,
asĝ (455) 456 lld.
asurılar 432 lb.
ař (265) 266 la, 268 la, 333 lb, +**nuķı** 16 la, 365 lb, +**nu** 80 llc, +**l(ı)ķ** 85 la, +**amak**

160 ll, **+nuca** 310 llc, **+nuça** 341 la, (452) 453 llc.

atlıg (357) llc, 358 llc, (358) 359 llc, (359) 360 llc, (360) 361 llc, (361) 362 llc, (362) 363 la, (426) 427 llc, **+lıg** 412 lb, **+lıgı** 96 lb, **+lık** 87 llc.

atları (91) 92 la, (356) 357 llc, (417) llc

ata +nur 194 la, (385) la, 390 la, **+dı** (379) 380 lld, **+tı** 393 llc, (396) la, (396) llc, **+mıŝ** 435 la.

at +ı 387 llc.

atka 434 lb.

avant +larnıg 391 llc.

aviŝ 445 lb.

ayıg 13 lb, 20 lb, 43 lb, 45 llc, 56 llc, 123 lb, 195 lb, 236 llc, 334 lb, 355 llc, 441 lb, 443 la, **+lamasar** 46 lb, **+dan** 370 lb, **+lasar** 442 llc.

ayayu 53 la, 74 la, (114) la, 132 la, 367 llc **+r** 144 llc.

ay (242) lb, 257 la, 272 lb, 282 la, 319 la, 404 la, (404) 405 lb, (404) 405 llc, **+lı** (242) llc, 324 la, 342 llc, **+u** 254 la, 265 lld, (265) 266 la, **+da** 282 la, **+ıtmazun** 292 lb, **+ı** 299 la, **+ıtip** 331 lb, **+ıtmağuluk** 342 llc, **+ayu** 367 llc, **+ıtdıgız** 240 llc.

az 016 Ilc, 017 Ilc, 019 Ilc2, 020 Ilc1, 023 Ilc, 024 Ilc, 026 Ild, 2 Ild, 3 Ild, 4 Ild, 71 lb, (313) 314 lb.

azu 10 la, 52 llc, 102 lld, 103 la, 104 la, 109 la, (113) 114 la, (114) la, 126 llc, 195 lb, 197 la, 198 la, 210 la, 286 la, (292) 293 la, 393 llc, 435 la, **+nta** 203 la, 219 la, **+ntakı** 312 la, **+n** 323 la.

basa 48 la, 117 lb, **+r** (110) llc, 255 la, **+mıŝ** 210 la, **+ut** 26 la, **+mur** 10 la.

bark 63 llc, 79 llc, 83 llc, 86 llc, 100 la, 295 lld, 346 lld, **+ta** 61 llc, 251 lb, **+da** 232 llc, (293) 294 la, **+ka** 435 la.

batıgılıkategi 87 llc,

baş +lamıŝ 82 llc, **+ı** (89) 90 la, 375 lld, **+lağucı** 91 la, **+i** 96 lb.

bağır 309 llc, 333 lb, **+ı** 105 lld.

bağda (110) la.

bağrı 124 la.

bat +maz 127 la, **+ar** 219 la, **+urup** 352 llc.

balık 9 llc, **+ta** 07 llc, **+ı** 138 llc, (427) lb, **+an** 254 la.

bal(ı)k (257) 258 la.

bar 67 llc, (114) lb, 130 llc, 133 llc, 142 llc, 351 llc, **+ıml(i)ğ** 024 llc, 102 lld, **+ça** 66 llc, 76 llc, 97 lld, 109 la, 248 llc, 283 lld, 452 llc, **+s** 95 llc, 116 lb, **+ırlar** 99 lld, 264 llc, **+ğalı** 103 la, **+sar** 104 la, **+mışı** 123 lb, **+ır** 126 llc, 256 la, 289 lld, (334) 335 la, **+ıp** 195 lb, **+maz** 232 llc, **+ım** 233 la, (265) 266 la, **+ğaylar** (293) 294 la, **+ıml(i)ğın** 313 la,

+(ı)ğlı 315 la.

bay 024 llc, 101 lld, **+ın** 313 la.

badra (357) llc.

beg 107 la, 313 la, **+leri** 9 llc, **+ke** 18 llc.

berge (110) la.

berü 014 llc, 203 la.

bekiz (391) llc.

belgü +rer 405 llc, 408 lb, 409 lb, (411) lb, 412 lb, 413 lld, (415) lb, **+si** (190) la, (190) llc.

bış +arlar 327 la.

bitig 04 llc, 70 llc, 141 llc, 203 la, 257 la, 283 lld, 300 lb, (377) 378 lld, (384) la, 385 la, 393 la, 396 la, (396) la, (415) lb, 416 la, (416) 417 la, 439 la, (465) 466 la; **+ig:** (27) 28 llc, 52 llc, 68 lb, 74 la, 80 llc, (111) 112 llc, (112) 113 llc, 120 llc, 125 llc, 131 llc, 147 llc, 212 lb, 277 llc, 280 la, 285 la, (292) 293 la, 298 la, (343) 344 llc, 367 llc, 369 la, 436 llc, 437 llc, 438 lb, 441 lb, (452) 453 llc, **+ler:** 261 lb.

bir 04 llc, 05 llc, 014 llc, 64 llc, 108 lld, 131 llc, 194 la, (250) lb, 307 llc, 326 la, 384 la, (384) la, 392 la, 437 llc, 438 la, 438 lb, 446 llc, (465) 466 la; **+le:** 09 llc, (356) 357 llc, 419 llc, **+leki** 190 llc, **+tın** 011 llc, **ök** 45 llc, 51 llc, 56 llc, 67 llc, 70 llc, 109 la, 141 llc, 191 llc, 400 llc, **+tür** (265) 266 la, **+dın** 291 la, **+gerü** 321 la.

bil -ir 3 lld, 153 llc, 207 la, 209 la, (346) 347 lld, (394) lb, 403 llc, (403) la, (417) llc, **+mez**, **+sünler** 21 llc. 16 la, 211 la, (269) llc, **+ler** (269) lld, **+miş** (34) 35 la, 66 llc, **+gülük** (34) 35 llc. 150 llc, 161 la, 208 la, **+iñ** 39 lld, 56 llc, 141 llc, **+ser** (114) llc, 402 llc, **+iser** 149 llc, **+meser** 216 la, **+türürler** 257 la **+tiler** (462) 463 la, **+imedın** 331 lb, **+tizmedın** 355 llc, **+elim** (378) 379 lld, **+mekine** (379) 380 lld, **+mak** 387 llc, **+geli** 392 llc, **+gey** 401 lb, **+ip** (459) 460 llc, **+tiler** (462) 463 la.

bilig 76 llc, 153 llc, 161 la, (182) llc, 331 lb, 384 la, 388 la, (388) la, (393) llc, 394 llc, 397 la, 398 la, 399 lb, 400 la, (401) la, (414) 415 la, (416) 417 la, (417) llc, 420

lld, **+lig** 06 llc, 24 lb, (150) 151 llc, 236 llc, **+sizler** 016 llc, **+siz** 15 la, 56 llc, 72 la, 261 lb, 330 la, **+in** 19 llc, (400) la, **+i** 71 lb, 153 llc, 155 llc, 183 la, 200 lb, 213 la, **+inge** 78 llc, 425 la, (459) 460 llc, **+ke** 128 llc, **+ce** 237 la, **+ler** (388) llc, 389 llc, (400) llc, **+leri** 303 lb, (458) 459 la, **+lerig** 386 llc, **+lerni** 390 la, 401 lb, **+lerin** 403 llc, **+im** (403) llc, (405) llc, 407 llc, **+imtin** (414) 415

biti +g 04 llc, 70 llc, 141 llc, 203 la, 257 la, 283 lld, 300 lb, (377) 378 lld, (384) la, 385 la, 393 la, 396 la, (396) la, (415) lb, 416 la, (416) 417 la, 439 la, (465) 466 la; **+gig:** (27) 28 llc, 52 llc, 68 lb, 74 la, 80 llc, (111) 112 llc, (112) 113 llc, 120 llc, 125 llc, 131 llc, 147 llc, 212 lb, 277 llc, 280 la, 285 la, (292) 293 la, 298 la, (343) 344 llc, 367 llc, 369 la, 436 llc, 437 llc, 438 lb, 441 lb, (452) 453 llc, **+gler:** 261 lb, **+ser** 52 llc, 53 la, 114 la, 438 lb, **+tser** 52 llc, (113) 114 la, 114 la, **+yü** 132 la, **+miş** 202 lb, 439 la, **+tür** 257 la.

bêr- -gey 237 la, **-ür** (257) 258 la, 265 lld, **-ürler** 254 la, **-ürlar** (265) 266 la, **-mez** 18 llc, **-eyn** 26 la, (382) 383 la, **-miş** (270) llc, **-di** (296) llc, **-işip** 309 llc, 311 la, **bêş** 161 la, 323 la, **+ük** 333 lb.

bitkeçi 264 llc.

biz (356) 357 llc, 365 lb, (367) 368 la.

bodistv 08 llc, 010 llc, 39 lld, 55 llc, 78 llc, 140 llc, 225 la, 239 la, 306 llc, (357) llc, 358 llc, (358) 359 llc, (359) 360 llc, (360) 361 llc, (361) 362 llc, 376 la, 440 llc; **+lar** 137 llc, 139 llc, 142 llc, 248 llc, 351 llc, (362) 363 la, 424 llc, 433 la; **+ka** 129 llc, (362) 363 la; **+g** (381) 382 la; **+larni** (427) lb.

bo 09 llc, 013 llc, 016 llc, 6 lld, 19 llc, 21 llc, (37) lb, 45 llc, 51 llc, 68 lb, 70 llc, 73 la, 74 la, 75 llc, 80 llc, (91) 92 la, (111) 112 llc, (112) 113 llc, 121 la, 125 llc, 131 llc, 141 llc, 147 llc, 161 la, 189 la llc, 191 llc, 197 la, 212 lb, 216 la, 218 la, 225 la, 226 lld, 236 llc, 241 llc, 247 la, 253 la, (260) lb, (270) llc, 277 llc, 280 la, 285 la, (292) 293 la, (295) 296 la, 298 la, 307 llc, 315 la, 318 la, 321 la, 329 la, 336 lb, 337 llc, 340 lld, (343) 344 llc, 345 lb, 353 la, (356) 357 llc, (362) 363 la, 366 llc, 367 llc, 369 la, 372 lld, 373 lld, 374 la, (377) 378 lld, 388 llc, (392) llc, 393 la, (394) llc, 396 la, 397 la, (400) la, 401 lld, (401) la, (403) la llc, (405) llc, (408) llc, 413 lld, (414) 415 lld, (417) llc, 419 llc, 420 lld, (420) 421 lld, 435 la, 437 llc, 438 lb, 441 lb, (452) 453 llc, (455) 456 lld, (456) 457 lld, (461) 462 la.

bol +ur 12 lb, 13 lb, 36 la, 49 llc, 51 llc, 65 la, 66 llc, 70 llc, 101 lld, 102 lld, 106 la,

107 la, 108 lld, 109 la, (111) 112 llc, 138 llc, (173) la, 233 la, 234 lb, 267 la, 272 lb, 279 la, 287 la, 288 la, 309 lle, 325 la, 326 la, (346) 347 lld, (347) 348 lld, (348) 349 lld, 392 la, (436) 437 llc, 438 la, 439 la, 440 llc, 444 lb, 445 lb, (453) 454 la, (454) 455 lld, **+lar** 13 lb, 65 la, 138 llc, 267 la, 309 llc, **+maz** 4 lld, 281 la, **+up** 137 llc, 139 llc, 313 la, (313) 314 lb, 327 la, 384 la, 394 llc, 395 la, 445 lb, (457) 458 la, (462) 463 la, **+ır** 189 la, **+armı** 191 llc, **+tuқта** 204 la, 310 llc, **+madın** 232 llc, **+tı** 234 lb, **+zun** 253 la, **+ğusı** 284 lld, **+mağay** 295 lld, **+ğay** 295 lld, 345 lb, **+uşup** 308 llc, **+ğalı** 341 la, **+mışı** 345 lb, **+tuқ** (384), **+mış** (447) 448 llc, (448) 449 llc, la. **bodun** 12 lb, **+ı** 139 llc, (427) lb, **+ta** 142 llc, **+uğ** 250 lb, **+қа** 251 lb, 252 la, **+lar** 302 lb.

boğuzı 14 la.

booş 98 la.

bodsuz 99 lld.

boş (111) 112 llc, (293) 294 la, **+üki** 124 la, **+ğunurlar** 140 llc, **+ğurur** 204 la, **+ğutda** 271 la, **+ğut** 365 lb.

bökünki 015 llc.

böşuki 105 lld.

böri 116 lb.

bölük 201 lb

böşük 308 llc, 309 llc, 333 lb, 341 la.

böz (391) la.

burhan 02 llc, 06 llc, 22 la, 55 llc, 127 la, 129 llc, (134) 135 lb, 138 llc, 157 llc, (162) llc, (167) lld, (173) la, (177) llc, (182) llc, (188) llc, (223)224 llc, 238 lld, 289 lld, (295) 296 la, 302 lb, 305 llc, 317 lld, (348) 349 lld, 350 lld, (381) 382 la, 395 la, (404)405 llc, 407 la, 406 la, 408 lb, 409 lb, 411 la, (411) lb, 412 lb, 413 lld, 414 lld, 418 llc, 419 llc, 420 lld, 426 la, (446) 447 llc, (453) 454 la, (454) 455 lld, (455) 456 lld, (462) 463 la, 465 llc; **+lar** 08 llc, 27 lb, (27) 28 llc, 77 llc, 126 llc, 149 llc, 153 llc, 155 llc, 192 la, 193 la, 205 la, 271 la, 288 la, 407la,(426) 427 llc, 442 llc, (459) 460 llc; **+қа** 012 llc, 17 lb, 306 llc, (363) 364 llc, 377 lb; **+larığ** 126 llc, 145 la; **+larnıң** 128 llc, 136 la, 150 llc, 200 lb, 206 la, 214 la, 217 lb, 220 llc, 304 la, 351 llc, (379) 380 lld, 400 la; **+larda** 145 la, 365 lb; **+ta** 222 llc; **+da** 145 la, 365 lb; **+nıң** (421) lld.

burxan 425 la.

buşı 4 lld, (134) 135 lb.

bul +maz 14 la, **+up** 41 lb, 154 la, (454) 455 lld, **+ur** 55 llc, 78 llc, 122 la, 157 llc, 289 lld, 350 lld, 395 la, **+lar** 40 llc, 176 la, **+unçsuz** 140 llc, (427) lb, 428 lb, **+tuğmaz** 159 llc, 160 llc, 165 lld, 166 la, 171 lld, 172 la, (175) lld, 180 llc, 181 la, 186 lb, 187 la, (386) la, 389 la, (450) 451 llc, **+uğalı** 336 lb, **+uğlı** 338 la, **+mış** (362) 363 la, (457) 458 la, **+larğa** (38) lb, **+tumuz** 365 lb, **+ğaylar** 426 la, **+matuğuğ** (456) 457 lld, **+ğusı** (460) 461 la.

bulğanyuğ 65 la.

bulañ 85 la.

buğağuda (110) la.

buğuğulasar (110) llc.

buzulmaz 136 la, 206 la.

buluñsuz 139 llc, **+uğ** 244 la.

buçğaksız 139 llc, (427) lb.

buluñsuz 140 llc, (427) lb, 428 lb.

burnı 168 llc.

burun 398 la, 407 la, 407 llc.

bulğusı (460) 461 la.

but (465) 466 la.

büt +mez 14 la, **+ürgeli** (38) lld, **+ürdiler** 137 llc, **+mek** (257) 258 la, **+miş** (394) llc.

bürt +mek 178 llc, 179 llc, (182) llc, **+er** 178 llc, **+mekig** 181 la.

bügülüg 350 lld, 354 lb, (465) 466 la.

çaşut 119 llc.

çambudvip 141 llc.

çeviş 265 lld, **+in** 20 lb.

çığay 025 llc, 13 lb, (313) 314 lb.

çınzu (190) la.

çin 30 lb.

çomar 218 la.

çökidip 011 llc.

darni 03 llc, 352 llc, 374 la.

d(a)rm (465) 466 la.

ed 322 la, 392 la.

edgü 40 llc, 41 lb, 54 llc, 67 llc, 70 llc, 76 llc, 154 la, 229 llc, 230 la, 235 la, 241 llc, 244 la, (245) llc, 246 lb, 246 llc, 256 la, 271 la, 282 la, 283 lld, 287 la, 297 la, 298 la, 299 la, 300 lb, 309 llc, 310 llc, 316 lld, 341 la, 345 lb, 354 lb, 365 lb, 423 la, 439 la, **+li** (196) la, 329 la, **+g** 199 la, **+lügün** 313 la, **+lugin** (313) 314 lb, **+sin** 342 llc, **+ke** 345 lb.

edremi 373 lld.

egninteki 011 llc.

egsümez 63 llc, 205 la.

ekini 14 la.

ekani 372 lld.

el 265 lld, **+gin** 012 llc, 377 lb, **+m** 20lb **+igin** (363) 364 llc, **+kınçsz** 376 la **+kınçuğa** (380) 381 lld.

(alın çevişin) 20 lb.

emtı 19 llc, (356) 357 llc, (367) 368 la.

emge +nıp 40 llc, 297 la, **+nser** 72 la, **+nmedin** 102 lld, **+ür** 11 lb, 15 la, 220 llc, 42 lb, **+tİR** 17 lb, **+tİrler** (446) 447 llc, **+tmetin** 278 la, **+tür** 62 llc.

emgek 9 llc, 11 lb, 15 la, 40 llc, 47 llc, 198 la, 220 llc, **+in** 13 lb, **+te** 21 llc, 46 lb, **+ke** 44 llc, **+i** 111 la, 446 llc, **+s(i)z** 279 la, **+lig** 423 la, **+li** (451) llc.

emşu 265 lld

erür: 05 llc, 010 llc, (34) lld, 70 llc, (91) 92 la, 158 llc, 159 llc, 164 lld, 165 lld, 170 lld, 175 llc, (175) lld, 179 llc, 180 llc, 185 la, 186 lb, 191 llc, 217 lb, 221 llc, 242 llc, 252 la, (257) 258 la, (313) 314 lb, 345 lb, (356) 357 llc, 387 llc, (388) llc, 397 la, (417) llc, 418 llc, 419 llc, **+lar** 7 llc.

erüş 08 llc, 286 la, 439 la; **+i** 391 la, (393) llc.

ermegü 021llc.

ertmiş 26 la.

erip 31 lb, 56 llc, 71 lb, 72 la, 73 la, 123 lb, 352 llc, 441lb.

er +meser (31) 32 lb **+meki** 101 lld, **+mez** 442 llc, 452 llc, (430) 431 lb, **+mezli** 433 la.

erdiler 132 la, **+lar** 351 llc.

erdükteg (190) la.

erelim 262 la.

erk +lig 91 la, (91) 92 la, **+in** (89) 90 la, **+en** (90) la, **+lerniñ** (91) 92 la, **+i** 94 la, 96 lb, **+ler** 97 lld, (293) 294 la, **+i** 316 lld, (378) 379 lld.

erksin +teçi 190 llc.

er 320 la.

erdem+lig (347) 348 lld, 351 llc, (362) 363 la, **+ke** 352 llc, (430) 431 lb, **+lerin** 352 llc, **+in** 354 lb, **+i** 70 llc.

ervış +imzni (367) 368 la, **+ıg** 371 lld, **+ğ** 374 la.

erdini (392) llc, (394) llc, **+ke** 017 llc.

er +geyler 429 430 la, **+miş** (402) la.

ergüsingeri 464 llc.

esüg 6 lld, **+süz** (31) 32 lld.

esrük 215 la.

eşid +miş 166 la, (456) 457 lld. (405) llc, **+im** 05 llc, **+ip** 45 llc, 222 llc, 442 llc, **+ür** 127 la, 163 llc, (405) lb, **+mez** 220 llc, **+mek** (387) llc, **+metüküg** (456) 457 lld.

etöz (31) 32 lb, 43 lb, 398 la, (436) 437 llc, 440 llc, 455 lb, **+in** 40 llc, 41 lb, 336 lb, 338 la, (356) 357 llc, **+i** 49 llc, 150 llc, (334) 335 la, 444 lb, **+leri** 69 lb, **+lüg** 376 la, (381) 382 la.

et'öz (182) llc, 229 llc, 288 la, (447) 448 llc, **+i** 149 llc, (162) lb, (167) la, (167) lld, 173 la, (173) la, (177) llc, (182) la, (188) la, 189 la, 200 lb, 214 la, 410 lb, **+üm** 217 lb, **+leriñe** 257 la, 262 la, **+ke** 423 la.

ev 63 llc, 65 la, 79 llc, 83 llc, 86 llc, 100 la, 295 lld, 346 lld, 435 la, **+de** 61 llc, 232 llc, 251 lb, 287 la, (293) 294 la, **+inte** 68 lb,

evir +gey (454) 455 lld, **+ilser** 75 llc.

ezrua 142 llc.

govı 24 lb.

gantarvilar 432 lb.

han +lar 248 llc, 249 llc, **+ı** 432 lb, **+ka** 18 llc.

kapıg 86 llc.

kañinga 107 la.

kergék 66 llc.

k(e)rgek (34) 35 la, 51 llc, 81 llc, 83 llc, 88 llc, 123 lb, 150 llc, 161 la, 199 la, (452) 453 llc, 66 llc, **+siz** 229 llc, **+lig** 240 llc.

kel **+miş** 08 llc, **+ip** 61 llc, **+ürür** 62 llc, **+irler** 249 llc, **+teçi** 283 lld, **+in** 309 llc, 311 la, **+ir** 446 llc.

kent 79 llc, **+ü** 263 la.

kegdeke 202 lb.

keze 245 la.

keñ (250) lb.

kêt **+gey** 89 llc, **+miş** 272 lb, **+zünler** 370 lb, **+er** 121 la, **+ermek** 20 lb, 259 260 la, **+erü** 263 la, **+erdi** 422 la. **kin** 199 la, 204 la, **+ki** (27) 28 llc, **+iñe** 54 llc, 137 llc, 281 la, **+inte** 118 llc.

kid'in 85 la, **kidin** 291 la.

kiçiğ 86 llc, **kiçig** (346) 347 lld.

kir **+ür** 102 lld, 128 llc, 198 la, 219 la, 350 lld, **+ler** 44 llc, **+ip** (110) la, **+ser** 109 la, 115 llc, **+mişke** 194 la, 274 la, 275 la, **+diler** 304 la, 423 la, (431) la, 434 lb, (460) 461 la, **+elim** (380) 381 lld, **+miş** 435 la.

kim 9 llc, 16 la, 20 lb, 26 la, 30 lb, (37) lb, (37) 38 la, 51 llc, (111) 112 llc, (114) lb, 150 llc, 157 llc, 158 llc, 163 llc, 164 lld, 169 lld, 170 lld, 174 llc, 175 llc, 178 llc, 179 llc, 184 la, 185 la, 191 llc, 199 la, 201 lb, 207 la, 212 lb, 237 la, 247 la, 254 la, (257) 258 la, 276 la, 280 la, 289 lld, 340 lld, 370 lb, 400 llc, 418 llc, 434 lb, 437 llc, (460) 461 la, **+ke** (246) llc, 452 llc.

kigürür 256 la, (395) lb.

kirsiz (426) 427 llc.

kişi 29 llc, 30 lb, (34) lld, (35) la, (37) lb, 40 llc, 41 lb, 215 la, (289) 290 lld, 328 la, 336 lb, 338 la, 433 la, 434 lb, 437 llc, **+ke** (34) lb, 87 llc, **+g** 35 la, 37 lld, **+like** (37) lld, **+ler** 432 lb, 445 lb.

korümçi 133 llc.

köni 1 lld, 24 lb, 31 lb, (32) lb, (32) lld, (32) 33 la, (33) 34 lld, 118 llc, 134 llc, (137) llc, 154 la, 192 la, (223)224 llc, 236 llc, 237 la, 255 la, 274 la, 304 la, 389 llc, 433 la, 440 llc, **+si** 31 lld, **+g** (451) llc.

kötrülür 36 la, 346 lld.

köz (189) la, 397 la, 443 la, **+ünür** 8 llc, **+ünü** 61 llc, **+i** 127 la, 403 la, **+in** (150)

151 llc, (403) la, (403) llc, **+üm** (403) la, **+leri** 223 llc, 433 la, **+üğü** 411 la.

kömsü 207 la, 399 lb, 416 la, 416 llc, **+lük** 87 llc.

kök 94 la.

köligesiz 99 lld.

körk (150) 151 llc, 152 llc, 156 llc, 157 llc, 158 llc, 160 llc, (162) lb, **+le** (150) 151 llc, **+in** (356) 357 llc, **+lüg** 411 la, **+süz** 443 la, (460) 461 la.

körtgürü 237 la.

kögüz **+lüg** 022 llc, **+i** (411) lb, **+leri** (458) 459 la.

kör+ür 127 la, (150) 151 llc, 208 la, 403 llc, **+ler** 310 llc, **+miş** 208 la, **+mişi** 235 la, **+ser** 154 la, 156 llc, **+gürü** 237 la, **+ümçi** 264 llc, 331 lb, **+gitü** (270) llc, **+üşüp** 308 llc, **+mekiņa** (380) 381 lld, **+mekinge** (459) 460 llc.

köñül 50 llc, (31) 32 lld, 76 llc, 77 llc, 134 llc, 207 la, (223)224 llc, 306 llc, (388) la, (393) llc, 397 la, 398 la, (401) la, **+in** (22) 23 lb, (31) 32 lld, 45 llc, (112) 113 llc, 131 llc, **+lüg** 023 llc, 31 la, 65 la, 106 la, 338 la, **+i** 31 lb, 149 llc, 150 llc, 155 llc, 200 lb, 213 la, 339 lld, (411) lb, **+te** 77 llc, **+inte** 108 lld, 202 lb, **+inça** 109 la, **+üg** 130 llc, 250 lb, **+ke** 187 la, **+üm** 217 lb, 413 lld, **+leri** 303 lb, **+ümüzni** (379) 380 lld, **+ümüz** (380) 381 lld, **+eri** (457) 458 la, **köñ(ü)l+i** (183) la.

krür 11 lb, 446 llc, (451) llc.

kuyn 202 lb, 438 lb.

kürlüg 2 lld.

kün (89) 90 la, (91) 92 la, 227 la, 228 la, 229 llc, 230 la, 235 la, (242) lb, 257 la, 272 lb, 282 la, 287 la, 310 llc, 319 la, 326 la, 346 lld, 404 la, (404) 405 lb, (404) 405 llc, **+ke** 015 llc, 230 la, **+içi** 72 la, **+tin** 83 llc, **+tün** 95 llc, **+lı** (242) llc, **+te** 282 la, 285 la, 435 la, **+iņe** 287 la, 346 lld, **+i** 297 la, 299 la, **+ki** 311 la, **+li** 324 la, 342 llc, **+te** (343) 344 llc.

küü 48 la, 117 lb.

küzedü 48 la, 117 lb, (367) 368 la, 370 lb, (436) 437 llc.

küvençeņ 72 la.

küdenlik 86 llc.

küdük 79 llc, 82 llc, **+i** (190) la, (190) llc.

küdegüli +ke (343) 344 llc.

küç 326 la, **+inte** (334) 335 la, (390) llc, 400 la, **+lüg** 71 lb, 72 la, 73 la, 350 lld, 354 lb, (362) 363 la, 365 lb, (431) la, **+lügler** 89 llc, **+iñe** 351 llc, 366 llc.

kümüt (358) 359 llc.

küyü (367) 368 la, 369 la, (436) 437 llc.

kye (250) lb.

ka 63 llc, 107 la, 333 lb, (346) 347 lld.

kamka 018 llc.

katıglanur 020 llc1.

kadır 026 lld, 66 llc.

katğı 1 lld.

karı 10 la, 96 lb, **+şur** 64 llc, **+ğınça** (313) 314 lb, **+şu** (394) lb, **+sar:** (448) 449 llc.

kayu (37) lb, 51 llc, 56 llc, 70 llc, 79 llc, (111) 112 llc, 119 llc, 141 llc, 146 llc, 191 llc, 201 lb, 212 lb, 289 lld, 340 lld, 370 lb, 373 lld, 400 llc, 434 lb, 437 llc, 440 llc.

karış +ur 64 llc, **+u** (394) lb.

kaza 82 llc.

kaşınçığ (91) 92 la.

kamağ 013 llc, 016 llc, 24 lb, 39 lld, 97 lld, 117 lb, 143 lb, 200 lb, 210 la, 226 lld, 250 lb, 307 llc, 323 la, 354 lb, 355 llc, (355) 356 lb, 365 lb, 366 llc, (378)379 lld, (427) lb, 436 llc, 438 la, 438 lb, (456) 457 lld, **+ta** 419 llc,

kam(a)ğ 25 la, 48 la, 58 la, 189 la, 210 la, 239 la, 247 la, 252 la, 353 la,

kamğ +ka (455) 456 lld.

kazganç 13 lb, 102 lld, **+ı** 104 la.

kağl 111 la.

kanta 116 lb, (289) 290 lld.

kadağ +inta 121 la, **+s(ı)z** 122 la.

kası 124 la.

kaçıglarnıñ (190) llc.

kaçan 204 la.

kap(ı)ğ 234 lb.

kapığ 86 llc, **+ıña** (430) 431 lb.

kañ 63 llc, 125 llc, **+ı** 124 la, **+nıñ** 250 lb, **+ları** 253 la, **+ın** 277 llc, **+ıña** 278 la,

(347) 348 lld.

kararığ 321 la, 354 lb, **kararığ +ağ** 422 la.

kaltı 43 lb, 202 lb, 336 lb, 399 lb, **k(a)ltı** 145 la, 155 llc, 337 llc, 338 la, 339 lld, 340 lld.

katıp 355 llc.

kav 95 llc, **+r(i)ğ** 111 la, **+ıra** (296) llc, **+ışurlar** 311 la, **+ıs(i)ğlı** (313) 314 lb, **+ışıp** 321 la, 328 la, (394) lb, **+ışu** 324 la, **+şrup**(363) 364 llc, 377 lb, (391) la, **+ışur** 419 llc.

kamşadı (420) 421 lld.

kata 68 lb, 75 llc, 81 llc, (111) 112 llc, 125 llc, 277 llc, 281 la, 285 la, 286 la, (292) 293 la, (343) 344 llc, 436 llc, 437 llc, 438 la, **+ğlanur** (134) 135 lb, **+ğlanıp** (134) 135 lb **+ğlantılar** 428 lb.

kalın (436) 437 llc.

kart 443 la.

karyur (449) 450 la.

[kal(i)n] (456) 457 lld.

kan 444 lb, **+kı** 106 la, **+ta** 116 lb, (289) 290 lld, **+yu** 122 la, 276 la.

kıvrığak 5 lld.

kın 11 lb.

kıvılg 101 lld, (347) 348 lld.

kısığ 111 la, 343 llc.

kıdıgsız 138 llc.

kıyn 255 la.

kırkın 255 la.

kış +lı 324 la.

kız 5 lld, 63 llc, 107 la, 309 llc, 311 la, (346) 347 lld, **+ı** 105 lld, 124 la, 147 llc, **+ıl** 95 llc, **+ka** 106 la, **+lı** (343) 344 llc.

kıl+u (355) 356 lb, 99 lld, (355) 356 lb **+ınçın** 15 la, 20 lb, **+mış** 16 la, (343) 344 llc, **+ınçım** 16 la, **+ınçı** 31 lb, (31) 32 lb, (32) lld, (32) 33 la, **+ıp** 40 llc, 285 la, 333 lb, **+ınç** 41 lb, 43 lb, 54 llc, 70 llc, 160 llc, (196) la, 256 la, 287 la, 329 la, 334 lb, (334) 335 la, 452 llc, **+mazlar** 41 lb, **+ınçl(i)ğ** 45 llc, 56 llc, 58 la, 123 lb, 236 llc, 241 llc, 244 la, 254 la, 271 la, 332 la, 441 lb, **+ı** 67 llc, 71lb, 73 la, 439 la, 452 llc, **+ınçka**

195 lb, **+sar** (196) la, **+ça** 205 la, **+mıŝta** 231 llc, **+ur** 245 la, 269 lb, (392) la, (395) lb, (455) 456 lld, **+ğalı** 248 llc, (452) 453 llc, **+turur** 256 la, **+urlar** 334 lb, **+ın** 354 lb, **+ınçıŝa** 355 llc, **+ıtımz** 367 llc, **+taçı** (451) llc.

kınçılar 89 llc.

kovı 7 llc.

korğa 13 lb.

kod **+sar** 43 lb, 123 lb, 288 la, (334) 335 la, 445 lb, **+urlar** 99 lld, **+ı** 198 la, **+up** 274 la, (293) 294 la, 304 la. 252 la.

koburğa 59 llc.

kor 63 llc.

korkınçıĝ 60 llc, (91) 92 la, **+lar** 89 llc.

kotzunlar 238 lld.

kolu 257 la, **+suz** 50 llc, 280 la, (313) 314 lb, (348) 349 lld, 439 la, **+lar** 283 lld, **+lasar** 215 la, **+lı** 246 llc.

kop 327 la, **+ğa** (347) 348 lld.

kra 95 llc, **+kuş** 432 lb.

kuvraĝ 010 llc, 384 la, (456) 457 lld; **+ı** 09 llc; **+da** 221 llc, 301 la, 424 llc; **+ka** (378) 379 lld.

kut 18 llc, (38) lb, **+suz** 7 llc, 19 llc, 24 lb, **+rulzunlar** 21 llc, **+lar** 48 la, 117 lb, 143 lb, 436 llc, **+ın**: 55 llc, 157 llc, 289 lld, 350 lld, 426 la, (454) 455 lld, **+adur** 100 la, 279 la, 301 la, (347) 348 lld, 436 llc, **+luĝun**: 100 la, **+ıŝa** (223) 224 llc, 305 llc, (357) llc, 358 llc, (358) 359 llc, (359) 360 llc, (360) 361 llc, (361) 362 llc, (453) 454 la, **+adĝ** 286 la, 299 la, **+lı**: 343 llc, **+luĝ** (347) 348 lld, **+ı** (436) 437 llc.

kurtul **+ur** 47 llc, 125 llc, 156 llc **talı**, **+y** 47 llc, 218 la, 220 llc, **+lamaz** 227 la, 228 la, **+layur** 229 llc, **+lamıŝı** 235 la, **+lap** 310 llc, **+tı** 423 la.

kuş 59 llc, **+lar** 60 llc.

kuzĝun 59 llc.

kuul 64 llc.

kuduĝ 86 llc.

kudruķı 93 la.

kulķaķ 397 la, **+ı** 163 llc, (405) lb, (405) llc.

kuruĝ 152 llc, 154 la, 158 llc, 159 llc, 164 lld, 165 lld, 159 lld, 170 lld, 171 lld, 175

llc, (175) lld, 179 llc, 180 llc, 184 la, 185 la, 186 lb, 389 la, (401) llc, (402) la, 414 lld, 425 la, (459) 460 llc, **+ta** 171 lld, **+da** 176 la, 181 la, 186 lb, **+in** 391 la.

luçanta 410 lb, (411) lb.

maṇgi 372 lld.

mantali 372 lld.

mahuruglar 432 lb.

meṇülüg 47 llc.

meṇi 198 la, **+leyür** 198 la, **+li** (451) llc, **+si** (461) llc, **+n** 101 lld, **+ke** 47 llc.

miṇ 302 lb, 311 la, 424 llc, 429 430 la, (453) 454 la.

munça 21 llc, 69 lb, 75 llc, 262 la.

muni (34) 35 llc, 191 llc, 195 lb, 211 la, (269) lld.

munta 400 llc, **+ğ** 73 la, 75 llc, 236 llc.

munçulayu 177 la, (417) llc.

mungadıncığ 222 llc.

muyğa 254 la.

müninte 121 la.

neṇ 14 la, 16 la, 99 lld, (246) llc, 251 lb, 263 la, 281 la, 284 lld, (460) 461 la.

negül 31 lb.

ne 51 llc, 108 lld, 133 llc, 150 llc, 229 llc, 234 lb, 316 lld, (337) 338 lld, 388 la.

nizvani **+lar** 73 la, 210 la, **+lar(i)ğ** 210 la, **+sız** (357) llc, 358 llc, (358) 359 llc, (359) 360 llc.

nikani 372 lld.

nirvan (415) lb, (461) llc.

nom 04 llc, 25 la, (27) 28 llc, 36 la, 37 lld, 51 llc, 68 lb, 74 la, 78 llc, 80 llc, (111)

112 llc, (112) 113 llc, 120 llc, 125 llc, 127 la, 131 llc, 140 llc, 141 llc, 147 llc,

(177) llc, (188) llc, 201 lb, 207 la, 212 lb, 214 la, 217 lb, 222 llc, **+luğ** 07 llc, 59

llc, (114) la, 223 llc, 420, (430) 431 lb, 433 la, 437 llc, (454) 455, (455) 456 lld,

(465) 466 la, **+layu** 26 la, 240 llc, 277 llc, 280 la, 285 la, (292) 293 la, (295) 296 la,

(296), 298 la, (382) 383 la, (384) la, 385 la, **+layur** (27) 28 llc, **+ladı** 27 lb,

+lağaglar (27) 28 llc, **+uğ** (35) la, (37) lb lld, 41 lb, 45 llc, 130 llc, 148 la, 201 lb,

373 lld, 438 la, 438 lb, 439 la, **+lasar** 52 llc, 53 la, 147 llc, 193 la, (196) llc, **+in** 127

la, 220 llc, **+ka** 304 la, (343) 344 llc, 365 lb, 367 llc, 369 la, 440 llc, 441 lb, (452)

453 IIc, **+ladılar** 371 IId, **+lağlı** 374 Ia, (377) 378 IId, **+nuğ** 390 IIc, (392) IIc, 393 Ia, (394) IIc, 396 Ia, 403 Ia, (408) Ib, 409 Ib, 413 IId, 418 IIc.

ol 010 IIc, 22 Ia, 26 Ia, 30 Ib, (34) Ib, 37 IId, (37) 38 Ia, 44 IIc, 46 Ib, 54 IIc, 66 IIc, 67 IIc, 81 IIc, 88 IIc, 106 Ia, 115 IIc, 128 IIc, 134 IIc, 149 IIc, 150 IIc, 152 IIc, 155 IIc, 157 IIc, 158 IIc, (162) Ib, 163 IIc, 164 IId, (167) Ia IIc, 169 IId, 170 IId, 173 Ia IIc, 174 IIc, 175 IIc, (175) IId, (177) Ib IIc, 178 IIc, 179 IIc, (182) Ia, 184 Ia, 185 Ia, (188) Ia, 193 Ia, 197 Ia, 206 Ia, 208 Ia, 213 Ia, 218 Ia, 221 IIc, (223)224 IIc, 234 Ib, 235 Ia, 249 IIc, (257) 258 Ia, 277 IIc, 287 Ia, (292) 293 Ia, 301 Ia, 306 IIc, (334) 335 Ia, 336 Ib, 337 IIc, 338 Ia, 339 IId, 340 IId, 342 IIc, 350 IId, 366 IIc, 375 IId, 376 Ia, (381) 382 Ia, 384 IIc, (387) Ia, 401 Ib, 402 IIc, (404) Ib, 406 Ia, (407) Ia, 409 Ib, 410 Ib, 412 Ib, 414 IId, 418 IIc, 419 IIc, 424 Ia, 442 IIc, (446) 447 IIc, (459) 460 IIc, (460) 461 Ia, (461) IIc.

olurmuş 011 IIc.

olar 130 IIc, 137 IIc, 264 IIc.

oom 372 IId.

on 256 Ia, 271 Ia, **+tın** 07 IIc, (421) IId.

oruğ 236 IIc, **+ça** (196) Ia.

ordu (242) Ib, **+lar** (243) Ia, 272 Ib, **+ta** 07 IIc, **+sı**: 404 Ia.

orn **+anmak** (260) Ib, **+inta** 376 Ia.

orun (289) 290 IId, **+ıntın** 011 IIc, **+uğ** 98 Ia, **+ka** 425 Ia.

ot 320 Ia, 323 Ia, **+ğurağ** 26 Ia, (190) Ia, 279 Ia, (346) 347 IId, (386) Ia, **+lı** 64 IIc, 326 Ia, 342 IIc, **+çuğ** 86 IIc, **+ğuratı** 240 IIc, (295) 296 Ia, **+ğruratı** (382) 383 Ia.

ozdı 423 Ia.

oğ 36 Ia, 37 IId, 125 IIc, 158 IIc, 159 IIc, (162) Ib, 164 IId, 165 IId, (167) IIc, 169 IId, 170 IId, 173 IIc, 175 IIc, (175) IId, (177) IIc, 179 IIc, 180 IIc, (182) IIc, 185 Ia, (188) IIc, 232 IIc, 267 Ia, 406 Ia, (407) Ia, 409 Ib, 412 Ib, 414 IId, 418 IIc, 419 IIc.

oğ **+mısta** 68 Ib, **+mış** 70 IIc, 81 IIc, 438 Ia, **+tsar** 52 IIc, 68 Ib, 74 Ia, (113) 114 Ia, **+ser** 114 Ia, **+tser** 114 Ia, **+yu** 132 Ia, **+r** 367 IIc, **+p** 212 Ib, 284 IId, 300 Ib, **+zun** 277 IIc, 281 Ia, 285 Ia, 286 Ia, (292) 293 Ia, (343) 344 IIc, (452) 453 IIc, **+sar** 52 IIc, 53 Ia, 75 IIc, (111) 122 IIc, 120 IIc, 125 IIc, 147 IIc, **+lar** 298 Ia, 438 Ia, **+sarlar** 436 IIc, **+yur** 369 Ia.

öd 235 Ia, 246 Ib, 257 Ia, 310 IIc, 325 Ia, **+ün** 05 IIc, 010 IIc, 22 Ia, 54 IIc, 88 IIc, 128

llc, 221 llc, (223)224 llc, 301 la, 306 llc, 376 la, (381) 382 la, 424 llc, 446 llc, **+süz** 022 llc, 49 llc, 280 la, (313) 314 lb, (348) 349 lld, **+inte** 129 llc, 298 la, **+i** 138 llc, 227 la, 228 la, 298 la, (426) 427 llc, **+ke** 230 la, 246 lb, **+li** 246 llc, **+ler** 283 lld. **ög** 63 llc, 105 lld, 125 llc, (250) lb, **+di** 22 la, 238 lld, (381) 382 la, **+ütmiş** 29 llc, 419 llc,

+üztin 47 llc, **+lisi** 67 llc, **+li** 76 llc, 309 llc, 341 la, **+rünçü** 77 llc, (177) llc, 409 lb, **+rünçin** 101 lld, **+inge** 107 la, **+i** 124 la, **+üz** 218 la, **+üzte** 220 llc, **+irdi** 223 llc, **+leri** 253 la, **+in** 277 llc, **+içe** 278 la, (347) 348 lld, **+rünçülügün** 313 la, **+rünçülüg** (457) 458 la, (462) 463 la.

ök (37) 38 llc, 161 la.

ökünmeser 199 la.

öl +ü 015 llc, (450) 451 llc, **+r** 022 llc, 220 llc, 228 la, (449) 450 la, **+uçılar** 89 llc, **+ütçi** (91) 92 la, **+üg** 229 llc, (289) 290 lld, **+üm** 233 la, **+ügke** 284 lld, **+ügli** 315 la, **+ürüp** 333 lb, **+mez** 50 llc, 280 la, **+megey** 115 llc, **+miş** 124 la, 125 llc, 298 la, **+mek** 226 lld, **+tükte** 228 la, **+ser** 280 la, 297 la, (449) 450 la, **+maz** (348) 349 lld, **+eyn** (450) 451 llc.

öpkileyür 18 llc.

öpke 71 lb, **+lig** 65 la.

örlet +ür 61 llc, **+ser** 74 la, **+geli** 374 la.

ört +ke 115 llc, **ört+enmegey** 115 llc.

örü 011 llc, 377 lb, **örmen** 443 la.

ötrü 011 llc, (32) lld, 57 la, 58 la, 83 llc, 88 llc, 142 llc, 149 llc, 154 la, 156 llc, (167) llc, 173 llc, (182) llc, (188) llc, 193 la, (196) llc, 218 la, 227 la, 228 la, 253 la, 264 llc, 265 lld, 316 lld, 324 la, 327 la, 371 lld, 402 llc, 403 la, 419 llc, 442 llc, (456) 457 lld.

öt+ündi 013 llc, **+ünürsiz** 25 la, **+ünti** 225 la, 307 llc, **+üntiler** (363) 364 llc, **+ünelim** (367) 368 la, **+ündi** (377) 378 lld, **+üg** 012 llc, 225 la, 307 llc, (363) 364 llc, (377) 378 lld, **+gürü** 015 llc, 162 llc, 167 llc, 172 la, 177 la, 182 llc, 188 la, 191 llc, 211 la, 213 la, (379) 380 lld, 387 la, (389) la, 401 lb, **+r** 209 la, **+gürür** 209 la, **+gürmiş** 208 la, **+gürser** 148 la, 192 la, **+p** 395 la.

övkilegü 452 llc.

öyü 204 la.

özüt (90) la, (292) 293 la, **+i** 124 la, 125 llc, **+leri** 256 la.

öz 15 la, 16 la, 123 lb, 137 llc, (182) llc, 217 lb, 229 llc, 249 llc, 288 la, **+i** 49 llc, 52 llc, 149 llc, (162) lb, (167) la, (167) lld, 173 la, (173) la, (177) llc, (182) la, (188) la, 189 la, 194 la, 200 lb, 214 la, 410 lb, (436) 437 llc, (447) 448 llc, (451) llc, 452 llc, **+üt** (90) la, (292) 293 la, **+üti** 124 la, 125 llc, **+üm** 217 lb, **+ütleri** 256 la, **+leriğe** 257 la, 262 la, **+leri** 288 la, (289) 290 lld, **+ke** 423 la.

paramit (416) 417 la, 428 lb, **+ka** (134) 135 lb

prtikubutlar 209 la.

ratnakr 358 llc.

saçuk 023 llc.

saran 5 lld.

sayu 9 llc, (257) 258 la.

sadu (22) 23 lb, 239 la, (381) 382 la.

sağaşı 54 llc.

sarsıg 66 llc, 120 llc.

sar(i)ğ 93 la.

sağızğan 95 llc.

sat(i)ğka 104 la.

sav 240 llc, **+lg**: 119 llc, 120 llc.

san 384 llc, **+sız** 014 llc, 203 la, **+ur** (34) lb, (38) lb, 194 la, 274 la, 275 la, **+ı** (54) llc, **+saz** 219 la, **+nıg** 384 la.

saçı **+lur** 233 la, **+g** (265) 266 la.

sapıg 015 llc, **sap(a)ğ** 312 la, **sapağ** 345 lb, **sap(i)ğı** 389 la.

sakın **+u** 204 la, **+r** 250 lb, 184 la, **+rlar** 312 la, **+sar** 80 llc, 103 la, (289) 290 lld, 374 la, (452) 453 llc, **+sarlar** 341 la, **+ç** 80 llc, 103 la, 160 llc, 184 la, 216 la, (289) 290 lld, 312 la, 374 la, 402 la, **+mışı** 109 la, **+mak** 388 llc.

sakışsz (431) la.

sasıyur 445 lb.

sağ (465) 466 la.

sèzik (380) 381 lld, **+siz** 45 llc, (112) 113 llc, 131 llc, **+in** 305 llc.

sekiz 03 llc, (27) lb, (27) llc, 142 llc, 326 la, 350 lld, (362) 363 la, (378) lb, (378) lld, (383) la, (383) llc, 384 llc, 385 la, 385 llc, (385) llc, (388) la, (389) la, 390 llc,

(392) IIc, (393) IIc, 394 IIc, 396 Ia, 396 IIc, (396) Ia, (396) IIc, (400) Ia, 401 IId, (401) Ia, (417) IIc, 424 IIc, 465 IIc; + **inç** 399 Ib.

seviglig 178 IIc.

sevin +tiler 223 IIc, +**çlig** (462) 463 Ia.

s(e)vinçlig (457) 458 Ia,

sevinçlig (462) 463 Ia.

sıyuk 019 IIc1, 019 IIc2.

sınar 84 Ia, 85 Ia, 422 Ia, +**kı** 187 Ia, (390) Ia.

sımak 259 260 Ia.

sın (289) 290 IId.

sinmak (260) Ib.

siz (22) 23 Ib, 39 IId, 55 IIc, 140 IIc, 239 Ia, 240 IIc, 317 IId, +**ler** 25 Ia, 330 Ia, +**lerni** 26 Ia.

soğançığ 25 Ia, (167) Ia, 222 IIc.

soltun (32) 33 Ia, 94 Ia.

soner 76 IIc.

sokğu 86 IIc.

sözle +ser 120 IIc, +**zün** 374 Ia, +**yü** (447) 448 IIc.

söki 231 IIc, (378) 379 IId.

söküdüp 377 Ib.

söntürmez (446) 447 IIc.

sudur 04 IIc.

suv 320 Ia; +**lı** 326 Ia, 342 IIc; +**da** 46 Ib.

sumir (359) 360 IIc.

süü 103 Ia, +**leser** 103 Ia, +**sin** 91 Ia.

süz +ültiler 303 Ib,

süz +ük (361) 362 IIc.

svaxa 372 IId.

ş(a)mnu 58 Ia.

şlok (296) IIc, (447) 448 IIc.

şmnançlar 429 430 Ia.

şraviklar 210 Ia.

tana 03 llc.

tavra 020 llc1.

tavar 3 lld.

tayaklıgın (37) lld.

taķı 39 lld, 51 llc, 55 llc, 78 llc, (111) 112 llc, 118 llc, 122 la, 140 llc, 146 llc, (173) la, 183 la, 189 la, 200 lb, 211 la, 225 la, 234 lb, 246 lb, 246 llc, 269 lb, 281 la, 282 la, 283 lld, 289 lld, 298 la, 307 llc, 390 la, 434 lb, 440 llc.

tağ+dın 84 la, 95 llc, +**da** 115 llc.

tariğ 105 lld, 326 la, +**ı** 105 lld, **tarğ** (453) 454 la.

tam 82 llc, +**uķa** 123 lb, +**udaķı** 423 la, 446 llc, +**uda** 446 llc.

tat +ar 174 llc, +**mıř** 176 la.

tatiğ 174 llc, 175 llc, (177) llc, +**lığ** 174 llc, 175 llc, 176 la, (177) llc, 222 llc, +**ta** 175)

lld, +**ı** (408) lb.

tapın +u 74 la, (114) lb, +**r** 132 la, 144 llc, 145 la, +**ü** 53 la, +**tururlar** (265) 266 la, +**zun** 268 la, 269 lb.

tap +a 264 llc, +**lasar** 291 la, +**lağaylar** (293) 294 la, +**(ı)ğsaķ** 107 la, 278 la, +**ığcı** 017 llc, 018 llc, +**ığsaķ** (347) 348 lld.

tar 275 la.

taķsutın (296) llc.

tař 86 llc, +**tınķı** 185 la, (458) 459 la, +**ın** 187 la, +**ğaru** 230 la, +**ğarur** 230 la, +**ğarmıř** 297 la, 343 llc, +**tın** (390) llc.

tarni 365 lb, 366 llc, (367) 368 la, (430) 431 lb.

tayřuy 93 la.

tayřıñ 386 la, (389) llc.

tahım 432 lb.

tamu+ķa 123 lb, +**daķı** 423 la, 446 llc, +**da** 446 llc.

tevlüg 2 lld.

tetrü 15 la, 57 la, 59 llc, 130 llc, (196) llc, 236 llc, 238 lld, 264 llc, 270 la, 275 la, 303 lb, 315 la, 331 lb, 441 lb,

terk 54 llc.

tek 75 llc.

teg 64 llc, 203 la, 215 la, 253 la, 376 la, 438 la, 439 la, (456) 457 lld, (457) 458 la, +**zinç** 04 llc, +**ir** 48 la, 78 llc, 128 llc, +**irmen** 86 llc, +**geyler** 118 llc, +**irler** (137) llc, +**zinür** 197 la, 219 la, +**şilmez** 206 la, +**zinçinge** 218 la, +**dükte** 227 la, 228 la, +**şilmeki** 247 la, +**şürüp** 249 llc, +**ürür** 255 la, +**intilar** 305 llc, +**inelim** (379) 380 lld, +**i** (380) 381 lld, +**diler** 425 la, 426 la, +**inmiş** 429 430 la, +**inip** (430) 431 la, (457) 458 la, 464 llc, +**inser** 435 la, +**intiler** 464 llc.

tezer 117 lb, +**ler** 99 lld.

teriñ (114) llc, 147 llc, (359) 360 llc, (389) llc, (461) 462 la.

tene muna 215 la.

ters 42 lb, 303 lb, 331 lb, 441 lb.

teprençs(i)z 412 lb.

[tepredi] (420) 421 lld.

tegin+tilar 305 llc, +**elim** (379) 380 lld, +**miş** 429 430 la, +**ip** (430) 431 lb, (457) 458 la, 464 llc, +**ser** 435 la, +**tiler** 464 llc.

teğ 62 llc, 84 la, +**in** 308 llc.

t(e)gzinç (465) 466 la

t(e)riñ 148 la, 213 la, (386) la.

t(e)rs 15 la, 19 llc, 24 lb, 130 llc, (196) llc, 236 llc, 238 lld, 264 llc, 270 la, 275 la, 315 la, +**li** (196) la, +**ig** (451) llc.

t(e)trü 42 lb, 275 la.

tèrtilar 59 llc.

t(e)ñri (405) lb, 02 llc, 06 llc, 012 llc, 22 la, 94 la, 126 llc, 128 llc, 221 llc, 238 lld, (242) lb, 256 la, (295) 296 la, 302 lb, 306 llc, 316 lld, 318 la, 319 la, (363) 364 llc, 377 lb, (381) 382 la, 404 la, (404) lb, (405) lb, 406 la, (407) la, 409 lb, 410 lb, 412 lb, (413) lld, 414 lld, 416 la, 420 lld, (421) lld, (455) 456 lld, (462) 463 la, 465 llc; +**si** 02 llc, 06 llc, 012 llc, 129 llc, 238 lld, 306 llc, (363) 364 llc, 377 lb, (381) 382 la, 420 lld, (455) 456 lld, 465 llc; +**li** 02 llc, 27 lb, 241 llc, (270) llc, 272 lb, 321 la, 465 llc; +**m** 013 llc, 016 llc, 017 llc, 018 llc, 020 llc1, 021 llc, 022 llc, 024 llc, 025 llc, 1 lld, 2 lld, 4 lld, 5 lld, 6 lld, 7 llc, 19 llc, 20 lb, 22 la, 225 la, 235 la, 238 lld, 307 llc, 316 lld, (363) 364 llc, (367) 368 la, 371 lld, 372 lld, (377) 378 lld, (378) 379 lld, (380) 381 lld; +**ke** 17 lb; +**te** 29 llc; +**ler** 143 lb, 197 la, 252 la, 273 la, (431) la.

tıdıgsız 010 IIc, (22) 23 Ib, 78 IIc, 129 IIc, 140 IIc, 146 IIc, (223)224 IIc, 306 IIc, 22 la, 55 IIc, 122 la, 239 la.

tınlıglar 021 IIc, 022IIc, 023 IIc, 025 IIc, 39 IId, 116 Ib, 162 Ib, 200 Ib, 212 Ib, 261 Ib, 333 Ib, 367 IIc, 373 IId, (447) 448 IIc, (455) 456 IId; **+nıñ** 200 lb; **+(ı)ğ** 333 lb; **+ığ** 367 IIc; **+ka** (447) 448 IIc, (455) 456 IId.

tıñlañ 240 IIc, **+lar** 318 la, (382) 383 la, 25 la.

tınl(ı)ğ 013 IIc, (37) lb, (37) 38 la, 55 IIc, 56 IIc, 79 IIc, (111) 112 IIc, 115 IIc, 119 IIc, 122 la, 149 IIc, 150 IIc, (167) la, 173 la, (177) lb, (182) la, (188) la, 193 la, 197 la, 218 la, 276 la, 280 la, 322 la, 323 la, 338 la, 341 la, (401) la; **+lar:** 017 IIc, 018 IIc, 019 IIc1, 019 IIc2, 020 IIc1, 021 IIc, 023 IIc, 024 IIc, 026 IId, 1 IId, 2 IId, 3 IId, 4 IId, 5 IId, 6 IId, 7 IIc, 24 lb, 45 IIc, 116 Ib, 147 IIc, 153 IIc, 191 IIc, 208 la, 239 la, 248 IIc, (269) IIc, 270 la, 276 la, (289) 290 IId, 307 IIc, 330 la, 339 IId, 340 IId, 353 la, 400 la, 423 la, **+larda** 016 IIc, **+larğa** 19 IIc, 236 IIc, 355 IIc, **+nıñ** 70 IIc, 155 IIc, 213 la, **+lar(ı)ğ** 215 la, 245 la, 255 la, 369 la, (394) lb, **+lar(nıñ)** 315 la, **+larta** 226 IId, **+lı** 322 la, tın +sız 323 la, +lı 322 la.

tırgağ 336 lb, 339 IId.

tıltağ 267 la,

tınlğ **+nıñ** 440 IIc, **+lar** 442 IIc, **+larğa** 366 IIc, 392 la.

tınturmaz (446) 447 IIc.

tıl 122 la, 398 la, **+emez** 3 IId, **+eyür** 3 IId, 13 lb, 103 la, 230 la, **+inteki** 121 la, **+in** 174 IIc, **+i** (408) lb, **+eser** (450) 451 IIc, **+gen** (454) 455 IId.

tışı 320 la, **+lı** 321 la, 328 la.

titir 30 lb, (32) 33 la, 149 IIc.

tèmin (34) lb, (37) 38 IIc, 40 IIc.

titig 82 IIc.

tizin 011 IIc, 377 Ib.

toprağ 81 IIc, 94 la, **+dağı** 96 lb, **+ağ** 98 la, **+(ı)ğ** (293) 294 la, **+ça** 336 lb, 337 IIc, 339 IId, 340 IId.

torku (391) la.

ton **+ağı** (392) la, **+ın** 011 IIc.

toyınlar 429 430 la.

töpülerinte 464 IIc.

töz 148 la, (190) la, **+i** (31) 32 lld, 152 llc, 217 lb, 402 la, 413 ld, **+n** 207 la, 390 llc, 401 lb.

tözün 025 llc, (37) 38 llc, 143 lb, (162) lb, (167) la, 247 la, 276 la, 281 la, 283 lld, 289 lld, 317 lld, 330 la, (382) 383 la, (417) llc, 434 lb, **+ler** 25 la, 189 la, 189 llc, **+ler(i)m** 199 la, 200 lb, 212 lb, 340 lld.

tök +ülür 233 la, 444 lb, **+ük** (265) 266 la.

törlüg 09 llc, 21 llc, 42 lb, 57 Ia, 60 llc, 69 lb, 75 llc, 93 Ia, 121 Ia, 122 Ia, 133 llc, 156 llc, (189) Ia, (190) llc, (196) Ia, 226 lld, 261 lb, 264 llc, 265 lld, 315 Ia, 322 Ia, 327 Ia, 329 Ia, 334 lb, 370 lb, (383) Ia, (388) Ia llc, (393) llc, 394 llc, (396) Ia llc, (400) Ia llc, 401 lld, (401) Ia, (448) 449 llc; **+in** 03 llc, (27) llc, (378) lld, (392) llc, 396 llc, (420) 421 lld, 465 llc; **+üg** 154 Ia.

törkügin 385 llc.

törü 37 lld, 184 la, 185 la, 187 la, (188) llc, 226 lld, 231 llc, 276 la, 285 la, 330 la, 334 lb, (343) 344 llc; **+lüg**: 07 llc; **+g** (35) la, 42 lb, 131 llc, (458) 459 la; **+sinçe** 53 la; **+ke** 57 la, 275 la, 304 la, 428 lb; **+süz** 57 la, 261 lb, 332 la; **+n** 75 llc; **+de** 186 lb, 271 la; **+lerig** 187 la; **+sin** 238 lld, 254 la, 303 lb; **+çi** 264 llc; **+si** 316 lld; **+tmiş** 330 la; **+çike** 331 lb.

tört 09 llc, 121 la, 244 la, 325 la, **+ünç** 398 la.

tsuy 334 lb, **+luğ** 332 la, **+da** 46 lb.

turkuru 391 la.

turup 011 llc, 352 llc, 377 lb.

tut +a 464 llc, **+r** 132 la, 202 lb, 204 la, 367 llc, (367) 368 la, 369 la, **+lar** 42 lb, 49 llc, 117 lb, 261 lb, (436) 437 llc, **+sar** (37) 38 la, 54 llc, 75 llc, (114) lb, 120 llc, 195 lb, **+mağ** 259 260 la, **+suksar** 110 la.

turgur +mağ (260) lb, **+mış** 83 llc, **+sar** 216 la, **+dılar** (223) 224 llc, 306 llc.

turuğ 136 la, 242 llc, (361) 362 llc, 433 la.

tunur 234 lb.

turmağ (260) lb.

tuda 62 llc, 63 llc, 69 lb, 99 lld, 232 llc, 233 la, 263 la, 269 lb, 281 la, 284 lld, 295 lld, **+s(i)z** 262 la, 279 la, (453) 454 la, **+sı** 263 la, **+sızın** 370 lb.

tuğ +a 015 llc, **+r** 126 llc, 220 llc, 227 la, 279 la, 322 la, 323 la, 328 la, (347) 348 lld, (348) 349 lld, 446 llc, (449) 450 la, **+maz** 127 la, **+mış** 225 la, 278 la, 298 la,

(346) 347 lld, **+mak** 226 lld, **+duқта** 227 la, **+sar** (449) 450 la, **+sarlar** 277 llc, **+ğağ** 278 la, **+urur** 297 la.

tusu 234 lb, 245 la, 248 llc, 295 lld, (355) 356 lb, 367 llc, (392) la, (395) lb, (455) 456 lld, **+lur** 262 la, **+lgay** 286 la, **+ğay**: 299 la.

tuuşın 308 llc.

turқuru 391 la.

tuy+maқıña (459) 460 llc, **+uğsuz** (460) 461 la, **+maқағ** (461) 462 la, **+dılar** (461) 462 la, **+up** (459) 460 llc, **+uğlı** 399 lb, (414) 415 la, **+maққа** 118 llc, (137) llc, **+maқ** (223)224 llc.

tükel 06 llc, 3 lld, 42 lb, 57 la, 60 llc, 410 lb, 446 llc; **+lig** 352 llc.

tüketi 53 la, 88 llc, 136 la, 202 lb, 439 la.

tütüslüğü 65 la,

tütrüm (114) llc, (389) llc.

tüz 77 llc, (257) 258 la, **+ü** 88 llc, 118 llc, (137) llc, (223)224 llc, **+gerinçs(i)z** 118 llc, (137) llc, 223 llc, 305 llc.

tümen 014 llc, 203 la, 219 la, 302 lb, 311 la, 424 llc, 429 430 la, (453) 454 la.

tüpsüz 212 lb, (461) 462 la.

tüñür 308 llc, 309 llc, 333 lb, 341 la.

tüş +ügli 337 llc, **+er** 14 la, **+erler** 44 llc.

tütsüki (407) la.

uçuz 278 la.

udaçı (34) lld.

udun +u 53 la, 75 llc, (114) lb, +r 132 la, **+lar** 144 llc, **+ça** 145 la, **+tururlar** (265) 266 la, **+zun** 268 la.

uduz 443 la.

uğrayu 153 llc.

uğrı 204 la, [uğrı yıkı] (114) lb.

uğuşkategi 301 la.

uğur +inta 401 lld, **+ça** 192 la.

uısı 50 llc, 316 lld.

uluğ 05 llc, 015 llc, (22) 23 lb, 86 llc, 138 llc, 231 llc, 243 lb, 274 la, 334 lb, (343) 344 llc, 346 lld, 350 lld, 352 llc, (355) 356 lb, (362) 363 la, 413 lld, (416) 417 la, 419

llc, (420) 421 lld, (430) 431 lb, (431) la, 434 lb; +ı: 05 llc; +adur: (448) 449 llc.

uladı 60 llc, 68 lb, 77 llc, 85 la, 87 llc, 111 la, 116 lb, (134) 135 lb, 143 lb, 156 llc, 160 llc, (189) la, 210 la, 233 la, 324 la, 327 la, 328 la, 331 lb, 342 llc, 392 la, (392) la, 429 la.

ulayur 205 la.

uluş 9 llc, 79 llc, (257) 258 la, +ıntın 08 llc, +ınta 126 llc, +ı 138 llc, (427) lb, +ın 253 la, +ıña 289 lld.

ulağ 312 la, 345 lb, (388) la.

ulğatsar (448) 449 llc.

um +az 263 la, (450) 451 llc, +azlar 211 la, 100 la, +atın 216 la +uğ (37) 38 la, +ış (389) la.

unitmatın 203 la.

upas+i 130 llc, 429 430 la, +ançlar 130 llc, (430) 431 lb.

urunguluğ 93 la.

uruğ (453) 454 la, +ı 105 lld, 205 la.

urı (250) lb.

urmak (260) lb.

usar 162 llc, 167 llc, 172 la, 177 la, 182 llc, 188 la, 191 llc, 213 la, 387 la, 401 lb.

utun 119 llc.

uvutsuz 71 lb.

uz 292 lb, (346) 347 lld.

uzun 021 llc, 49 llc, 288 la, (436) 437 llc, (450) 451 llc.

uzatı 117lb, 268 la, 367 llc.

ücün (34) lld, 125 llc, 240 llc.

üç 017 llc, 43 lb, 68 lb, 75 llc, 81 llc, (111) 112 llc, 198 la, 201 lb, 219 la, 277 llc, 280 la, 285 la, (292) 293 la, (334) 335 la, 337 llc, (343) 344 llc, 388 llc, (400) llc, 436 llc, 438 la, 438 lb; +ün 6 lld, 8 llc, 12 lb, 24 lb, 26 la, (32) lld, (34) 35 la, 50 llc, 51 llc, 134 llc, 147 llc, 150 llc, 153 llc, 229 llc, 241 llc, 244 la, 248 llc, 250 lb, (289) 290 lld, (296) llc, 316 llc, (377) 378 lld, (384) la, 388 la, (389) la, 392 llc, (394) llc, 396 la, (446) 447 llc; +ünç 397 la.

üküş 08 llc, 017 llc, 018 llc, 019 llc1, 019 llc2, 021 llc, 022 llc, 024 llc, 025 llc, 1 lld,

2 lld, 3 lld, 4 lld, 5 lld, 6 lld, 39 lld, 120 llc, 264 llc, 265 lld, 269 lb, 286 la, 315 la, 332 la, 334 lb, 439 la; **+ti** 269 lb.

ükin 102 lld.

ükliyür 104 la, 105 lld.

ülgüsüz 7 llc, 376 la, (381) 382 la.

ülüşin 78 llc, **+ge** 305 llc.

ülüg +lüg (348) 349 lld, **+süzi** 8 llc, **+süzin** 12 lb.

üner 47 llc.

ün 163 llc, 165 lld, **+te** 165 lld, 166 la, **+üg** 166 la, (167) llc,

ün+lüg 167 la.

ünlüg 60 llc, (167) llc, 406 la.

üntürür 285 la.

üstün 318 la, **+ki** 305 llc.

üti 407 la.

üzüksüzün 192 la.

üzülmez 015 llc, 205 la.

üze (34) 35 llc, 268 la, (401) llc, **+ki** 252 la, 336 lb, 339 lld.

üzlün +zün (380) 381 lld.

vayşali 06 llc.

vahşiklar 48 la, 117 lb, 143 lb, 436 llc.

vipaşi 129 llc.

yarlıka +mış 02 llc; **+dı:** (22) 23 lb, 129 llc, 239 la; **+nçuçı:** (22) 23 lb, 77 llc; **+dı** (22) 23 lb, 129 llc, 239 la.

yarı +mış 03 llc, (27) llc, (378) lld, 386 llc 396 llc, 465 llc; **+tı** 387 la; **+yur** 127 la, (402) llc, 403 la;

yarı+k: 143 lb, (242) lb, 243 lb, 243 llc, 272 lb, 345 lb, 354 lb, (378) lb, 394 llc, (401) llc, 413 lld, (421) lld; **+uğ** 345 lb; **+ı** (421) lld.

yaltı +mış 03 llc, (27) llc, (378) lld, 386 llc, (396) llc, 465 llc, **+kl(ı)ğ** (182) llc, (188) llc, 405 llc, (411) lb, 413 lld, **+yu** 422 la.

yağluğ 023 llc, (31) 32 lb, 42 lb, (196) llc, 216 la.

yavaş 026 lld, 143 lb, (246) llc, 283 lld, 300 lb.

yalğan 6 lld, 119 llc.

yaş 14 la, 101 lld, 323 la, (436) 437 llc, (450) 451 llc, **+ı** 49 llc, **+ar** 97 lld,
+uğ 243 llc, (386) la, 387 la, (391) llc, (401) llc, 404 llc, **+ları** 288 la, **+utı** 387 la,
+uyu 422 la, **+udı** (458) 459 la, **+ayur** 021 llc. **yalı** 14 la.

yal(ı)ngukta 30 lb.

yarayur (38) lld, 392 llc.

yazuk **+luğ** 44 llc, **+da** 46 lb, **+ka** 10 la, **+luğlarğa** (446) 447 llc.

yas 63 llc.

yaylı 324 la, **+k** (84) la.

yavişgun 144 llc.

yada 147 llc.

yağda 156 llc.

yaşı 100 la, 326 la, 435 la, **+lmadın** 191 llc.

yarlıgınta 192 la.

yazınçsız 242 llc.

yarat **+mı** 88 llc, 100 la, **+ıghı** 79 llc, **+ğalı** 80 llc, (289) 290 lld, **+ıg** 133 llc, (452) 453 llc. **y(a)rlıka** **+dı** (38) lld, 295 lld, 301 la, 317 lld, (390) la, (454) 455 lld, **+ğalı** (296) llc, **+duğda** (420) 421 lld, **+mı** 465 llc, **+yur** 09 llc, **+zun** 20 lb, (378) 379 lld, **+nçu** 106 la, 249 llc.

y(a)rl(ı)ka **+dı** 297 la, (382) 383 la, (447) 448 llc, **+duğta** (455) 456 lld, **+mı** (295) 296 la, **+sar** (367) 368 la.

y(a)rl(ı)ğ **+ı** (295) 296 la, **+ın** 302 lb, (462) 463 la, **+ıga** 252 la,

[**y(a)rl(ı)ğ**] 222 llc, 239 la, (378) 379 lld.

y(a)rlıg **+ıg** 420 lld, (455) 456 lld, **+ıga** 351 llc.

yal(a)nguklarda 338 la.

y(a)raş **+urın** 341 la, **+mazi** 342 llc, **yaraşmazi** 343 llc, **+mazi** 95 lb, 343 llc, **+n** 341 la.

y(a)vlağ 60 llc, 198 la, 219 la, 254 la, (334) 335 la, 337 llc, **+s(ı)zn** 244 la, **+ın** 342 llc.

yavlağ 43 lb, 61 llc, 66 llc, 76 llc, 116 lb, 251 lb, 316 lld, 375 lld, **+ı** (246) llc.

yarılığay 375 lld.

yağ (385) la.

yağız (420) 421 lld.

yarsı +nçığ 444 lb, **+yur** 445 lb.

yağmaz 445 lb.

yadılı 464 llc.

yene 17 lb, 29 llc, 36 la, 37 lld, 41 lb, 152 llc, (162) lb, (167) llc, 173 llc, (177) llc, (182) llc, (188) llc, 193 la, 204 la, 229 llc, 231 llc, 256 la, 267 la, 273 la, 284 lld, (295) 296 la, 312 la, 325 la, 339 lld, 352 llc, 406 la, 414 lld, (414) 415 la, 416 la, (453) 454 la, (454) 455 lld.

y(i)grmi 261 lb.

yip 03 llc.

y(i)g(i)rmi 201 lb,

y(i)girmi 96 lb

yme 05 llc, 018 llc, (27) 28 llc, (32) 33 Ia, (38) Ib, 39 Ild, 55 llc, 74 Ia, 78 llc, 107 Ia, 108 Ild, (111) 112 llc, 118 llc, 120 llc, 122 Ia, 123 Ib, 129 llc, 140 llc, 146 llc, 149 llc, 158 llc, 159 llc, 160 llc, 163 llc, 164 Ild, 165 Ild, 166 Ia, 168 llc, 169 Ild, 170 Ild, 171 Ild, (173) Ia, 175 llc, 176 Ia, (177) llc, 179 llc, 180 llc, 181 Ia, 183 Ia, 184 Ia, 185 Ia, 186 Ib, 187 Ia, 189 Ia, 199 Ia, 200 Ib, 211 Ia, 220 llc, 228 Ia, 234 Ib, 241 llc, 249 llc, 263 Ia, 269 Ib, 277 llc, 280 Ia, 281 Ia, 289 Ild, (293) 294 Ia, (367) 368 Ia, 369 Ia, 390 Ia, 393 Ia, 396 llc, 418 llc, 419 llc, (430) Ib, 434 Ib, 440 llc, (448) 449 llc, (449) 450 Ia, (450) 451 llc, (451) llc, 452 llc.

yorüg +i 30 lb, **+ün** 148 la.

yoriğ +alı 33 (34) lld, **+lı** (89) 90 la, (90) la, 91 la, **+ı** (91) 92 la, **+ın** (33) 34 lld, **+ınça** 139 llc, 428 lb, **+ınga** 433 la.

yoğuru 82 llc.

yoolçı 154 la.

yori +sar 116 lb, **+daçı** 139 llc, **+tsar** 193 la, **+zunlar** 237 la, **+yur** 15 la, (355) 356 lb, **+yur** 324 la,

yor +yur 215 la,

yor(i) +yur 353 la.

yok 024 llc, 12 lb, 30 lb, 54 llc, 152 llc, 157 llc, 158 llc, 159 llc, 164 lld, 165 lld, 169 lld, 170 lld, 171 lld, 175 llc, (175) lld, 176 la, 179 llc, 180 llc, 184 la, 185 la, 186 lb, (246) llc, 247 la, 251 lb, (313) 314 lb, 339 lld, 389 la, (401) llc, (402) la, 414 lld, 425

la, (426) 427 llc, (459) 460 llc, **+adur** 69 lb, **+adurlar** 98 la, **+uğ** 152 llc, **+ta** 166 la, **+aru** 197 la, **+admaz** 206 la, **+lamak** 287 la, **+layur** 346 lld, **+ın** 391 llc, **+uğ** (461) 462 la.

yoga (416) 417 la.

yörügin (114) llc, 213 la, (386) la.

yörlüglüg (389) llc.

yparan 292 la.

y(a)rlğ **+ınta** 271 la, **y(a)rlğ** **+ı** 442 llc.

y(a)ruk **+ıña** 273 la

yük **+mek** (27) lb, (173) la, (378) lb, 384 la, 385 la, 396 la, **+ig** 161 la, **+mak** 390 la, 408 lb.

yüz 221 llc, **+lügen** 96 lb.

yükün **+ ürbiz** (357) llc, 358 llc, (358) 359 llc, (359) 360 llc, (360) 361 llc, (361) 362 llc.

hormuzta 142 llc.

hu'a 143 lb.

3.3. METİNDEKİ EKLERİN DİZİNİ / МӘТІНДЕГІ ҚОСЫМШАЛАРДЫҢ ТІЗІМІ

Hal Ekleri / Септік жалғаулары

İlgi Hali / Ілік септігі

+X_η: +i_η, +nu_η/+ni_η, +nu_η/+nü_η

+i_η: içgek 375; +ni_η: arviş 372, burhan 421, қаң 250, san 384, tınl(ı)ğ 70, 155, 213, 440, uқмақ 387; +ni_η: içgek 67, 273, 375, yek 273; +nu_η: bodun 252, nom 390; +nü_η: kentü 12, 329, 353, 402, 403, +larnu_η: awant 391, 427, burhan 128, 136, 150, 200, 205, 206, 214, 217, 220, 288, 304, 351, 380, 400, 459, қаңығ 190, tıltağ 391, tınlığ 200, 315, 354, 402; +larnu_η: bodistv 427, burhan 136, 200, 206, 214, 217, 304, 400, tınlğ 200, 354; +lerni_η: erklig 92, bilig 390, 401, +lerini_η: kentü 7, 353; +lini_η: t(e)ḡri 321.

Kazak dilindeki ilgi halinin (*Ілік сенімі*) ekleri +niñ, +niñ, +dıñ, +dıñ, +tıñ, +tıñ'dir. Kelime sesli harfle biterse de sessiz harfle biterse de farketmez +niñ, +niñ, +dıñ, +dıñ ekleri eklenir. Ancak +tıñ, +tıñ ekleri sert sessiz harflerden sonra gelir. Örnek: adamnıñ balası (адамның баласы “adamin җосуғу”), kitapnıñ beti (кітаптың беті “kitabın sayfası”).

Yönelme Hali / Барыс септігі

+kA: +ka/+ke, +ıa/+ıje

+ka: adınağ 113, 193, 204, 355, alқu 244, 249, 279, at 434, ay 299, ayığ 020, bark 435, bodistv 129, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, bodun 251, 252, 255, burhan 012, 17, 306, 364, 377, nom 41, 304, 440, oğul 106, orun 425, paramit 135, қам 018, қамғ 455, қарarıғ 273, қılıң 195, қınlıq 109, қıın 11, қız 106, қop 348, қor 13, қuvrağ 379, satığ 104, tamu 123, han 18, yazuқ 10, yıl 245, yılqı 87, yol 43, 118, 198, 219, 255, 275, 335, 337, 434, yultuzçı 133, yuluğ 104; +kategi: alқınçu 205, 381, batıgl(ı)қ 87, uyuş 301, yıl 454; +ke: edgü 020, 345, emgek 44, erdem 352, 430, erdini 017, et'öz 423, beg 18, bilig 128, içgek 018, 265, ikinti 014, 64, 108, 308, 326, 108, 308, 326, il 18, işi 18, kegde 202, kim 246, 452, kişi 34, 87, koñül 187, küdegü 344, күn 230, meñi 47, öd 230, 246, ögüz 218, ölüg 284, ört 115, sekiz tḡri 17, törü, 57, 275, 304, 428,

törüçi 331, yek 017, 265, yer 17; **+kedegi/+ketegi**: kün 015; **+ıka**: yıl 300; **+larğa**: tınlıg 19, 236, 248, 355, 366, 392, 447, 455, yazuqlıg 447; **+lerke**: içgek 265, yek 265; **+ıña**: kaç 107, 278, 348, kaçığ 430, kılınç 355, küt 118, (223)224, 305, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 454, uluş 289, yaruk/ yruk 273, yol 118, 128, 194, 349, 395, 434, yorığ 433, y(a)rlıg 252, 351; **+ıñategi**: uyuş 301; **+ıñe**: bilig 78, 380, 425, 460, iş 273, kin 54, 137, 281, küç 351, 366, kün 281, 287, 346, ög 107, 278, 348, tegzinç 218, ülüş 305, yir 126,256, 289; **+siñe**: ie/iye 100; **+ziñe**: igä 100; **+larıña**: kılınç 355; **+lerıñe**: et'öz 257, 262; **+like**: kişi 37, küdegü 344; **-mağğa**: tuy- 118, 137; **-mıslarğa**: bul- 38; **-mişke**: kir- 194, 274, 275; **-mağıña**: tuy- 460; **-mekıñe**: bil- 380, kör- 380, 460.

Kazak dilinde *Barıs Septigi* (Барыс септігі) olarak adlandırılan yönelme durumunun ekleri +ğa, +ge, +ka, +ke'dir. Örnek: Balaga ber (балаға бер "çocuğa ber"), Mektepke keldim (мектепке келдім "okula geldim").

Yöneliş +gArU:

+siñerü: ergü 464.

Bugün Kazak dilinde +qarı, +keri ekleriyle yapılan, yönü anlatan ektir. Örnek: tısqarı (тысқары "dışarı, dışarıya doğru"), işkeri (ішкері "içeri"). Eski Uyğurcada da aynı görevi yapmıştır.

Belirtme Hali / Табыс септігі

+(X)g; +nl: +ğ/+g; +ın/+in, ün, +sin/+sin, +nı+ni

arvış 374, bodistv 382, bodisvt 22, burhan 126, nomçı 374, tatağ 176, toprak 294, y(a)rlıg 296; **+larg**: burhan 145, nizvani 210, kılınçlıg 254, kız 344, tınlıg 215, 245, 255, 333, 367, 369, 394; **+g**: edgü 199, 459, kişi 35, 37, köni 451, törü 35, 42, 131, 154, 238, 459, **+ağ**: anıg 199, kararıg 422, kız 343, toprak 98; **+eg**: bitig 212; **+ıg**: akıgılıg 20, arvış 368, 371,374, 25, ayıg 199, kararıg 422, kız 343, toprak 98, yid 172 (+ig: sic), y(a)rlıg 296, 420, 456; **+ig**: bitig 27, 52, 68, 74, 80, 111, 113, 120, 125, 131, 147, 212, 277, 280, 285, 292, 298, 344, 367, 369, 436, 437, 438, 439, 441, 453, içgek 131, ters 451, yer 98, 291, 293, 294; **+uğ**: bodun 250, buluş 244, nom 35, 37, 41, 45, 51, 130, 148, 201, 373, 438, 439, 441, orun 98, 293, yaruk 345, yol 38, 274, yok 152, 462, **+üg**: törlüg 154, ün 166; **+larağ**: burhan 126; **+larıg**: burhan 126, 145, kılınç 254, tınlıg 261, 333, 367, 369; **+lerig**: bilig 386, bitig 261, törü 187; **+ın**: adırt 257, 384, al 20, arvış 371, at 220, nom 127, 220, oğul 251, kaç 277, kılınç 15, 20, 354, kuruğ 391,

kut 55, 157, 289, 350, 426, 455, tuş 308, yaraşur 341, yavlağ 342, yıldı 207, yol 135, 137, yok 391, yorığ 34, y(a)rlığ 302, 463, yruk 273; **+in:** elig 012, 364, 377, emgek 446, erdem 352, 354, et'öz 40, 41, 336, 338, bilig 19,400, çeviş 20, köz 403, ög 277, teñ 308, tilgen 455, tiz 011, 377, töz 207, 401, tüp 401, ülgüsüz 8, 12, ülüş 78, yorüg 114, 148, 213, 386; **+ün:** ülgüsüz 8, yorüg 148;; **+sin:** edgü 342, öñi 384, suü 91, törü 238, 254, 303; **+ların:** kılınç 354; **+lerin:** erdem 352, 354, bilig 403, öz 249; **+nı:** alku 342; **+ni:** kentü 267; **+ımznı:** arviş 368; **+ümüzni:** köñül 379; **+larnı:** bo 191; **+lerni:** k(e)ntü 267, siz 26; **-mağağ:** tuy-462; **-mağığ** tuy-462; **-mekig:** bürt- 181, yuk- 161; **maduğuğ/-matuğuğ:** bul-457; **-medüküğ/-metüküğ** eşid-457; **-mazın:** yaraş- 341.

Kazak dilindeki belirtme halini *Tabıs Septigi* (Табыс септігі) diyoruz. Ekleri +dı, +di, +tı, +ti, +nı, +ni'dir. Sert sessiz harflerden sonra +tı, +ti ekleri eklenir. Sesli harflerden sonra +nı, +ni ekleri gelir. Örnek: balanı kördüm (баланы көрдім "çocuğu gördüm"), qalamdı al (қаламды ал "kalemi al"), kitaptı cap (кітапты жап "kitabı kapat").

Bulunma Hali / Жатыс септігі

+dA; +dE

+da: anığ 370, ay 282, bağ 110, barğ 232, 294, boşgut 271, buğağ 110, қадағ 121, құruğ 171, 176, 181, 186, қuvrağ 221, 301, 424, suv 115, 141, tsuy 46, tağ 115, tamu 446, tatığ/ 175, yağı 156, yıpar 171, yazuk 46, yersuv 141, 353, 422, yok 159; **+dağı:** ažuñ 312, batağl(ı)ğ 96, tamu 423, 446, tırñaq 340, toprağ 96, yersuv 329, 366; **+ta:** ažuñ 014, 8, 16, 203, 219, 365, 443, balığ 07, barğ 61, 232, 251, 294, bodun 142, burhan 129, 222, ordu 07, қamağ 419, құruğ 166, 171, 176, 301, tatığ 175, tsuy 46, yalñuğ 30, yasuk 46, yıl 282, yıpar 171, yersuv 422, 198, 219, yok 159, 166, 171, 176, 180; **+tağı:** ažuñ 312, batığ 96, yol 198; **+de:** ev 61, 232, 251, 287, 294, бүrtmek 180, öñ 115, öñ 159, t(e)ñri 29, töpü 464, törü 186, 271, ün 165, yer 29, 81, 115, 141, 291, 292, 422, yertinçü 197, 225, 318, 353, 390; **+deki:** yir 09, 337, 340, yertinçü 013, 6, 197, 218, 225, 247, 253, 307, 329, 353, 366, **+te:** emgek 21, 46, ev 294, бүrtmek 180, köñül 77, күñ 230, 282, 285, 343, 435, ögüz 47, 197, t(e)ñri 29, ün 165, yer 29, 291, 292, yertinçü 318; **+teki:** til 121, yer 340, yertinçü 6, 225, 353; **+larda:** burhan 145, 365, tınlığ 016, 226, 338, yağı 156, yalñuğ 338, 356; **+larta:** tınlığ 016, 226, 338, yalñuğ 356; **+inta:** orn 376, қадағ 121, uğur 36, 313, 330, 401, uluş 126, y(a)rl(ı)ğ

271; **+sınta**: ara 010; **+inte**: et'öz 444, ev 68, iç 63, 202, 220, 325, kin 118, 349, köñül 108, 202, küç 335, 390, 400, 401, mün 121, öd 129, 298, yer 126, 197, 289, 404, 406, 408, 410, 412, 414; **+inteki**: eñ 011a, iç 272, 393, 402, til 121; **+lerinte**: töpü 464; **+lite**: yir 02, 27, 465; **-mısta**: oқи- 68, қил-231; **-duқта**: tuğ- 227, y(a)rılıқа- 420, 456; **-tuқта**: bol- 204, 310; **-duқта**: tuğ- 227, y(a)rılıқа- 420; **-tuқта**: bol-204; **-tükde**: kel- 227, 263, öl- 228; **-dükte**: teg-227, 228; **-tükte**: öl- 228.

Catis septiği olarak adlandırılan Bulunma halinin Kazak dilindeki ekleri +da, +de, +ta, +te'dir. Sert sessiz harflerden sonra +ta, +te ekleri eklenir, diğer durumlarda +da, +de ekleri kullanılır. Örnek: sumka üstelde catır (сумка үстелде жатыр “çanta masadadır”), sende telefon bar (сенде телефон бар “sende telefon var”), şkafta kiyim bar (шкафта киім бар “dolapta giysi var”).

Ayrılma Hali / Шығыс септігі

+dAn, +dIn

+dan: ayıg 370; **+den**: ögüz 47, t(e)ñri 404; **+dın**: қатағ 121; **+tin**: ayıg 370; **+tin**: emgek 46, ögüz 47; **+lartin**: ayıg 370, ažuñ 203; **+intan**: orn 376; **+inten**: yer 08, 404, 406, 408, 409, 410, 412, 414, 415, 416; **+imdin**: bilig 415, 416; **+imtin**: bilig 415, 416; **+intın**: orun 011, 376, uluş 08; **+intin**: töz 271.

Kazakçada Ayrılma hali “Şıgıs Septiği” diyoruz. Ekleri: +dan, +den, +tan, +ten, +nan, +nen'dir. Bu ekler tarihi eklerdir. Eski Uygurcada da aynı görevde kullanılmıştır. Kazak dilinde de o göreve devam etmektedir. Ancak Kazakçada +nan, +nen ekleri m, n, ñ harflerinden sonra eklenir. Örnek: Таңнан beri (таңнан бери “sabahtan beri”), Kitaptan aldım (кітаптан алдым “kitaptan aldım”), Balalardan süra (балалардан сұра “çocuklardan sor”).

Vasıta Hali / Көмектес септік

+(X)n: +n

+n: adasız 370, tudasız 370, yavışğu 144, y(a)vlaks(ı)z 244; edgü 313, kentü 329, 448, 449, 450, 451, meñi 101, ögrünçü 101, 313, rdni 243, törü 75; **+an**: adruksuz 145, balıq 254, kıvlğ 101, yıd 292, y(ı)par 144, 292; **+en**: erklig 90, siziks(i)z 305; **+ın**: adasız

370, ay 62, barml(ı)ğ 313, bay 313, taqşut 296, tayaqlıg 37, tudasız 370, uluş 253, yazuğ 10, yıd 144, yıl 62, yıpar 144; **+in**: edgölüg 313, emgek 13, erklig 89, 90, et'öz 356, köñül 23, 45, 113, 131, körk 356, köz 151, ögrünç 101, seziksiz 83, 305, til 174, törlüg 03, 27, 378, 385, 392, 396, 421, 465; **+un**: kutluğ 100; **+ün**: edgölüg 313, koñul 23, 45, 113, 131, köz 151, ögrünçölüg 313, üzüksüz 192. Kazak dilindeki vasıta hali “Kömektes Septigi” olarak adlandırılıyor. Ekleri: +men, +ben, +pen'dir. Örnek: Maşınamen keldim (машинамен келдім “arabayla geldim”), Aset pen Ayşa keldi (Асет пен Айша келді “Aset ile Ayşe geldi”), kağaz ben kalam alıp hat cazdım (қағаз бен қалам алып хат жаздым “kağıtla kalem alıp mekrup yazdım”).

Eşitlik Hali / Салыстырмалы мағына береді

+çA:

+ça: oruğ 192, 196, 237, kıl 205, toprak 336, 337, 339, 340, uğur 192, yol 237;

+çe: bilig 237, köñül 109; **+inça**: yorıg 139, yrlg 192; **+inçe**: koñul 109; **+sinçe**: törü 53.

Kazak dilinde de bu ek kullanılıyor. Eski Uygurcada üstlendiği görevi Kazak dilinde de yapıyor diye biliriz. Bazen eşitlik bazen karşılaştırmalı anlamlarda kullanılıyor.

Örnek: meniñşe (меніңше “bence”), Onıñ oyınşa (оның ойынша “onca, ona göre”).

İyelik Ekleri / Тәуелдік жалғаулары

Işahıs tekil / I жақ жекеше

+(X)m

+m: oğlan 276, 317, 330, 382, 418, 434, ogulan 247, 282; **+ım**: kılınç 16; **+im**: bilig 403, 405, 407; **+um**: oğl 247, 276, 282, 289, 317, 330, 382, 418, 434, oğul 282, 317;

+üm: et'öz 217, köñül 217, 413, köz 403; **+lerim**: tözün 199, 200, 212, 247, 340;

+lerim: tözün 199, 212, 289, 340; **-mişim**: eşid-05.

Işahıs çoğul / I жақ көпше

+*(X)m(X)z*

+**ümüz**: көңүл 380.

2 şahıs tekil / 2 жақ жекеше

+*(X)η*

2 şahıs çoğul / 2 жақ көпше

+*(X)ng(X)z*

3 şahıs tekil / 3 жақ жекеше

+*(s)l(n+)*

+**I**: ağılık 207, ağır 29, 30, arқағ 391, 394, at 387, 426, atlıғ: 96, ay 299, baғır 105, 124, balıқ 138, 427, barm 102, baş 89, 96, 375, bodun 139, 427, boғuz 14, burun 168, çşapt 019, oғl 105, 124, 146, 328, oғlan 221, oғul 105, 124, oғulan 276, қадаш 124, қаң 106, 124, 253, қатғ 1, қазғанç 104, қılınç 31, 32, 33, 67, 71, 73, 439, 452, қız 105, 124, 147, қудруқ 93, құлқак 163, 405, қут 343, 437, қутсуз 7, 12, қуврағ 09, сан 54, sapıғ 389, сақинç 251, сақış 54, тарıғ 105, tatıғ 408, uğur 114, 204, ulaғ 388, uluғ 05, uluş 138, 427, uruғ 105, 205, han 94, yaraşmaz 95, 342, 343, yaruқ 421, 422, yaş 49, 437, yavlaқ 246, yıl 300, 343, yıldı 152, 190, 217, 402, 413, yıқ 114, yoriғ 92, yoruғ 89, y(a)rılıғ 442, yultuz 343;

+**i**: ekin/ekn 14, emgek 111, 446, erdem/edrem 70, 373, erklіg 90, 91, 94, 96, erüş (?) 391, 393, et'öz 43, 49, 149, 150, 162, 167, 173, 177, 182, 188, 189, 200, 214, 335, 410, 437, 444, bilig 71, 153, 155, 183, 200, 213, birt 11, böşük 105, 124, ilig 414, 426, irt 11, iş 190, kertgünç 441, kögüz 183, 411, көңүл/koңl/koңül 31, 149, 150, 155, 183, 200, 213, 339, 411, 413, köz 127, 403, küç 373, küdük 190, күn 297, 299, öd 138, 227, 228, 298, 300, 426, ög 105, 124, 253, öz 49, 52, 194, 437, özüt/ösüt 123, 124, 125, til 174, 408, töz 32, 152, 217, 402, 413, tütsük 407, үküş 248, üt/üd 407, yer 404, 405, 407, 409, 410, 412, 413, yörüg/yorüg 30, yuzlүg/yuүzlүg 10, 96; +**sı**: ada 263, alқu 104, luu 97, ordu 404, қа 124, tuda 263, utlı 50, 316; +**si**: belgү/blgү 190, ie/ige/iye 65, 346, kertү 31, kömsү 207, köni 31, meңi 461, tңri 02, 06, 012, 22, 129, 221, 238, 295, 306, 316, 364, 377, 381, 420, 421, 447, 456, 463, 465, törү 316; +**zi**: ige 346; -

glisi: ö-67; **-mazi:** yaraş-/yraš- 342, 343; **-mışı:** bar- 123, bol- 345, sakın- 109, talula- 235, tuğ- 347; **-mişi:** içger- 345, kör- 235; **-meki:** er- 101, tegşil- 247.

3 şahıs çoğul / 3 жақ көпше

+lArl(n+)

+ları: at 92, 357, 417, baş 10, 96, қаң 253, saқınç 251, han 432, yaş 288; **+leri:** et'öz 8, 69, beg 9, bilig 303, 458, kögüz 458, köñül 303, 458, köz 223, 433, ög 253, öz 288, 290, özüt 256.

Kazak dilinde iyelik ekleri “Taveldik calğauları’dır”. Kazak dilinde 1 şahıs tekil / 1 жақ жекеше ekleri: **+(X)m**. 1 şahıs çoğul / 1 жақ көпше **+d(X)k**’tır. 2 şahıs tekil / 2 жақ жекеше **+(X)ñ**, 2 şahıs çoğul / 2 жақ көпше **+(X)ng(X)z**, 3 şahıs tekil / 3 жақ жекеше **+(s)l(n+,)** 3 şahıs çoğul / 3 жақ көпше. İki dilde de iyelik ekleri aynıdır. Örnek:

Мен келдім (men keldim “ben geldim”)

Сен келдің (sen keldiñ “sen geldin”)

Ол келді (ol keldi “o geldi”)

Біз келдік (biz keldik “biz geldik”)

Сіз келдіңіз (siz keldiñiz “siz geldiniz”)

Олар келді (olar keldi “onlar geldiler”).

Çoğul Ekleri / Көптік жалғауы

+IAr: **+lar/+ler**

+lar: adқаңғу 190, altınқы 88, asur/asuri 432, ay 282, başқы 91, bodistv 08, 137, 139, 142, 248, 302, 351, 363, 424, 433, bodun 302, burhan 08, 27, 28, 77, 126, 149, 150, 153, 155, 192, 193, 205, 220, 271, 288, 380, 407, 425, 426, 442, 459, gantarvi 432, kinari, 432, kintr 432, luu 97, 431, mahurug 432, nizvani 73, ol 130, 137, 264, oñžın 59, ordu 242, 243, 272, prtikubut 209, қаşıңқы 89, қылыңғы 373, қынқы 89, қолу 283, қорқынқы 89, қуш 60, қут 48, 117, 143, 436, шамнанч 429, шамну 58, şravik 210, tınlıg 013, 017, 018, 019, 020, 021, 022, 023, 024, 025, 026, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 19, 24, 38, 39, 45, 112, 116, 147, 153, 191, 197, 208, 212, 215, 218, 239, 248, 261, 269, 270, 276,

289, 307, 315, 330, 339, 340, 353, 373, 394, 400, 423, 442, tirti 59, toyın 429, tuda 69, uzık/ 261, upasanç 130, 430, vahşık 48, 117, 143, 436, han 248, 249, yalñuq 210, 214, 328, yıldı 190, yruq 143; **+ler**: erklig 92, 97, 293, et'öz 8, bilge 016, 211, bilig 388, 389, 400, biligsiz 016, bitig 261, blgü 61, içgek 267, ilig 247, 249, kişi 432, 445, küçlüg 89, kün 282, öd 283, ölüti 89, özü 90, siz 25, 330, tñri 143, 197, 252, 273, 431, tözün 25, 146, 189, 210, yek 59, 90, 97, 267, 293, 431, yilpig 59, 97; **-mişler**: tegin- 429.

Eski Uygurcada sadece +lar, +ler ekleriyle bildirilen çoğul ekleri Kazak dilinde çoğalıyor. Kazakçadaki çoğul ekleri +lar, +ler, +dar, +der, tar, +ter'dir. Örnek: balalar (балалар “çocuklar”), katındar (қатындар “kadınlar”), salıktar (салықтар “vergiler”).

“Ve” Bağlacı / «және» шылауы

+II: +lı/+li

+II: anı 196, 329, ay 242, 246, 272, 324, 342, nom 37, oñ 196, 451, ot 64, 326, 342, kı 324, kı 344, kolu 246, suv 64, 326, 342, tınl(ı)ğ 322, tınsız 322, yay 324, yıl 246, 342; **+li**: edgü 196, 329, emgek 451, bitig 417, irkek 321, 328, kişi 432, kün 242, 272, 324, 342, meñi 451, öd 246, tişi 321, 328, tñri 02, 27, 241, 270, 272, 321, 465, S34-7, trs 196, 451, yer 27, 241, 270, 321, 465; **-mezli**: er- 433.

+lı/+li eki tarihi bir ektir. Kazak dilinde bu ek aynı görevi yapıyor diye biliriz. Örnek: erli zayıptı (ерлі зайыпты “karı koca”), balalı şağalı (балалы шағалы “çocuklu”), akeli balalı (әкелі балалы “babalı çocuklu”).

Niteleme / Сипаттау

+kl: +dağı, +deki, +tağı, +teki:

altın 293, aşnu 16, 365, sına 08, 187, 390, taştın 185, 459; **+ki**: bökün 015, kin 28, kün 311, öñi 214, üstün 118, 252, 305, üze 252, 261, 339.

Kazak dilinde **+kl** eki zarf görevini üstlenen kelimelerde kullanılıyor. Örnek: бүgingi күн (бүgingi күн “bugünkü”), keşegi as (кешегі ас “dünki yemek”), aldıñğı күni baramın (алдыңғы күні барамын “bir sonraki gün gideceğim”).

+dağı, +deki, +tağı, +teki ekleriyle bulunma durumunun görevini yapıyorlar. Örnek: astındağı cümişşilar (астындағы жұмысшылар “altındaki işçiler”), kaladağı halık (қаладағы халық “şehirdeki halk”).

Seslenme / Қаратпа сөз

+yA: +ya

+ıya: oğl 189.

Kazak dilinde +ey, +ay түрінде kullanılıyor. Örnek: Ay, bala (Әй, бала “еу, çocuk”).

Kiplerin Şahıs Ekleriyle yapılması / Етістік райларының жіктелуі

İstek kipi / Қалау рай

1 şahıs tekil / 1 жақ жекеше -(A)yIn: -ayn/-ey(i)n

-eyin/-eyn: bir- 26, 241, 383, öl- 451.

1 şahıs çoğul / 1 жақ көпше -(A)lIm: -al(i)m, -elim

-alım/-alm: bol- 262, tut- 370, uq- 379; **-elim:** er- 262, bil- 379, kir- 380, ötün- 368, tegin- 380.

2 şahıs tekil / 2 жақ жекеше -(X)ı: -ı, -ı(lar)/-ı, -uı, -yıl

-ı: tıqla- 240, 318, 383; **-iı:** bil- 39, 56, 141; **-uı:** uq-56, 317.

2 şahıs çoğul / 2 жақ көпше -(X)ıAr: -ılar, -uılar

-ılar: tıqla- 25, 318, 383;

- **-uılar:** uq- 317.

3 şahıs tekil / 3 жақ жекеше -zUn:-zun/-zün/-sun, -mazun

-zun: bol- 253, oqı- 277, 281, 285, 286, 293, 298, 344, 436, 453, kıl- 292, tapın- 268, 269, udun- 268, uq- 21, y(a)rılıқа- 20, 379; **-zün:** it- 291, 292, kêt- 370, klür- 268, sözle- 374, üzün- 381, üzül- 381; **-mazun:** ayıt- 292, 342, 343.

3 şahıs çoğul / 3 жақ көпше -zUnlAr: -zunlar/-zünler

-zunlar: arıt- 292, qod- 238, qutrul- 21, uq- 21, yorı- 237; **-zünler:** er- 371, bil- 21,

kèt- 370, sözle - 374.

Kazak dilinde kiplerin şahıs ekleriyle yapılması Eski Uygurcadaki şekline benziyor.

Eski Uygurcada aşağıda sıraladığım eklerle yapılıyor.

1 şahıs tekil / 1 жақ жекеше -(A)yIn: -ayn/-ey(i)n

1 şahıs çoğul / 1 жақ көпше -(A)lIm: -al(i)m, -elim

2 şahıs tekil / 2 жақ жекеше -(X)η: -η, -η(lar)/-iη, -uη, -yıl

2 şahıs çoğul / 2 жақ көпше -(X)ηlAr: -ηlar, -uηlar

3 şahıs tekil / 3 жақ жекеше -zUn:-zun/-zün/-sun, -mazun

3 şahıs çoğul / 3 жақ көпше -zUnlAr: -zunlar/-zünler

Kazak dilinde ise az çok değişikliklere uğruyor. Örnek:

1 şahıs tekil men barayın мен барайын -(A)yIn

1 şahıs çoğul biz barayık біз барайық -(A)yIk

2 şahıs tekil sen bargaysıñ сен барғайсың (-gaysıη)

2 şahıs çoğul siz bargaysız сіз барғайсыз (-gaysız)

3 şahıs tekil ol bargay ол барғай (-gay)

3 şahıs çoğul olar bargay олар барғай (-gay)

Geniş Zaman, Şimdiki zaman / Болжалды келер шақ

-r, -Ar, -Ir, -Ur, -mAz

-ar: adır- 184, aқ- 444, bas- 255, bat- 219, bış- 327, çom- 218, tat- 174, tuğ- 126, 220, 227, 278, 279, 289, 322, 323, 328, 348, 349, 446, 450, tun- 234, tut- 132, 202, 204, 367, 369, tuy- 394, 395, uқ- 347, 395, yaş- 97; **-er:** belgür- 322, 323, 328, 405, 406, 408, 409, 411, 412, 413, 414, 415, 417, 420, бүrt- 178, i-/iy- 255, it- 35, 37, 134, 334, kit- 121, sön- 76, tevir- 455, tez- 117, түş- 14, 219, ün-47; **-arbiz:** tut- 368; **-arlar:** bış- 327, tut- 42, 49, 117, 146, 261, 437, yaş- 97; **-erler:** in- 252, it- 231, 334, tez- 99, 117, түş- 44; **-ır:** bar- 126, 256, 289, 335, bul- 55, 78, 157, 350; **-ir:** emget- 17, bil- 3, 153, 207, 209, 347, 394, 403, 417, kel- 446, örlet- 61, teg- 48, 78, 128, tit- 29, 30, 31, 33, 149, 150, 152, 153, 155, 157, 158, 163, 164, 168, 169, 170, 173, 174, 175, 177, 178, 179, 182, 184, 185, 189, 201, 207, 214, 227, 244, 248, 276, 318, 319, 320, 321, 323, 324, 326, 330, 373, 385, 386, 388, 389, 390, 404, 406, 407, 409, 410, 412, 413, 418, 440, 448, 449, 452, 460, 461; **-ırlar:** bar- 99, 264, 335; **-irler:** emget- 447, işlet- 258,

kel- 249, teg- 48, 137, 429; **-ur**: adalan- 234, adır- 184, adrıl- 234, adrıl- 325, alıadtur- 255, alkın- 76, amrıl- 76, asıl- 104, 105, 287, 301, 346, 347, 348, atan- 194, 385, 390, basın- 10, bol- 3, 12, 13, 36, 49, 51, 65, 66, 70, 101, 102, 105, 106, 107, 108, 109, 112, 173, 182, 233, 234, 272, 279, 287, 288, 325, 326, 328, 345, 347, 348, 392, 437, 438, 439, 440, 444, 445, 454, 455, boşgun- 140, boşgur- 204, bul- 55, 78, 122, 157, 289, 350, 395, karış- 64, katıglan- 020, 135, kavış- 419, kıl- 43, 245, 269, 285, 392, 395, 456, kıltur- 256, 266, kırtul- 47, 125, 156, kıtad- 100, 279, 286, 301, 348, 436, saçıl- 233, san- 34, 38, 194, 274, 275, sakın- 184, 250, tapın- 132, 144, 145, tapındur- 266, taşgar- 230, 297, tavrın- 020, tuğur- 297, tun- 234, turgur- 255, tusul- 262, udun- 132, 144, ulgat- 449, ukıt- 386, yokad- 69, 98; **-ür**: emgeket- 62, emgen- 11, 15, 198, 220, emget- 17, 62, er- 05, 09, 010, 34, 70, 92, 152, 158, 159, 164, 165, 170, 175, 179, 180, 185, 186, 191, 217, 221, 242, 252, 258, 314, 345, 357, 387, 388, 397, 417, 418, 419, 429, eşid- 127, 163, 405, bër- 254, 258, 266, birtr- 266, biti- 257, igid- 36, 37, 245, 250, ilen- 190, 268, itil- 327, iyin- 10, kelür- 62, kīgür- 256, 395, kir- 102, 118, 128, 198, 219, 335, 350, 395, kör- 127, 151, 208, 403, 446, kötrül- 36, 346, kötür- 11, 446, 451, közün- 61, öl- 022, 220, 228, 450, örlet- 61, ötgür- 209, tegür- 11, 255, tegzin- 197, 219, tiril- 334, tökül- 233, 444, üklil- 105, üntür- 285, yiged- 267, irin- 18, yuküntür- 266; **-ürm(e)n**: yukün- 357, 358, 359, 360, 361, 362; **-ürbiz**: yukün- 357, 358, 359, 360, 361, 362; **-ürsiz**: ötün- 25; **-urça**: tapın- 145, udun- 145; **-ürçe**: igid- 251, tegzin- 197, 218; **-urlar**: bol- 13, 65, 138, 267, 309, boşgun- 140, bul- 40, 426, kavış-311, kıl- 43, 269, 334, kod- 99, sakın- 312, tapındur- 266, tuttur- 261, udun- 144, uduntur- 266, yokad- 98; **-ürler**: emgen- 9, er- 7, 272, biltür- 257, bër- 254, 258, 265, 266, birtr- 266, ilen- 268, işlet- 258, kir- 44, kör- 310, tegzin- 219, ti- 271, tiril- 334, yiged- 267; **-yur**: ağırla-35, 37, 132, 144, 369, aya- 132, 144, 369, nomla- 28, okı- 132, 367, 369, karı- 449, sası- 445, talula- 229, ula- 205 uza- 288, yara- 38, 392, y(a)rılıka- 09, yarsı- 445, yaru- 127, 402, 403, yaşa- 021, yıdı- 445, yıdla- 169, yokla- 346, yori- 15, 139, 215, 324, 353, 356; **-yür**: biti- 132, 257, 367, 369, meñile- 198, öpkile- 18, ti- 385, tile- 3, 13, 103, 230, ükli- 104, 105, üle- 205; **-yurm(n)**: nomla- 28; **-yurlar**: ağırla- 144, yori- 139, 353, 356; **-yürler**: biti- 257, işle- 98, 332; **-maz**: alkın- 206, ak- 136, akıt- 136, arta- 136, 206, ayıt- 133, bar- 232, bat- 127, bol- 4, 281, bul- 14, bultuk- 159, 160, 165, 166, 171, 172, 175, 176, 180, 181, 186, 187, 386, 389, 451, buzul- 136, 206, talula- 227, 228, tintur- 446, tod- 14, tuğ- 127, u- 263, 451, uk- 16,

211, yaq- 445, yokad- 206; **-mez**: egsü- 63, 205, er- 430, 442, 452, eşid- 220, bil- 4, 16, 211, 216, 269, bir- 5, 18, büt- 14, igid- 18, kertgün- 131, öl- 50, 115, 280, 349, örten- 115, sön- 446, söntur- 446, tegşil-206. tile-3, üzül-015, 205; **-mazlar**: bultuq- 176, kıl- 41, u- 100, 211, uq- 16, 269; **-mezler**: bil- 269.

Eski Uygurcada *-r, -Ar, -Ir, -Ur* ekleriyle yapılan geniş zaman Kazakçada gelecek zaman olarak bilinir. Yani *-r, -Ar, -Ir, -Ur* ekleriyle Kazakçada tahmini gelecek zaman yapılıyor. Örnek:

Men bararmın (мен барармын “ben giderim”)

Sen bararsıñ (сeн барарсың “sen gidersin”)

Ol barar (ол барар “o gider”)

Biz bararmız (біз барармыз “biz gideriz”)

Siz bararsınız (сіз барарсыңыз “siz gidersiniz”)

Olar barar (олар барар “onlar giderler”)

Geçmiş zaman / Өткен шақ

-dl

1 şahıs tekil / 1 жақ жекеше -dXm

1 şahıs çoğul / 1 жақ көпше -dXmXz

-dumuz: tut- 368; **-tımz/-tmz**: kıl- 367; **-tumuz**: bul- 365.

2 şahıs tekil / 2 жақ жекеше -dXŋ:

ayıt-/ 240.

3 şahıs tekil / 3 жақ жекеше -dl

2 şahıs çoğul / 2 жақ көпше -dXŋXz

-dıŋız/-tıŋız:

-dı: açıl- 223, 303, 433, 458, alқа- 22, 238, 381, 382, arı- 223, 433, atan- 378, nomla- 27, 371, oz- 423, қамша- 421, tuy- 459, 462, yaru- 422, 458, yaşı- 422, 458, y(a)rılıқа- 22, 38, 129, 239, 295, 297, 301, 317, 382, 390, 448, 455; **-di**: bir- 296, kiter- 422, ög- 22, 238, 381, 382, ögir- 223, ögür- 223, ötün- 013, 225, 377, teg-137, tepre- 421, ti- 382, tüket- 136; **-tı**: açıl- 303, 433, 458, arı- 223, atan- 378, 393, 396,

bol- 137, 138, 234, kırtul- 423, yaru- 458; **-ti**: er-09, 010, 130, 131, 132, 134, 135, 237, 238, 351n, 353, 356, S34-11,  t n- 013, 225, 307, 377, t ket- 136.

3 şahıs  o ul / 3 жаќ к пше -dIIAr

-dılar: 371, turgur- (223)224, 306, tuy- 462;

-diler: er-132, 351, b t r- 137, kir- 304, 423, 431, 434, 460,  tg r- 463, teg- 137, 425, 426, ti- 371; **-tılar**: bol- 137, 138, kıat lan- 428, kıtrul- 423, u - 462, yadl- 464;

-tiler: er- 130, 131, 132, 134, 135, 184, 221, 351, 352, 353, 356, 357, bil- 459, 462, kir- 434,  t n- 364, sevin- 223, süzül- 303, tegin- 305, 464, ti- 371.

Tarihi ekler olarak bilinen -dı, -di, -tı, -ti ekleri bütün türk dillerinde geçmiş zaman görevini yapıyor. Eski Uygurcadaki -dı, -di, -tı, -ti geçmiş zaman ekleri

Kazakçada da aynıdır.  rnek:

Men keldim (мен келдім “ben geldim”)

Sen keldi  (сен келдің “sen geldin”)

Ol keldi (ол келді “o geldi”)

Biz keldik (біз келдік “biz geldik”)

Siz keldi iz (сіз келдіңіз “siz geldiniz”)

Olar keldi (олар келді “onlar geldiler”)

Gelecek Zaman / Келер шак

-gAy, -mAgAy

-yay: asıl- 295, 299, 301, bol- 295, 345, 437, 454, nomla- 28, kıtad- 286, 299, 301, tapla- 294, tuy- 278, tusul- 286, 299, u - 401, yarıl- 375; **-gey**: evir- 455, bil- 401, b r- 237, kit- 89, tevir- 455; **-yaylar**: bar- 294, bul- 426, nomla- 28, kıat lan- 428, tapla- 294, tut- 117, 437; **-geyler**: er- 429, kir- 118, k t- 89, teg 118, tit- 427; **-mayay**: bol- 281, 295; **-megey**:  l- 115, örten- 115; **-megey(ler)**: yi- 117.

Eski Uygurcadaki -gay gelecek zaman eki Kazakçada gelecek zaman eki olarak kullanılmıyor. Kazakçada -gay eki istek kipi eki olarak biliniyor.  rnek: o bargay (ол барғай “o gidey”). Kazakçadaki gelecek zaman ekleri -a, -e’dir.  rnek:

Men baramın (мен барамын “ben geleceğim”)

Sen barası  (сен барасың “sen geleceksin”)

Ol baradı (ол барады “o gelecek”)

Biz baramız (біз барамыз “biz gelece iz”)

Siz barasız (сіз барасыңыз“siz geleceksiniz”)

Olar baradı (олар барады “onlar gelecekler”)

Ulaç / Көсемше

-A:-a/-e, -ı-i, -u/-ü

-a: aç- 147, adır- 195, bas- 48, kaz- 82, tuğ-015, tut- 464, yad- 147; **-e:** èt- 254, iy- 48, kez- 245; **-ı:** yarut- 245, 387, yaşut- 387; **-u:** adın- 215, arıt- 401, ay- 254, 265, 266, bol- 458, oñul- 215, qarış- 324, 391, 394, qavış- 324, qıl- 99, 356, saqın- 204, tapın- 53, 74, 114, yadıl- 464, yayqan- 422, yoğur- 82; **-ü:** kiter- 263, körgit- 237, 270, körtgür- 237, közün- 61, kü- 48, 117, 367, 369, 436, küzed- 48, 117, 368, 370, 436, ö-204, öl-015, 451, ötgür- 162, 167, 172, 177, 182, 188, 191, 211, 213, 380, 387, 389, 401; **-yu:** ağırla- 53, 74, 114, 132, 367, aya- 53, 74, 114, 132, 367, nomla- 26, 240, 296, 383, oqı- 132, toqı- 82, yaltrı- 422, yaşu- 422; **-yü:** bitı- 132, kü- 48, 367, 369, 436, ö-204, sözle- 448.

-gAll:-ğalı(r)

-ğalı: bar- 103, bol- 341, bul- 336, qıl- 248, 453, uq- 392, uqıt- 384, yarat- 80, 290, yorı- 34, y(a)rılıqa- 296; **-ğalır:** y(a)rılıqa- 296; **-geli:** bil- 392, bir- 4, bütür- 38, it- 80, 290, örlet- 374.

-gInça: -ğınça

-ğınça: qarı- 314.

Kazakçadaki Ulaçlar da Eski Uygurcadaki gibi *-A:-a/-e, -ı-i, -u/-ü, -gAll* ekleriyle yapılıyor. Örnek: barğalı catır (барғалы жатыр “gitmek üzere”), cibergeli otır (жібергелі отыр “göndermek üzere, gönderecektir”).

Ortaç / Есімше

-dAçl

-daçı: adr- 97, nomla- 374, , u- 34, yorı- 139; **-deçi:** örit- 441, **-taçı:** adır- 97, qıl- 451; **-teçi:** erksin- 190, ilen- 190, kel- 28, 187, 283.

-dUk

-tuq: bol- 384; **-dükteg:** er- 190; **-maduq:** bul- 457; **-medük:** işid-457.

-XgII: -gli/-gli(si)

-gli: bar- 315, nomla- 374, yorı- 89, 90, 91; **-gli:** ö- 67, 76, 309, 333, 341; **-ıgli:** bar- 315, kavış- 314; **-igli:** bil- 153; **-uğlı:** bul- 336, 338, tut- 399, tuy- 399, 415; **-ügli:** öl- 315, tüs-337.

-gU: -ğuçı, ğusı, -ğuluk(suz)/-gülük, -mağuluk

-ğu: bol- 253, kıl- 262. **-gü:** irin 452, it- 292, övkile- 452; **-ğuçı:** başla- 91; **-ğusı** bol- 284 bul- 461; **-ğuluksuz:** - adkan- 462; **-gülük:** bil- 35, it- 84; **-mağuluk:** ayıt- 342.

-Xp: -p

-p: ıdala- 304, okı- 212, 284, 300, talula- 310, yorı- 324, yılka- 456; ti- 012, 17. 19, 22, 29, 30, 31, 34, 38, 67, 129, 150, 157, 163, 173, 174, 175, 217, 225, 238, 239, 253, 257, 258, 259, 260, 262, 269, 271, 295, 297, 301, 307, 317, 371, 377, 378, 382, 383, 385, 386, 390, 393, 396, 399, 402, 404, 405, 407, 408, 412, 413, 417, 420, 427, 442, 448, 455, 459, 460, Bx1-9, 10, 21, 24, 26.

-ip: açın- 011a, adıl- 315, atan-33, ayıt- 331, bar- 196, kat- 355, katıylan- 135, kavış- 321, 328, 391, 394, kıl- 40, 285, 333; **-ip:** emgen- 40, 297, er- 31, 56, 67, 71, 72, 73, 123, 352, 441, eşid-/eşid- 45, 222, 302, 442, bil- 459, 460, bir- 273, biriş- 309, 311, çökid-011, içger- 311, içgeriş-309, 311, it- 292, kel- 61, kemiş- 273, kir- 110, teg- 430, tegin-305, 430, 458, 464, tit- 33; **-up:** batur-352, bol- 137, 139, 313, 314, 327, 384, 394, 395, 445, 457, 463, boluş- 308, boşgun- 212, bul-41, 154, 455, kavşur- 012, 364, 377, 391, kıltur- 266, kod- 42, 99, 274, 294, 304, tur- 011, 377, tuy- 459, 460; **-üp:** kértgün- 46, kör- 308, körüş- 308, öl- 297, ölür- 333, ötgür- 395, söküd- 011, 377, tegşür- 249.

-mAdIn

-madın: bol- 232, içgım- 203, kay- 42, u- 216, unıt- 203, uķ- 195, 331, uķtur- 355, yaıl- 191; **-medin:** emgen- 102, emget- 278, bil- 331, biltiz- 355, biltür- 355, kértgün- 442; **-matın:** bol- 232, içgım- 203, kay- 42, kazgan- 102, tuyuz- 355, u- 216, unıt- 203, uķ- 195, 269, 331, yaıl- 191; **-metin:** emgen- 102, emget- 278, bil- 331, biltiz- 355, kértgün- 442.

-mlş:

-mış: atan- 435, bar- 123, bas- 210, başla- 82, bol- 345, 448, 449, bul-362, 457, olur- 011, okı- 70, 81, 438, 453, kıl- 16, 285, 344, tapla- 291, 292, taşgar- 297, 343, tat- 176, tuğ- 225, 278, 298, 347, tuğur- 297, turğur- 83, u- 389, uķ- 161, yaltrı- 03, 27, 378, 386, 393, 396, 465, yarat- 88, 100, 243, y(a)rılıka- 02, 295, 465, yaru- 03, 27, 378, 386,

393, 396, 465, yıdla- 172; **-miş:** er- 402, eşid- 166, 457, bil-35, 66, 150, 161, 208, bir- 270, biti- 202, 439, bitid- 439, blgür- 390, büt- 394, içger- 311, it- 88, 100, itil- 411, kel- 08, kir- 435, kèrtgün- 199, kit- 272, kmiş- 454, kör- 208, ögüt-29, 419, öl-124, 125, 298, ötgür- 208, tegin- 429, ti- 51, tit- 34, törüt- 270, 330, yèged- 419.

Tezimin sıfat fiiller bölümünde de yazdığım gibi Eski Uygurcadaki ortaç ekleri -dUk (-duk/-dük/-tuk/-tük); -gAn (-gan/-gen/-kan/-ken); -miş (-miş/-miş) Kazak dilindeki Geçmiş zaman sıfat fiil «Өткен шақтық есімше» eklerine anlamca denk geliyor. -dUk (-duk/-dük/-tuk/-tük) Geçmiş zaman ifadesi veren ortaç eki Kazak dilindeki Geçmiş zaman sıfat fiil «Өткен шақтық есімше» ekleri -қан, -ken, -ған, -gen eklerine denk gelmektedir. Örnek: söylenmedik sır *айтылмаған сыр* (aytılmağan sır) "söylenmemiş sır". -gAn (-gan/-gen/-kan/-ken) ekleri ise tarihi eklerdir. Kazak dilindeki Geçmiş zaman sıfat fiil «Өткен шақтық есімше» ekleri -қан, -ken, -ған, -gen eklerine denk gelmektedir. Örnek: emgek *emgenür* burhan *еңбектенген бұрқан* (*eñbektengen burhan*) "çalışan burhan" -miş (-miş/-miş) ekleri ise Geçmiş zaman ifadesi veren sıfat fiil eki olup Kazak dilindeki Geçmiş zaman sıfat fiil «Өткен шақтық есімше» ekleri -қан, -ken, -ған, -gen eklerine denk gelmektedir. Örnek: bışmış aş *піскен ас* "pişmiş aş". -dAÇI (-daçı/-deçi/-taçı/-teçi) ekleri Kazakçadaki -a, -e, -y + -tın, -tin eklerine denk geliyor. Örnek: kelteçi arkış *келетін керуен* (*keletin kerven*) "gelecek kervan". -gUÇI (-guçı/-güçi/-kuçı/-küçi) ortaç ekleri Kazakçadaki -a, -e, -y + -tın, -tin. eklerine denk geliyor. Örnek: -kan-tök-güçi tınlıg *қан төгетін адам* (qan tögetin adam) "-kan- dökücü canlı". -gUIUg (-gulug/-gülüg) ekleri Kazak dilindeki -a, -e, -y, -tın, -tin eklerine denk geliyor. Örnek: bışrun-gulug törü *үйренілетін ереже* (üyeniletin erece) "öğrenilecek kaide". -(y) Ur (-ur/-ür/-yur/-yür) ekleri Kazakçadaki -a, -e, -y + -tın, -tin eklerine denk geliyor. Örnek: közün-ür azun *көрінетін әлем* (körinetin alem) "görünen dünya".

Кошұлу / Шартты

-sAr, -mAsAr:

-sar: anıgla-/ayıgla- 442, ba- 110, bar- 104, buқаgula- 110, nomla- 52, 147, 192, 193, 196, nomlat- 53, 114, oғurla- 110, oқи- 52, 53, 74, 75, 112, 114, 120, 125, 147, 277, 281, 293, 298, 438, 453, oқıt- 52, 68, 74, 114, қарı- 449, қıl- 196, қод- 43, 123, 288, 335, 445, қолula- 215, сақın- 80, 103, 290, 341, 374, 453, таpla- 291, тоңla- 110, тоқı-

110, tuğ- 277, 298, 450, turgur- 216, tut- 38, 54, 75, 114, 120, 195, tutsuk-110, u- 162, 167, 172, 177, 182, 188, 191, 213, 387, 401, ulğad- 449, uq- 114, 148, 149, 402, uqı- 149, uqtur- 148, yorı- 34, 116, yorit- 193, y(a)rılıka- 368; **-ser:** emgen- 72, er- 10, 32, 73, 120, 133, 142, 208, 241, 242, 246, 323, 383, 385, 386, 387, 452, 461, evril- 75, bil- 114, 149, 156, 402, bitı- 52, 53, 114, 438, bitit- 52, 113, 114, 438, işle- 58, 284, 300, işlet- 193, kel- 111, 263, kir- 109, 115, kèrtgün- 57, kör- 154, 156, öl- 280, 297, 298, 450, örlet- 74, ötgür- 148, 192, sözle- 120, suüle- 103, tegin- 435, ti- 31, 150, 385, 388, 442, 451, tile- 103, 450; **-sarlar:** oqı- 298, 436, 438, saqın- 341, tuğ- 277; **-masar:** anıqla- 46, yañıl- 193; **-meser:** er- 32, bil- 216, kèrtgün- 199, ökün- 199.

Kazak dilinde de şart anlamını bildiren ekler -sa, -se'dir. Örnek:

Men barsam (мен барсам “ben gelsem”)

Sen barsañ (сен барсаң “sen gelsen”)

Ol barsa (ол барса “o gelse”)

Biz barsak (біз барсақ “biz gelsek”)

Siz barsañız (сіз барсаңыз “siz gelseniz”)

Olar barsa (олар барса “onlar gelseler”)

Mastar / Инфинитив

-maq, -mek

-maq: asıl- 287, tuy- 460, uq- 387, yoqla- 287; **-mek:** eşid- 387, bil- 387, bürt- 178, 179, 181, 182, içger- 345, kiter- 20, ti- 383, 384, 385, 386, 24, 27, yük- 27, 173, 378, 384, 385, 390, 396, 408, 465.

Mastar Kazakçada Tuyuk etistik olarak adlandırılıyor. Fiiller “y” uv ekiyle bitiyor.

Örnek: uqmak – ұғу “uğuv”, bilmek – білу “biluv”, oqumak – оқу “oquv”.

KAYNAKÇA

Akalın, Mehmet:

Tarihi Türk Şiveleri

(Üçüncü Baskı), Ankara, 1998.

Ayazlı, Özlem:

Altun Yaruk Sudur VI. Kitap

(Karşılaştırmalı

Metin Yayını), TDK

Yayınları, İstanbul, 2012.

Ayazlı, Özlem:

Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin

Karşılaştırmalı Söz Varlığı,

TDK Yayınları,

Ankara, 2016.

Caferoğlu, Ahmet:

Türk Dili Tarihi I-II, 4. Baskı.

İstanbul, 2000.

Çandarlıoğlu, Gülçin:

Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü,

İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları

Vakfı Yayınları, 2004.

Clauson, Sir Gerard:

An Etymological Dictionary of

Pre-Thirteenth-Century Turkish,

Oxford, 1972.

Domiy Tömörtogoo:

Uygur-Moğol harfli Moğol

dili yadigarları

(13. - 16. Yüzyıllar), BilgeSu,

Ankara, 2023.

Elmalı, Murat:

**Dasakarmapathavadanamala
(Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-
Tıpkıbası),**

TDK Yayınları, Ankara, 2016.

Elmalı, Murat:

**Eski Uygurca Dil Bilgisi Terimleri
vibakti-samaz,** TDK Yayınları, Ankara,
2017.

Elmalı, Murat:

Eski Uygurca Altı Dişli Fil Hikayesi,
TDK Yayınları, Ankara, 2019.

Eraslan, Kemal:

Eski Uygur Türkçesi Grameri,
TDK Yayınları, Ankara, 2012.

Ercilasun, Ahmet Bican:

**Başlangıcından XIII. Yüzyıla Kadar
Türk Nazım ve Nesri. Büyük
Türk Klassikleri, C.1. İstanbul: Ötüken
Neşriyat, 1985.**

Ercilasun, Ahmet Bican:

**Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk
Dili Tarihi,** Ankara: Akçağ Yayınları,
2004.

Erdal, Marcel:

**Old Turkic Word Formation,
A Functional Approach to the Lexicon
Vol. I-II, Wiesbaden: Otto Harrassowitz,
1991.**

Erdal, Marcel:

A Grammar of Old Turkic,
Leiden – Boston: Brill, 2004.

Eren, Hasan:

Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü,
Bizim Büro, Press Evi, 1997.

Gabain, Annemaria von:

Eski Türkçenin Grammeri,
Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988.

Gulcalı, Zemiire:

**Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur’dan
“Aç Bars” Hikayesi (Metin-Çeviri-
Açıklamalar- Dizin),**
TDK Yayınları. Ankara, 2015.

Hamilton James Russel:

**Manuscripts Ouïgours du IXe-X^e
siècle de Touen – Houang.**
C. II. Peeters France
– Paris. Tıpkıbasımlar: s. 331-350
arasındaki 20 levha. 1986.

Hamilton James Russel:

**Prens Kalyanamkara Ve
Papamkara Hikayesi
(Budacı İyi Kalpli Ve Kötü Kalpli
Prens Masalının Uygurcası),** Çev.
Korkut Ece – Birkan İsmet, TDK
Yayınları, Ankara, 2020.

Karadavut, Arda:

**Sekiz Yükme Yarık’tan
Eski Türkçenin
Deyim Varlığına Katkıları,**
Uluslararası Filoloji Sempozyumu
Bildiri Tam Metinleri. s. 135-149.,
2024.

Kaya, Ceval:

Rızvan Şah İle Ruh-Afza Hikayesi,

TDK Yayınları, Ankara, 2014.

Keskin, Berker:

Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri,

TDK Yayınları, Ankara, 2022.

Koç K., Bayniyazov A.,

Kazak Türkçesi – Türkiye

Türkçesi Sözlüğü,

Başkapan V.:

TDK yayınları, Ankara, 2021.

Ligetti, Luis:

Bilinmeyen İç Asya I – II, Çev.

Sadrettin Karatay, İstanbul.

MEB. Yayınları, 1997.

Oba, Emin:

Kazakçanın Tarihi Türk

Lehçelerine Göre

Söz Varlığı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık,

İstanbul, 2020.

Oda, Juten:

Eski Uygurca Bir

Vesikanın Budizmle

İlgili Küçük Bir Parçası, Türkiyat

Mecmuası, 19, 183-205. 1977.

Oda, Juten:

A Study of the Buddhist Sūtra Called

Säkiz Yükmäk Yaruk or Säkiz

Törlügin Yarumış Yaltrımış in Old

Turkic, Text Volume [I]; Facsimile

Volume [II], Kyoto: Hōzōkan, 2010.

Oda, Juten:

**A Study of the Buddhist Sūtra called
Säkiz Yükmäk Yaruq or Säkiz
Törlügin
Yarumış Yaltrimış in Old Turkic,**
Berliner Turfantexte XXXIII, Brepols
Publishers, Turnhout (Belgium), 319
pp. 2015.

Ölmez, Mehmet:

**Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları
(Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi,
Metin-Çeviri-Sözlük),**
Ankara, 2015.

Ölmez, Mehmet:
2018.

Uygur Hakanlığı Yazıtları, Ankara,

Ölmez, Mehmet:

Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri,
Kesit yay., İstanbul, 2. Baskı, 2019.

Ölmez, Mehmet:

**Burkancı (Budist) ve
Manici (Maniheizt) Türk
Edebî Çevreleri. Nesir.
Türk Dünyası Ortak
Edebiyatı, Türk Dünyası
Edebiyat Tarihi. C. IV.,
Ankara: Atatürk Kültür
Merkezi Yayınları,
s. 129-135. 2004.**

Özbay, Betül:

**Huastuanift Manihaist
Uygurların Tövbe
Duası,** TDK Yayınları, Ankara, 2019.

Röhrborn, Klaus:

**Uygur Filolojisiinde Üç
Yayım Metodu,** Modern
Türklük Araştırmaları Dergisi.
Cilt 9. Sayı 3.
Eylül 2012. 7-24 s.

Serebrennikov B.A.,
Gadjieva N.Z.:

**Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı
Tarihi Grameri,**
TDK Yayınları, Ankara, 2018.

Şirin, Hatice:

**Eski Türk Yazıtları
(Söz Varlığı İncelemesi),**
TDK Yayınları, Ankara, 2016.

Şirin, Hatice:

**Başlangıcından Günümüze Türk
Yazı Sistemleri,**
TDK Yayınları, Ankara, 2015.

Şen, Serkan:

Eski Uygur Türkçesi Dersleri,
Kesit yayınları, İstanbul, 2021.

Şen, Serkan:

Eski Türkçenin Deyim Varlığı,
TDK Yayınları, Ankara, 2017.

Taşagıl, Ahmet:

**Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya
Bozkırlarında İslam Öncesi Türk
Tarihi),** Bilge Kültür
Sanat Yayınevi, 2013.

Tekin, Talat, Ölmez, Mehmet:

**Türk Dilleri -Giriş-,
[Turkish Languages –**

- Introduction-],** İstanbul,
Simurg Yayınları, 1999.
- Tekin, Talat: **İrk Bitig (Eski Uygurca Fal Kitabı),**
TDK Yayınları, Ankara, 2019.
- Tekin, Şinasi: **Uygurca Metinler I, Kuanşi İm Pusar**
(Ses İşiten İlah),
TDK Yayınları, Ankara, 2019.
- Tekin, Şinasi: **Uygurca Metinler II, Maytrısimit.**
(Burkancıların medhisi maitreya ile
buluşma uygurca iptidai bir dram),
TDK Yayınları, Ankara, 2019.
- Tokyürek, Hacer: **Eski Uygur Türkçesinde Budizm Ve**
Manihaizm Terimleri,
TDK, Ankara, 2019.
- Wilkens, Jens: **Handwörterbuch des Altuigurischen /**
Eski Uygurcanın El Sözlüğü,
Universitätsverlag - Göttingen:
Göttingen.– 496., 2021.
- Yong-Song Li: **Türk Dillerinde Son Takılar,**
TDAD, İstanbul, 2004.
- Абдурахмонов, Ғ.
Рустамов, А.: **Қадимги Туркий Тил,**
Тошкент, 1982.

Айдаров, Ғұбайдолла:

**Көне түркі жазба
ескерткіштерінің тілі,**
«Мектеп» баспасы. Алматы, 1986.

Айдаров, Ғұбайдолла:

**Көне ұйғыр жазба
ескерткіштерінің тілі,**
«Рауан» баспасы. Алматы, 1991.

Ахметұлы Ш., Өлібекұлы А.,
Базылхан Н., Қорабай С.,
Орынғали Қ., Сартқожаұлы Қ.:

**Әдеби жәдігерлер.
Көне дәуірдегі әдеби
ескерткіштер. 20 – томдық. 1-том.**
–Алматы: «Таймас» баспа үйі,
2007. -504 б.

Баскаков Н.А.:

**Историко-типологическая
фонология тюркских языков,**
Москва, 1988.

Бектұров, Ш. К.,
Серғалиев, М.:

Қазақ тілі, Білім, Алматы, 1994.

Бектұров Ш. К.:

**Қазақ тілі. Лексика, Фонетика,
Морфология, Синтаксис, Атамұра,
Алматы, 2006.**

Жұртбай Т., Сыламхан Е.,
Сартқожаұлы Қ., Гың Шымин:

**Қазақ қолжазбалары.
Көне түркі және қазақ
жазба әдеби мұралары
(б.д.д. Vғ. бастап- XX ғ.
дейін), 10 томдық**

басылым. Майтри Симит
Ном Бітік. (Құмыл нұсқасы,
XI ғасыр, 1067 жыл.), 6 том.
-Алматы: «Ел-шежіре»
ҚҚ, 2012. -384 б.

Кеңесбаев, Ісмет:

Фразеологиялық сөздік, Алматы,
«Арыс» баспасы, 2007.

Кононов А.Н.:

Грамматика языка
тюркских рунических
памятников (VII -IX ғғ.),
Ленинград, 1980.

Қазақ тілінің сөздігі:

Қазақ тілінің сөздігі, Алматы,
«Дайк-Пресс» баспасы, 1999.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі:

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі,
Бірлескен авторлық жинақ, Алматы,
«Дайк-Пресс» баспасы, 2008.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі:

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, II
том, Қазақ ССР Ғылым
академиясының баспасы, 1961.

Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә.:

Қазіргі қазақ тілінің
лексикологиясы
мен фразеологиясы, -Алматы:
«Сөздік-Словарь» баспасы.
-264 б., 2006.

Қорабай С.:

Қазақ әдебиетінің тарихы,

Он томдық, 2-том.

Алматы: ҚазАқпарат, 2006. -444 б.

Насилов Д.М., Кормушин И.В.,
Дыбо А.В., Исабекова У.К. и др.:

Древнетюркский словарь. 2-е изд.,
пересмотр. – Астана:
«Ғылым» баспасы, 2006. -760 б.

Радлов В.В.:

**Опыт словаря тюркских_
наречий,**

изд., - Санкт-Петербург: Типогр.
Импер. Акад. наук, 1899.

Рамстедт Г.И.:

**Введение в Алтайское языкознание.
Морфология,**
Изд. Иностранной литературы:
Москва, 1957.

Сағындықұлы Б.:

**Қазақ тілі лексикасы дамуының
этимологиялық негіздері,**
-Алматы: Қазақ университеті,
– 258 б., 2005.

Самойлович А.Н.:

**Опыт краткой крымскотатарской
грамматики,** -Петроград: ТГЗУ
отделение народного
образования, -104 с., 1916.

Сапашев О. С.:

Көне түркі тілі (Сөйлем мүшелері),
Өскемен, 2003.

- Севортян Э.В.: **Аффиксы** **именного**
словообразования в
азербайджанском языке,
Москва, 1966.
- Севортян Э.В.: **Этимологический словарь**
тюркских языков:
Общетюркские и
межтюркские основы на
букву «Л», «М», «Н», «П», «С».
Том 7., Москва, 2003.
- Сыздыкова Р.: **Сөздер сөйлейді,**
– Алматы: Санат, -189 б., 1994.
- Тенишев Э. Р.: **Уйгурские тексты,** Изд-во "Наука",
-Москва. -172., 1984.
- Тенишев Э.Р.: **Сравнительно – историческая**
грамматика тюркских языков,
-Москва:Наука, -506 с., 1997.
- Томанов М.: **Қазақ тілінің**
тарихи грамматикасы,
-Алматы: Мектеп, -264 б., 1988.
- Тугушева Л. Ю.: **Древнеуйгурский язык //**
Языки мира.
Тюркские языки,
-Москва: «Индрик», 1997.

Тугушева Л. Ю.:

Уйгурские деловые документы

X-XIV вв.

Из Восточного Туркестана,

Москва: Наука -Вост. лит.,

-326 с. 2013.

Хасенова А.:

Етістіктің лексико-

грамматикалық сипаты,

Алматы, 1971.

Шаймерденова Н.Г.

Қыпшақтар: тарих және

тіл және т.б.: (армян – қыпшақ

ескерткіштері негізінде),

-Астана: «Сарыарқа» баспасы,

– 228 б., 2014.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

FAKSİMELELER

4.1. Hamillton yayımının fotokopisi

FAC-SIMILÉ

DU

MANUSCRIT OUÏGOUR DE TOUEN-HOUANG

DU

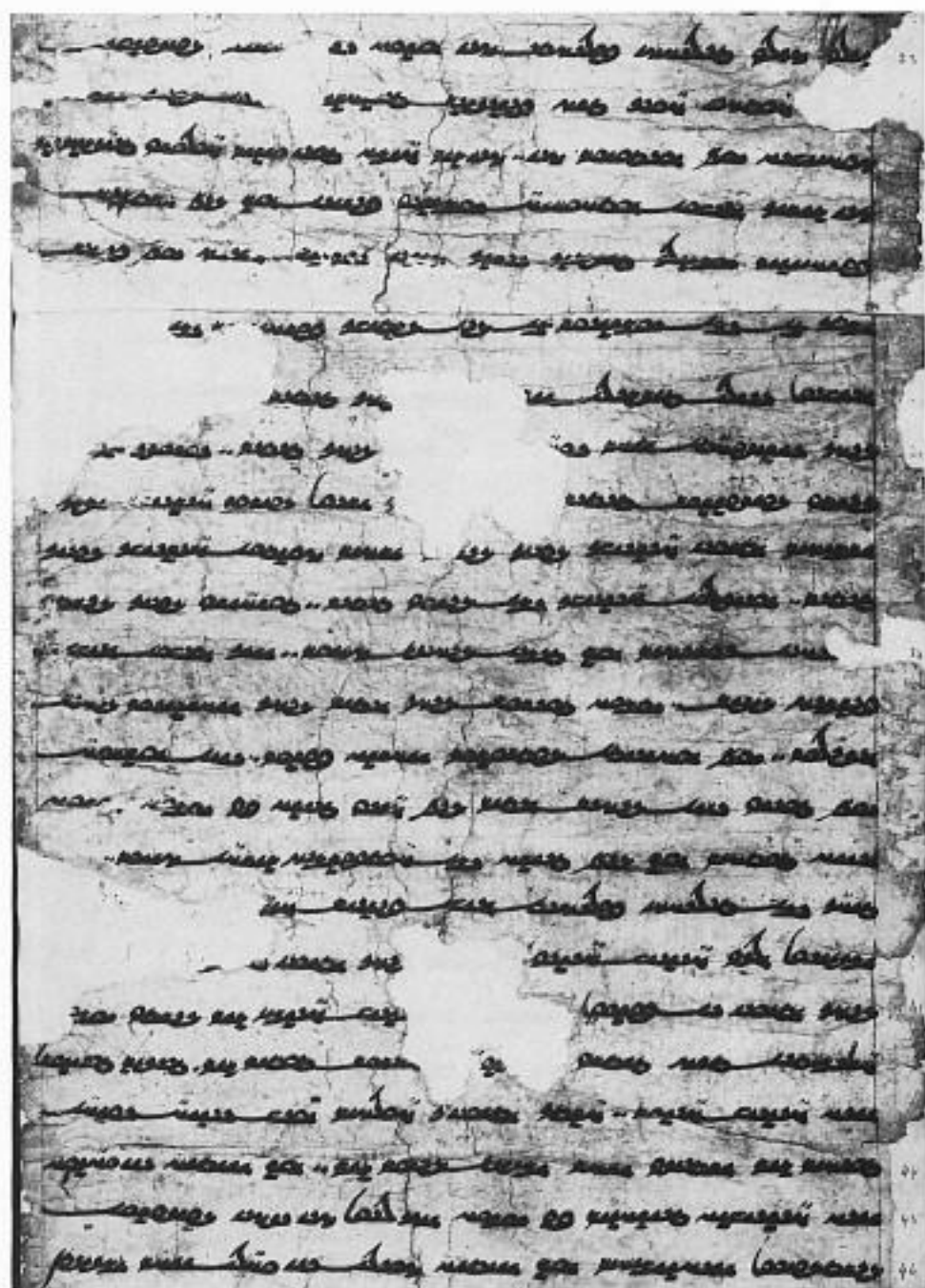
SŪTRA DES SÄKİZ YÜKMÄK

CONSERVÉ À LONDRES

SOUS LA COTE *OR. 8212 (104)*

O. 8212 (104)

1. ~~... ..~~
 2. ~~... ..~~
 3. ~~... ..~~
 4. ~~... ..~~
 5. ~~... ..~~
 6. ~~... ..~~
 7. ~~... ..~~
 8. ~~... ..~~
 9. ~~... ..~~
 10. ~~... ..~~
 11. ~~... ..~~
 12. ~~... ..~~
 13. ~~... ..~~
 14. ~~... ..~~
 15. ~~... ..~~
 16. ~~... ..~~
 17. ~~... ..~~
 18. ~~... ..~~
 19. ~~... ..~~
 20. ~~... ..~~
 21. ~~... ..~~
 22. ~~... ..~~

Or. 8212 (104), ll. 47 à 69

[illegible]

[illegible]

[The page contains approximately 20 lines of handwritten text in a cursive script, likely representing a musical score or a letter. The handwriting is somewhat faded and difficult to decipher precisely.]

190
 200
 210
 220
 230
 240
 250
 260
 270
 280
 290
 300
 310
 320
 330
 340
 350
 360
 370
 380
 390
 400
 410
 420
 430
 440
 450
 460
 470
 480
 490
 500
 510
 520
 530
 540
 550
 560
 570
 580
 590
 600
 610
 620
 630
 640
 650
 660
 670
 680
 690
 700
 710
 720
 730
 740
 750
 760
 770
 780
 790
 800
 810
 820
 830
 840
 850
 860
 870
 880
 890
 900
 910
 920
 930
 940
 950
 960
 970
 980
 990
 1000

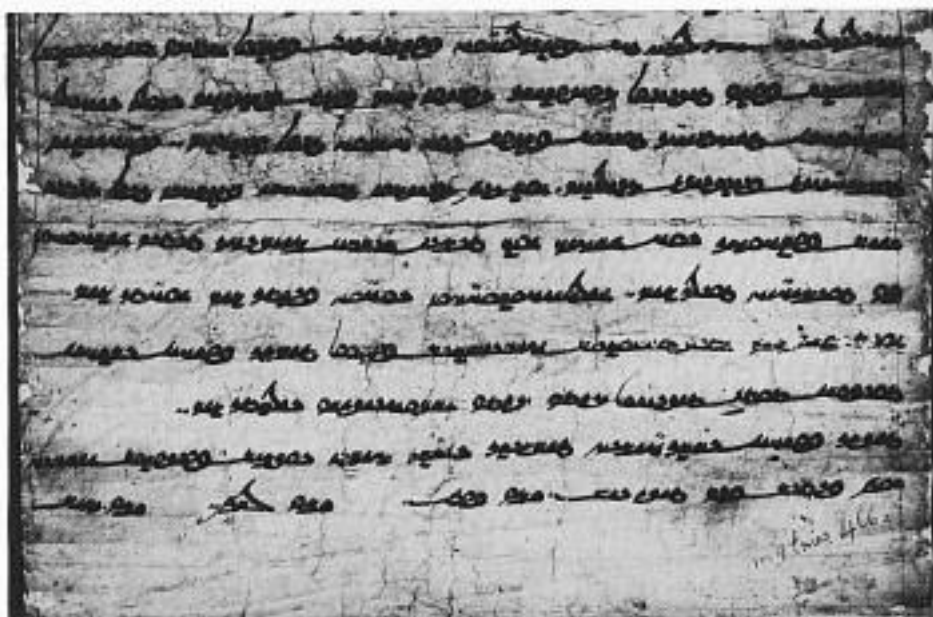
[illegible]

[illegible]

300
 310
 320
 330
 340
 350
 360
 370
 380
 390
 400
 410
 420
 430
 440
 450
 460
 470
 480
 490
 500
 510
 520
 530
 540
 550
 560
 570
 580
 590
 600
 610
 620
 630
 640
 650
 660
 670
 680
 690
 700
 710
 720
 730
 740
 750
 760
 770
 780
 790
 800
 810
 820
 830
 840
 850
 860
 870
 880
 890
 900
 910
 920
 930
 940
 950
 960
 970
 980
 990
 1000

[The page contains approximately 28 lines of handwritten text in a cursive script, likely from a historical manuscript.]

347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

Or. 8212 (104), ff. 457 à 466

4.2. Juten Oda yayımının fotokopisi

(101)

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

L-4

[illegible]

L-8

446

448

L-12

450

452

[illegible]

[The page contains dense handwritten text in Cyrillic script, which appears to be a transcription or continuation of the text from the previous page. The handwriting is cursive and somewhat difficult to decipher due to its style.]

456

L-20

458

ÖZGEÇMİŞ

- Eğitim 1993 – 1999 Lisans. Al-Farabi Kazak Devlet Üniversitesi, Doğu Bilimleri fakültesi, Almatı.
 - 1995 – 1996 Ankara Devlet Üniversitesi, Dil, Tarih ve Coğrafya fakültesi, stajer öğrenci (Türkiye’de 1 yıl)
 - 2001 – 2003 İstanbul Üniversitesi (İstanbul, Türkiye) Edebiyat fakültesi, Eski Türk Edebiyatı Ana Bilim Dalı, doktora öğrencisi (PHD), Ders dönemini tamamlamış, savunmaya gelmemiş.
 - 2010-2012 Yüksek Lisans. Orta Asya Üniversitesi, Almatı
 - 2017 – 2021 Al-Farabi Kazak Devlet Üniversitesi, Türkoloji bölümü, doktora (PHD), Savunuldu. Almatı.
 - 2018 - İstanbul Üniversitesi (İstanbul, Türkiye) Edebiyat fakültesi, Eski Türk Dili Ana Bilim Dalı, doktora öğrencisi (PHD), Af kararıyla kayıt oldu.
 - Türkçe, Rusça - akıcı, İngilizce iyi, Kazakça – ana dili.
 - İş yerleri:
 - 1999 – 2001 L.N. Gumilev adındaki Avrasiya Devlet Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı öğretmeni, Astana.
 - 2004 – 2017 Abay adındaki Kazak Devlet Pedagoji Üniversitesi, Abılay Han adındaki Dünya Dilleri ve Uluslararası İlişkiler Üniversitesi, Al-Farabi Kazak Devlet Üniversitesi, Almatı. Öğretim Üyesi.
- Hobiler: Bilgisayar, Tarihi eserler okumak, Tarihi filmler seyretmek, satranç oynamak.
- Kişisel nitelikler: Verimlilik, sorumluluk, edep, amaçlılık, dikkat, takım halinde çalışma yeteneği.